

NIKOLA MILOVANOVIĆ

DRAGIŠA VASIĆ

Od građanskog buntovnika
do kontrarevolucionara

DRAGISA VASIĆ

Od građanskog buntovnika
do kontrarevolucionara

Izdavač: »NOVA KNJIGA«

Direktor i glavni urednik: SLOBODAN FILIMONOVIC

Recenzenti: dr PETAR KACAVENDA, dr MIROLJUB VASIC

NIKOLA MILOVANOVIĆ

DRAGIŠA VASIĆ

Od građanskog buntovnika
do kontrarevolucionara

NOVA KNJIGA — BEOGRAD
1986.

Pisac ove knjige »Dragiša Vasić — od građanskog buntovnika do kontrarevolutionära«, koji je pre drugog svetskog rata bio aktivni oficir vojske Kraljevine Jugoslavije, proveo je više od godinu dana — od proleća 1943. do jeseni 1944. —u Vrhovnoj komandi pokreta Draže Mihailovića, gde je najpre bio komandant veze za Srbiju, a zatim pomoćnik komandanta veze Vrhovne komande. Te funkcije su mu omogućile da ima neposredan uvid u sve najvažnije vojne i političke događaje koji su se u to vreme odigrali u tom pokretu kao i lične kontakte i razgovore sa istaknutim vojnim i političkim funkcionerima pokreta Draže Mihailovića, od kojih je veći broj poznavao još iz predratnog perioda. Otuda u ovoj knjizi, uz opise događaja rađenih pomoću arhivske građe, postoje i autorove memoarske zabeleške o razgovorima sa Dragišom Vasićem i Dražom Mihailovićem, koji posebno oživljavaju atmosferu pojedinih događaja i ličnosti koje su u njima učestvovali.

Od jeseni 1944. autor ove knjige nalazio se na dužnosti u OZN-i, a zatim u UDB-i za Jugoslaviju.

Rođen 2. septembra 1885. godine, u Gornjem Milanovcu, akademik, književnik, publicista i advokat Dragiša Vasić je osnovnu školu i niže razrede gimnazije završio u Gornjem Milanovcu, a više razrede i Pravni fakultet u Beogradu. Tu ga je, pred polaganje gimnazijske velike mature, zateklo ubistvo kralja Aleksandra Obrenovića i kraljice Drage. Ovaj događaj, Vasić je 1925. godine opisao u svojoj knjizi »Devetsto treća«.

Kao rezervni pešadijski oficir, Vasić učestvuje u balkanskim ratovima 1912. —1913. godine — na Kumanovu i Bregalnici, a zatim i u prvom svetskom ratu od 1914. do 1918. godine — od Kolubare preko Albanije — Krfa i Solunskog fronta do konačnog oslobođenja zemlje. Demobilisan je kao pešadijski kapetan prve klase. I već 1919. godine objavljuje svoju prvu knjigu »Karakter i mentalitet jednog pokoljenja«.

Svoje nezadovoljstvo dinastijom Karađorđevića i režimom Radikalne stranke Nikole Pašića, naročito posle montiranog Solunskog procesa 1917. godine protiv pripadnika organizacije »Ujedinjenje ili smrt« — nazvane »Crna ruka« sa pukovnikom Dragutinom Dimitrijevićem — Apisom na čelu, na kome je i Vasićev rođak Ljubomir Vulović osuđen na smrt, Vasić je i javno ispoljavao.

Neslaganje sa politikom vladajućeg režima Vasić je ispoljavao stupanjem u opoziciju Republikanske stranke i u svojim člancima objavljivanim u nezavisnom političkom dnevniku »Progres« u kome je bio i jedan od urednika. Zbog toga je, nepune dve godine posle demobilizacije, pozvan na vojnu vežbu i upućen u 30. pešadijski puk, koji je učestvovao u gušenju pobune u Albaniji i u oblastima današnje jugoslovensko-albanske granice, zapadno od Prizrena. Po povratku sa vežbe, Vasić je objavio knjigu »Dva meseca u jugoslovenskom Sibiru«. A, zatim se, kraće vreme bavi advokaturom. Bio je branilac optuženih komunista na »Vidovdanskom procesu«, koji je otpočeo 25. januara 1922. godine.

Iste godine Vasić objavljuje knjigu pripovedaka pod naslovom »Utuljena kandila« i roman »Crvene magle«. Od tada datiraju i njegove bliže veze sa istaknutim buržoaskim pravnikom, profesorom i akademikom Slobodanom Jovanovićem, koji je takođe bio ogorčeni protivnik Radikalne stranke koja je, u to vreme, još uvek bila na vlasti.

U narednih pet godina Vasić se posvećuje književnosti. Pored objavljivanja članaka, naročito o ruskoj klasičnoj književno-

sti u naprednim beogradskim i zagrebačkim časopisima, on objavljuje 1924. godine knjigu pod naslovom »Vitlo i druge priče«, a 1926. godine knjigu novela pod naslovom »Bakić Ulija«.

U jesen 1927. godine Vasić odlazi u Sovjetski Savez, a po povratku objavljuje, 1928. godine, knjigu »Utisci iz Rusije«. Godinu dana kasnije Srpska književna zadruga objavljuje izbor Vasićević pripovedaka i, najzad, 1932. godine, knjigu »Pad sa građevine«, što je ujedno bio i Vasićev književnički pad.

U ovom periodu, sve do proglašenja šestojanuarske diktature 1929. godine, Vasić je bio pripadnik građanske levice, istupajući ponekad i kao simpatizer komunista. Po svemu sudeći, bio je to rezultat njegovog nezadovoljstva prema desetogodišnjem posleratnom režimu. Međutim, on nikada nije uspeo ili nije želeo da se oslobodi svoga konzervativizma i velikosrpskog nacionalizma koji su bili duboko usađeni u njemu. On ni jednog trenutka nije pomislio da napusti građansku klasu, čiji je verni pripadnik ostao do kraja života.

Vasićev politički stav i odnos prema režimu nastalom posle zavođenja šestojanuarske diktature to jasno potvrđuju. On napušta književni rad i krugove progresivnih književnika i publicista, a zatim istupa iz Republikanske stranke i pod snažnim uticajem Slobodana Jovanovića, zajedno sa njim, osniva nacionalistički i reakcionarni »Srpski kulturni klub«. Pokreće i uređuje periodični list »Srpski glas«. Vasićev velikosrpski nacionalizam naročito dolazi do izražaja za vreme »Konkordatske kampanje« 1938. godine i posle sklapanja srpsko-hrvatskog sporazuma 1939. godine, poznatog kao »sporazum Cvetković-Maček«. Tada se kod njega i njegovih jednomišljenika javlja ideja o svrgavanju namesništva sa knezom Pavlom Karađorđevićem na čelu.

Posle aprilskog sloma 1941. godine i nacističko-fašističke okupacije Jugoslavije, Vasić prilazi kontrarevolucionarnom pokretu Dragoljuba-Draže Mihailovića i u njemu postaje tvorac i ideolog političke organizacije »Ravnogorski pokret«.

Na kraju, aprila 1945. godine, međusobni obračuni izdajnika zapečatili su sudbinu Dragiše Vasića.

U GLIBU IZDAJE

SUSRET SA DRAGIŠOM VASIĆEM

Pred sumrak, 21. aprila 1943. godine, kolona komande pozadine Vrhovne komande Draže Mihailovića, posle dugog i napornog marša, zaustavila se na kosi po kojoj je bilo razbacano nekoliko, delimično porušenih i nagorelih kuća. Ratni Vihor je prošao i (kroz ovo zabačeno i raštrkano planinsko selo Trešnjevicu.

— Najzad stigismo, — reče komandant pozadine potpukovnik Dragoslav Pavlović koji je bio pored mene i obraćajući mi se nastavio:

— Vi se privremeno smestite sa grupom kapetana Mihaila Stojadinovića i sačekajte poziv iz operativnog dela Vrhovne komande. — A zatim se, sa još nekolicinom, uputi u pravcu jedne kuće.

Nepun sat kasnije, na kosu je izbio i Stojadinović. On je vodio grupu od oko dvadesetak omladinaca, sluša!aca radio-telegrafskog kursa. Zajedno sa njima smestio sam se u jednu porušenu zgradu. Nekada je to bila seoska škola. Nedaleko od nas, u kući nekadašnje žandarmerijske stanioe, smestio se i štab komande pozadine.

Savladan umorom, sa Stojadinovićem sam malo razgovarao. Opušten sam se po patosu i zaspao. Probudio sam se tek sutradan pred zoru sa nažuljanim i utrnulim kukovima. Jedva sam čekao da svane.

Negde oko devet časova Pavlović me je pozvao.

Bio sam iznenađen kada sam u njegovoj sobi zatekao i književnika Dragišu Vasića, za koga sam čuo da je u selu Lipovu, u kome je Vrhovna komanda pre ovoga pokreta boravila duže vreme, bio nerazdvojan sa Mihailovićem i da su njih dvojica čak stanovali u istoj sobi.

Po ulasku u Pavlovićevu sobu, moj pogled je, u prvim trenucima, bio prosto prikovan za Vasića.

Malo se izmenio, kosa mu je bila potpuno seda. Njegova manje negovana brada takođe. Na sebi je imao odelo od tamnog crnogorskog sukna.

Za svaki slučaj predstavio sam mu se. Nervozno žmirkajući očima, 'pružao mi je ipulku.

— Pa mi smo stari, znanci! Otkuda Vi ovde? — upita me.

Sa nekoliko rečenica, više Pavlović nego ja, dali smo mu odgovor. A zatim mi Pavlović reče:

— Stojadinović raspolaže' potrebnim podacima. Pokušajte da, zajedno sa njim, napravite predlog za pravilnu i efikasnu organizaciju radio-veza, uključujući celu jugoslovensku teritoriju. Ako vam još nešto bude trebalo vi mi se komotno obratite.

Toga dana dugo sam razgovarao sa Stojadinovićem. Očigledno i on nije bio u toku događaja. U pogledu situacije, u koju je zapao četnički pokret, bio je veliki optimista. Bežanje iz Lipova objašnjavao mi je potrebom, a ne posiledioom teškog četničkog poraza pretrpljenog na Neretvi i Drini.

Sutradan popodne Vaisć me je pozvao da pođem sa njim u šetnju. Odazvao sam se njegovom pozivu. Prvih nekoliko minuta šetnje obojica smo ćutali, a zatim mi se Vasić obratio recima:

— Vaši i Pavlovićevi isprekidani odgovori., na moje pitanje: Odfcud Vi ovde — koje sam Vam uputio prilikom našeg jučerašnjeg susreta, prilično su me zaintrigirali. Zbog toga Vas moilim da mi ispričate o svemu, što ste od aprila 1941. godine do danas doživljavali i kako ste došli dovd?

U prvli mah, Vasioevo pitanje sam shvatio kao neku vrstu proveravanja moje ličnosti. Zbog toga sam svoju priču otpočeo od dana nacMičko-fašistilčke agresije na Jugoslaviju.

— Sa mobiiMzaajskim materijalom čete za vezu Druge armije iskrcao sam se iz voza koji je punih trideset časova putovao od Beograda do železničfce stanice Bistrik-Sarajevo. Bilo je sunčano proletnje jutro. Strmom ulicom, sa izlokanom starom turskom kaldrmom, spustio sam se do stare žute zgrade u kojoj je bilia smeštena komanda Druge armije.

Na ulazu u zgradu, stražar me je zaustavilo. I dok sam čekao dozvolu za ulazak u nju, čuo sam nekoliko potmulih eksplozija. Instinktivno sam bacio pogled ka nebu. U daljini, u pravcu aerodroma Rajlovac, primetio sam male oblake belog dlima koji su se polako razilazili. Posmatranje ove neobične pojave prekinuo mi je podoficir koji je izašao iz zgrade, prišao i prilično nervozno i zbunjeno saopštio da pođem sa njim. Zaustavili smo se ispred vrata na kojima je pisalo »dežurni oficir«.

Otvorilo sam vrata i ušao u sobu. U njoj sam, za pisaćim stolom zatekao konjičkog kapetana sa oznakiom đeneralštabnog oficira

i sa telefonskom slušalicom na uvetu. Očigledno pažljivo je slušao svoga sagovornika sa one strane žice. Rukom mi dade znak da sednem. Nekoliko trenutaka kasnije, hitro je spustio slušalicu, ustao sa stolice i pošao ka meni, uzvikujući drhtavim glasom:

— Nemoi i Itallijahi siu nas napali! Bombardiuju Rajlovac i Banja Luku. —

To znači i za nas je rat otpočeo! — Odgovorio sam mu, prosto mahinalno. Ustao sam. Predstavio mu se i saopštio cdij moga dolaska.

Zatražio mi je putnu objavu, letimično¹ je pogledao i na njenoj poledini napisao:

»Javio se 6. aprila 1941. godine u 06,40 časova.«

Mobil'izacijsiki materijal koji sam mu pružio' nije ga mnogo interesovao. Vraćajući mi objavu, prilično zvanličniim tonom mi reče:

— Odmah idite na Bembašu i pronađite Gajretov internat. Tamo ćete naći komandira armijske čete za vezu poručnika Dušana Mitrovića. Predajte mu mobilizacijski materijal i pomolite mu u mobilizacijskim po,slovima. Nastojte da mobilizaciju završite u predviđenom roku.

Napustio sam veliku žutu zgradu. U Gajretovom internatu zatekao sam komandira čete poručnika Mitrovića. Bili smo sitari poznanici. Predao sam mu mobiilizacijsiki materijal i ukratko mu ispričao moj put do njega.

— Ovde ti je luda kuća — preseče me Mitrović i nastavi — operativni deo Štaba armije je u Kiseljaku, ukoliko već nije otišao na konosntracijsfcu prostoriju koja nam je gore u Slavoniji. Sa njim praktično nemamo nikakvu vezu. Komandant je armijski general Dragoslav Mdljković, a načelnik štaba general Bogdan Maglič. Načelnik operativnog odeljenja je pukovnik Dragoljub Mihailević. Naša četa je pod njegovom neposrednom komandom. Ovde ti je samo Komanda pozadine Armije koja se stara o našoj mobilizaciji ...

Zajedničkim snagama bacili smo se na posao. Još 'istoga dana stiglo nam je i nekoliko -rezervnih oficira. Bili su to mahom elektromašinski inženjeri. Njihova pomoć bila nam je dragocena. Česti znaci uzbune, usled nadletanja neprijateljskih aviona, nisu nas mnogo lometali. Neprijatelj, još uvek, nije bombardovao Sarajevo. Najveće teškoće zadavale su nam administracija i razne formalnosti oko podizanja opreme iz ratnih magacina.

Devetoga aprila ujutru, mobilizacija čete za vezu Druge armije bila je, uglavnom završena. Ali, moj bežični vod, koji je na pola

bio motorizovan, nije bio spreman da odgovori svome zadatku. Njemu su, umesto akumulatora uz radio stanice, iz ratnog magacina izdati neki reversi sa objašnjenjem da su svi akumulatori pre nekoliko dana upućeni u Cačak na reviziju i dventualnu popravku. Na osnovu ovlašćenja Komande pozadine Armije, zašli smo u nekoliko trgovina i iz njih pokupili akumulatore i kiselinu potrebnu za njihovo punjenje. Na kraju smo ipak konstatovali da je četa za vezu, posmatrajući njenu materijalnu stranu, uglavnom, sposobna za akciju.

Međutim, iz razgovora sa nekolicinom rezervnih oficira, zaključili smo da moral među vojnicima nije baš na zadovoljavajućoj visini. Bio je to rezultat svega onoga što su oni zadnja dva dana videli i čuli.

Za ismeštaj obveznika pored Gajretovog internata koristili smo i nekoliko kuća na drumu koji je od Beograda, preko planine Romanije i Pala, kroz Bembašu ulazio u Sarajevo. Počevši od 8. aprila, ovim drumom su, povremeno, ali dosta često stizali pravi karavani luksuznih automobila sa izbeglicama iz Beograda. Bili su to oni koje je, posle nemačkog bombardovanja Beograda, 6. aprila, uhvatila panika i bogataška groznica. Njih je sudbina zemlje malo interesovala. On su, sa zavežljajima hitali, i sami ne znajući kuda, da bi spasili svoju glavu i svoje bogatstvo. Među njima bio je i dobar broj petokolonaša. Na ulazu u Sarajevo oni su se zaustavljali pred grupičama vojnika i sa njima izmenjivali razne informacije. Panične, često puta izmišljene i lažne vesti, brzo su se širile među vojnicima. Kako ni sa koje strane nismo mogli da dobijemo ni najmanji realniji i povoljniji podatak o situaciji i razvoju događaja u zemlji, sa kojim bi, koliko toliko, mogli da utičemo na raspoloženje i moral vojnika, bili smo prinuđeni da ih sami izmišljamo i da sa njima pokušavamo da pobijemo one, koje su razni paničari i petokolonaši tendenciozno širili.

Bilo je već skoro podne kada se Mitaović vratio iz Komande pozadine Armije. Pozvao je sve oficire čete. Bilo nas je ukupno jedanaest. Saopštio nam je:

— Danas do 14 časova, železnička kompozicija koju smo trebali biće postavljena na rampi železničke stanice Ali-Pašin Most. Prva etapa našeg puta je do Bosanskog Broda. Tamo ćemo primiti naređenje i instrukcije za dalji rad.

Do 14 časova četa mora biti spremna za pokret i ukrcavanje. —

Tačno u 14 časova komandir Mitrović je postrojio armijsku četu za vezu, glomaznu i slabo pokretljivu jedinicu jačine oko 320

ljudi, 80 tovarnih konja, desetak automobila, što kamiona, što luksuznih kola, -nekoliko motocikla sa prikolicama i bez nje, šest radio stanica jačine od 5 do 200 vati, prilična količina telefonskog kabla, telefonskih centrala i aparata, nekoliko raznih motora za punjenje akumulatora i napajanje radiostanica i tako dalje.

Postrojenoj četi komandir je održao prigodan govor. A, zatim je naredio pokret ka Ali-Pašinom Mostu.

Ukrcavanje čete završeno je oko devetnaest časova. Tek oko dvadesetjedan čas, otpravnik vozova nam je saopštio da će naša kompozicija uskoro krenuti.

Uz znatna zadržavanja na usputnim stanicama, naš transport se, po uzanom i krivudavom koloselku, kretao isuviše sporo.

U zoru stigli smo u Zenicu. Posle nekoliko manevara našli smo se na jednom od sporednih staničnih koloseka. Lokomotiva koja nas je dovukla, otkačila se i nekud otišla. Očigledno, i ovde je bilo predviđeno duže zadržavanje.

Nedaleko od nas štrcali su dimnjaci železare. Bilo je oblačno. Oko 10 časova oblaci su se malo razišli. Tu i tamo videla su se i oslrvca nebeskog plavetnila. Većina Vojnika još uvek je u vagonima spavala. Samo nekoliko grupica sedele su ili šetkale ispred njih. Odjednom se začuo glas sirene. Bio je to znak koji je najavljivao nadletanje neprijateljskih aviona. Nekoliko oficira napustiše kupe i protrčaše pored kompozicije. Naredili su svima da uđu u vagone i da ih više ne napuštaju.

Pomisao da se nalazimo na objektu ikoji je predstavljao metu neprijateljske avijacije, nije nas ostavljala baš potpuno ravnodušne. Posle dužeg iščekivanja, do nas su, negde iz daljine dopirali zvuči potmulih eksplozija. I pored napregnutih osluškivanja, buku avionskih motora nismo čuli. Kada je sirena objavila znak prestanka opasnosti laknulo nam je.

Oko 13 časova pojavila se lokomotiva. Za nju su prikačili naš transport i otpravnik vozova nam je saopštio da ćemo uskoro produžiti put.

Dalje putovanje bilo je znatno sporije nego ono do Zenice. Na pojedinim usputnim stanicama zadržavali smo se i po 2 časa. Na jednoj od njih, predveče, čuli smo da je objavljeno proglašenje Nezavisne Države Hrvatske. Mada smo ovu vest primili sa znatnom rezervom, ipak nas je ona prilično uznemirila.

Dugo nisam mogao da zaspim, ali me je umor ipak savladao. Opružio sam se na klupu i zadremao.

Iz poluswa trgao me je dežurni podoficir transporta rečima:

— Komandir vas zove da hitno dođete do njega. —

— Gde se to nalazimo? — upitao sam ga bunovno.

— Stojimo na stanici Usori. Komandir je kod dežurnog činovnika. —

Brzo sam izašao iz vagona i žurnim koracima pošao prema staničnoj zgradi. Bila je tamna i prohladna noć. Na nekoliko koraka ispred sebe primetio sam Mjitaovića. Išao ani je u susret. Kada sam mu prišao tiho mi reče da je, preko dežurnog činovnika na stanici, primio telegrafsko naređenje iz Štaba armije koji se nalazi u Modrici, da četu iskrca i smesti u osnovnu školu u Usori. A zatim, dodade:

— Iskreno da, ti kažem, ja sumnjam u autentičnost ovog naređenja. Zato sam naredio dežurnom činovniku da mi što pre uspostavi vezu sa Modricom. Vest o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske tačna je. Ovde sam čuo da su se čak i neki pukovi pobunili. Koliko je to tačno? Ne znam . .

Njegovo izlaganje prekinuo je dolazak vojnika. On je dotrčao i obavešćio nas da je viza sa Modricom uspostavljena. Obojica smo potrčali u staničnu zgradu. Upostavili smo vezu sa Štabom armije. Od njega smo dobili potvrdu da je naređenje za iskrčavanje autentično.

Naredili smo dežurnom činovniku da se transport postavi na kolosek uz rampu. A, zatim smo odlučili da, zbog nedostatka svetlosti, sa iskrčavanjem otpočnemo u praskozorje.

Bio je 11. april. Od ranog jutra, iz niskih i tamnih oblaka, počela je da pada sitna i prohladna kiša. Ona nam je bila. garanija da nas neprijatelj, iz vazduha, neće uznemiravati.

Do deset časova četa se smestila na određeno mesto u zgradu osnovne škole, koja nije bila baš mnogo pogodna. Preko puta nje nalazila se napuštena fabrika šećera sa visokim i markantnim dimnjakom. On je, bez sumnje, predstavljao privlačnu metu neprijateljske avijacije.

Dvanaesti april, -osvanuo je prilično vedar. Oko devet časova stigao nam je 'kurir iz Štaba druge armije. Bio je to jedan oficir bez ikakvih oznaka čina. Tražio je komandira. Saopštio mi je da odmah pođe u Stab koji je, u svom povlačenju, jutros stigao u Dolboj.

— Od 7. aprila — pričao nam je kurir iz Štaba armije — stalno smo u povlačenju. Neke jedinice iz našeg sastava su se pobunile i otkazale -poslušnost. Četvrta armija se potpuno raspala. Naša

situacija je više nego očajna. Levi bok nam je potpuno otvoren, a neprijatelj, sa te strane, može svakog časa da nas napadne... Nego, da mi požurimo.

Mitrović ga je poslušao. Seo u korpu motocikla i, za njegovim kolima, uputio se u pravcu Doboja.

Nalazio sam se u dvorištu škole i vojnicima držao kraće predavanje o odbrani od neprijateljskih napada iz vazduha. Odjednom se čulo potmulo zujanje avionskih motora, koje je svakog momenta postajalo sve glasnije. Prekinuo sam predavanje i naredio svima da uđu u školu. Sa dvojicom oficira, zastao sam na ulaznim vratima. Iznenada, iznad nas, u brišućem letu, prohujaše tri aviona. Nekoliko minuta kasnije, jedan od njih se vratio. Leteo je na znatno većoj visini. Naglo, uz zvuke sirene Ikoji su razdirali nerve, počeo se obrušavati. Imali smo utisak da leti pravo na nas. Legosmo. Odjeknula je snažna detonacija. Zgrada škole se zatresla. Pogledao sam prema napuštenoj fabrici. Bila je obavijena gustim dimom. Guli smo i nekoliko eksplozija iz pravca Doboja. Ali, brujanje avionskih motora više nije dopiralo do nas.

Mitrović se, relativno, brzo vratio. Ispričao mi je kako je preživio bombardovanje Doboja i upoznao me sa naređenjem Štaba. Odmah smo postrojili četu i po ešalonima krenuli u pravcu Gračanice.

Usput smo sretali mitraljirane artiljerijske kolone. U njima je bilo dosta ranjenika, a kažu i poginulih. Nekoliko konja ležalo je kraj drumu.

Na jednoj raskrsnici primetio sam kola dvestovatne radio stanice sa kojima su raspolagali samo Vrhovna komanda i štabovi armija. Prišao sam bliže. Bio sam, i se kako iznenađen, kada sam u njima ugledao komandira bežične čete Vrhovne komande, kapetana Mirka četkovića.

— Otkuda vi ovde? — Upitao sam ga zbunjeno i pre nego što smo se pozdravili.

Kratko me je obavestio da bataljon za vezu Vrhovne komande, kome je i on pripadao, nije uspeo da, na Banjici u Beogradu, izvrši mobilizaciju do kraja.

— Od 6. aprila ujutru — reče mi — stalno smo u pokretu i povlačenju. Sada sam dobio naređenje da se prebacim na Pale kod Sarajeva, a gde ću dalje, ne znam.

Progovorili su još nekoliko reči i krenuli svaki svojim putem.

Usled zakrčenosti drumu, naročito artiljerijskim vozovima, kretali smo se isuviše sporo. Pred zoru, 13. aprila, stigli smo u Gra-

čanicu i razmístóM se po kućama. Ljudi isu klonuli od umora. Polegali su po podovima i zaspali. Mitrović je nekuda otišao i tek oko 7 časova vratio se i saopštio mi:

— Zove te načelnik operativnog odeljenja, pukovnik Mihailović. Naćićeš ga u zgradi pošte. Ona je na malom trgu. U njoj je i komandant armije.

Odmah sam pošao. Kratkim uličicom izašao sam na mali kaldrmski trg. Na njemu nije bilo nikoga sem desetak žandiarma i nekoliko oficira raznih rodova vojske.

Na ulazu u poštansku zgradu zaustavio me je žandarm. Kratko sam mu objasnio da dolazim po pozivu. Uputio me je u jednu sobu u kojoj sam zatekao dva pukovnika. Obojica su bila neispavana i zarasla u bradu. Jedan od njih imao je naočare. Predstavio sam im se. Onaj sa naočarima reče:

— Ja sam vas pozvao.

Bio je to đeneralštabni pukovnik Dragoljub — Draža Mihailović, načelnik operativnog odeljenja Štaba druge armije.

— U kom stepenu gotovosti se nalazi vaš bežični vod? — bilo je prvo pitanje koje mi je uputio.

Odgovorio sam mu da je ljudstvo relativno stručno' i da raspolazem sa nekoliko podoficira dobrih radiotelegrafista.

— Sve radio stanice smo — nastavio sam da mu objašnjavam — donekle, prema raspoloživom vremenu, isprobali. Konstatovao sam da su one manje, petovatne, neispravne. Nije bilo vremena da se detaljnije pregledaju i kvarovi otklone. One većeg dometa su ispravne i mogle bi svakog momenta stupiti u rad. —

— A koliko su one »većeg dometa«? — upitao me je.

— One su prilično kabaste i sa poslugom od 10 do 15 ljudi — odgovorio sam mu i dodao. — Mi nismo dobili ni jedan plan za uspostavljanje bežičnih veza niti imamo pozivne znake stanica. Bez ovih elemenata uspostavljanje bilo kakve bežične vöze je nemoguće.

Mihailović me je, značajno pogledao preko naočara. Malo se zamislio. Nekoliko sekundi kasnije, obraćajući se onom drugom pukovniku koji je sedeo nedaleko od njega i nešto pisao, reče:

— Sve je to bilo zajedno sa šiframa u onom prtljažnom delu koga su nam zarobile ustaše u Đakovu.

A, potom ponovo pogleda u mene i nastavi:

— Vratite se u jedinicu i nemojte se nigde udaljavati. Ako mi zatrebate ja óu vas ponovo pozvati.

Izašao sam iz pošte. Desetak koraka ispred nje, žurnim koracima, prišao mi je poručnik Stojanović. Bio je u radničkom ko:m-

binezonu sivomaslinaste boje i zaštitnim tenkovskim šlemom na glavi.

Pružajući mi ruku upitao me je prilično nervozno:

— Da li si video negde pukovnika Dražu? —

— Koga Dražu? — upitah ga.

— Mihailovića iz Štaba armije. — Nastavi Stojanović — Komandant Vrbaske divizije general Milosavijević mi je naredio, jutros, da mu se sa vodom tenkova, odmah javim. Mislim da je načelnik operativnog odeljenja armije.

Pošto sam shvatio koga traži, objasnio sam mu gde se Mihailović nalazi i vratio se u četu.

Oko podne, u iščekivanju novih vesti, stajao sam sa Mitrovićem i grupom oficira ispred pošte. Diskutovali smo o našoj situaciji koja nije bila nimalo ružičasta. Tek tad smo saznali da su se, u toku prošle noći, i u Derventi pobunile neke jedinice i prišle ustašama. Neko je rekao da je lično pukovnik Mihailović otišao u Derventu da interveniše i uspostavi red.

— Sutradan ujutru, 14. aprila, čuli su se glasovi o sklapanju primirja sa Nemačkom i Italijom. Po podne, komandant armije nam je saopštio da su povedeni pregovori o primirju, koji će se po svoj prilici završiti kao i oni u Francuskoj. Obrazovaće se okupirana i neokupirana zona. Sarajevo će biti u ovoj drugoj. Komandant mi je naredio da moj bežični vod izvučem po svaku cenu i da sa ljudstvom i materijalom krenem što pre u Kiseljak kod Sarajeva i da se tamo javim Komandi pozadine armije.

Natovario sam materijal, ukrcao ljudstvo- i krenuo put Sarajeva.

U Kiseljaku sam obavešten da je Komanda pozadine armije prebačena u Sarajevo i da su pregovori o primirju u toku.

Produžio sam put. Između Ilidže i Sarajeva naišao sam na nekoliko nemačkih tenkova. Neometano sam prošao pored njih. Zauzvatio sam se pred zgradom Komande druge armije. Ušao sam u nju. Odveli su me kod generala Stojadinovića, nekadašnjeg ministra vojske. Saopštio sam mu poslednje naređenje koje sam primio u Gračanici.

— Ja vam naređujem, — rekao mi je, — da vi i vaši vojnici, u dvorištu zgrade položite oružje. Ljudstvo raspustite kućama, a vi se negde smestite. Iz Sarajeva se, do daljeg naređenja, ne smete udaljavati.

Njegovo naređenje nisam, u potpunosti, izvršio. Radio-stanice smo razbili i ostavili u jednoj od zabačenih ulica na Bembaši, a ljudstvo sam s oružjem raspustio kućama.

Pokušaj bekstva, nas nekolicine mladih oficira, iz Sarajeva, bio je osuđen.

Desetak dana kasnije, našli smo se u Nemačkoj, u zarobljeničkom logoru Oflag 6C nedaleko od Osnabruka.

Početkom septembra 1941. godine, u logor je prodrila vest da su naše šume pune boraca i da se narod digao na ustanak. Pisma koja su nam od familije stizala iz zemlje potvrđivala su to.

Želja za povratkom u zemlju postajala je u meni sve jača.

Koristeći okolnost otpuštanja iz zarobljeništva pripadnika nacionalnih manjina sa teritorije Kraljevine Jugoslavije, uspeo sam da se sa nekolicinom drugova, pod izgovorom da sam Bugarin iz Pirot, iščupam iz nemačkog zarobljeništva.

Po dolasku u Pirot, pomoću seljaka dvovlasnika iz sela Babušnice, uspeo sam da se, sa jednim drugom, 19. decembra 1941. godine, ilegalno prebacim preko novooznačene bugarsko-srpske granice.

Tri dana kasnije stigao sam u Beograd.

Dvadesetak dana nakon mog dolaska iz nemačkog zarobljeništva, početkom januara 1942. godine posetio me je Vjekoslav Parkas. Sa njim sam zajedno, vtiše godina pre rata, proveo u Puku za vezu i bili smo dobri poznanici. I on je uspeo da izbegne zarobljeništvo i živeo je u Beogradu.

Kroz razgovor sa njim, saznao sam da pripada četničkoj organizaciji Draže Mihailovića i da održava vezu sa njenom komandom Beograda, konkretno sa kapetanom Serafimom Negotinom.

— Negotinac, pod lažnim imenom, ilegalno živi i krije se po Beogradu — pričao mi je Farkaš. — Ako želiš mogao bih te i povezati s njim. Dražina četnička organizacija je već obuhvatila sve oficire koji se nalaze u zemlji, Uključujući i one u Nedićevoj žandarmeriji.

Mada smo se u međuvremenu Viđali, Farkaš me je tek početkom maja 1942. godine obavestio da je Negotinac izjavio želju da me upozna. Tako smo jednoga dana zajedno pošli do njega.

• — Negotinac je konjički oficir — uz put mi je, pored ostalog, pričao Farkaš. — Jedno vreme bio je na službi, i u kraljevoj gardi. Rat ga je zatekao u školi za generalštabne oficire. Posle aprilskog sloma izbegao je zarobljeništvo, ostao je u Beogradu i postao jedan od pionira organizacije Draže Mihailovića i ađutant komande Beograda, a pre kraćeg vremena postao je i vršilac dužnosti komandanta.

Najzad smo se zaustavili pred jednom kućom u ulici Stojana Protića na Neimarju. Kroz dvorište ušao u nju. U predsoblju

nas je sačekao smeđ čovjek, srednjeg rasta i ugađene spoljašnosti. Predstavio mi se: kapetan Negotinac. Uveo nas je u jednu sobu i otpočeo razgovor.

Posle kraćeg uvoda, Negotinac mi je postavio nekoliko pitanja iz moje biografije. Pored ostalog rekao sam mu da sam u aprilskom ratu bio pod Mihadlovićevom komandom i ispričao mu susret sa njim u Gračanici. Negotinac me je pažljivo saslušao, a zatim se udaljio. Kada se posle kraćeg vremena vratio u rukama je doineo manji zavežljaj. Otvorio ga je i počeo da pretura po presavijenim papirima. Izdvojio je jedan poveći list papira ispisan pisaćom mašinom i pružajući mi ga reče:

— Da vam ne bih mnogo objašnjavao, molim vas pročitajte ovo. To je raspis kolji mi je, pre nekoliko dana, stigao iz Vrhovne komande od generala Mihailovića.

Prihvatio sam pruženi tabak hartije i počeo da čitam.

Nekoliko godina posle oslobođenja pronašao sam taj dokumenat.

Bilo je to raspis četničkog vođe Mihailovića u kome su bili izneti program i ciljevi organizacije. Evo nekoliko značajnijih stavova iz njega:

»STAV PREMA PREVRATNIČKIM ORGANIZACIJAMA: (Na primer prema nacional-socijalistima). Iskorišćavanje, s tim da bude nacionalno nekompromitujuće.

STAV PREMA KOMUNISTIMA: Najodlučnije tajno pripremanje za borbu kao prema najopasnijem unutrašnjem neprijatelju... Po svaku cenu postati jači od njih, ne ispuštati ih iz Vida i ne dozvoliti njihovu infiltraciju u našu organizaciju. ..

Nikakve iluzije u odnosu na njih... Njihov je cilj samo jedan — komunistička revolucija i diktatura proletarijata.

Imati na umu da je potrebno izvršiti još pre svršetka rata preventivnu kontrarevoluciju (bilo da se izvede jednim udarcem, bilo počesno)... U trenutku nemačkog sloma mi moramo imati slobodne ruke za druge zadatke ...

U borbi protiv komunista okupiti sve nacionalne i konzervativne snage Srba, Hrvata i Slovenaca ...

Sporazum između četnika u Bojsni, Hrvatskoj i lici i Pavelićevih vlasti... mora se razumeti. Ono što se u tom sporazumu ne može odobriti, to je što su dotični četnici dopustili da bude formalan, zvaničan, javan, iskorišćen za ustašku propagandu..

Vraćajući *pročitani* raspis hteo sam da u vezi s njegovim sadržajem postavim nekoliko pitanja, ali sam se ipak uzdržao. Urnesto toga, obraćajući se Negotincu, rekao:

— Sve mi je ovo, mahom, već bilo poznato.

Posle toga Negotinac je počeo da mi priča o situaciji u beogradskoj četničkoj organizaciji.

U izlaganju je bio isuviše škrt.

Na kraju mi je saopštio:

— Oficiri vaše struke, naročito za radio-veze, i te kako su nam potrebni, ali Više na terenu nego ovde u Beogradu. Uzeću vas u evidenciju, ali vam zasad neću davati nikakve zadatke. Budite u kontaktu sa Farkašem. Vezu sa mnom imaćete preko njega. Samo mi recite da li ste voljni da idete na teren.

Odgovorio sam potvrdno. Izmenjali smo još nekoliko rečenica i razišli se.

Negotinac je na mene ostavio utisak tipičnog konjičkog oficira, karijeriste, osrednje inteligencije.

Prošlo je oko mesec dana od ovog sastanka. Jednom prilikom, iznenada sam ga sreo na Terazijama. Obavestio me je da napušta Beograd i odlazi u Vrhovni štab. Zatražio mi je adresu i dodao:

— Po svoj prilici ovde se više neću vraćati. Određen je nov komandant Beograda. Vas sigurno neću zaboraviti. Samo budite spremni da se odazovete pozivu koji ću vam sa terena uputiti.

Poželeo sam mu srećan put. Nekoliko dana kasnije, njegovu poruku preneo sam Farkašu.

Jednog dana, rano ujutru, polovinom oktobra 1942. godine zazvonilo je zvono na vratima moga stana. Otvorio sam ih. Ispred mene je -stajao Farkaš u društvu jednog nepoznatog crnomanjastog čoveka, izduženog lica i malo kukastog nosa, u sivomaslinastom mantilu i sa crnim šeširom na glavi.

— Ovo je Rakovićev kurir. Došao je jutros iz Čačka i doneo mi poštu od Negoitince. Ima pismo i za tebe — reče mi Farkaš čim sam otvorio vrata.

Ponudio sam ih da uđu. I dok je kurir, iz postave sakoa, vadio pismo, Farkaš mi je šapatom objašnjavao:

— Raković je naš čovek. Komandant je Ljubičkog četničkog odreda koji je »legalizovan« kao Nedićev.

Otvorio sam koverat. U njemu je bila cedulja na kojoj je pisalo:

»Imajući u vidu vaš razgovor s kapetanom Negotincem, molim vas da najhitnije dođete u štab Ljubičkog četničkog odreda u Čačak i da se javite poručniku Rakoviću. Pozdravlja vas potpukovnik Pavlović.«²

Kuriru sam zahvalio i ispratio ga do vrata.

Po povratku upitao sam Farkaša:

— Sta je sad ovo? Nije M to, možda, neka provokacija? Rakovica lično ne poznajem. Ali sam čuo za njega. Priča se da je 1941. godine bio sa Mihailovićem. Da ga je, usled neislaganja, napustio i prišao Nediću i da često, potpuno legalno, dolazi u Beograd kod istaknutih policijskih funkcionera Ačimovića i Ceke Đorđevića, a kažu i kod Nedića.

— Sve je to tačno — prekide me Farkaš — ali svaka sumnja ovde je izlišna. Potpukovnik Pavlović je komandant Srbije i sigurno je u vezi sa Rakovićem. Tim putem je i Negotinac održavao vezu s Vrhovnom komandom. Po svome odlasku, oin je vezu sa nama ostavio njima. Zato te Pavlović i zove na razgovor.

Posle kraće diskusije, najzad sam odlučio da se odazovem primljenom papiru.

Nekoliko dana kasnije, našao sam se u Čačku u Rakovićevom štabu. Tu su me obavestili da je Raković momentalno odsutan, ali da će nastojati da ga svakako pronađu.

Posle više od jednog časa čekanja, prišao mi je čovek u seljačkom odelu, zarastao u plavo-smeđu bradu. Preko grudi mu je väsila nemačka mašinka, a o pojasu nekoliko bombi i oficirski nož. Predstavio mi se:

— Ja -sam potporučnik Dušan Lazarević. Načelnik štaba Ljubičkog četničkog odreda. Poručnik Raković mi je naredio da vas dovedem u naš štab na Suvom Bregu.

Poslušao sam ovog četničkog starešinu i pošao za njim.

Spustilo se veče kada smo stigli na Suvi Breg u predgrađu Ljubića. Sa drumu, koji od Čačka vodi ka selu Trbušanima, uputili smo se ka omanjoj trošnoj kući. Ulazeći u nju oisetio sam težak zadržak. Od desetak četnika zaraslih u bradu i kosu koje smo tu zatekli izdvojio se jedan i prišao Lazareviću.

— Poručnik Raković je naredio da ga sačekate u Radišinoj kafani.

Ne pitajući ništa svoga sagovornika, Lazarević me je pozvao da izađemo. Napustili smo dvorište i prešli preko drumu, a zatim ušli u seosku kafanu.

Čekali smo nekoliko časova, ali u međusobnom ćaskanju vreme nam je brzo odmicalo. Neposredno pred zatvaranje kafane, prišao nam je njen vlasnik Radiša i saopštio nam da pođemo sa njim. Izašli smo u dvorište. Preko nekoliko stepenica ušli smo u sobu. Tu me je sačekao jedan omanji, pomalo dežmekast i proćelav ali mladolik čovek. Hitro je ustao i pružio mi ruku:

— Ja sam -potpukovnik Pavlović.

Bio sam iznenađen, ali sam se brzo pribrao i predstavio mu se. Ponudio me je da sednem, a zatim mii se obratio:

— Pozvao sam vas po preporuci Negotinca da sa vama malo porazgovaram i da se eventualno dogovorimo. Samo kratko, jer se ja ovde ne smem dugo zadržavati.

Posle ovo napomene, uputio mi je priličan broj pitanja. Ona su se, uglavnom, odnosila na moje biografske podatke, na opšte raspoloženje Beograđana, naročito prema Mihailovičevom četničkom pokretu. Kroz razgovor smo konstatovali da imamo- i znatan broj zajedničkih poznanika. Posebno ga je in-teresovalo raspoloženje ljudi u zarobljeničkim logorima.

Pričao mi je o značaju i -potrebi organizacije radio-veza i teškoćama na koje, u njihovim ostvarenjima, nailaze.

Na kraju mi je saopštio:

— Ja ovih dana polazim u Vrhovnu komandu. Mislio sam da povedem i vas, ali usled hitnosti polaska i veličine grupe koju vodim, bolje je da to ostavimo za kasnije. Zasada je glavno da smo se upoznali i da sa vama možemo, sa sigurnošću, računati. Vratite se u Beograd i sačekajte moj poziv. Kao i ovaj, i sledeći óu vam uputiti preko Rakovića.

Naš razgovor je trajao nepun čas. Pavlović je ustao, pozdravio se sa mnom i izašao. Seo je u čezze koje su ga u dvorištu čekale i otišao.

Pavlović je bio nešto inteligentniji od Negotinca, ali mi se na momenat činio prilično detinjast.

Sutradan sam bio ponovo u Beogradu. Nastalo je novo iščekivanje.

Tek krajem marta 1943. godine stigao mi je novi poziv. Doneo ga je onaj isti Rakovićev kurir. U njemu je pisalo:

»Javite se što pre Rakovicu. Vezu sa njim uspostavite preko Radiiše, vlasnika kafane u kojoj smo se sastali. Raković je već primio naređenje za vaše prebacivanje u Vrhovnu komandu. Vas i sve ostale naše ljude pozdravlja potpukovnik Pavlović«.

Početkom aprila napustio sam Beograd. Preko Radiiše uspostavio sam vezu sa Rakovićem. Zatekao sam ga u Caganjima, zaseoku sela Ražai, udaljenog oko sedam kilometara od Čačka. Bio je to suv, omanji i okretan čovek. Iz sitnih crnih očiju koje su svetlucale dz zaraslog lica, izbijali su nepoverenje i lukavština. Malo je pričao, ali se uporno interesovao o prilikama u Beogradu. S njima u vezi postavljao mi je brojna pitanja.

Još istoga dama krenuli smo u selo Konjeviće. Uz put mi je, pored ostalog, pričao da je njig'ov odred bio legalizovan kod okupatora kao Nedićev i da je, krajem 1942. godine, uspeo da izbegne razoružavanje od strane Nemaea i da se povuče u »šumu«.

U Konjevićima sam se sastao sa pukovnikom Jevremom Simićem — Drškom i sa kurirom, koga nam je dao Raković, krenuli smo obojica u Vrhovnu komandu.

Prolazeći kroz razne peripetije, mnogobrojna iskušenja, sa puno utisaka, najzad sam, u društvu pukovnika Simića i u pratnji kurira — vodiča iz Ljubičke četničke brigade, stigao u Vrhovnu komandu. Bio je 19. april 1943. godine.

Dok smo tražili načelnika -Operativnog odeljenja majora Mirka Lalatovića,³ na koga smo bili upućeni, do -nas je doprla vest da je izdato naređenje za pokret.

Oko kuća razbacanih na padini Sdnjajevine, levo od strme i kamenite konjske staze kojom smo se peli, stajali su, dobrim delom već natovareni, brdski konjići — »bidžani«. Između konja vrteli su se ljudi zarasli u kosu i bradu. Svi su bili obuzeti nervozom, jer se nestrpljivo očekivalo da se što pre napusti padina Sdnjajjevine.

Prilično umorni, na vrhu ove strme kamenite staze, u kući ispod same Sin-jajevinske grede, pronašli smo Lalatovića. Njegovo duguljasto lice sa usađenim plavim očima i obraslom žutom bradom pružalo je utisak tiho-g i -prilično indolentnog čoveka. Prišli smo mu i predstavili se.

Lalatović je pažljivo saslušao naša kratka -izlaganja li obraćajući se Simiću reče:

— Dobro nam došli! Vi -Ostanite ovde. — A, zatim je pogledao u mene i nastavio:

— A vi se, sa jednom od naših grupa, najbolje sa centrom za vezu, spustite u Mojkovac. On je određen za zbornu, -mesto Vrhovne komande. Tu ćete naći Komandu pozadine. Njen komandant je potpukovnik Pavlović. Javite mu se. Do daljeg naređenja bićete u njegovom sastavu.

Pozdravio sam se sa mojim saputnikom Simićem — »Drškom« i polako krenuo istom stazom, ali ovoga puta nizbrdo.

Kao što rekoh Dršku sam upoznao u selu Konjevićima u blizini Čačka, neposredno pred naš polazak u Vrhovnu komandu. Voleo je mnogo da priča o sebi. Bio je penzionisani artiljerijski pukovnik, školski drug Draže Mihailovića. Pre rata je radio u Beogradu kod firme »Hanau«, čiji su se -pojedinici pripadnici, pored ostalog, bavili i poslovima u korist britanske obaveštajne službe. Zbog toga, Ges-

tape ga je — kako je on tvrdio — često pozivao na saslušanje. Uvek je uspevao da razbije njihovu sumnju i izbegne hapšenje. Pošto mu je ovo »dosadilo«, odlučio je da pobegne iz Beograda i »da pruži pomoć svom drugu i prijatelju Draži.«

Njegova pričanja o sopstvenim uspesima kod žena, o doživljajima za kockarskim stolom i njegov obavezni doručak koji se sastojao od tri čame kafe i pola litre šljivovice mnogima se nisu nimalo sviđali. Svima je već dosadio.

Mada nisam imao neko naročito iskustvo, Drškine priče izgledale su mi prilično naivne i neubedljive, naročito one koje su se odnosile na objašnjavanje njegovog odnosa prema okupatoru. Pomislio sam da možda i radi za račun Gestapoa. Zato sam bio prema njemu rezervisan i oprezan.

Sdlazeći nizbrdo sreo sam manju kolonu sa nekoliko tovarnih konja. Na moje pitanje, pokazali su mi kuću u kojoj je smeštena komanda centra za vezu. Kada sam joj prišao konstatovao sam da u njoj nema više nikoga, osim domaćina. Vratio sam se na put i produžio dalje u Mojkovac. Tu sam obavešten da je Komanda pozadine kasnije primila naređenje za pokret i da je očekuju tek u toku sutrašnjeg dana.

Te noći na drumu za Mojkovac prikupljali su se iz Lipova i okolnih sela delovi Vrhovne komande.

Oko ponoći u zamračenom Mojkovcu vladala je neopisiva gužva. Na sve strane odjekivala su dovikivanja ljudi koji su, lutajući po mraku, tražili svoje matične grupe. Mnogi su šapatom a neki i glasno diskutovali o situaciji i porazima na Neretvi i na Drini. Bilo je i takvih koji su osećajući svu težinu sloma utonula u sumorne misli, tražeći odgovore na pitanja koja su im se uporno nametala: kakvi su novi Dražini planovi? Kuda ćemo sad?

Sutradan oko podne u Mojkovac su počeli da stižu iz obližnjih sela i ostali delovi Vrhovne komande. Po podne stigla je i komanda pozadine.

Pronašao sam potpukovnika Pavlovića. Mada je ovo bio naš tek drugi susret ipak je ličio na susret dvojice starih poznanika i prijatelja.

Obzirom na situaciju i prilike u kojima smo se sreli, pored sve ljubaznosti i srdačnosti, naš razgovor u Mojkovcu bio je kratak.

Posle nekoliko izmenjenih beznačajnih rečenica, rekao mi je:

— Vi ćete poći sa mnom. U toku marša imaćemo prilike da malo porazgovaramo. Od moje grupe se nemojte udaljavati, jer svakog časa može da usledi naređenje za pokret.

Od strahovite gužve na drumu u Mojkovcu, formirana su tri ešalona koja su te noći krenula prema Sandžaku. U posljednjem je bio Draža sa operativnim detoni štaba, centrom za vezu i savezničkom — britanskom misijom. Prvi cilj ovoga ešalona bio je selo Zaostro, udaljeno pet kilometara od Berana (sadašnjeg Ivangrada) u kome se tada nalazio štab italijanske divizije »Venecija«. Ostala dva ešalona upućena su preko reke Lim: prvi, komanda pozadine — u selo Trešnjevicu, a drugi, sa ogromnom komorom, u selo Grvsko.

Noćni marš bio je prilično spor. Za mene i naporan. To mi je bio već dvanaesti dan u tako reći neprekidnom pokretu.

Išao sam pored Pavlovića i uz put smo tiho razgovarali. Pričao mi je o teškoćama organizacije veze i saopštio mi je da se u njegovoj grupi nalazi i radio-telegrafska škola pod komandom kapetana Mihaila Stojadinovića. koga sam inače dobro poznavao. Pre rata bio je na službi u puku za vezu. U Vrhovnu komandu je došao krajem 1942. godine iz Nedićeve Srpske državne straže.

Na kraju, Pavlović mi je pričao i o sebi. Naročito je isticao svoje zasluge za uspostavljanje radio~veze između Draže i emigrantske vlade u Londonu.

— Za uspostavljanje te radio-eveze, — pričao mi je, — ideju sam dao ja lično. Istina, uložili smo mnogo muka i truda. Na kraju je jedan radio-amater uspeo da nam konstruiše radiostanicu, ali na naše pozive, duže vreme, niko nije odgovarao. Svakoga dana smo ponavljali istu depešu: »Zivanu Kneževiću, potpukovniku, London. Javi se lično preko Radio-Londona. Slušam te svakoga dana. Hitno je. Tvoj kum Drago, pedeseta klasa.« Sa Živanom sam bio zajedno u 18. pešadijskom puku zvanom »Suvoborski«. Taikode smo bili zajedno i u francuskoj Ratnoj školi i imamo puno zajedničkih doživljaja. Ove, i još neke druge okolnosti najzad su rešile stvar.

Sredinom septembra 1941. godine jedan brod uhvatio je naše signale i dao nam obećanje da će ih preneti dalje. Ja mislim da je jedan od najsrećnijih dana Ravne Gore bio 25. septembar. Toga dana Radio-London je javljao:

»Za kuma 50. Primili smo Vaša saopštenja i vršimo aranžman. Svima vama želimo najbolje.«

Iza ovoga usledilo je saopštenje u koji dan i čas, i na kojoj dužini, naša stanica ima da se javi.

Znatno pre zakazanog vremena bio sam pokraj radio-stanice. Možete zamisliti nervozu kojom smo bili svi obuzeti. Kada je veza uspostavljena, stizale su depeše sa mnogobrojnim pitanjima i za-

htevima da se odmah odgovori. Odgovarao sam brzo i sve je išlo u redu do -poslednjeg pitanja. Tražili su da im odmah kažem ime Živanove tetke. Trljajući čelo sa koga su lile graške znoja, jedva sam uspeo da i na ovo pitanje odgovorim. Tako je najzad ova važna i presudna veza bila -uspostavljena. A to nije mala stvar! — završio je Pavlović.

O današnjoj situaciji u kojoj se nalazimo, Pavlović mi nije rekao ni jednu jedinu reč.

Bio je to i kraj moje poduže priče, koju je Vasić -pažljivo saslušao. U toku mog izlaganja nije me ni jednom prekidaio, jedino me je nekoliko puta značajno pogledao. Na kraju postavio mi je nekoliko pitanja o nekim ličnostima koje su živele u Beogradu. Među njima bilo je i nek-oliko naših zajedničkih -poznanika. Najviše ga je interesovao direktor Politike Vladislav Ribnikar. O njemu sam mu ispričao sledeće:

— Ribnikara sam upoznao kod moga ranijeg poznanika novinara Miodraga Indića, kod koga je on, posle izlaska iz zatvora Gestapoa, češće dolazio. Njih dvojica su bili susedi u Botičevoj ulici na Dedinju. Sa njima u društvu redovno je bio i novinar Mira Stefanović.

Indić mi je pričao da se za Ribnikarovo oslobođenje iz zatvora zauzimalo nekoliko uticajnih ličnosti, među kojima je bio i ataše za štampu pri Nemačkom otpravnistvu poslova u Beogradu, Mithamer koji je takođe bio Indićevo čest gost.

Kod Indića su često dolazili i pojedini istaknuti funkcioneri kvisilinškog aparata Milana Nedđea, među kojima, funkcioner Ministarstva unutrašnjih poslova Tanasije — Tasa Dinić, novinari i šefovi Nedićeve propagande Đorđe Perić i Danilo Gre-gorić. Tu je često dolazio i pripadnik Zemljoradničke stranke novinar Aleksandar-Saša Bilić, koga mi je Indić predstavio kao velikog anglofila.

Razgovori -između njih, bar u mome prisustvu, često su bili beznačajni. Ponekad, raspravljalo se o međunarodnoj situaciji i stanju na frontovima. Sećam se da je jednom prilikom ova rasprava bila veoma žučna. Iako ih je budno pratio, Ribnikar je izbegavao da u njima učestvuje. Stekao sam -utisak da ga je više interesovalo ono šta se događa u zemlji i kako se ti događaji komentarišu u narodu.

Posle nekoliko susreta s njim i činjenice da, kao aktivni oficir nisam stupio u Nedićevu Srpsku državnu stražu ili Ljotićeve odrede, između nas se stvorila neka vrsta poverenja. Ovome je vero-

vatno dopraneo i Indić, koji je bio ubeđen da je dobro upoznat sa mojom stavovima prema okupatoru i kvislinzima.

Obojici sam pričao o mojim sastancima sa Negotincem u Beogradu i Rakovićem i Pavlovićem u okolini Čačka. Posle toga kad god smo se sreli, Ribnikar me je upitao:

— Sta ima novo u Dražinovštini?

Informacije koje sam mogao da mu pružim bile su krajnje oskudne, jer i pored mog nastojanja nisam uspeo da dođem do podataka na osnovu kojih bi mogao da stvorim makar i približnu realnu sliku našeg pokreta.

Jednom prilikom Ribnikar mi je rekao da ima pouzdane informacije da Draža sarađuje sa okupatorima i njegovim saradnicima Nedićem i Aćimovićem. Ovo me je prilično iznenadilo. Na moj zahtev nije mi pružio ili nije hteo da mi pruži ni jedan argument za ovu tvrdnju. Ostao sam u ubeđenju da ova informacija nije bila tačna.

Kad sam mu proleto rekao da očekujem poziv iz Vrhovne komande rekao mi je kratko:

— Ne želim da menjam Vašu odluku, ali smatram za potrebno da Vam kažem da Draža vodi građanski rat i to zajedno sa okupatorima i ustašama protiv Narodnooslobodilačkog pokreta za koji se opredelila većina našeg naroda.

Odgovorio sam mu da mi to nije poznato i da ne mogu to da verujem.

— Idite i uverite se. Budite oprezni i ne dozvolite da vas bilo ko uvuče u kaljugu izdaje i zločina u koju je, izgleda mi, Draža već upao. — Reče mi na kraju Ribnikar.

— Moram vam priznati — rekao sam zatim Vasiću. — da sam se već na prvom koraku, za vreme mog kraćeg boravka na Rakovićevom terenu, duboko razočarao. Lično sam se uverio da Raković sarađuje sa Okupatorom i to konkretno sa nemačkim komandantom u Gornjem Milanovcu. Tada sam zaključio da je Ribnikar, donekle, ipak bio u pravu.

— Ribnikar je — ubaci Vasić — 1927. godine bio u Rusiji. Koliko je meni poznato on je još pre rata postao simpatizer komunista.

— To mi, nije poznato. Ali sam siguran da je prema okupatorima i njegovim saradnicima krajnje neprijateljski raspoložen. Ako ni zbog čega drago ono zbog njegovog hapšenja i maltretiranja.

— Rekao sam na kraju.

Ovim je naš razgovor prilikom prve šetnje bio završen.

Mada je Vasić ovom prilikom bio iisuviše škrt u recima, ipak sam stekao utiisak da je bk> zadovoljan mojim izlaganjem. Moj uti-sak je potvrdio i njegov poziv da mu i .narednih dana pravim društvo prilikom njegovih uobičajenih popodnevniš šetnji.

Tako smo i nekoliko narednih dana, svako popodne, po sat-dva provodili u šetnji. Razgovarali smo o svemu i svačemu, a najviše o književnosti. U jednoj od ovih šetnji, Vasić mi je najzad ispunio želju da nešto više saznam o ishodu bitaka na Neretvi i Drini, što me je, bez sumnje, tih dana najviše interesovalo.

KRATKA ISPOVEST

Jednog dana bio sam prilično iznenađen kada mi je Vasić, u toku našeg razgovora, drhtavim glasom rekao:

— Zamislite, molim vas, došao sam u situaciju da ja danas ovde nemam s kim da razgovaram. Naša situacija je više nego kritična, a svi ćute. Niko ništa ne preduzima. Komandant (tako je Vasić zvao Mihailovića — nap. autora) je okružen ulizicama i poltronima. Njegova ideja o uništenju partizana pala je u vodu. I iskreno da Vam kažem, ja ne znam šta komandant sada, posle svega ovoga što se dogodilo, misli?!

— Molim Vas, ja sam uveren da komandant uopšte nije svestan odgovornosti koju je on, pred istorijom, primio na sebe. A ona je i te 'kako velika. On je otpočeo građanski rat.

Začudo sam ga pogledao. Lice mu se naglo zacrvenelo i sve nervoznije je žmirkao na oba oka. Tog momenta setih se Ribnikarovih reči, koje mi je izgovorio prilikom našeg poslednjeg susreta. Nisam mu verovao. A sad... Te iste reči čujem od Dražinog najbližeg saradnika...

— Meni o svemu tome nije ništa poznato. Razgovarao sam jedino sa Stojadinovićem. Ali, od njega nisam ništa tragično čuo, — rekoh mu.

— Stojadinović veoma revnosno i odgovorno obavlja povereni mu posao. On je vojnik. Njega ništa drugo ne interesuje... Ja se već nekoliko dana mučim da analizirajući stvari dođem do pravilnog zaključka, ali mi to nikako ne polazi za rukom. Osećam se usamljenim.

Tim recima počeo je Vasić da mi priča delić jedne istorije.

Sadržaj njegove priče bio je sledeći:

— Otkako sam došao u Lipovo pa sive do komandantovog odlaska u Kalinovik nas dvojica smo bili nerazdvojni. Čak smo spavali u istoj sobi. Bio je oduševljen planovima o napadu na partizane, koje je sam, često duboko u noć sastavljao i obrađivao. Sa oduševljenjem i pun sigurnosti za njihovo uspešno izvršenje, objašnjavao mi je osnovne ideje. Moram da priznam da je i m-oje

oduševljenje bilo slično njegovom, naročito -posle prvih vesti o uspešnom nemačko-italijanskom napadu na partizansko-komunističku republiku u Bihaću. Duboko sam bio uveren da će »akcija čišćenja« koju je komandant zamislio i preko vojvode Jevđevića sinhronizovao sa onom italijanskom, dati željene rezultate.

— Ali, našem oduševljenju brzo je došao kraj.

— Kada se jedne februarske večeri raspoložen i veseo vratio sa skijanja, koje je tako reći svakodnevno upražnjavao, i po običaju, počeo da čita pristigle izveštaje, komandant se pred jednim telegramom sa oznakom »hitno« osetno trgao. Pošto je neko vreme ukočeno gledao u njega, naglo je skinuo naočare i užurbano počeo maramicom da im trlja stakla, a zatim ih ponovo stavio i nervozno opet zgrabio izveštaj. Sto je duže gledao u njega ruke su mu više podrhtavale. Očigledno ga je obuzimao sve veći nemir. Bacajući najzad iz ruku ovaj zloslutni komadić hartije, uzbuđeno je uzviknuo.:

— Zar je ovo moguće? Ne! To nije tačno! Ovo odmah treba proveriti!

— Major Lalatović, koji je za sve ovo vreme mirno sedeo s druge strane stola odvratio mu je hladno i tiho na njemu svojstven način:

— Na žalost, gospodine ministre, prema svemu izgleda da je ovaj izveštaj tačan. Ubeđen sam da vam ga čika-Branko, bez provere ne bi uputio. Ja lično verujem, a na osnovu dosadašnjih obaveštenja — da će crveni, ukoliko to dosad već nisu učinili, sigurno razbiti Italijane.

Komandant se na to zamislio i posle kraće pauze, kao odgovor Lalatoviću, nekoliko puta ponovio:

— Ne, ne, to je ipak nemoguće! Na Neretvu su sigurno već stigle i naše sveže snage čiju smo mobilizaciju naredili pre četiri dana.

— Posle ovoga je ponovo uzeo odbačeni izveštaj i počeo da ga glasno čita:

»16. II. U svome povlačenju ka Hercegovini, komunisti su noćas prešli na levu obalu r. Neretve. ..«

— Zatim je zastao, malo se zamislio i zapovednim tonom obratio se Lalatoviću:

— Smesta uputite telegram majoru Ostojiću. Naredite mu da ovu vest odmah proveri i da me o rezultatu hitno -izvesti: Ukoliko je vest tačna, nek-a odmah preduzme potrebne mere, a dalje direktive će uslediti. Telegram potpišite: Cika-Đoka.

— Pošto mu je izdiktirao još nekoliko naređenja, Lalatović je napustio soibu u kojoj je te noći, isve do svanuća, škiljavo sagorevala petrolejka. Pored nje, i mene, komandant je nagnut nad rasprostrtim geografskom kartama, conceptirao novu direktivu sivome načelniku operativnog odeljenja i komandantu Istaknutog dela Vrhovne komande, majoru Zahariju Ostojiću — čika-Branku. — Ostojićev štab se u to verme nalazio u Kalinovilku sa zadatkom da uskladi našu akciju s italijanskam i komanduje našim jedinicama koje su učestvovala u akciji protiv partizana i komunista.

Sledećeg dana je vest o prodoru nekih partizanskih delova u dolinu Neretve i prelasku njihovih manjih odeljenja na levu obalu reke bila potvrđena.

— Cim je vest o prelasku manjih delova partizanskih snaga na levu obalu Neretve bila potvrđena — nastavio je Vasić svoju priču — komandant ,odmah, preko Ostojića naređuje mobilizaciju novih trupa u Crnoj Gori, Basni, Hercegovini i Sandžaku. On je bio ubeđen da se radi samo o prebacivanju partizanskih delova koje je okupator već razbio i koje će naše jedinice dočekati na Neretvi i završiti njihovo uništenje.

Međutim, situacija se za nas i dalje sve više pogoršavala. Razvijanje italijanskih snaga na pravcu Neretve i pomisao da bismo se usamljeni mogli naći licem u Ice sa partizanima, znatno je poljuljala moral ne samo vojnika već i njihovog komandnog kadra. Ali, bez obzira na ovo, komandant je bio čvrsto rešen da po svaku cenu sprovede svoj plan. U tome duhu su bila sva njegova naređenja Ostojiću.

Potpuno iznenađujuće vesti koje smo primili o povlačenju partizanskih snaga na desnu obalu Neretve i rušenju svih mostova na reci, koje su one po svom povlačenju izvršile, obradovalo su nas i vratile nam samopouzdanje. Komandant je stekao čvrsto ubeđenje da će opkoljenim partizanima sada biti zadan i poslednji smrtni udarac.

Al, samo nekoliko dana kasnije dolazi do odsudnog preokreta.

Sedmoga marta u Vrhovnu komandu je stigla vest 'koja delovala kao grom iz vedra neba. Partizani su jačim snagama forsirali Neretvu, razbili naše predstraže, a zatim i pojedine delove glavnine naših snaga koje su zaposele levu obalu reke. Njihov prodor bio je nezadrživ.

U prvi mah, i sam komandant, od uzbuđenja koje je u njemu izazvala ova vest, nilje razumeo ništa. Pogotovo ne ono što se tih

dana odigravalo na Neretvi. On nije bio u stanju ni da pomisli da je noću između 6. i 7. marta 1943. godine otpočeo jedan od njegovih teških poraza koji može da bude i presudan.

Zbog svega toga komandant je u prvim momentima verovao da je prodor izvršila neka partizanska grupa koja predstavlja deo razbijenih partizanskih snaga i -koja, bežeći ispred nemačkih trupa, traži spas na levoj obali Neretve u pokušaju da se probije ka Hercegovini. Zaključivši ovako, njega je hvatao bes pri pomisli na paniku koja je ovim prodorom stvorena među našim trupama. On je tvrdio da za ovo iznenađenje, paniku i strahoviti metež u našim trupama, glavnu krivicu snosi komandni kadar koji se ne pridržava dovoljno naređenja dobijenih od Ostojića.

Kritičnost situacije koju su naše snage preživljavale na okuci Neretve komandant je shvatio tek 13. marta, kada je primio izveštaj u kome je pisalo:

»Konjička i 1. sarajevska brigada su u rasulu i, prema dobijenim izveštajima, ne postoje, a takođe ne postoje na terenu ni 1. ni 2. durmitorska brigada, već su u najvećem neredu po'begle kućama u Omu Goru«.

Odmah po prijemu ove vesti komandant naređuje Pavlu Đurišiću da izvrši opštu mobilizaciju na teritoriji srezova koji su bili pod njegovom komandom.

Sa fronta su i dalje stizale sve lošije vesti.

Saznavši za poraz naših trupa kod Čičeva i Glavaitičeva, komandant je formalno bio van sebe. Situacija je zahtevala hitno preduzimanje odlučnih mera. Nemajući više mnogo poverenja u sposobnost komandnog kadra i smatrajući da u tome leži osnovni uzrok pretrpljenih poraza, on — kao prvo — donosi odluku da napusti Lipovo i da lično, iz neposredne blizine, uzme u ruke komandu nad našim razbijenim i rastrojenim trupama. Računao je da će njegovo prisustvo na položajima i pristizanje svežih snaga Pavla Đurišića vratiti moral našim trupama, te da će na taj način uspeti da bar spreči prodor partizana ka Hercegovini i Crnoj Gori.

O svojoj odluci komandant me je obavestio i zamolio da njegov odlazak za pukovnika Belija, šefa britanske misije, na svaki način ostane tajna.

Pošto je Đurišiću uputio zahtev da što je moguće više ubrza popunu svojih jurišnih bataljona novomobilisanim ljudstvom, komandant je u prvi sumrak 17. marta napustio Lipovo i sa svojim ličnim telegrafistom, radio-stanicom i pratnjom otišao za Kalinovik.

Partizanske snage nije bio u stanju da zadrži. Pre nekoliko dana naše trupe su razbijene i da Drini. Sa ostacima, nemoćan, napustio je položaj i vratio se u Ldpovo.

Vasića sam pažljivo slušao. Nisam ga prekidao. Bio je utučen i neraspotložen. Na momente i suze su mu navirale na oči, a glas mu je podrhtavao.

— Tražim uzroke našeg poraza sa kojim se ne mogu lako pomiriti — govorio mi je Vasić. — Ja sam uvek bio za to da se suprotstavimo komunistima. To sam od prvoga dana govorio i tvrdio komandantu. Ali, isto tako sam ga savetovao da njihovo uništenje treba prepustiti Nemcima i Italijanima. Nama jedino ostaje da izvršimo čišćenje terena, što smo mi četrdeset prve i uradili i sproveli u Srbiji. A nikako da mi, zajedno sa okupatorom, molim Vas, idemo u borbu protiv njih. Građanski rat, koji je komandant počeo da vodi, u našem narodu nije popularan. A naročito ne ovakav kakav je komandant započeo.

S obzirom na sive što mi je poznato, očigledno je da Crnogorci nisu hteli da se bore. Tu mora da je posredi neki dublji politički razlog, a ne samo nesposobnost oficira, kako to komandant uporno tvrdi. Ne mogu da verujem da su naši đeneralštabni oficiri baš toliko nesposobni.

Ja smatram da je pukovnik Beli imao pravo kada je neki dan rekao Pevecu:

»Ovde u Vašem štabu bio bi potreban još jedan puč kao onaj u martu četrdeset prve, jer bi to bio jedini put da se izvučete iz situacije u koju ste zapali.«

Ne može, molim Vas, jedan Moljević, čovek koji nije ništa drugo do jedna obična crno-žuta figura, sa mentalitetom austrijskog roba, da danas, u najtežim časovima naše istorije, vodi politiku ove zemlje, a pogotovu naše Šumadije i velike Srbije. Iskreno da Vam kažem odlučio sam se da, ukoliko komandant ne revidira svoj sadašnji stav, pređem u apstinenciju.

To je moje mišljenje koje sam ja, neki dan, pred pokret iz Lipova, saopštio komandantu. A sada jedva četkam da se vratim u našu Srbiju. I čudi me šta komandant još uvek ovde čeka.

Nervozan Vasićev glas i izgled lica, naročito na kraju izlaganja, odavali su njegova duboka preživljavanja. Nekoliko trenutaka nemo smo posmatrali jedan drugoga. Bili su to trenuci u kojima sam se lomio i prikupljao hrabrost da mu kratko i iskreno iznesem nekoliko mojih utisaka o četničkom pokretu. Najzad sam počeo rečima:

— Meni se čini da ni u Srbiji situacija nije baš mnogo ružičasta. Koliko sam ja čuo d video, narod nije nimalo oduševljen, niti se slaže s mnogim postupcima četničkih komandanata, naročito s njihovom sairadnjom sa okupatorima.

Za vreme moga, prilično kratkog, boravka u selu Rašcima, nedaleko od Čačka, nekolicina ljudi su mi s gnušanjem pričali da se komandant Ravnogorskog korpusa Predrag Raković (dosadašnji komandant odreda kvlislinške vlade Milana Nedića) često, tajno na terenu sastaje sa nemačkim komandantom u Gornjem Milanovcu, Krigerom.

Svi mi oni tvrde da Kriger hapsi i strelja pojedine ljude pod optužbom da su komunisti ili da su u vezi s njima. I to na Rakovićev zahtev. Međutim, oni mi isto tako tvrde da su te i takve optužbe i u većini slučajeva lažne. Oni su uverdni da je to jedan od Rakovićevih podlih metoda primenjivanih sa ciljem da uništi sve one koji ga, ne odobravajući njegovu terorističku politiku, javno kritikuju i time ugrožavaju njegov komandantski autoritet i položaj.

Ovakvo uverenje oni potkrepljuju, pored ostalog, i činjenicom da je Raković, sa istim ciljem, naredio crnoj trojci sa Milanom Kozoderom na čelu da ubiju hivšeg ministra i poslanika JRZ Vojka Cvrkića. Za njega kažu da je bio protiv partizana, ali da je imao svojih pristalica u Ljubićkom srezu, preko kojih je sprečavao uticaj Rakovica i njegovih bližih političkih saradnika.

— Cvrkić ndije sprečavao samo Rakovićev uticaj, već u jesen 1941. godine i komandantov uticaj — prekide me Vasić. — Cvrkića je komandant, još 1941. godine, osudio na smrt pod optužbom da je organdzovao pokušaj atentata na njega. Zahvaljujući uspešnom Cvrkićevom bekstvu iz Kamenice, gde je privremeno bio interniran, ova kazna nije bila izvršena. Međutim, Rakoviću je pošlo za rukom da u Rošcdima, u jednoj od Cvrkića kuća, krajem 1942. godine, pronađe Vojka i da uputi crnu trojku koja je ovu kaznu nad njim izvršila.

Vi -ste možda čuli kakav je bio, u to vreme, moj stav prema građanskim političarima koji su upropastili ovu zemlju. Ja još nisam u stanju da se otresem mržnje koju, zbog toga, -prema njima osećam. Ali, sa komandantovom odlukom da ubije Cvrkića nikada se nisam složio.

Optužba da je Vojko Cvrkić, pod uticajem i pritiskom Ljotića, organizovao atentat na komandanta, izmišljena je i dosta nevešto montirana. Tačno je to da je Cvrkić bio opsednut ambicijom i željom da postane vođa ili bar glavni politički savetnik Ravnogorskog

pokreta. U početku on je bio lojalan prema komandantu. Ali, kada je uvideo da su se izgledi za realizaciju njegovih ambicija i želja sveli na nulu, on je krenuo u propagandnu akciju protiv komandanta i ravnogorstva. Tu akciju Čvrkić je najzad platio glavom.

Međutim, — nastavio je Vasić da mi objašnjava — naš narod voli slobodu i mrzi sve one koji pokušavaju da ga pretvore u roblje. Zbog toga, on ne može da prihvati ni jedan razlog koji bi opravdao javnu saradnju pojedinih naših komandanata s nemačkim i italijanskim okupatorskim trupama koje, nad njim, sprovode nezapamćeni teror i neopisive zločine.

To je ono što je za nas najstrašnije i što može da nas dovede do prave katastrofe.

U poslednje vreme mnogo razmišljam o tome. Sve više stičem uverenje da je ta javna saradnja naših komandanata sa italijanskim i nemačkim trupama glavni i osnovni razlog naših poraza u borba-
ma s partizanima, kako na bojnem tako i na političkom polju.

Donoseći odluku da krenemo u kontrarevolucionarnu borbu, budite uvereni da niko od nas nije ni pretpostavljao da nas ona može dovesti i do formalne izdaje. Danas, ja sam ubeđen da je to sudbina svih kontrarevolucionara koji izgube bitku. A pomisao da ćemo možda izgubiti bitku za mene je strašna, jeziva.

Ali put kojim smo krenuli više ne možemo napustiti.

— A da li mogu da se napuste teroristički metodi kojima se pojedini komandanti obilato služe da bi se održali na svojim položajima, o kojima se u narodu skoro javno i naveliko priča?

Da li može da se spreči krađa zlata koje stiže vazdušnim putem iz Kaira? U Dragačevu sam čuo da su komandanti brigada ukrali celo sanduče i da se ni do danas nije pronašao lopov. A oni, u koje narod sumnja i dalje sede na komandantskim položajima.

Da li može da se spreči sve jači uticaj kvislinga Nedaća i Ljotića, koji njihovi oficiri infiltrirani u organizaciju neometano sprovode? Cuo sam da je većina starih ravnogoraca u nemilosti.

Bila su to pitanja na koja mi je Vasić kratko odgovorio:

— Sve su to strašne pojave na koje se gadim i od kojih želim da se potpuno ogradim.

Ovim je naš prilično dug razgovor bio završen.¹

Kada sam se udaljio od Vasića, analizirao sam sve što sam od njega čuo. Njegovo izlaganje ostavilo je na mene priličan utisak. Na kraju sam, pored ostalog, zaključio da je ovakav Vasićev stav sigurno posledica 'pretrpljenog poraza četnika na Neretvi i Drini, i da se on sigurno razlikuje od onoga koji je Vaislić zastupao samo

nekoliko meseci ranije, kada je bio druga ličnost u Ravnogorskom pokretu sa nadimkom »ćića br. 2«. Strah od podele »odgovornosti pred istorijom« sa sivojim komandantom i lična mržnja i netrpeljivost prema Moljeviću ,koji je sada, odobravajući Mihailoviceve postupke, počeo da izbija u prvi plan, naterali su Vasića da razmišlja o donošenju odluke da se povuče u apstinenciju.

A, evo i opisa događaja koji su se, od kraja 1942. do maja 1943. godine, zbivali u oblastima planine Dinare, i na obalama Neretve i Drine, a koji su bez sumnje, bili jedan od glavnih razloga da Vasić pomišlja i na »apstinenciju«.

POD NEPOSREDNOM KOMANDOM OKUPATORA

Nagli razvoj i širenje narodnog ustanika u drugoj polovini 1942. godine, naročito u zapadnoj Bosni i u Hrvatskoj, nisu mogli da zaustave ni Draža Mihailović ni Ante Pavelić sa svojim četnicima i ustašama, ni celokupni nacističko-fašistička okupatorski aparat sa svojim oružanim snagama, koje su mu razmeštene po mnogobrojnim garnizonima širom Bosne, Hercegovine i Hrvatske, stajale na raspolaganju. Narodnooslobodilački pokret sa svojim partizanskim odredima, brigadama, a kasnije i divizijama, sa širokom podrškom u narodu, postajao je iz dana u dan za sve njih sve ozbiljnija problem. Uviđajući političku i vojnu nemoć NDH da spreči oslobodilačku borbu naroda BoSne, Hercegovine i Hrvatske, Hitler je u ove oblasti morao da prebacuje svoje divizije sa Istočnog fronta i to onda kada su mu tamo- 'bile najpotrebnije. Međutim, svi pokušaji i sve mere okupatora i njegovih domaćih pomagača, među kojima Mihailovića i Pavelića, da uguše oslobodilačku borbu naroda Jugoslavije, ostale su uzaludne.

Opadanje voljne i političke moći fašističke Italije tokom 1942. godine odrazilo se i na razvoj događaja u samoj ustaškoj državi. S druge strane, zbog sve većih uspeha NOP, situacija u NDH je iz dana u dan postajala sve kritičnija i predstavljala ozbiljnu pretnju za opstanak ove veštačke nacističke tvorevine.

Sve većim opštim Hitlerovim teškoćama na frontovima i u oblasti političkih i ekonomskih prilika, pridruživale su se sve više i teškoće koje su bile posledica nesređenog i haotičnog stanja u NDH. Uviđajući to, Hitler i ostale nacističke vođe su odlučile da se posebno angažuju na sređivanju prilika u NDH. Nadilsti su sa sigurnošću računali da će pomoću ustaša i domobrana uspeti da oslobode svoje snage angažovane u NDH koje su im bile preko potrebne za Istočni front. I ne samo to: Hitler je bio ubeđen da će jedino konsolidovanjem prilika u NDH uspeti da od nje dobije izvesnu vojnu pomoć za glavne frontove i da će obezbediti potpunu eksploataciju svih bogatstava zemlje, a naročito strategijskih sirovina. Al, pokazalo se da je osnovni pređuslov za ostvarenje

svih tih planova, uništenje narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim, taj pokret nije bilo moguće uništiti. On se, naprotiv, uprkos svih vojnih i drugih mera okupatora, sve više razbuktavao.

Porazi naci-fašističke ratne mašine na Istočnom frontu i u Severnoj Africi krajem 1942. godine morali su ozbiljno da zabrinu Hitlera. Na pomolu je bila i opasnost da se angloameričke trupe, u slučaju uspešno završenog nadiranja kroz Severnu Afriku, iskrcaju na neku od južnih obala »evropske tvrđave« i na taj način otvore drugi front -na evropskom kontinentu. U cilju oibezbeđenja od ovakve savezničke akcije, nemačka Vrhovna komanda bila je prinuđena da preduzme niz mera, između ostalog i na Balkanskom poluostrvu. Tu je glavni centar opasnosti bila Jugoslavija u kojoj je Narodnooslobodilačka vojska potpuno konitroilisala prostranu oslobođenu teritoriju i beskompromisnom borbom angažovala znatne okupatorske snage, a tako, već krajem 1942. godine, predstavljala faktor s ikojim su obe zaraćene strane morale računati u svojim stratezijskim planovima.

Ukoliko ne bi uspeo da likvidira NOP, Hitler je morao računati ne samo sa sve snažnijim razmahom narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji, već sa mogućnošću njegovog uticaja na druge balkanske zemlje, koji bi naročito mogao da dođe do izražaja u slučaju savezničkog iskrcavanja u Grčkoj. Zbog toga on odlučuje da po svaku cenu uništi narodnooslobodilački pokret Jugoslavije.

Donoseći ovu odluku, Hitler je u jesen 1942. godine rešio da organizuje novu i znatno snažniju, četvrtu po redu, ofanzivu protiv NOP. U njenom sprovođenju želeo je da, pored mnogobrojnih okupatorskih snaga, što više angažuje i oružane formacije Pavelićeve ustaške države. S obzirom na stanje u kome su se nalazile ustaške i domobranske jedinice, Hitler je bio prinuđen da preuzme izvesne mere kako bi i ove oružane formacije osposobio i iskoristio u planiranoj ofanzivi protiv NOP.

Ne upuštajući se dublje u razloge zbog kojih narodnooslobodilački pokret nigde u Jugoslaviji, a posebno na teritoriji NDH, nije uništen, Hitler je odlučio da oružane formacije NDH potpuno uključi u sastav nemačkog Vermahta i da one budu pod njegovom neposrednom komandom.

Kada je posredstvom poslanika Trećeg Rajha Zigfrida Kašea, komandiujućeg generala Glaiisea Horstenaua i ostalih svojih funkcionera i agenata u NDH, pripremio teren za realizaciju ovoga plana, Hitler je septembra 1942. godine pozvao Pavelića u posetu u svoj Glavni stan na Istočnom frontu, koji se tada nalazio maskiran u

jednoj šumi, severoistočno od grada Vinice. Istovremeno, Hitler je u svoj Glavni stan pozvao i nemačkog vojnog zapovednika Jugostoka, armijskog generala Aleksandra Lera. Osnovani cilj sastanka bio je dogovor o preduzimanju mera za likvidaciju NOP, naročito na teritoriji takozvane Nezavisne Države Hrvatske u kojoj je u to vreme i bilo težište narodnooslobodilačke borbe.

U pratnji nemačkog poslanika u NDH Kašea, komandujućeg generala Glalisea Horstenaua i visokih ustaških funkcionera Ivana Perčevića, Jure Francetića i Vladimira Prebega, Pavelić je 20. septembra 1942. godine krenuo na put.

U Glavni Hitlerov stan stigao je tek trećeg dana oko 17 časova. Dočekali su ga ministar spoljnih poslova Trećeg rajha Joakim von Fribentrop i načelnik Štaba Vermahta general Kajtei, koji su Pavelića odmah odveli Hitleru. Bilo je predviđeno da sastanak Hitlera sa Pavelićem u četiri oka traje samo deset minuta; umesto toga, razgovor je trajao gotovo ceo sat. Kada je, zatim, na Hitlerov poziv, ušao i general Ler, zatekao ih je vrlo dobro raspoložene, u prijatnom razgovoru.

Prema svemu sudeći, Ante Pavelić nije u razgovoru sa Hitlerom ini pokušavao da pruži bilo kakav otpor zahtevima nacističkog vođe. Učešće oružanih formacija NDH u borbi protiv NOP zajedno sa okupatorskim jedinicama, kao i uključivanje ustaša i domobrana u sastav Vermahta i stavljanje pod direktnu nemačku komandu, Pavelić je glatko prihvatio.

Međutim, Hitler se nije zadovoljio samo potpunim preuzimanjem i uključanjem oružanih snaga NDH u sklop Vermahta. On je Paveliću uputio i energični zahtev da se u ruke nacističkih okupatora preda i ceo policijsko-upravni aparat NDH, zajedno sa ustaškom nadzornom službom, motivišući to potrebom da ih u što većoj meri osposobi i angažuje za borbu protiv NOP.

Međutim, najznačajnija odluka doneta na sastanku u Vinici uz učešće generala Lera, bez sumnje, bila je da se protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta na teritoriji NDH planiraju operacije šireg obima i da u njima, pored nemačkih i ustaških, uzmu učešće i italijanske trupe zajedno sa četnicima Draže Mihailovića.

Plašeći se savezničkog iskrcavanja na Balkansko poluostrvo, ideju za ove operacije dao je limo- Hitler.

»U oktobru (septembru — nap. autora) 1942. godine« — izjavio je kasnije general Ler — »došao je Hitler do ubeđenja da se nezadovoljavajuće' prilike u hrvatskoj državi mogu temeljito popraviti ako se odstrane sve oružane snage u Hrvatskoj i u ostalim

oblastima zaposednutim od Italijana, ukoliko te snage nisu regularne hrvatske ili italijanske trupe. Ovo se odnosilo na partizane na području između Karlovca-Livna-Rame-Jajca-Petrinje — s oentrom u Bihaću, koje je trebalo uništiti opkoljavanjem od strane nemačko-hrvatsko-italijanskih trupa... Hitler je očekivao da će uspeh ovih operacija obezbediti konsolidovanje hrvatske države, tako da će se sve nemačke trupe moći da povuku iz ove oblasti, a sigurnost države biti o/bezbedena od strane hrvatskih trupa. Sve će ovo imati za posledicu dobijanje radne snage za nemačku ratnu privredu i mogućnosti odašiljanja hrvatskih trupa na Istočni front. U privrednom pogledu Hitler je očekivao da će se Hrvatska moći sama bar snabdevati i da će isporuke boksita, kao i železne rude (Prijeđor) obavljati u punom obimu.

U novembru (septembru — nap. autora) pozvao je Hitler Poglavnika i mene u glavni stan u Vòmici. On je najpre izložio svoju već skiciranu odluku. Ja sam ponovio svoja gledišta i zamolio da nemačke trupe zaposednu barem područje Zagreba. Tada je pozvan Poglavnik i upitan za mišljenje. On je povoljno ooenio Hitlerov plan i bio je, štaviše, optimista u pogledu unutrašnjih prilika u Hrvatskoj. On je predložio uspostavljanje jedne nemačke komande za sve akcije, izdašnu potporu u oružju i snabdevanje domobrana od strane Nemaca. Hitler se saglasiio sa predlozima i obećao sprovo^đenje ovog sporazuma zajedno s Italijanima. O tadašnjem neprijatelju znao sam, odnosno dopunio sam svoje znanje.

U zapadnoj Bosni, kojom su potpuno vladali, partizani su imali dva težišta vojničkog karaktera i politički glavni grad Bihać. U njemu je postojalo Veće pod vodstvom dr Ribara. Borbene snage su se nalazile pre srvega oko baza za snabdevanje na Petrovoj gori i Grmeč planini. Sve se to nalazilo pod vrhovnim Titovim rukovodstvom, koji je pretežno boravio na Grmeč planini.«¹

Na osnovu odluke donete na sastanku Hitlera i Pavelića u Vinici, pod HitleroVim rukovodstvom održan je 18. i 19. decembra 1942. godine i sastanak u Rastenburgu na kome su učestvovali predstavnici generalštabova i ministri inostranih poslova Nemačke i Italije. I pored toga što su itaüjanski predstavnici smatrali da eventualne zimske operacije neće biti dovoljno efikasne, na sastanku je, pored ostalog, ipak rešeno da se što pre, još u toku zime, preduzmu zajedničke operacije širokog obima koje bi dovele do uništenja Narodnooslobodilačke vojske i »Titove države«. Izvođenje operacija povereno je generalu Leru, a na sastancima predstavnika nemačke i italijanske komande u Rimu 3. januara i u Zagrebu 9. januara

1943. godine, utvrđeni su i detalji operacijskog plana koji je dobio naziv »Vajs I«. Kako realizacija ovog plana na terenu nije donela zadovoljavajuće rezultate, on je 8. februara — u toku operacije — na sastanku u Beogradu, održanom takođe između predstavnika nemačke i italijanske komande, proširen novim operacijskim planom pod imenom »Vajs II«.

Sušтина operacijskih planova »Vajs I« i »Vajs II« bila je da se izvrši potpuno opkoljavanje slobodne teritorije i koncentričnim napadima uništi glavnina snaga NOP, zajedno sa Vrhovnim štabom.

Da bi na oslobođenoj teritoriji onemogućili opstanak oružanim formacijama NOP, neprijatelji su planirali i totalno uništenje svih zaliha ljudske i stočne hrane, kao i odvođenje u logore sveg muškog življa iznad 15 godina starosti.

Mada je prvobitno bilo zamišljeno da se na sastanku u Beogradu razradi i operacijski plan »Vajs III«, koji bi predviđao detaljnije čišćenje okupirane teritorije i razoružavanje i četničkih jedinica na njoj, jer je u početku Hitler strahovao da bi se u slučaju savezničkog iskrcavanja i one mogle da im se pridruže — na beogradskom sastanku je ovaj plan odbačen. Razlozi za to bili su dvojaki: Narodnooslobodilačka vojska pružala je sve žestći otpor, a u toku izvođenja operacija »Vajs I« jugoslovenska vojska u otadžbini, tkao i ranije, tako se i tada pokazala kao varan saveznik i koricistan saradnik okupatora u borbama protiv NOP.

U duhu Hitlerove odluke u Vinici, Vrhovna komanda Vermahta uputila je u Hrvatsku poseban štab. To je bio štab generala Rudolfa Litersa koga je Hitler postavio za zapovednika nemačkih trupa u Hrvatskoj. Litersov štab počeo je, prema Hitlerovom naređenju, da se formira još u oktobru, ali tek krajem 1942. godine on je bio definitivno spreman za operacije.

Dolaskom u Hrvatsku, Liters je za sedište svoga štaba izabrao Slavonski Brod. Pod njegovom komandom bile su: 369 »Vražja«, 714. i 718. pešadijska divizija, zatim 187. rezervna i 7. SS dobrovoljačka brdska divizija »Princ Eugen«. Sve ove snage, ojačane 717. nemačkom divizijom i ustaškim i domobranskim formacijama stavljene pod direktnu nemačku komandu, počele su krajem decembra 1942. godine i početkom januara 1943. godine da se, zajedno sa tri italijanske divizije i četničkim odredima Draže Mihailovića koncentrišu oko oslobođene teritorije koja je bila oivičena, grubo rečeno, linijom: Karlovac—Ogulin—Vrhovine—Gospić—Lovinac—Gračac—Knin—Ključ—Sanski Most—Bosanski Novi—Kostajnica—Petrinja—Karlovac.

U toku priprema za predstojeću ofanzivu formirana je pri Letersovom štabu i »Specijalna komanda Sipo« (policija bezbednosti) i SD (nacistička partijska obaveštajna služba). Na čelu ove komande nalazio se SS major dr Alfred Hajnrih. Kada su otpočele neprijateljske operacije Hajnrih se priključio štabu 7. SS divizije »Princ Eugen«, a svoja dva službenika dodelio je štabu 369. »Vražijie« divizije. I dok su ova dvojica imala zadatak da prikupljaju sve, uglavnom opšte podatke i informacije o NOP, Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima, dotle je Hajnrih uporno radio na proveravanju raspoloživih i prikupljanju novih podataka koji su se odnosili isključivo na ličnost vrhovnog komandanta Tita.

Saznavši za odluku okupatora da još u toku zime 1942. — 1943. godine po svaku cenu uništi »Titovu državu«, Draža Mihailović je smatrao da je sada definitivno nastupio njegov davno očekivani momenat. On je stoga oduševljeno pohitao da doprinese likvidaciji oslobodilačkog pokreta sopstvenog naroda i tako obezbedi odlučujući preduslov u ostvarenju svog glavnog cilja — očuvanju buržoasfcih pozicija u zemlji.

U cilju ostvarivanja što tešnje saradnje između četničkih i ita-Mijanskih snaga za planiranu akciju protiv NOP, Mihailović je angažovao svoga istaknutog »vojvodu« poznatog saradnika okupatora Dobrosava Jevđevića.

Sledeći instrukcije svoga ministra vojske, Jevđević je još krajem novembra 1942. godine predao komandantu Druge italijanske armije, svoju »promemoriју« u kojoj pored ostalog piše:

»Pitanje unutrašnjih odnosa četnika prema Vojnim italijanskim vlastima.

Prema sporazumu sa Vašom ekaselencijom, utvrđeno je, da se sve naredbe italijanske vojske našim jedinicama imaju isključivo preneti preko naših oficira. Tako isto, odobreno nam je, da u jedinicama možemo kultivisati nacionalne naše ideale jer se .inače ne može zamisliti ideološka borba 'protiv komunizma. Ranije je naša organizacija spadala direktno pod komandu korpusa, a sada je to preneto na divizije od kojih svaka na svom teritoriju sarađuje sa našim jedinicama istoga teritorija. Usled toga se neke divizije tačno pridržavaju sporazuma, dok druge vrše neugovorene snage presije. Na primer, divizija Mestoa u Pribilovićima naredila je da četnici skinu svoje orlove sa mrtvačkim glavama, dala im štambilj sa isključivo talijanskim natpisom, prisilila ih da se služe legitimacijama sa čisto hrvatskom terminologijom i ja sam sa teškom mukom prisilio četnike da se tome privremeno pokore, dok stvar ne izvidim sa

Vašom Ekselencijom... Konačno mi imamo u Hercegovini preko trideset bataljona od kojih je samo trećina legalizovana... Radi toga je apsolutno potrebno da se saopšti šestom korpusu da ćemo mi prijaviti oko dvadeset oficira, koji su na raznim 'položajima i da oni moraju biti smatrani legalizovanini, kao i ostali... U vezi sa ovim treba ispitati pitanje piata vojnicima i ofludirima. Mi ni u kom slučaju radi prestiža ne možemo pristati da italijanski oficiri direktno vrše isplatu novca vojnicima, nego smo tražili da se novac plaća našim komandantima, a ovi da isplaćuju vojsci, jer mi dajemo novac i onima koji nisu legalizovani, a u istoj jedinici služe sa legalizovanima. Neke su divizije uvidele da je naše traženje opravdano i tako postupile... Molim da se i ovo pitanje reši. Ovde se postavlja i pitanje komunista koje uhvatimo i zarobimo u borbi. Vrlo neugodno deluje na narod, ako ih predajemo Italiji i to komunisti iskorišćavaju i mi želimo da takve zlikovce mi sami streljamo, pa molimo da se u tom smislu izdaju potrebna naređenja.

Pitanje opreme naših bataljona.

Za sada je najpotrebnije, da nam se bar za legalizovane trupe dadu zimski šinjeli, četiri hiljade. Isto tako nam se treba odobriti potreban broj cipela za vojsku... Sto hiljada metaka... Tako isto za naših osam bacača 81 m/m po 50 granata i za četiri mala bacača po sto granata...

Pitanje naše pomoći četničkim odredima u Dinari.

Ekselenciji je poznato kakve gubitke i neprilike nanose i nama i italijanskoj armiji skoncentrisane partizanske bande u zoni Like i severne Dalmacije, te Primorja. Naš je vitalni tihteres da definitivno uništimo te razbojнике... U tu svrhu mi -smo voljni da pošaljemo u Dinaru dve hiljade naših najboljih boraca, koji bi im zadali smrtni udarac. Te trupe bi trebalo transportovati železnicom do Metkovića, a brodom do Splita i opet železnicom do Knina. Za njih bi smo tražili da svi dobiju cipele, šinjele i dovoljno municije... Za ovo su Vam se obraćali odredi vojvode pukovnika Trifunovića. a i mi činimo to sa naše strane... «²

Evo i zahteva koji su četnički odredi vojvode Trifunovića Birčanina uputili italijanskoj komandi:

»-Situacija četništva na zoni Otočac za vreme boravka italijanskih trupa:

Život, rad i delovanje četništva imalo je najjači oslonac u prisutnosti italijanskih trupa — jedinica na ovoj zoni. Bez obzira da li ovaj fakat konvenira ili ne, bilo korne, on je istinit i na njemu je počivala četnička organizacija.

— Drugo, partizani su u ovim krajevima sada najjači... sada se prikupljaju za udar na slabe i ugrožene četnike ove zone.

Udar ovaj biće upravljen baš protiv četnika, jer su oni jedini protivnici, odnosno bolje reći najveći protivnici partizana...

Sada dolazi momenat napuštanja ove zone. Tim momentom četnici gube jedini oslonac. I to oslonac u najtežem periodu vremena... Oslonac baš u vremenu kad je partizanska neman otvorila svoju strahovita usta da guta po ovoj zoni sve na šta naiđe...

Skupljene četničke starešine, saznajući namere italijanske vojske, nalaze se pobuđenima da izraze svoje negodovanje i da ukažu sledeće:

— Po odlasku Italijana sve stanovništvo odlazi automatski u partizane;

A, da bi se ovo sprečilo, četničke starešine smatraju da će to biti onda ako bi se ovoj zoni dale, još dok su italijanske trupe na njoj;

— Najmanje 4.000 — 5.000 četnika iz Crne Gore i Hercegovine dobro naoružanih sa dovoljnim brojem automatskih oruđa, i sa potrebnim brojem bacača i artiljerije.

— Najmanje za 4-mesečnu borbu municije.

— Rezervne hrane za bar dva meseca...

— Obuća, odeća i oprema za sve četnike.

Kada bi se lovi uslovi ispunili, tada bi trupe italijanske mogle da napuste ovu zonu... «³

Na osnovu Jevđevićeve, »promemorije« i Birčaninovog zahteva, Supersolda (2. armija) pod komandom generala Roate, sa četnicima je preko njihovog delegata Jevđevića, sklopila sledeći sporazum:

»1) Talijanska armija sporazumna je uzakoniti i snabdeti još tri hiljade četnika u Hercegovini i istočnoj Bosni, i to u trebinjskom kotaru 500, u buečkom 400, u Gackom 400, u Ijubinjskom 400, u javorskom 600, u nevesinjskom 400, dok će 600 ljudi poslati kao pojačanje bosanskom bataljonu.

2) Talijanska armija sporazumna je da pošalje četnicima 5000 ljudi, da pojača dinarsku diviziju artiljerijom, bacačima, minama, hranom i odelom, da o svom trošku i svojim sredstvima prebaci ljude sa municijom u srezove Metkovića, Split i Knin.

3) Talijanska armija sporazumna je da oslobodi uhvaćene četnike iz Hercegovine i izvestan broj uhvaćenih iz logora, na temelju popisa, koje je dostavio Jevđević.

4) Talijanska armija sporazumna je da uzakoni 250 žandarma, 4 ženad. oficira na području Hercegovine.

5) Talijanska armija sporazumna je izručiti 25 hiljada uniformi za sve četnike, koji se nalaze pod komandom vojvode Birčanina.

6) Talijanska armija sporazumna je da Jevđeviću za četničke bataljone da 2 bacača, 200 mina, 800 pušaka i 70 hiljada metaka.

7) Talijanska armija sporazumna je da oslobodi dra. Niku Sviлокosa i V'idaка Kovačevića i preda ih na raspolaganje vojvodi Birčaniniu.

8) Talijanska armija sporazumna je da preda 300 pari skija četničkoj planinskoj diviziji.

9) Talijanska armija sporazumna je ukloniti hrvatski tekst sa četničkih legitimacija i ostao bi samo talijanski.

10) Talijanska armija sporazumna je da plaće za četnike predaje lično Komandantu, koji će zatim podeliti četnicima.

11) Talijanska armija sporazumna je i obavezuje se kupovati četnicima suvo voće i marmeladu u Italiji, s tim da se plaćanje vrši u talijanskim lirama.

12) Talijanska armija neće tražiti da četnici zamene svoje kape i uniforme.

13) Na temelju ugovora utvrđuje se da se četnička zona ima graničiti s linijom Split—Nevesinje—Ulog—Kalinovik. Zbog toga u ovu zonu ne mogu ulaziti ustaše i domobrani.

14) Četnicima će se povećati dnevni obrok i izjednačiti s obrokom talijanskih vojnika. Ovde se razumieva i duvan, marmelada i konjak.⁴

Na sastanku sa svojim istaknutijim saradnicima održanom početkom decembra 1942. godine u selu Lipovu, nedaleko od Kolašina, Mihailović donosi definitivnu odluku da svoje četničke snage, rasute po Lici, Kninskoj krajini, Bosni, Hercegovini, i Crnoj Gori prikupi i zajedno sa italijanskim divizijama krenu u akciju protiv NOP. Da bi realizovao ovu svoju odluku, Mihailović je odmah preduzeo i konkretne mere. Majora Zaharija Ostojića, »čika Branka«, 11. decembra 1942. godine, određuje za komandanta istaknutog dela štaba Vrhovne komande. Njemu stavlja u zadatak da na prostoru Kalinovica formira svoj štab i da odatle rukovodi četničkim operacijama u Bosni i Hercegovini. Za komandanta četničkih operacija u oblasti Like, Kninske krajine i zapadne Bosne, Mihailović određuje majora Miodraga Paloševića. I jedan i drugi su sredinom decembra 1942. godine napustili četnički štab u Lipovu: Ostojić je krenuo ka Kalinoviku, a Palošević u Kninsku krajinu.

Prema sporazumu (između Mihailovićevih delegata i Okupatora Mio je predviđeno da, četničke snage u oblasti Lake i Knina, budu pojačane i sa 2.700 hercegovačkih četnika pod komandom Petra Baćovića. Međutim, Mihailović je smatrao da hercegovačke jedinice treba pojačati i četničkim odredima iz Crne Gore.

O svojim odlukama Mihailović je 10. decembra 1942. godine, radiogramom obavestio Baćovića sledeće:

»Kretanje crnogorskih snaga po utvrđenom planu. (Reč je o Zetskom letećem odredu i Nikšićkoj brigadi pod komandom pukovnika Baja Stanišića i o jedinicama Limsko-sandžačfcih četničkih odreda pod komandom kapetana Pavia Đurišića. Te su četničke snage u operaciji protiv jedinica NOV i POJ u zapadnoj Bosni bile predviđene da dejstvuju kao 4. korpus. Njihovo prebacivanje u zapadnu Bosnu nije realizovano — nap. autora). Kad pođu javićemo. Ostojić polazi 11. ali preko Durmitora. Molim da sve ide hladno i sračunato. Ostojić nosi našu dopunu plana za rad. Vaših 25000 možete postepeno prebacivati. (Reč je o jedinicama pod komandom Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, koje su u pomenutoj operaciji trebalo da dejstvuju kao 3. korpus — nap. autora). .. Važno je da se kod vaših i propagandom utiče, ali da se ne umanju elan prema komunistima. Što se tiče domobrana dobro bi bilo pridobiti ih i odmah uputiti u borbu protivu ustaša i komunistu u istočnoj Bosni ili ako je zgodno u srez imotski i ljubuški ..,«⁵

Sutradan Mihailović šalje Baćoviću nov radiogram u kame, pored ostalog kaže:

»Jevđević neka preduzme sve da izdejstvuje kod Italijana prolaz suvom zonom Jabianica — Livno — Glamoč za 15000 Crnogoraca, ovo neka pravda vojničkim razlozima, a neka slobodno da garanciju da četnici neće nikoga da diraju na svom putu.

Pavle će izdejstvovaiti. od guvernera C. Gore da se njegovi prebace autokolonama do Ndkšiića a odatle vozom do Jablanice. Ovo neka i Jevđević traži od Italijana radi dobffijanja vozova. Sa prvim ešalomom Vašim prebaciti jednu r. stanicu za Dinarce, i odmah uhvatiti vezu sa Vašom stanicom.

Akcijom će rukovoditi major Ostojić. On polazi na put 12. om. preko šavniika na Avtovac gde da ga sačeka Baćević sa autom 15. om..,«⁶

Na oba ova radiograma Baćović je, 14. decembra, odgovorio Mihailoviću:

»Plan koji smo stvorili jedino je izvodljiv. Put preko Jablanice ne može se ostvariti. Tamo se nalaze jake formacije Nemaca i us-

taša. Talijani ne dozvoljavaju ovaj put. Ako Pavle može da izdejstvuje talijanske kamione. Neka nas voze, pored motra.

Prvi naš transport od 1.100 ljudi otišao je u potpunom redu za Metković. Svi dobili cipele i šinjele. Drugi transport polazi 15-tog. Mi najbolje poznajemo ovdašnju situaciju. Nezgodno je da se menja plan bez naše saglajsnosti, pošto mnogobrojni razioni zahtevaju da se usvoji prvi plan.

I Pavlovi odredi mogu ići sa nama kuda i naši. . .»⁷

Mihailovićev odgovor Baćoviću, upućen 17. decembra je glasio:

»Danas je bio Pavle kod mene. Pavle je bio na Cetinju. Nikakve smetnje ne postoje za put do Jablanice i to vozom od Nikšića. Pavlov plan za dejstvo preko Jablanice tamo je primljen kao vrlo pametan. Na Cetinju su mu rekli da setm Italijana u Mostaru tamo nema ni ustaša ni Nemaca. Pavle tražio oružje. U toku 17. i 18. najdalje dobiće odgovor. Ma kakav bio odgovor posle toga krenuće. Pošto se Pavlovi kreću automobilima do Ndkšića a dalje vozom vreme se neće izgubiti. Bajo Stanišić bi vodio sve Crnogorce. . . Pavlove će voditi Vesković. (Andrija, vazduhoplovni major — nap. autora).«⁸

Na ovaj Mihailovićev radiogram Baćović je, 22. decembra 1942. godine, odgovorio:

»2.200 ljudi koje sam uputio, nalaze se kod Knina već 10 dana. Crnogorci koje je obećao Pavle i Bajo, nikako ne dolaze. Sumnjam da će i doći. Naši ljudi pristali su bez pogovora da idu morem, ali pod uslovom da óu i ja ići s njima. Ostao sam da sa restom naših ljudi otputujem, kad dođu Crnogorci. Ovako čekanje daje našim neprijateljima mogućnosti širenja raznih glasova. Ja ne mogu čekati nli jedan dan više u ovakvoj naizvesnosti. Molim Vas naredite hitno da se ovome čekanju učini kraj.«⁹

A, 23. decembra, Ostojić obaveštava Mihailovića:

»Jevđa (Jevđević —• nap. autora) sada stigao i javlja: Kdt VI. Korpusa (odnosi se na italliljanslki VI korpus — nap. autora), dao je juče pristanak da se Crnogorci upute preko Prozora za Glamoč i učinio pitanje Rimu, od koga treba sutra da se dobije odgovor... Talijani zamolili da naši prime Nevesinje, jer oni sve sem 50 ljudi šalju na Široki Breg (danas Lištica — nap. autora) protiv komunista. Komunisti juče javili da su zauzeli Udbinu u Lici, a sa kolo-nama od Tomislavgrada (danas Duvno — nap. autora) produžili ka Prozoru i Širokom Bregu. Talijani sutra očekuju napad na Prozor.

Ovo je odlično jer će tako sigurno dozvoliti prolaz. Ištvan sa sledećim transportima kreće 28-mog o.m. iz Bilica. Ukupno će ima-

ti 3000 svojih na Dinari kad ovi stignu. Bajovih 4 bataljona stigla na 4 sata od Bileća i tu čekaju. Molim da se hitno upute i Pavlovi u Bileće. Dobro bi bilo da bude ukupno 3000 Crnogoraca, jer ćemo tako brže i sigurnije svršiti posao. Molim hitno izveštaj šta će biti sa dolaskom Pavlovih. .,«¹⁰

Odgovarajući na ovaj radiogram, Mihailović 31. decembra, obaveštava Ostojića:

»Bajo Stanišić je već prikupio 1200 ljudi. Pavle Đurišić je već prikupio 3000 ljudi. Bajoivi su u Ostrogu, a Pavlovi u Kolašinu. Tetkioi (četnički naziv za Italijane — nap. autora) kažu da 2. januara pada odluka. Dozvoljavaju za sad pokrete do Nikšića. Ne bi ih Pavle ni pitao ali je još u toku pitanje hrane, jedan i po milion metaka, obuća, oružje. Naročito je oluća u bednom stanju. Kod mene proveli celu noć u radu Pavle, Ivanisević, Rakočević. Milo Rakočević danas garantuje da dobije hranu i odeću. On je ubeđen da će dobiti. Dobili ili ne, Pavle će krenuti samo je bolje u obući nego bos. Uređujte veze i sve ostalo da bi se pripreme završile.«¹¹

U međuvremenu, 15. decembra 1942. godine, Jevđević je obavestio komandanta Mostarske i Konjičke brigade, sledeće:

»Konačno mi je uspelo da Italijani izvrše legalizaciju četničkih odreda u Mostarskom i Konjičkom Srezu.

Komandant Mostarske brigade sakupiće u Blagaju u prvu nedelju u 10 časova prije podne 390 naoružanih četnika. U to vreme doći će tamo delegacija Talijanske divizije, koja će popisati ljude i izdati im hranu. Komandant brigade će se sa Talijanima sporazumeti na kom mestu će ubuduće primati hranu. Komandant brigade formalno će sebe legalizovati kao komandanta bataljona, a eventualne oficire kao komandire četa. Pošto će se hrana izdavati počevši od 15. decembra, t.j. dana legalizacije, ovih 1500 obroka do nedelje komandant brigade u sporazumu sa komandantom sreza podeliće najsiromašnijim porodicama u srezu. Komandant brigade će pripremiti u dva primorka, latinicom na mašini napisane, spiskove ljudstva sa sledećim rubrikama: ime i prezime, datum i mesto rođenja, ime oca, čin u Jugoslovenskoj vojsci i sadanji položaj u bataljonu, kao i broj puške, odnosno automatskog oružja.

Komandant Konjičke brigade postupiće u svemu za isti dan na isti način, sa razlikom da svoje ljudstvo ima prikupiti u Bijeloj.

Nakon legalizacije naoružano' ljudstvo imaće slobodu kretanja, a prvenstveno držaće položaje prema zapadu za slučaj invazije par-

tizana, bilo od pravca Čapljine za Mostarsku brigadu, ili pravca Prozora za Konjičku brigadu.

Sa verom u Boga za Kralja i Otadžbinu!

Naređenje izvršiti u svemu tačno i na vreme.«¹²

Završavajući pripreme za planiranu akciju, Mihailović 2. januara 1943. godine donosi operativnu direktivu br. 1 koju je nešto kasnije, novim naređenjem, potpuno saobrazio operacijskim planovima 'okupatora »Vajs I« i Vajs II«.

U direktivi br. 1, Mihailović, pored ostalog, naglašava:

»Komunistički delovi drže prostoriju Bihać—Korenica—Udbina—Bosansko Grahovo—Livno—Jezero—Mrkonjić Grad (isključeno)—Stari Majdan—Bihać. ..

Naše snage prikupiće se u oblasti Otočca, Gračaca, Knina i Drniša, Jablanice, Jajca i Manjače planine...

Naša namera je, da iz obuhvatnog položaja koga imaju naše snage izvrše koncentričan napad na komuniste na označenoj prostori, komuniste unište i time oslobode ovu srpsku teritoriju komunističkog terora...

Glavnim snagama iz oblasti Knina i Gračaca izvršiti frontalni napad u cilju proboja i razdvajanja komunističkih snaga.

Snagama iz oblasti Jablanice i Otočca izvršiti duboko obuhvatanje komunističkih snaga i dejstvovati u njihov bok i pozadinu i time olakšati napad naših glavnih snaga.

Snagama iz oblasti Jajca i Mainjače planine, izvršiti napad s leđa u cilju opkoljavanja i razdvajanja komunističkih snaga, a potom njihovog uništenja...

Nastojati da se pripreme što pre izvrše.

Početak akcije ću naknadno odrediti.«¹³

U duhu ove direktive Mihailović je još pre otpočinjanja okupatorskih akcija izdao naređenje svojim komandantima u Sandžaku, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini da otpočnu sa svojim »akcijama čišćenja terena«. Cilj ovih akcija nije 'bio samo da se likvidiraju simpatizeri NOP i obezbedi pozadina četničkih jedinica, već da se ove teritorije, koje su prema Mihailovićevim planovima o budućoj državi ulazile u saslav njegove zamišljene Velike Srbije, očiste od domaćeg življa muslimanske voroispovesti. To je dovelo do novih strahovitih 'četničkih pokolja, uglavnom žena, staraca i dece, u oblasti Pljeva!ja, Cajniča i Foče.

Da je MihaMoVić posredstvom svojih komandanata Pavia Đurišića, Voje Lufcačevića i Petra Baćovića lično rukovodio ovim zlo-

činačkan akcijama, vidi se i iz depeše koju je 2. januara 1943. godine uputio Bačoviću, a u kdjoj pored ostalog stoji i sledeće:

»Povodom projekta za raščišćavanje Turske u oblasti Cajniča naredio sam Pavlu da sa Vojom izvrši potrebne prlipreme za polovinu januara. .. Voji sam naredio da uhvati direktnu vezu sa Vama. Vojin pozivni znak je RO, ponavljam RO. Naredio sam i da stanica koja ide sa Crnogorcima odmah hvata vezu sa Vama. Njen pozivni znak javiću Vam čim ga dobijem od Peveca. Napad na oblast Cajniče kazao sam Pavlu da pripremi preko Voje. Napad bi išao od 4 pravca. Od Priboja, Ustiprače, Foče i CeleVića. . ,«^u

O strahotama koje je Mihailovićeve »jugoslovenska vojska u otadžbini« počinila u ovim akcijama dovoljno nam govori sledeći Đurišićev izveštaj Mihailoviću:

»Načelniku štaba Vrhovne komande. — Akcija u Pljevaljskom, Cajničkom i Fočanskom srezu protivu muslimana izvršena je.

Operacije su izvedene tačno po naređenju i izdatoj zapovesti. Napad je počeo u određeno vreme. Svi komandanti i jedinice izvršili su dobijene zadatke na opšte zadovoljstvo. Sva muslimanska sela u tri pomenuta sresa su potpuno spaljena da nijedan njihov dom nije ostao čitav.

Sva imovina je uništena sem stoke, žita i sena. Naređeno je i predviđeno prikupljanje ljudske i stočne hrane u određenim mestima, za stvaranje magacina rezervne hrane i ishranu jedinica koje su ostale na terenu radi čišćenja i pretresanja terena i šumovitih predela, kao i radi sprovođenja i učvršćivanja organizacije na slobodnoj teritoriji.

Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti.

Žrtve. — Naše ukupne žrtve su bile 22 mrtva od kojih 2 nesrećnim slučajem i 32 ranjena.

Kod muslimana oko 1.200 boraca (čitaj: muškaraca, uglavnom civila — nap. autora) i do 8.000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece.

Za vreme početnih operacija, muslimani su se dali u bekstvo ka Metaljci, Cajniču i r. Drini. Na Metaljci je našao sklonište mali deo stanovništva. U Cajniču se računa da ima do 2.000 izbeglica, a jedan deo je uspeo da umakne preko Drine pre nego što su određene jedinice izvršile presecanje mogućih odstupnih pravaca na tom sektoru. Sve ostalo stanovništvo je uništeno.

Moral kod muslimana bio je takoreći srušen. Zavladała je epidemija straha od naših četnika, tako da su bili. prosto izgubljeni. . ,«¹⁵

Po završetku Đurišićeve akcije, Mihailović je 20. januara 1943. godine uputio piismo Baji Stanišiću upozoravajući ga da prema partizanima bude nemilosrdan:

»Izvešten sam da na teritoriji stare Crne Gore vlada kerenština u pogledu uništavanja komunista i zelenaša, a naročito na teritoriji nikšićkog sreza.. .

Sem toga iz svih srezova stare Crne Gore traže da se stave pod komandu Pavlu Đurišića navodeći da se tamo suviše blago postupi sa komunistima i da bi on vrlo brzo rasčistio sa kerenštinom...

Samo molim vas, da jedno uvek imate u vidu, da se mi nalazimo ne samo u ratu nego preživljavamo- i revoluciju pod najtežim okolnostima — pod okupatorom. Sem toga komunisti stalno- i mnogo računaju na našu buržoasku sentimentalnost. Zato i mi moramo stegnuti srce i nemilice uništavati narodne krvoloke. . .«¹⁶

Obavešten da će se u Rimu 3. januara 1943. godine održati sastanak predstavnika nemačke, italijanske i ustaške komande na kome će se doneti plan akcije protiv snaga NOP na oslobođenoj teritoriji, Jevđević je pohitao u Rim. On je preko komandanta Druge italijanske armije, predstavnika italijanske Vrhovne komande na ovom sastanku generala Roate zahtevao da se u planu predstojećih operacija protiv NOP predvidi i učešće četničkih jedinica. Poilazeći isključivo od sopstvenih interesa Italijani su usvojili! Jevđevićev zahtev, te je italijanska Vrhovna komanda, a prema zahtevu i Musolinija Ično, na sastanku predložila da u operacijama učestvuju i četnici Draže Mihailovića. Nemački i ustaški predstavnici nisu se usprotivil ovome zahtevu. Oni su samo odgovorili da po ovom pitanju ne mogu ništa odlučiti bez konsultovanja sa svojim komandama.

Osam dana posle sastanka I Održanog u Rimu, komandant Više komande oružane sile »Slovenija — Dalmacija« (2. -armije), armijski general Marlib Roata izdao je, pod Pov. br. 550, 11. januara 1943. godine, prvo naređenje za »Zimske operacije« u kome, pored ostalog piše i sledeće:

»U vezi sa usmenim naređenjima koja su već data, ne izdajućići još neposredna naređenja za izvršenje, izložiću ovde u glavnim linijama predstojeće zimske operacije koje će se preduzeti.

I. Od 20. om stupiće u akciju nemačke trupe jednovremeno sa severa i sa juga, duž linije Karlovac—Slunj—Bihać—Bosanski Petrovac, koji će se uzeti za osnovne tačke.

U toj će akciji učestvovati, krećući se prema naznačenoj liniji:
— sa (istoka, druge nemačke trupe i hrvatske trupe.

Cilj operacije: očistiti čitavu zonu koja zahteva »veliki čvor« između železničke pruge Karlovac—Ogulin—Knin i drumova Glina—Bosanski Novi—Ključ od partizanskih formacija koje su se tu ugnezdile.

II. Italijanske trupe koje će učestvovati u operacijama biće pod komandom generala Gloria, komandanta V armijskog korpusa. Biće podcijene u tri skupine:

III. Na severu divizija »Lombardia« neka predvidi...

g) Uzastopnu akciju, sa linije Brinje — Novi — Delnice — Vrbovsko — Ogulin — Plašci — Vrbovine — Otočac, protiv partizanskih bandi, smeštenih u predelu Kapele.

IV. Za vreme pomenutih operacija divizija mora da drži čvrsto u rukama predeo oko Karlovaca i da osigura redovno funkcionisanje železnica, vodeći naročito računa o prilazima sa severa (Gorjanci) i zapada (Boisliljevo).

— General Scipione biće komandant Karlovca i italijansko-hrvatskih trupa, određenih za odhranu predela i P.F.

— General Fabi biće komandant trupa koje dobiju zadatke o kojima se govori pod a) i g) ...

— u operacijama o kojima se govori pod g) učestvovaće, pored svih lokalnih formacija dobrovoljne antikomunističke milicije (odnosi se na četničke jedinice —• nap. autora) i dela naših jedinica koje će u početku biti angažovane u predelu Slunja...

VIII. Imati za sada na umu:

— godišnje doba i teren, a to znači sve potrebne pripreme, da bi se izbegle teškoće zimskih operacija u planinskoj zoni

— potrebu da operacije budu apsolutna tajna ne samo za stanovništvo nego i za vojne i građanske hrvatske vlasti i za jedinice dobrovoljne antikomunističke milicije. Kako se koncentracija snaga ne može da izbegne, navoditi kao pravce napada suprotne od onih koje stvarno nameravamo da izvedemo,

— apsolutnu zabranu da se formacije Dobrovoljne antikomunističke milicije upotrebe na našem boku, osim u operacijama o kojima se govori pod g) glava III. Ovo ne isključuje da se pojedini elementi koji su naročito pouzdani mogu upotrebiti za vodiče...

X. Naknadno će se dati saopštenje o operacijama koje će istovremeno sa gore izloženim, ali nezavisno od njih, voditi formacije Dobrovoljne antikomunističke milicije Hercegovaca i eventualno one

koji djeluju pod komandom popa Đujića u predelu Bosansko Gralhovo—Glamoč.«¹⁷

Istog dana Jevđević je predao talijanskoj komandi četnički »Plan operacija za čišćenje Podinarske oblasti od komunista«, sastavljen u duhu MihailoVićeve direktive. U planu pored ostalog stoji:

»1) Partizani iz zone Dinara—Sinj—Solin—Kozja—Prgošet—Drniš, sterati, opkoliti i tući na prostoru između Svilaje i Moseća.

2) Po pacifikaciji ove zone uspostaviti četničke garnizone i zatvoriti puteve sa Dinare ka Primorju i obratno...

Čišćenjem ove zone od komunista, uništava se glavni komunistički oslonac za celu Dalmaciju, onemogućava se svaka njihova akcija i propaganda ne samo na ovoj teritoriji, nego na teritoriji cele Dalmacije...

3) Presecaju se partizanima sve veze između Dalmacije i Bosne...

Nijije dovoljno da se ova zona samo očisti od partizana, nego je neophodno potrebno da se na njoj uspostavi i vlast koja će se sigurno održati.

Četnička komanda se obavezuje da tu vlast uspostavi u srpskim selima i da obezbeđuje puteve i veze Knin—Vrlika—Sinj, kao i da partizanima preseče sve veze između Dalmadiije i Bosne na toj zoni, ali pod uslovom da se ovoj komandi za tu svrhu dodeli odmah (pre početka operacije):

1) 10 automatskih oružja, sa po 3.000 metaka i dovoljnom količinom maziva.

2) 3.000 ručnih bombi.

3) 1.000 pušaka sa po 150 metaka na svaku.

A. Snage koje bi učestvovala u akciji:

a) četničke:

— 1.000 četnika iz dinarske divizijske oblasti

— 2.000 četnika iz Hercegovine i Bosne

b) Italijansko-hrvatske:

— 1 bataljon iz Drniša

— 1 brdska (tovarna) baterija iz Knina

— 3 radio-stanice sa italijanskim osobljem (za četnike)

— 4 bacača 81 mm sa poslugom

— 4 kamiona od po 3 tone

— ostale italijanske snage, za drugu fazu rada prema proračunu talijanskih vojnih vlasti.

B. Početak akcije

Odiretđić se naknadno po odobrenju plana, od strane nadležnih italijanskih vojnih vlasti.«¹⁸

Dalje je planom predviđeno da se operacije izvode u dve faze i to u prvoj fazi da četničke, hrvatske i italijanske snage nastupaju u tri kolone prema Vrliki i da (krilnim kolonama opkole rejon Vrlike u cilju sprečavanja njihovog bekstva i konačnog uništenja. U drugoj fazi predviđa se postupak na uništavanju i čišćenju od partizana oblasti Vrlika — Sinj — S. Muć — Mose — Planina Perko-
vić — Drniš. Ideja manevra je opkoljavanje partizana na ovoj pro-
storiji, u cilju njihovog uništenja...

»Molim da se po ovom planu — kaže se na kraju izlaganja — donese rešenje i izdaju potrebna naređenja najhitnije. Akcijom bi trebalo što pre otpočeti, što je u zajedničkom interesu (četnika i okupatora — nap. autora) a pored ostalog i zbog toga, što se partizani u reonu Vrlike — Sinj konoentrišu radi odlučujućih akcija u pravcu Dalmacije o čemu imamo tačno proverene podatke.«¹⁹

A evo i nekoliko dokumenata italijanske Okupacione Supersolde — komande 2. armije i italijanske Vrhovne 'komande, koja daju nedvosmislen odgovor na pitanje: pod čijom su komandom bile jedinice Draže Mihailovića u toku realizacije okupatorskih planova »Vajs I« i »Vajs II«, poznatih kao IV neprijateljska ofanziva protiv Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

General Roata, komandant Supersolde — 2. italijanske Armije, upućuje 12. januara 1943. godine, šifrovani teleskript Vrhovnoj komandi u kome kaže:

»Nisam još primio vest o stavu O. K. V. prema poznatoj Operaciji četnika protiv partizana predloženoj u Rimu generalu Leru. Međutim nedavna promena jugoslavenskog ministarstva u Londonu pogotovu radi pristupa četničkih vođa, znači pojačani pokušaj da se uskladi i složi akcija Draže Mihailovića sa partizanima. To nas upućuje na još jaču akciju 'četnika o 'kojoj je uvodno reč, kako bfi produbili jaz postojeći između dvaju pokreta. O poznatim formacijama Crnogoraca, koje bi trebale učestvovati u spomenutoj akciji, govorio sam sa Poglavnikom. On je konačno pristao da, ako je to vojnički potrebno i ako se spomenute formacije ne smatraju četničkim, nego kao dobrovoljački odredi u sastavu italijanskih snaga, da se na kratko vreme upotrebe, a po svršenim operacijama vrata u Crnu Goru. Molim da mi se izvol saopštiti da 1 mogu u tom pravcu raditi.«²¹

Načelnik italijanskog generalštaba, general Ugo Kavalero, 15. januara odgovara generalu Roati:

»Odobravam privremenu upotrebu za VAJS crnogorskih dobrovoljačkih odreda uključenih u sastavu italijanskih snaga u smislu sporazuma između Ekselencije Roate i Poglavnika.

Neka se u tom pogledu izravno sporazumeju Supersolda i vlada Crne Gore i o tom molim izveštaj.

Ti dobrovoljački odredi moraće se vratiti natrag u Crnu Goru netom se završe operacije.«²²

O ovoj odluci, general Roata, istoga dana obaveštava italijansku Komandu u Zagrebu:

»Prema odobrenju koje je dao Poglavnik, 3000 Crnogoraca uskoro će dejstvovati iz Prozora u pravcu Glamoča, jednovremeno sa akcijom isto tolikog broja po prilici Hercegovaca iz Knina, u pravcu istoga mesta. Pošto ne raspolažemo sa dovoljno pogodnih brodova, prebacivanje Crnogoraca izvršiće se železnicom umesto morem. Biće preduzete sve mere u cilju da se spreče incidenti za vreme putovanja. Po završetku operacija, i Crnogorci i Hercegovci vратиće se natrag u svoje zemlje.«²³

Istovremeno general Roata šalje i šifrovani teleskript 771. komandi XVIII i VI. Armijskog korpusa u kome, pored ostalog piše i sledeće:

»Nezavisno od operacija koje će biti izvedene na teritoriji VI i XVIII A K. od strane naših trupa u sarađnji sa nemačkim i hrvatskim trupama prema aktu 550 od 11. t. m. ove Komande, hercegovačke i crnogorske formacije M. B. A. K. (tako se u italijanskim dokumentima označavaju četničke jedinice Crne Gore, Hercegovine i Dalmacije — nap. autora) koje su pod našom komandom razviće svoju delatnost između XVIII i VI A., K., i to:

Prvo: Operativni cilj: očistiti od partizanskih formacija centralne delove, a posebice zonu Glamoč, Livno i Tomislavgrad. (Duvno).

Drugo: Vodiče operacije: sa zapada, hercegovačke formacije sa pravcem Knin—Glamoč; sa istoka crnogorske formacije, sa pravcem Prozor—Glamoč. Dostigavši zajednički cilj, gore navedene formacije očistiće okolni teren. Postepeno, putem i načinom koji ću naknadno označiti, povraitiće se isti u Hercegovinu odnosno u Crnu Goru.

Treće: Ne (ponavljam: Ne) sme se dogoditi da gornje formacije za vreme i posle operacije dođu u dodir sa nemačkim i hrvatskim trupama. Isto tako ne (ponavljam: Ne) sme se dogoditi da se formacije M. B. A. K., koje su krive za ranije izgrede na štetu musli-

mana i katolika, pridruže crnogorskim trupama koje nastupaju od Prozora.

Peto: Pridodavanlje naših formacija tim formacijama treba da je što u većem broju, i nadzor vršen od strane energičnih ljudi, sposobnih i vičnih dobrim i rđavim običajima M. B. A. K., da bi se bezuslovno izbegli incidenti i ispadi prema katoličkom nekomunističkom stanovništvu; time sačuvati naš autoritet i prestiž. U istom cilju sporazumeti se sa odgovornim četničkim vodama, upozorivši ih da prekršaji u tom pogledu neće biti tolerisani i da će to naškoditi budućim uzajamnim odnosima.

Sesto: Potrebno je da formacije Dinara popa Đujića ostanu kao posada u polaznim bazama Gračac — Otrić — Knin, uz pripomoć naših trupa. Dozvoljavam, međutim, eventualno učešće dela tih formacija u operacijama vođenim od strane Hercegovaca, s tim da se po završetku operacija dotični delovi imaju vratiti u svoju zonu.

Sedmo: Početak operacija zavisi od transporta crnogorskih trupa za Prozor, koji će, kako se može predvideti, biti dovršeni tek krajem meseca. Tok operacija neće premašiti 15—20 dana. Na dan 20. februara crnogorske formacije morale bi se već nalaziti istočno od Neretve. Obezbediti.«²⁴

A zatim, 16. januara 1943. godine, Viša komanda oružane sile »Slovenija — Dalmacija« (2. italijanska armija) upućuje potčinjenim komandantima izmene i dopune naređenja za »Zimske operacije«, izdato 11. januara. U ovom dokumentu, pored ostalog piše:

I) Dostavljam operativno naređenje komandanta nemačkih trupa u Hrvatskoj br. 243 od 12 om.

II) U vezi sa njegovim sadržajem potvrđujem ono što je izloženo u aktu hr. 550 od 11. o. m.

III) O naknadnom donošenju odluke o kojoj se govori u glavi X pomenutog akta br. 550 postoji depeša ove komande br. 771 od 15 o. m.

IV) Potreba obezbeđenja saobraćaja između fronta i pozadine i, naročito, osiguranja redovnog železničkog saobraćaja zahteva, bar u početku, t. j. dok se ne isključi mogućnost jakog neprijateljskog otpora koji naročito dolazi do izraza između Kupe i linije Sušak—Ogulin i na unutrašnjem delu Kapele, da se od 10—12 pokretnih bataljona (podrazumevajući tu i II. hrvatski bataljon, smešten u Oštarijama, i mesne odrede Dobrovoljne antikomunističke milicije (M. B. A. K.) kao podršku jedinica smeštenih na P. F. između Liča i Ličkog Lešća. Naročito treba utvrditi predeo Ogulina i Ličkog Lešća : Otočca ...

O akcijama za pomaganje operacija koje su poverene hercegovačkim i crnogorskim formacijama, a o kojima se govori u pomenutoj depeši br. 771. Neposredan sporazum sa XVIII. i VI. armijskim korpusom ...

VIII) U postupanju prema stanovništvu i vlasništvu, treba se držati sledećih načela:

- svi oni koji budu zarobljeni sa oružjem u rukama, ili koji budu zatečeni, pa i bez oružja, u zoni borbe i u vreme borbe neka se bez daljega streljaju;

- svi sposobni muškarci, od 15 godina naviše, neka se interniraju, bez obzira na rasu ili veroispovest, funkciju i službu. Izvesni izuzeci u prilog pouzdanih elemenata, primeniće se naknadno;

- sve kuće iz kojih se vrše napadi na naše trupe i u kojima se pronađe municija neka se poruše;

- neka se obezbedi apsolutno poštovanje drugih kuća i vlasništva, pribegavajući gde ustreba i upotrebi oružja;

IX) Internirana lica, na gore pomenuti način, od kolona koje operišu, sakupiće se u mesta -koja odrede komande V. i XVIII. armijskog korpusa (prema teritorijalnoj nadležnosti) i postepeno slati u sabirne logore koje odredi Intendantura.

O tome će se ona neposredno sporazumeti sa zainteresovanim armijskim korpusom.

X) Operacije će početi izjutra 20. o. m. u času koji odredi Komanda V armijskog korpusa ... »²⁵

A zatim general Roata, 19. januara, dan pre otpočinjanja ofanzive, obaveštava Komandu nemačkih trupa u Hrvatskoj, sledeće:

»Prema ovlašćenju Vrhovne komande saopštavam, da će prvih dana narednog meseca započeti četnička operacija projektovana na sastanku u Rimu. Operaciju, sa kojom će upravljati komandant XVIII armijskog korpusa, izvešće hercegovačke formacije sa polaznom tačkom iz Prozora sa zajedničkim ciljem u Glamoču. Po završetku operacije, čije se trajanje predviđa 15—20 dana, Hercegovci i Crnogorci, prema izraženoj želji poglavnikovoj, vратиće se u svoje zemlje.«²⁶

Pozivajući se na šifrovani teleskript general Roate br. 771, komandant VI. italijanskog armijskog korpusa general Spigo, obaveštava, 18. januara 1943. godine, Komandu Supersolde (2. armiju) sledeće:

Operacija treba da ima kao prvi cilj Bos. Grahovo i Tomislavgrad (Duvno), drugi zajednički cilj Livno i zatim čišćenje okolnih

zona do Glamoča; postoji znatna teškoća prolaza Prozor : Tomislavgrad.

Zone koje se imaju preći sve su katoličke i muslimanske, poslojaće sigurno jaka opozicija i od strane nepartizanskog stanovništva prema pravoslavnima.

Iz ovoga razloga operativna korist je veoma sporna, osim toga treba uzeti u obzir da je prema poslednjim iskustvima, sposobnost Hercegovaca da se za dugo vreme bore udaljeni od naših snaga, ograničena. Crnogorce ne poznajem.

Ne sme se istoga isključiti mogućnost neuspeha tih operacija, koje bi nemoguće bilo popraviti snagama ovog armijskog korpusa, budući da su upletene na drugoj strani u borbu; pravoslavni bi nas okrivili zbog neuspeha, i naši protivnici izvukli bi velike prednosti na našu štetu.

Naprotiv, smatram mogućnom i korisnom izolovanu akciju samih Hercegovaca ka Bos. Grahovu, stvarajući od istog bazu za prodor prema Drvaru, Livnu, Srbu, i stvarajući posredno zaštitu desnog boka divizije Sasari.

Isito bi tako Crnogorci iz Prozora mogli dejstvovati prema Ravnu, stvarajući time baze za napad na Sujicu i Tomislavgrad; na taj način imala bi se najveća kontrola nad hercegovačkim i crnogorskim akcijama.

Hercegovcima bi komandovao general Đanuci, kome bi bio pridodat hercegovački komandni element.

Naredbe će tim elementima biti izdavane putem šifre i putem radio emisija sa radnom R4 hercegovačkim komandama; u Kninu će biti hercegovačka baza za snabdevanje koja će postepeno biti premeštena od istih hercegovačkih trupa u Bos. Grahovo; slična organizacija treba da bude ostvarena u Prozoru od strane VI arm. korpusa kome će ova komanda, kada ta Komanda bude odobrila, predati kopiju šifre.«²⁷

U međuvremenu, Petar Baćović je, 15. januara, uputio Mihaileviću opširniji izveštaj o situaciji u Dinarskoj oblasti, iz koga ćemo ovde navesti samo sledeće:

»Situacija u ovim krajevima mnogo je teža i mnogo kritičnija nego što smo mogli da pretpostavimo iz izveštaja koji su nam bili stavljeni na raspoloženje. Ona je nastala, uglavnom zbog toga što kod ovdašnjeg naroda nije dovoljno razvijena nacionalna svest, te su komunističke lideje naišle na plodno zemljište. Dosta veliki broj ljudi ovde nije načisto ko će pobediti: četnici ili komunisti i zbog toga pokušavaju, na sve moguće načine, da budu u dobrim odno-

sima i sa jednima i sa drugima. Ta kolebljivost koja se opaža na svakom koraku, stvorila je veliku pometnju i u redovima ovdašnjih četnika, tako da čovek nije siguran da neka jedinica, u toku borbe, ne pređe na protivnu stranu. Prema podacima, koje sam ovde dobio već je oko 1.500 ljudi prebeglo na stranu komunista, tek što su primili puške. Postoji opasnost da se u ovome pravcu ne nastavi paranje ...

U ovom međuvremenu mi smo sa našim trupama preduzeli izvesne mere. Bilo je prilično streljanja i batinjanja. Međutim, moja je želja da se mešitani jedanput odluče i sami sprovedu ove mere. Oni koji su se opredelili za 'četnike moraju da poruše sve mostove i da više nikada ne mogu da sarađuju sa komunistima. U tom smislu mi smo sprovedli usmenu i pismenu propagandu...

Pokušali smo da dejstvujemo da se ime našeg Kralja i Vaše, kao nosioca nacionalnih stremljenja što više spominju pred narodom, jer smo stekli utisak da pojedinci nastoje da sebe što više popularišu smatrajući da se oni i izvoir i utoka srpstva..,«²⁸

Tri dana kasnije, 18. januara, i Dobrosav Jevđević, pored ostalog, obaveštava Mihailovića:

»Dinarska divizija odnosno Severna Dalmacija stoji najslabije. Srpske mase duboko infiltrirane komunizmom. Nesigurni dobrim delom i naoružani četnici. Najpouzdanija snaga izbeglice iz po partizanima osvojenih delova Like i Zapadne Bosne. Strahovit antagonizam između pokrajinskih vođa Like i Bosne s jedne i Dalmacije s druge strane. Kod šefova puno' odsustvo širokih pogleda. Svim akcijama dominiraju lični prestiž, lokalni interes i kaprici. Na primer, danas kad vam pišem ovaj izveštaj vojvoda Đujić došao u sukob sa Italijanima. Istakao je srpsku zastavu na crkvu. Talijani su je skinuli. On je ponovo istakao i naredio straži da puca u svakoga ko je skine. Talijani na to mobilisali vojsku i borna kola i skinuli zastavu. Vojvoda i Palošević (odnosi se na Momčila Dujića i Miodraga Paloševića : nap. autora) na to izjasnili se da su u ratnom stanju sa Italijom i napustili Knin, te otišli u obližnje selo. To se dešava u času kad se Baćović nalazi u Kninu sa štabom, kada su oko Knina naše trupe na položajima, kada smo tek dobili topove a bacači treba da stignu kroz dva dana (od Italijana — nap. pisca) kada još nismo primili municiju za pokret, kada treba da nam talijanska armija odobri pokret prema Vrlidi i saradnju svojih trupa, kada su hrvatska pojačanja u pokretu i kada treba od Italijana isforsirati rešenje crnogorskog dolaska. Pozvao sam ga dva puta da se okane arlekinade i da se sa Palošem vrati, ali do ovoga časa nije

stigao. U takvoj situaciji ja ne mogu jamčiti za uspeh ni jedne vojnopolitičke akcije kod Italdjana, tim pre što su ond apsolutno obavešteni o njegovoj slabosti. Prilažam vam ovde mnjenje majora Radojlovića, koje je dostavio majoru Ostojiću, da se Bjelajac ne može maći bez Italdjana i njegovo mnjenje o brojnoj snazi Dinaraca. Ponavljam da je netačno Brankovo tvrđenje da ima svega pet hiljada partizana, na osnovu naših obaveštenja, podataka italijanskog generalštaba i hrvatske vojske ima ih barem dvadeset do dvadeset i pet hiljada ...»

Dalje Jevđević piše o lošim međusobnim odnosima četničkih komandanata i nastavlja:

»Kod Italdjana su se onemogućili i ne uzimaju ih ozbiljno, ja sam sad regulisao za njihove redovne obroke hrane, koje mi imamo odavno. U Splitu su svi protiv vojvode i njegova su okolina svega trd čoveka. U Lici Mihlć (Ilija, potpukovnik, četnički komandant u Lici — nap. autora) radi što hoće i sad uživa najpunije vojvodino poverenje iako ga je gonio pre tri meseca, samo zato što je po nesreći prijatelj sa Grđićem. O slučaju Radmila (Grđić) neću više da pišem. Za sve ovo trebalo bi postupiti kako sam vas molio u telegramu, da pošaljete gospodina Vasića (odnosi se na Dragišu Vasić — nap. autora) da pregleda sve što se radi i da vam podnese pravilan izveštaj. Ja bih mu dao lažne dokumente i garantujem životom za njegovu Sigurnost. Gospodin Vasić ima veliko literarno ime i njegov dolazak bi naši ljudi a i Hrvati sjajno- primili...

Baš kad vam pišem ovaj izveštaj došao je definitivni odgovor Đujića i Paloša da kidaju sa Italijanima i stavljaju uslov koji vam u prilogu dostavljam. Motivacija je da smo mi i Italdjani dva sveta i da ne možemo sarađivati. Praktično to znači da se naše trupe ostavljaju na milost i nemilost i da se ljudi ostavkama ili odlaskom u šumu izvlače odgovornosti za krivo pretstavljanje stvari. . .

Po pitanju dolaska Crnogoraca saopštavam, da sam ja prema najranijem planu bio izradio, da se oni pod vidom Baćovićevdh divljih četnika prebace sa nama preko mora. Kad je vrhovna komanda odbila da to odobri nego je tražila da im se izradi prolaz preko Prozora, pokušao sam sve u Rimu i na Sušaku. Do danas osim načelnog pristanka nisam postigao ništa, međutim Branko javlja da je Pavle dobio dozvolu da ide sa pet hiljada vozom do Rame. O tom ne zna ništa ni šesti, korpus ni osamnaesti (talijanski — nap. autora) kao ni armija u Sušaku. Da bi to bilo tačno potrebno je pripremiti bazu i hranu u Bileću i komake za pet dana, jer sa obzirom na stanje hrvatskih željeznica za jedam dan ne može biti više od hiljadu

ljudi transportovano. Danas sam krenuo za Hercegovinu i sa moje strane sve ću učiniti da olakšam taj transport ako bude odobren. Napominjem da su se svi moji izveštaji o kretanju nemačkih divizija kao i hrvatskih obistinili, to sad potvrđuje i partizanska radio stanica.

Ujedno vas izveštavam, da mi je danas saopštila vrhovna talijanska komanda, da je dovršen veliki plan o generalnom napadu na partizane u kom će da učestvuju talijanske, nemačke, hrvatske trupe i naše snage u saradnji sa talijanskim. Na moje pitanje potvrdili su mi, da ima izgleda da u toj operaciji uzmu učešće i crnogorske trupe. O ovom sam vas izvestio i depešom. Na osnovu ovog sve više dolazi u pitanje da se ostvari naš plan o akciji, a mi da budemo samo jedan deo trupa u opštem planu italo-nemačkom za uništenje partizana. Da se ne može ostvariti naš plan nezavisno od njihove akcije, ja sam uvek naglašavao vojvodi Birčaniinu, a to sam pominjao i u mojim izveštajima vama, tim pre, što su pravci nastupanja italo-nemačkih snaga od Banja Luke i od Like podudarni sa pravcima, koje smo mi namenili našim trupama. O ovom se mora voditi računa, da se kasnije ne bi doživelo razočarenje bez vaše krivice, jer ste krojili plan na osnovu vama dostavljenih netačnih izveštaja, ne samo netačnih u pogledu brojeva, nego što je još važnije u pogledu samostalnosti ovdašnjih naših odreda. Ja lično bih voleo da oni unište partizane bez naše pomoći kako i izgleda da će ih uništiti sa obzirom na zamašnost snaga sa kojima raspolažu a mi bi se sačuvali od (toga) da uništavamo srpske krajeve. No sa druge strane ako se okupatorske trupe kreću bez naših, a zona je operacija etnografski pretežno srpska, oni će da unište sva srpska sela i sav srpski živalj pod izlikom da je partizanski i u tom smislu sam danas uputio pretstavku armiji da se ni u kom slučaju operacije protiv partizana u srpskim zonama ne izvode nego sa našim trupama. Sačekaću vaše dalje naredbe. Pre odlaska posetio sam vojvodu Birčanina. Naredio je Đujiću i Paloševiću da se u roku od dvadeset i četiri časa vrate na svoja mesta i uspostave odnose sa Talijanima pod pretnjom da će ih lišiti položaja...

U Dinari su počeli sa kažnjavanjem nesigurnih elemenata. Jučer su streljali osam lica, šest četnika iz štaba li dve žene, koji su održavali veze sa partizanima. Svi su umrli sa povikom: Ziveo kralj Petar! Talijani su krenuli sami bez naših snaga danas u čišćenje zone ispod Velebita. Bojim se da će nastradati i neka čisto četnička sela kao na primer Vrebac, jer njihova vojska na pohodima nemilosrdno pljačka i uništava ... »²⁹

Istoga dana Jevđević je uputio Mihailoviću i sedeće obaveštenje:

»Danas stiglo odobrenje iz Rima da Crnogorci idu preko Hercegovine. Našim trupama odobren pokret kad Crnogorci krenu od Prozora. Naš pravac Grahovo — Glamoč. Talijani daju hranu, osoblje radiostanice, snabdevanje i sanitet. Bjelajca zadržavaju za posebnu akciju koju oni vrše sa njima za čišćenje Like. Nemci i Italijani zatvaraju odstupne pravce. Za naše ljudstvo daju 100 metaka vojnika, 1.000 puškomitnaljesu, 10 teških bacača sa 3.000 granata. Komandant armije izjavio je da se divi našoj vojsci i daje joj sve. •Organizaciju oslobođene zone prepuštaju nama. Putujem danas u Hercegovinu. Regulisao sam pasoš i vodim sa sobom radio-telegrafistu sa podmornice.«³⁰

A samo 24 časa posle početka neprijateljske ofanzive, obavestajni oficir Supersolde (a. armije) pukovnik Grinjolo obavestava 21. januara generala Roatu, sedeće:

»Stigavši u Split 16. tek. mes. stupio sam u kontakt sa komandom XVIII Korpusa i sa kapetanom Bergincom, a povodom telefonske vijesti pukovnika Zanusia, premjestio sam se 18. tek. mj. u Dubrovnik da bi sakupio odnosne podatke u pogledu potreba glede oružja, municije i materijala za crnogorske formacije i da bi dao izvesna saopštenja komandi VI korpusa za potrebe pukovnika Barbera, a obzirom na operacije koje će se izvršiti. Avion nije mogao da se spusti u Dubrovniku i iskrcao me je u Kotoru odakle sam kopnenim putem stigao u Dubrovnik 19. ov. m.

Pregledavši odluke upućene od Intendanture Superslodi za direktno upućivanje u Kotor materijala potrebnog Crnogorcima, ponovo sam putovao za Split dana 21. ov. m.

Ciklus operacija četničko-crnogorski razmatra se sa mnogo ozbiljnosti od strane Komande VI korpusa, koji je poduzeo racionalne i shodne odluke, da bi osigurao uspjeh operacije. To isto se ne bi moglo reći za komandu XVIII Korpusa koja gleda na operacije sa mnogo skepse, bilo zato što je angažovana u drugim operacijama te smatra da nema dovoljno sredstava da eventualno podupre aikdiju grupe Baćović, bilo zato što nema mnogo poverenja u snagu ove grupe, ako bude angažovana u akciji na većem prostoru. Komanda XVIII Korpusa smatra da bi uputila grupu Baćović bez naših oficira za vezu i bez sigurnih sredstava za vezu. Jedina podesna Odluka, koja je do danas poduzeta je ona da se poveri komanda formaciji M. B. A. C. generalu Đanuci, za koga mli kažu da je vrlo energičan i sposoban.

Komanda VI Korpusa je preduzela -- u koliko to odobri komanda XVIII Korpusa sledeće odluke:

a) Formacije koje će učestvovati u operacijama:

Komandant: Pukovnik Bajo Stanišić (opisali mi da je kao čovek vrlo podesan).

1a grupa bataljona od 4 bataljona naoružanih 2550

2a grupa bataljona od 3 bataljona naoružanih 1650

1 bataljon M. B. A. K. (bosanski) potreban, jer su odlični poznavaooci terena.

b) Priključiti:

• kod crnogorske komande:

potpukovnik Konsole — komandant M. B. A. K. VI. Korpusa

2 oficira tumača

1 oficir R. T. (radio-telegrafista)

1 oficir liječnik

Kod formacija:

1 oficir za vezu kod svake grupe bataljona

1 oficir za vezu kod svakog bataljona

c) Pomoćna artiljerija:

2 brdske baterije pod direktnom komandom potpukovnika Konsole

d) Pravac operacija:

U prvo vrijeme: Jablanica—Prozor, a poslije: Mostar—Posušje —Tamslavgrad (kada formacije budu stigle do ovog poslednjeg mjesta).

f) Snabdjevanje:

VI Korpus ne može dati komoru i obavijestio je o tome crnogorsko guvernerstvo, osigurače međutim snabdevanje pomoću auto kolona duž operacijskih pravaca.

g) Početak prebacivanja željeznicom:

Dne 25. ov. meseca: koncentracija svih formacija u Jablanici predviđena je do 28. jianuara.

Komanda VI Korpusa smatra za podesno da izvrši operacije po slijedećem planu:

a) razvijanje od Prozora prema Tomislavgradu (Duvno)

b) početak pokreta na Livno istom kada Hercegovci budu u mogućnosti da krenu iz Bos. Grahova na Livno.

Jutros je u jednom razgovoru, koji sam imao sa generalom Spigom, generalom Piaconi i generalom Đanuci, koji je došao na nekoliko sati iz Knina, stekao sam utisak, da je gledište komande armijskog korpusa radikalno izmenjeno. Određeno je da ustupi sta-

novitè deo potrebnog materijala grupli Baćović, među ostalim 10 bacača kal. 81 i 2 topa kal. 75; govorilo ise o eventualnom dodeljivanju ofiaira za vezu, lekova i radio aparata. Sa oružjem i municijom, kojima se na maštu raspolaže, moguće je da se osigura grupi Baćović odgovarajuća vatrena moć. U sporazumu sa generalom Đanuoi, koji poznaje vrlo dobro situadilju, preporučio sam mu da se trebamo držati prilično uzdržano prema lokalnim četnicima popa Đujića, koji barem za sada, dok ne budu reorganizovani i pročišćeni, ne uMrvaju mnogo poverenje. Baćović ne traži prevozna sredstva, zadovoljiće se sa komorom i kolima koje će sakupiti rejoni Knina.

U komandi armijskog korpusa postoji stanovita skepsa u pogledu mogućnosti da se u celosti izvrši operativni ciklus koji je projektovan; smatra se da će grupa Baćović naići na snažan otpor i da neće moći stići do Livna. Četnici naprotiv pokazuju veliko samopouzdanje. U stvari, kako mi je takođe potvrdio i general Đanuci, radi se o ljudima solidnim, dobro izvežbanim i dobro komandovanim. U drugoj fazi nedavne akcije u Gračacu oko- ponovnog zauzimanja toga mesta, koje su partizani na prepad bili; -osvojili Hercegovci su se borali vrlo dobro zajedno sa jednim našim bataljonom crnih košulja.

Generalna proba stvarnih mogućnosti grupe Baćović videće se ovih dana u akciji na Vrliku, koju četnici tako živo žele.

Sutrašnji dolazak pukovnika Zanusi u Split ima se upravo zahvaliti providnosti, jer će poslužiti da se ukloni i posledinje nepovjerenje i na definitivnan način utvrditi operativni plan, (kojli za sada nije potpuno jasan. Jedna od najvećih poteškoća je u tome, što je -određeno da se ne dozvoli susret grupe Baćović sa grupom Crnogoraca, iako treba obadvije uputiti prema Hercegovini.

Na osnovu utisaka, koje sam punio iz kontakta sa komandom armijskog korpusa i sa četničkim vođama Jevđavićem, Baćovićem i Katanićem, smatram za shodno da rezimiram situaciju ovako:

Cetničko-cmogorska situacija može uspeti vrlo dobro ako komanda XVIII Korpusa, koja upravlja operacijama, bude u kontaktu sa dvema grupama osiguravajući radio vezu a naročito sa grupom Baćovftća.

Trebaće se pomiriti sa nedzbežnim pritužbama od strane Hrvata radi ubistva i pljačke, jer će biti stvarno nemoguće, pa i uz prisustvo oficira za vezu, sprečiti da četnici nastave uobičajene postupke, koje su vršili i u ranijim slučajevima. Lojalni četnici, kako se u ostalom već znalo, vrijede malo-; osim ako general Đanuci ne uspe da ih za kratko vreme reorganizuje izbacivši sumnjive ele-

mente. Biće dobro da se na njih previše ne oslanjamo u pogledu okupacije zone Gračac—Otrić—Zrmanja. Prava je šteta što se Hercegovci ne mogu zadržati u zoni, praveći tako jaki zaštitni pojas ispred naših posada u Dalmaciji. U tom pogledu ništa se ne može učiniti, Hercegovci žele da se što prije vrate u svoju zonu.

Sa parobrodom koji sutra polazi šaljem na Sušak kapetana Berglinca. Kao što sam već znao, Berginc je prvoklasni element, koji je mnogo koristio u ovom periodu. Daću precizne upute potporučniku Galenu preporučivši mu naročito da stoji, sluša i gleda a malo govori: danas je situacija promenjena jer M. B. A. K. (četničke jedinice — nap. autora) čitavog XVIII Korpusa povjerena odličnom generalu, a najveća pitanja su već rešena... »³¹

Tako su, najzad, jedinice Draže Mihailovića, pod neposrednom komandom komandanta okupatorskih trupa, krenule u ofanzivu protiv narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

U OBLASTI DINARE

Realizacija plana »Vajs I« počela je 20. januara 1943. godine opštim napadom okupatora i njegovih pomagača na oslobođenu teritoriju sa severa, istoka i zapada.

Samo dva dana kasnije, u popodnevnoj emisiji radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« je o ovoj, dotle najvećoj neprijateljskoj akciji protiv NOP, obavestila domaću i savezničku javnost:

»Neprijatelj je 20. januara otpočeo sa sviju strana ofanzirvu na našu oslobođenu teritoriju. Iz Karlovca nastupa petnaest hiljada Nemaca, ustaša i domobrana. Iz Like od Gračaca nastupa sedam hiljada Italijana i četiri hiljade četnika Draže Mihailovića. Iz Prijedora napada tri hiljade i pet stotina Nemaca, ustaša i domobrana. Iz Gline i Petrinje šesnaest hiljada legionara, domobrana i Nemaca. U Banjaluci je takođe koncentrirano deset hiljada Nemaca, ustaša i domobrana. Od Knina su pokušali da napadaju četnici i Italijani. Protiv nas nastupa sada ukupno šezdeset i pet hiljada neprijateljskih vojnika..

Iako nepotpuno¹, brojno stanje neprijateljskih vojnika, izneto u ovom saopštenju, bilo je uglavnom tačno.

Sutradan posle ove emisije, 23. januara, »Slobodna Jugoslavija« je objavila i notu Vrhovnog štaba i AVNOJ-a upućenu savezničkim vladama u kojoj se, pored ostalog, govori i o činjenici da zajedno sa okupatorskim snagama Nemcima i Italijanima, nastupaju i četnici, Draže Mihailovića.

Detaljnijom razradom operacijskog plana »Vajs I« bilo je predviđeno da se, brzim prodorom motorizovanih delova dveju nemačkih divizija koje bi krenule s oba kraja puta Karlovac—Slunj—Bihać—Bosanski Petrovac—Ključ, severozapadni deo slobodne teritorije prepolovi, a zatim da se, ostalim snagama koje će nadirati koncentrično na slobodnu teritoriju, obe polovine sistematski »pročešljaju«.

Za planirane operacije nije bila stvorena jedinstvena komanda. **Nemačkim** trupama komandovao **je** zapovednik nemačkih trupa u **Hrvatskoj general listers**, a italijanskim komandant Petog italijan-

skog korpusa general Glorija. Ali, česte intervencije dolazile su i od generala Lera i Roate. Da bi ipak -postojala izvesna koordinacija u operacijama, nemačka i italijanska komanda su razmenile vojne misije, ali one nisu bile u stanju da otklone nezgode dvojnog komandovanja. Za vreme izvođenja operacija ustaše, domobrani i četnici ~~hM~~ su pod nemačkom ili italijanskom komandom, već prema tome kojoj su okupacionoj zoni pripadali.

Istovremeno sa nemačkim, u napad je trebalo da krenu i italijanske snage, divizije »Lombardia«, »Re« i »Sasari«. Divizija »Re« bila je pojačana ustaškim domobranskim bataljonima, a »Sasari« četničkim odredima iz Like, Dalmacije i Hercegovine. Njihov je zadatak bio da sa zapadnih Indija slobodne teritorije koncentrično nadiđu prema Bihaću. U napadu na slobodnu teritoriju učestvovalo je i 12 eskadrila.

Evo nekoliko karakterističnih delova iz izveštaja četničkih komandanata Baćovića i Radojlovića upućenih Zahariju Ostojiću, sredinom januara 1943. godine, koji najbolje ilustruju stanje u kome su se tada nalazili četnički odredi Dalmacije, Like i Hercegovine.

»Slavko Bjelajac (major, četnički komandant u Lici — nap. autora) izdvojen i bez veze sa nama. Ima široku prostoriju (3.100 četnika). Njemu komanduje samo II Italijanska armija. S nama ne sme da ima veze. Isto i Medak (350 četnika). Njihova pomoć samo po odobrenju Italijana.

U Dalmaciji ima oko 3.500 četnika. Velika prostorija. Za akciju samo 1.500. Neorganizovani, bez discipline i dobrog vodstva. Ljudi slabi i -prilaze -partizanima. U vodstvu intrige i podmetanja. Baćović spasao, jer bi svi prišli partizanima.

Partizani vrlo jaki. Oko 25.000. Sa ovom i ovakvom našom snagom samo poraz, nikako uspeh.

Starešine nemaju upliva na svoje četnike. Po raznim izjavama sve starešine su se uvek izvlačile. Kada je bila evakuacija Italijanske vojske iz Gračaca, oficiri — četničke starešine su prve pobile sa svojim stvarima u Knin. Odmah posle ovoga nastalo je rasulo. Sporazumno s Italijanskom komandom prikupim sve svoje jedinice na reonu Knina.«³³

Da bi, u neku ruku, sredio ovu situaciju, komandu nad četničkim odredima Dalmacije, lake, zapadne Bosne i Hercegovine, po Mihailovićevom naređenju, primio je 22. januara 1943. godine major Miodrag Palošević, jedan od istaknutijih četničkih vođa iz Srbije.

Po svemu sudeći, neprijatelj je o snagama NOP, a naročito o njegovim oružanim formacijama, imao delimično površnu, a u celini prilično nejasnu sliku. Zato je, već drugi dan po otpočinjanju ofanzive, general Liters konstatovao da mu je računica bila sasvim pogrešna.

Glasovi o predstojećoj neprijateljskoj ofenzivi počeli su da stižu u Vrhovni štab još u početku njenih priprema. U prvoj polovini januara 1943. godine, Vrhovni štab je raspolagao mnogobrojnim podacima na osnovu kojih se sa sigurnošću pretpostavljalo da će neprijatelj uskoro krenuti u ofanzivu na slobodnu teritoriju. Ali, iz ovih podataka nisu se mogli prozreti zamah, koncepcija i težište ofanzive, kao ni vreme njenog otpočinjanja. Prema tome, nije bilo ozbiljnijih razloga da se prekida dotadašnja ofanziva aktivnosti oružanih formacija NOP i da se zauzima neki izrazito odbranbeni stav.

Ali, sprovodeći odluku Vrhovnog štaba — koja je, u početku neprijateljske ofanzive glasila: po svaku cenu sprečiti prodor neprijatelja na slobodnu teritoriju — jedinice Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa NOVJ ipak su, isvojim upornim borbama pod veoma teškim okolnostima, uspele da spreče neprijatelja u ostvarivanju njegovog prvobitnog plana.

Posle pet dana operacija, 24. januara 1943. godine, uveče, čete dve neprijateljske divizije koje su imale zadatak da se drugog dana ofanzive sastanu kod Vrtača, bile su još na međusobnoj udaljenosti od oko 150 kilometara, dok su ostale neprijateljske snage dobrim delom tapkale u mestu.

Situacija na svim frontovima bila je pod kontrolom jedinica NOV. I pored toga što je neprijatelj na pojedinim pravcima, naročito u Kordunu i Baniji, uspeo da zauzme znatne delove oslobođene teritorije, njemu nije pošlo za rukom da opkoli, a još manje da uništi i najmanje jedinice NOV.

Za ovaj neuspeh Nemci su bacili krivicu na Italijane, tvrdeći da se njihova akcija nije uopšte osetila. Zato su preko italijanske Vrhovne komande postavili zahtev da italijanske trupe energičnije i brže nadiru prema Bihaću. Međutim, o bržem nadiranjju nije moglo biti ni govora, jer je plan o presecanju slobodne teritorije potpuno propao. Neprijateljska operacija »Vajs I« svela se na frontaško, koncentrično potiskivanje, ali ne sasvim kružno, jer je prostor prema jugoistoku između 7. SS i 717. divizije bio još slobodan.

Kada je 26. januara 7. SS diviziji pošlo za rukom da savlada snažan otpor jedinica NOV, da pređe reku Koronu, zauzme Drež-

mil Grad i dopre do Vaganca ugrožavajući sam Bihać, situacija se unekoliko izmijenila.

Međutim, već sutradan, 27. januara 1943. godine, Vrhovni štab je uspeo da u potpunosti otkrije prave neprijateljske maniere. Zato on, još istoga dana, odlučuje da se delom snaga, Prvim hrvatskim i Prvim bosanskim korpusom produži odbrana slobodne teritorije i na taj način usporava neprijateljsko nadiranje, a da 1. i 2. proleterska i 3. udarna divizija obrazuju glavnu operativnu grupu i krenu u protivofanzivu. Pravac ove protivofanzive bio je: prodor na jug ka Neretvi, a zatim dalje ka Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku.

Jednovremeno sa donošenjem odluke, Vrhovni štab je izdao i prva naređenja za protivofanzivu.

Da bi ise dobilo u vremenu neophodnom za evakuaciju oko četiri hiljade ranjenika i bolesnika, kao- i desetine hiljada staraca, žena i dece koji su, u opravdanom strahu od palikuća i ubica, napustili svoja ognjišta i po velikom snegu i jakoj zimi, 'krenuli u zbegove /tražeći skloništa u slobodnim planinama. Prvom hrvatskom i Prvom bosanskom korpusu stavljeno je u zadatak da zatvore sve pravce ka Grmeču i prema putu Bihać—Bosanski Petrovac—Drvar.

U cilju da se obezbede što povoljniji uslovi za uspešno izvršenje planirane protivofanzive, vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito je 7. februara 1943. godine izdao naređenje kojim poziva u akciju sve partizanske jedinice koje nisu bile direktno angažovane u borbama u ovoj neprijateljskoj ofanzivi. Naređenje je glasilo:

»Uisled velike ofanzive koju su započela ujedinjeni 'prijatelji — Nemci, Italijani, -ustaše i četnici Draže Mihailovića — na našu oslobođenu teritoriju u Bosni i Lici, naređujem svim partizanskim odredima i brigadama u Slavoniji, u Sloveniji, u Srbiji, u Crnoj Gori, u Hercegovini i istočnoj Bosni, da smesta preduzmu pojačane napade protiv oslabljenih garnizona neprijatelja, da smesta preduzmu uništavanje železničkih pruga, raznih vrsta transporta, vojnih skladišta, saobraćajnih puteva i veza, kao i svih vojnih objekata.«³⁴

U međuvremenu, neprijatelj je, 'pojačavajući pritisak, nastavio nadiranje na oslobođenu teritoriju. Sedma SS divizija je, posle nekoliko uzastopnih bombardovanja iz vazduha, 29. januara uveče, ne nailazeći na veći otpor, ušla u napuštenu Bihać.

Pokušaj Nemaaka da iz Bihaća prodru prema Donjem Lapcu i da se spoje sa italijanskim snagama bio je osujećen snažnim protivnapadom Pete brigade 8. divizije na Drenovači.

Talko je dobijemo potrebno vreme i prostor za evakuaciju ranjenika, izbeglica, ustanova i materijala sa planina Grmeča i Podgrmeča.

Zahvaljujući nemačkim akcijama, prvenstveno 7. SS divizije, italijanske snage su za ovo vreme uspele da stignu do Slunja i Ličkog Petrovog Sela. Kada je, prodorom 7. SS divizije u Bihać, odbrana pojedinih terena bila već potpuno kompromitovana, italijanski delovi su prodrli i u Koreničku kotlinu i na Krbavsko polje. A diviziji »Sasari« pošlo je za rukom da stigne i do Gornjeg Lapca. Ali, snažnim napadom jedinica Prvog hrvatskog korpusa, ona je, pretrpevši ogromne gubitke, odbačena ka Gračacu, odakle je, zatim, pobjegla čak u Knin. Jednovremeno i istim putem, sa divizijom »Sasari« pobjegli su i četnici koji su se borili pod njenom komandom.

O bekstvu divizije »Sasari« i četnika iz Like, major Radovan-Raša Ivanišević je 26. februara obavestio Zaharija Ostojića:

»Tetkići (četnički naziv za Italijane — nap. autora) su nas obavestili da napuštaju sve garnizone u Lici, od Vrhovina do Knina i svu tu teritoriju su ostavili nama na raspolaganje. Đujić i Mihić nisu u stanju da organizuju ovu teritoriju, zbog čega će se uskoro obnoviti »republika« crvenih.

Da bi koliko-toliko olakšao rad četnika ja sam sporazumno sa komandantima uputio Italijanskoj komandi predlog da se za odbranu garnizona i naselja (hrvatskim stanovništvom) upotrebe domobrani. Pošto sutra odlazim sa Baćovićem u Split, ići ću kod generala Singa i objasniti mu težak položaj. Verujem da ću uspeti u ovom, jer je i njihov interes da se ne razori Lička železnička pruga i iz Like ugrožavaju njihovi garnizoni u Primorju.«³⁵

Izvojevanom pobedom jedinice NOV u Hrvatskoj, zapadno od reke Une, uzele su inicijativu u svoje ruke i prešle u protivofanzivu.

A, evo i nekoliko italijanskih dokumenata, koji nedvosmisleno potvrđuju čvrsto savezništvo između italijanske okupacione armije i jedinica Draže Mihailovića, pod komandom Petra Baćovića i Momčila Đujića:

General Spigo, 27. januara 1943. godine, upućuje Supersoldi (2. armiji) šifrovani telekript u kome kaže:

»U vezi saopštenja putem radio 1507 op i budući da se formacije M. B. A. K. nalaze angažovane u drugom pravcu, nije moguće pomoći M. B. A. K. zahtevano putem radija, te pojačati posadu Zrmanje drugim bataljonom.«³⁶

General Roata, 30. januara, naređuje Komandi XVIII armijskog korpusa sledeće:

»Prema T.S. 1413 od 26. 6. m. molim izvestiti Hrvatski glavni štab, da radi uspostavljanja ranijeg položaja u zoni severno od Knina gde su znatne partizanske snage napale naš garnizon Stirmicu i nastavljaju pritisak ugrožavajući ovo glavno mesto, Komanda XVIII armijskog korpusa započela je operacije sa snagama sa kojima je u toj zoni raspolagala, tj. sa italijanskim jedinicama i mesnim formacijama M. B. A. K. (odnosi se na četničke jedinice pod komandom Momčila Đujića — nap. autora). S obzirom na situaciju i s obzirom na kontramanevar o kome je bila reč u gore poimenutom telegramu, ako bude potrebno akcija će se moći proširiti sa ciljem da se spreči pokušaj partizana da se povuku prema jugu usled pritiska italijanskih i nemačko-hrvatskih kolona sa severa. Potvrđujem da će akcija M. B. A. K. trupa biti ograničena na severozapadni deo zone o kojoj je reč u pomenutom T.S. i da će biti održavana u najneophodnijim granicama.«³⁷

U međuvremenu linija Trifunović-Birčanin je dostavio generalu Roati nov zahtev za pomoć u kome kaže:

»Sa pojačanjima iz Hercegovine imao bih nameru da ponovo zauzmem Bosansko Grahovo, Glamoč, Srb i Lpar.

Tražim hitno oibaveštenje:

1. Koliko pušaka mi se može staviti na raspolaganje da se naoružavaju četnici na teritoriji koju ćemo zauzeti pošto snage, angažovane u borbi i u manevru, neće smeti da se oslabe radi čvrstog posjedanja zauzetog zemljišta.

2. Je li za ove operacije osigurano dovoljno municije i je li obezbeđena služba snabdevanja (ishrana).

3. Da li B. E. može da mi stavi na raspolaganje za ove operacije 12 bacača od 81 mm i 24 teška mitraljeza sa našom poslugom.

Ako Ekselencija želi pomoći ove operacije, molim da se hitno izdadu naređenja XVIII armijskom korpusu.«³⁸

Da bi obezbedio učešće što većeg broja četnika, zajedno sa italijanskim divizijama, u planiranim operacijama protivu NOP, Roata se i ovom prilikom pokazao »velikim četničkim prijateljem«. Birčaninu je dao »dve hiljade pušaka za Dinaru i 1.000 pušaka za Liku«, uz obećanje da će mu, u najskorije vreme, poslati još »6.000 pušaka za Dinaru i 3.000 za Liku.«

Upoznat sa ovim Birčaninovtim zahtevom, komandant XVIII italijanskog armijskog korpusa general Stigo obaveštava, 1. februara 1943. godine, Supersoldu, pored ostalog i sledeće:

»Druga zona.

20) Operacije na Bosansko Grahovo biće izvršene samo od strane hercegovačkih jedinica M. B. A. K. (odnosi se na četničke jedinice pod komandom Petra Baćovića — nap. autora) nemajući na raspoloženje ital. odrede, a i pošto je cesta sistematski razorena — kako sam u svoje vreme izvestio — ne dozvoljava potrebno snabdjevanje nacionalnih grupa. Ne možemo se osloniti na borbenost lokalnih M. B. A. K. (odnosi se na četničke jedinice pod komandom Momčila Đujića — nap. autora) što se potvrdilo za vreme blokade Stanice.

40) Radi neposrednog zatvaranja gornjeg toka doline Une koje smatramo neophodnim, umoljava se ta Viša Komanda da ispita mogućnost da mi bude dodeljeno nekoliko bataljona VI armiskog korpusa. — Međutim, da bi omogućio posadi Zrmanje da izvrši akcije severnije, ustupio sam rečnoj posadi 300 M. B. A. K.³⁹

General Spigo, 7. februara javlja Supersoldi:

»Bataljoni Kninske posade i lokalne hercegovačke formacije M. B. A. K. u toj zoni držali su se defanzivno sa pojedinim ofanzivnim prodorima ka Strmici i Poljaka, u cilju obezbeđenja komunikacija pešadijske divizije.«⁴⁰

Samo dva dana kasnije, general Spigo obaveštava Suparsoldu, pored ostalog i siedeće:

»Prvo: Stanica je posednuta još uvek sa lokalnim jedinicama M. B. A. K. u toj zoni javljeno je za oko 2.000 odmetnika.«⁴¹

U zabelešai štaba XVIII armijskog korpusa, 10. februara, zabeležena je i telefonska poruka obaveštajnog oficira pukovnika Zanusića, koja glasi:

»1. Četnike ne treba uputiti ka Bosanskom Grahovu; ako je moguće držati sa njima Strmicu, utoliko bolje, no van toga mesta ne smeju biti upućeni.

2. Upoznati: — Hercegovce sa faktom da će pre no što će se vratiti svojim domovima, uzeti učešće u operacijama »Vajs 2« sa istovremenom akcijom u zoni severno od Knina (otprilike u zoni Knin — Strmica — Padane — Sučević — Kupirovo — Kalduma);

— Lokalne četnike sa faktom da se posle »Vajs 2« mogu vratiti u Bosansko Grahovo- (ali gde, za sada, još ne smeju Stići).«⁴²

U šifrovanom teleskriptu, komande XVIII armijskog korpusa, upućenog komandi Supersolde, pored ostalog piše:

»20) Zameniti posade »Bermano« sa bataljonima »Sasari«, a pojačavajući ih odredima koji se vraćaju sa operacija »Vajs«, a u cilju da bi se raspolagalo sa dva puka i pet »Bergamo« gotovih

za eventualnu upotrebu kao i odrede koji bi mogli biti određeni za pojačanje hercegovačkih formacija, da bi se čvrsto održala u posedu Strmica, i razvila u svo(je) vreme akcija na Srbu, kako je naređeno od strane te Komande.

Pošto lokalne formacije M. B. A. K. (odnosi se na četnike pod komandom Đujoća — nap. autora) ne ulivaju poverenje da će moći održati garnizone Gračac — Zrmanja i železničku prugu Knin — Gračac, molimo saopštiti može li povlačenje zaštitnih odreda biti istovremeno sa upućivanjem divizije »Sasari« u zonu Knin — Split, ili se predvidelo zamjenjivanje divizije »Sasairi«.⁴³

Da bi osigurali bokove nemačkih napadnih kolona, Supersoida, 12. februara, obaveštava Komandu XVIII armijskog korpusa, sledeće:

»Prvo. Druga faza operacija »Vajs« započeće verovatno 25. t.m. i trajaće oko 20 do 30 dana.

Drugo. Njemačka divizija SS koju direktno interesira akcija toga armijskog korpusa kretat će se duž pravca: Bosanski Petrovac—Drvar—Bos. Grahovo na Livno.

Treće. U toj fazi učestvovaće, osim odreda tog Armijskog Korpusa i Hrvata označenih teleskriptom br. 2.000 o kome je bila reč, i lokalne i hercegovačke formacije nalaziće se sada u sitrmičkoj zoni, koje će biti upotrebijene isključivo u cilju ostvarenja akcija čišćenja zone ograničena sledećim mestima: Knin — Strmica — Kaldurma — Kupirovo — Sučevići — Padane, a u dilju da se time posredno obezbede nemačke kolone krećući se od Drvara ka Bosanskom Grahovu. Potsećam da ovo mora biti na način, da se bezuslovno izbegne svaki dodir između četnika pod našom komandom i nemačkih trupa. U cilju neka se poveća broj naših oficira pridodatih tim četničkim formacijama ako je potrebno, razgovetno učituvivši oficirima, o kojima je reč, shvatanje, da se, ma po koju cenu, imaju izbeći dela neprijateljstva od strane četnika prema nemačkim trupama.

Mesto: Po završenoj operaciji, Hercegovački četnici vратиće se ponovo u svoja mesta prebivanja. Zaostale formacije mogu biti još upotrebljene za poslednje akcije čišćenja koje ta Komanda bude smatrala korisnim. Četničke formacije iz zone Bosansko Grahovo ne treba da se vrate u svoja mesta prebivanja sve dok nemačke trupe ne budu napustile rečenu zonu. Uveriti četnike da će Nernci skrupulozno poštovati naselje Bosansko Grahovo, dobra i porodice istih četnika.⁴⁴

Da bi olakšalo situaciju u kojoj su se našle četničke jedinice general Roboti, 13. februara, naređuje komandi XVIII armiskog korpusa, pored ostalog i siedeće:

»Šesto. Imati najzad na umu da će tamo gde četnici ne bi mogli sami držati posade u Gračacu i Zrmanji, biti potrebno pobrinuti se za pojačanje naših trupa raspoređenih dolinom Zrmanje.«⁴⁵

Komandant italijanske divizije »Borgamo«, obavestio je komandu XVIII armijskog korpusa i Suparsoldu, 13. februara, siedeće:

»Kako se predvidelo, pobunjenici potisnuti na drugim mastima, prodiru ka Kninu i žal. pauzi; njihova snaga nekoliko hiljada sa artiljerijom i bacačima; napali su i potisli M. B. A. K. (četničke jedinice — nap. autora) od Plavna i Golubića i opkolili M. B. A. K. Strmice.

Posada Knina i Drniša sastavljena je svaka, od po jednog bataljona besaljera velosipeđista koje sam pojačao jednim bataljonom divizije »Zara«.

S obzirom na datu situaciju, naredio sam povratak M. B. A. K. sa operacija Vrljika i poslao jedan bataljon divizije »Bergamo« u Knin, u cilju odbijanja pobunjenika i obezbeđenja železničke pruge i komunikacija za Gračac.«⁴⁶

Istog dana, šifrovanim teleskriptom komanda XVIII armijskog korpusa, odgovara na pitanja koja je postavio pukovnik Zanusi:

»1) Lokalne i hercegovačke formacije M. B. A. K. (četničke jedinice — nap. autora) za sada su upletene u akciju čišćenja u vrljičkoj zoni.

2) Početak poznatih operacija može se predvideti za 2. februar. Učestvovaće sve hercegovačke formacije; pomagače lokalne formacije M. B. A. K. neki ital. odredi. Vršiti uobičajene akcije na vododelnici Knin — Stranica — Bos. Grahovo u cilju ublažavanja pritiska na posade M. B. A. K. u Stranici i Plavnu i u cilju čišćenja pobunjeničke formacije u zoni Plavno — Strmica — Bosansko Grahovo; ako situacija dozvoli, predviđena je eventualna akcija prema Srbu.

3) Pojačan pritisak partizana na posadu M. B. A. K. Gackog današnji napad partizana na posdu M. B. A. K. u Strmici, precizne informacije o pridolasku i prikupljanju nekoliko hiljada pobunjenika, sa artiljerijom i bacačima u zoni Bos. Grahovo težeći Strmici i Kninu, koje su vesti potvrđene jučerašnjim vazduhoplovnim izviđanjem, ne (ponavljam: ne) savetuju premeštanje operativnih pravaca.

Sa istih razloga eventualna izmena plana ne može biti ugodna Hercegovcima a naročito lokalnim M. B. A. K. odredima kojim vide svoje domove već ugroženim.«⁴⁷

A, 18. februara, general Spigo javlja Supersoldi:

»Hercegovački četnici insistiraju da im se dopusti da izvrše prodor na Bos. Grahovo sa ciljem da dođu u kontakt sa narodom i izbjeglicama te da zadovolje želju svojih članova, za koje Bos. Grahovo ima veliku vrijednost.

Četnici se obavezuju da će se nakon kratkog vremena vratiti u Strmicu a u svakom slučaju po našem naređenju.«⁴⁸

O akcijama i sadejstvu divizije »Sasari« i četnika u sprovođenju neprijateljskog plana »Vajs I«, četnički vojvoda Đujić je, u izveštaju upućenom 28. februara 1943. godine svome vođi Mihailoviću, napisao i sledeće:

»Italijansca ofanzliva u Lici .protiv partizana sasvim je promašena. Ovo je došlo kao posledica slabih snaga koje su učestvovala u operacijama, slabosti ljudskog materijala u borbenom smislu... Njihova akcija u Ličkom polju još traje, a u pripremi je operacija u pravcu Livna, Glamoča i Bosanskog Grahova, u kojoj će uzeti učesće četnici ove oblasti.

Duh kod boraca ove oblasti ostao je na visini, dok moral kod naroda nešto pokoleban.

Pregled operacija izvedenih za vreme boravka hercegovačkih trupa na ovoj teritoriji:

25. i 26. januara o.g. izveli su uglavnom, Hercegovci i Dinaren, potpomognuti slabijim italijanskim delovima, operaciju u pravcu Vrlike. Cilj ove operacije je bio da ise Mosić, Svilaja i Vrliška krajina očiste od partizana. Ova operacija nije privedena kraju, jer su komunisti, u međuvremenu, veoma jakim snagama napali i okupirali Strmicu, Golubić, Plavno i Radljevac, te je operacija morala biti prekinuta.

U ovoj operaciji stigalo se je do Vrlike. Na jači otpor naišla je samo naša leva kolona sastavljena od Hercegovaca, koja se na padinama Dinare sukobila sa proleterima ...

28. i 29. januara 1943. godine izvršena je operacija u pravcu Golubića i Strmice.

Ovu akciju su izvršili Hercegovci i Dinara, potpomognuti od dva italijanska bataljona, slabijeg sastava, sa jednom baterijom.

12., 13. i 14. februara o. g. Hercegovci i Dinaro i potpomognuti jednim italijanskim bataljonom i jednom baterijom topova vršili su akciju u pravcu Srbske doline.

U ovoj akciji ove kolone vršile su svoj zadatak. Sem desne kolone, sastavljene od Hercegovaca, pod komandom poručnika Popovića. Ova kolona je 12. februara zadocniila, zabavivši se pljačkom u Strmdci, čisto četničkom selu.

Italijanska divizija »Sasairi«, dejstvovala je pravcem Gračac—Bruvno—Maziin—Lapac—Kulen Vakuf.

Naša zamisao je bila da akciju sprovedemo sve do Dobrog Sela i spojimo se sa divizijom »Sasari« i tako stvorimo -neprekidan front. Na taj način bolje bismo primorali komunističke snage, zaostale u nedovoljno očišćenoj pozadini, da se predaju, a komunističke snage pred nama nabacili bi na Nemoe. Najzad su pristali (Italijani — nap. autora) da jedan deo četnika ostane u Srbu a mi smo ostavili hiljadu Dinaraca. Komunisti, koji su nastupali; i oni koji su zaostali u pozadini, koncentrisal su se i jačim snagama udarili naše snage u Srbu sa fronta i oba boka jednim delom, a drugim delom diviziju »Sasari«.

Jednovremeno ostale partizanske snage napale su diviziju »Sasari«, presekli na tri dela i opkolili dva bataljona u Gornjem Lapcu, a jedan bataljon u šumi između Gornjeg Lapca i Mazina. Ovi bataljoni bili su opkoljeni četiri dana, sve do 21. o. m. kada su oslobođeni od 6 italijanskih. bataljona i 1.000 Dinaraca.

Od 16. februara t. g. Hercegovačke jedinice nalazile su se razmeštene po selima u neposrednoj blizini Knina, ne radeći ništa, već pljačkajući srpska četnička sela.

Postupci Italijana, četnika i komunista za vreme operacije:

Italijani su, u krajevima gde su saimili operisali, pljačkali i palili sve do čega su stigli. Gak su skinuli i zvona sa srpskih crkava u Bruvnu i Mazinu.

Hercegovci, u pogledu pljačke, za vreme operacije nisu ni ukoliko zaostajali za Italijanima. Ova pljačka je vršena nerazumno i divljački. Na primer, u jednoj kući se uzme brašno;, ali se u drugoj naide na dragocenijii plen, pa se brašno prosipa, ma gde da bi se novi plen uzeo.

Komunisti, njihove boračke jedinice su se izvlačile pod jačim pritiskom, uvlačile u međuprostore i udarale u slaba mesta naših i italijanskih snaga.

Krajevi, kroz koje smo operacije vršili ostavljaju nezaboravno tužan utisak: sela isu porušena, popaljena, gradovi uništeni, sve je opljačkano, stoka nestala, zemlja napuštena, neobrađena.

Vojna situacija na teritoriji ove oblasti nije povoljna, pošto je u Lici gro partizanskih domaćih snaga ostalo skoro netaknuto.

Ista se može popraviti, ako Italijanska akailja ka Bosanskom Grahovu, Glamoču i Livnu donese pozitivne rezultate, ako glavne partizanske snage koje su sada na putu za Hercegovinu, budu potučene.»⁴⁹

A evo i Ivanoviševićevog izveštaja komandantu Dinarske četničke oblasti o razgovorima sa italijanskim. generalom Songom vođenim 28. februara u Splitu:

»General Siingo, komandant XVIII Italijanskog armiskog korpusa, u prisustvu majora Baćovića i njegovog načelnika štaba, zatim majora Paloševića, Dr. Svüokosa i dva đenerala sa dva pukovnika italijanske Vojske, između ostalog izjavio je danas sledeće:

1. — Četničke jedinice u Crnoj Gori, Hercegovini, Gornjoj Lici pa čak i u Slovenačkoj, vrlo su dobro organizovane i rade požrtvovano i na opšte zadovoljstvo. Jedina komanda gde četnici rade slabo to je sektor Diinaräke oblasti.

2. — Mi smo dali za naoružanje u Dinari velike količine oružja i municije, sve na zauzimanje i reč vojvode Birčanina. Međutim, naoružani su nesigurni borci koji su postepeno prešli u partizane. Na taj načiin skoro 2.000 naših pušaka sa dosta automatskog oružja, i municije nalazi se danas u komunističkim redovima.

3. — Danas u Dinari iima oko 4—5.000 naoružanih četnika koji neće da se bore van njihovih sela. Bore se i prestaju da se bore kad je njima stalo, a ne kad to naredi starešine. Na te četnike mi se uopšte ne smemo osloniti, jer nas dovode u tešku situaciju, ostavljajući usred najjače borbe naše jedinice na cedilu, kao što je to bilo slučaj prilikom napuštanja Srba, čime je divizija »Sasari« bila izlbžena bočnom udaru i pretrpela oko 600 gubitaka u dvodnevnoj borbi. Nekoliko bataljona divizije »Sasari« bili su opkoljeni i jedva smo uspeli sa novim trupama da ih oslobodimo. General Plaćani, sadanjli komandant VI korpusa koji je u to vreme komandovao divizijom »Sasari« iizvestio me je da u napadu od Bruvna i Mesina ka Lapcu 1.000 četnika iz Dinare nije htelo da se bori kao što treba. Jedini čovek koji je hrabro nastupio i išao napred sa jednom grupicom vojnika bio je komandant Đujić. Ostali ga nisu hteli slušati niiti slediti uopšte.

4. — Između starešina u Dinari postoje nesloge. U kancelariju našeg đenerala u Kninu dolaze naizmenično vojvode i razne starešine i rade jedni protiv drugih. Vojvoda Barana Bogunović i vojvoda Mane Rokvić ne priznaju vojvodu Đujića i neće da rade sa njim uopšte niti ga slušaju.

5. — Trebalo bi da su četnici svi složni, da su mobilni tako> da u borbi budu svih 4—5.000 anesamo 1.500 boraca koliko jedva prikupe.

Saslušao sam pažljivo reči generala i uviđajući da uglavnom govori istinu, nisam mogao da protivrečim.

... Ja sam pokušao da ublažim donekle te konstatacije sledećom izjavom:

»Ekselencijo,

Jedini put da se brzo i energično sprovede organizacija četnika u Dinari, to je da uprava i komandovanje pređe u ruke valjanih oficira. Zbog toga su već komandanti jedinica oficiri, a komanda operativnih trupa poverena je majoru Paloševiću. Nekoliko veoma valjanih oficira već radi i uskoro ćete videti rezultate njihovih napora.

Pošto pojedine narodne starešine ometaju rad oficira i sprečavaju izvođenje organizacije, potrebno je da vi sa svoje strane podržite oficire i da samo sa njima radite, a na ostale da se ne obazirete već da im zabranite dolazak u vašu komandu.«

General me je u dva maha priupitao da li je sa ovim rešenjem saglasan vojvoda Đujić, na šta sam mu odgovorio da jeste. Đujić je teritorijalni komandant i nacionalno politički poverendk, dok su oficiri komandanti operativnih jedinica koje su u formiranju.

•General Singo izdao je pismeno naređenje komandantu severnog sektora generalu Đanuciju da podrži i olakša rad oficira u svakom pogledu, kako bi se od dosadanje teritorijalne milicije i narodne vojske prešlo na organizovanje jedinica.«⁵⁰

Očigledno italijanske i četničke snage nisu uspele da prodru na sve delove slobodne teritorije. Veliki deo planine Plješevice sa komunikacijama i selima od Donjeg Lapca do Drenovače ostao je netaknut i stalno slobodan. Ovaj prostor je odlično poslužio za bazu jedinicama NOV i za sklonište mnogih zbegova.

Mada je realizacija neprijateljskog plana »-Vajs I« nanela ogromne patnje narodima Banije, Korduna, Like i Bosanske Krajine, čiji su mnogi sinovi i mnoge kćeri, u zbegovima promrzli izgladneli, našli smrt u vejavici i bespuću, ipak je i ova neprijateljska ofanziva pretrpela pun operativni neuspeh.

Jedinice NOV koje su ostale na svojim terenima, ponovo su, iza nemačkih i italijanskih kolona, otpočele snažan pritisak na komunikacije i neprijateljska uporišta.

Poučena ovim iskustvom i duboko uverena da je pretrpljeni neuspeh posledica nedovoljno jakih snaga angažovanih protiv NÖP, nemačka komanda naređuje da se u Jugoslaviju upute nove operativne i policijske trupe i da se domobranski i ustaški pukovi reorganizuju i ojačaju.

NA OBALAMA NERETVE

Još u toku priprema za realizaciju okupatorskog plana »Vajs I«, italijanska okupaciona komanda — Supersolda je predvidela da, u sastav svojih napadnih kolona, uključi i crnogorske četničke jedinice, pod komandom pukovnika Baje Stanišića i majora Pavia Đurišića. Oko priprema ovih jedinica i njihovog uključivanja u operacije, između italijanskih komandi vođena je duža prepiska iz koje ćemo navesti samo nekoliko dokumenata.

Guverner Crne Gore, general Percio Biroli obaveštava, 15. januara 1943. godine, komandanta 2. italijanske armije — Supersolde, generala Roatu, sledeće:

»U cilju izdavanja odredaba o sakupljanju poznatih crnogorskih nacionalističkih formacija, drži se u vidu, da će trebati u svemu 12 dana dok se prikupi železnički materijal i izvrši prebacivanje iz Ndkšića u Jablanicu. Molim da mi se saopšti makar i približan dan početka pokreta.«¹

Tri dana kasnije, Biroli upućuje Roati i intendanturi Supersolde sledeći zahtev:

»Poznate crnogorske formacije koje polaze broje 4.000 ljudi, od kojih je 2.000 naoružano jugoslavenskim puškama »Mauzer« kalibra 7,9 i 500 naoružano italijanskim puškama.

Molim tu intendanturu da naredi izdavanje još 1.500 pušaka, 50 mitraljeza i 10 bacača od 81, sa odgovarajućom municijom.

Potrebno je takođe pripremiti i snabdevanje municijom za 2.500 pušaka koje su već raspodeljene.

Ukazujem Supersoldi, osim toga, na potrebu artiljerijske potpore, čija intervencija osetno utiče na borbenu sposobnost nacionalističkih formacija.

Potrebno je dalje pobrinuti se za trebovanje materijala radi dodeljivanja signalnih pištolja, platna za signalizaciju, 20 serija topografskih karata 1 : 100.000 operativne zone.

Kuhinjski materijal koji će od strane te Intendanture biti liferovan zajedno sa onim koji je određen od strane Komande trupa Crne Gore, dovoljan je za potrebe tih formacija. Potrebno je, me-

đutim, dia Intendantura Supersolde pošlje i 2.000 vojničkih porcija i 3.000 čturica, pošto trupe Crne Gore ne raspolažu tim materijalom.

Crnogorski nacionalisti polaze sa po jednim pokrivačem i jednim šatorskim krilom za svakog čoveka i najpotrebnijim sanitetskim materijalom.

Formacije ne (ponavljam: ne) raspolažu transportnim sredstvima i nemaju (ponavljam: nemaju) — kao posledica izuzetno teških prepreka — potreban kuhinjski materijal.

Potrebno je zbog toga obezbediti u Jablanioi stvaranje baze za snabdevanje životnim namirnicama, drvima, municijom i pobrinuti se za transportna sredstva u odnosu prema projektovaniim operacijama.

Ocakujem odobrenje pre započinjanja pokreta da bi se izbegla kriza u snabdevanju.«²

Istoga dana Intendantura Supersolde odgovara generalu Biroliju:

»1) Pristajemo na sve što tražite osim signalnih -pištolja i signalnih zastavica, kojih nemamo.

2) Neophodno je, iz političkih razloga, da formacije krenu iz Crne Gore potpuno naoružane i opremljene.

3) Dosledno tome stići će u bazu 22, verovatno u petak 22. ov. meseca brzim sredstvima, sledeći materijal: 1.500 pušaka »Mauzer«, 44 pušco-mitraljeza C.S.R.G., 10 bacača od 81, municija 1 Unfok za navedeno oružje, 20 serija topografskih karata. Kuhinjski pribor već je doznačen 2.000 porcija, 3.000 čturica, 4.000 čebadi.

Primićete zasebno obavest o transportnim sredstvima.

4) Snabdevanje posle putovanja železnicom vršiće se iz centra za snabdevanje u Jablanici koji se već osniva. Jamčim za osnivanje toga centra snabdevanja.

5) Pošto je neophodno potrebno da se pokret izvrši kroz najkraće vreme, a u vezi sa tačkom 2) i 3), potrebno je da formacije koje su već naoružane i opremljene stupe bez daljnje u pokret.

6) Supersolda će vam odgovoriti u pogledu pomoći u artiljeriji.«³

A zatim general Baroli obaveštava, 20. januara, na dan otpočinjanja operacija predviđenih planom »Vajs I«, Suparsoldu i komande VI i XVIII armijskih korpusa, sedeće:

»Želeo bih da mitraljezi C. S. R. G. namenjeni od strane Intendanture Crnogorskim formacijama budu zamenjeni drugim, različitim tipovima, pošto je Generalnoj komandi milicije, prema iskustvu učinjenom, u poslednjim operacijama u Cmoj Gori, poznata njihova neispravnost. Gornji materijal, isprva nazdeljen našim na-

donalnim formacijama povučen je i zamenjen drugima koji je bolje funkcionisao.

Ako je zamena moguća, materijal bi trebalo poslati neposredno u Jablanicu radi postepene razdiobe odredima.

Crnogorske formacije, podeljene su organski u dve grupe bataljona. Prva grupa od tri bataljona u snazi od 900, 900, 750 ljudi, druga grupa od četiri bataljona u snazi od 350, 500, 200, 400 ljudi.

Komandant formacija pukovnik Bajo Stanišić.

Molim saopštiti putem kakvih transportnih sredstava će materijal stići u bazu 22. U slučaju da se transport obavi putem sve do Nikšića uz staranje te Intendanture.

Najpovoljniji pravac putovanja auto kolone je: Baza 22 — Cetinje — Podgorica — Nikšić.⁴

Istoga dana, komandant XVIII armijskog korpusa, general Spigo, javlja Supersoldi:

»Kapetan Rakočević Mile, Otposlan od Crnogoraca da bi uhvatio veze, moli da se ubrza pokret od Crne Gore ka Prozoru, za koji isti predviđa da neće trajati manje od 15 dana.

Predviđa štetne reperkusije na moral Crnogoraca.⁵

Sutradan, i komandant VI armijskog korpusa, general Negri, obaveštava Supersoldu i komandu XVIII armijskog korpusa, sledeće:

»1) Slažem se da Crnogorci iskoriste povoljnu priliku i u prvo vreme nastupaju od Prozora ka Tomislavgradu (Duvno — nap. autora), ali je isključeno stvoriti bazu u Ravnu; postoji i potreba brzo preći planinski prevoj i stići u ... (nije dešifrovano, primedba prev.) kao i premestiti liniju za snabdevanje ka (nije dešifrovano, prim, prev.). .. ceje — Molstar kao zgodniju i lakšu.

U drugoj fazi akcija bi mogla biti upravljena prema Livnu, stoga je potrebno da i četnički odredi istovremeno krenu ka istom mestu i napredovanje bude podešeno na način da se postigne istovremenost akcije.

2) Potrebno je imati u vidu i aktuelno- prebacivanje partizanskih masa na vododelnici dodeljenoj Crnogorskim formacijama.

Prema pouzdanim vestima proizilazilo bi da snaga partizanskih formacija iznosi jedna grupa neutvrđenog broja ljudi severoistočno od Prozora; oko 2000 ljudi oko zone Ravno, 2500 ljudi oko zone Tomislavgrada; drugih 2000 u primorskoj zoni južno od Imotskog.

Znači, Crnogorske formacije izbijajući od Prozora ka Tomislavgradu mogle bi naići sukcesivno ili čak i istovremeno na znatne partizanske mase i smatram da i pokret u prvo vreme — t.j. izbi-

janje ka Tomislavgradu, — bude ostvaren tada, kada će četničke farmacije učiniti da se oseti njihova akcija ka Duvnu.

3) Odnosno naređenje Supersolde da se izbegne dodir odreda sa Hrvatima ili Nemcima, smatram da pridavanje naših oficira za vezu tim formacijama odgovara svrsi; ovo je uveliko potrebnije u slučaju kada bi, ostvarujući akcije druge faze ka Livnu, došlo do kontakta između Crnogorskih i četničkih odreda.

4) Najzad, molim imati u vidu da je potrebno izbeći istovremeni povratak u domovinu četničkih (odnosi se na hercegovačke jedinice pod komandom Bačovića — nap. autora) i crnogorskih formacija po završetku operacija, a kako bi ove poslednje trebalo da imaju prvenstvo jer moraju dalje putovati, potrebno je oklevati sa vraćanjem u Hercegovinu četn. trupa.

Još bi bolje bilo kada bi ove bile upućene u Metković pomorskim putem.«⁶

Tok koncentracije mobilisanih Mihailovićevih snaga, sa teritorija Crne Gore, Sandžaka i istočne Bosne, predviđenih za posjedanje obala Neretve, mere koje su bile preduzete za obezbeđenje uspeha i izdajničke saradnje sa fašističko-naciističkim okupatorima, vide se i iz sledećih nekoliko dokumenata.

Delegat Draže Mihailovića pri italijanskim okupacionim komandama Dobrosav Jevđević je, 13. februara 1943. godine, obavestio majora Ostojića, pored ostalog i sedeće:

»Za 3000 Bosanskih trupa iz Romanije poslata za četvrtak hrana u Konjic i naređen smeštaj (odnosi se na Ličko-sandžačke četničke odrede pod komandom Pavia Đurišića — nap. autora). Poslata i spremna baterija kalibra 75 mm sa Italijanskom poslugom, isto tako 8 bacača sa 3000 granata. Poslato pola miliona metaka.

Pored te 3000 Italijani su tražili još 2000 da budu koncentrisani u Neveslinju i spremni za pokret. Pokret će se avfizirati 24 časa ranije. Kada se Pavlovići (jedinice Pavia Đurišića — nap. autora) koncentrišu u Konjicu, Talijani ne žele da odmah krenu jer prema njihovim današnjim izveštajima glavnina partizanskih snaga koja beži od Banja Luke, sa Dinare i iz Like u jačini 6—8000 boraca ne zna se kojim će pravcem ...

Ako iz budio kojih razloga Pavlovići ne mogu stići do četvrtka o tome moram biti obavešten najkasnije 14. do 8 časova da ne bi ispali neozbiljni pred Italijanima ... »⁷

Komanda VI italijanskog armijskog korpusa, 17. februara, telefonom je obavestila Supersoldu:

»Prvo: Posada u Prozoru je izolovana pa napadnuta.

Iz doline Drežnice stigle su u Dolinu Neretve znatne partizanske farmacije. Druga masa napada na Gorjance ugrožavajući Mostar.

1500 partizana primećeno je da se kreće prema Širokom Bregu. Veća je opasnost sada za Gorjance.

Drugo: Mobilizacija Dobrovoljne antikomunističke milicije (četničke jedinice — nap. autora) objavljena je 12. o. m.

Stiglo je danas u Mostar 1000 ljudi koji su odmah upotrebljeni na laktu Neretve sutra 18 biće u Mostaru raspoloživa i druga 1000 Dobrovoljne antikomunističke milicije; ostalih 3000 milicionara Dobrovoljne antikomunističke milicije počće od sutra da pristižu u Konjic.«⁸

Istoga dana novi komandant Supersolde general Roata odgovara komandantu VI armijskog korpusa, pored ostalog i sledeće:

»Prvo: Da se uspostavi situacija u Prozoru i dolini Neretve. . . Dok taj armijski korpus u prvo vrijeme i dok XVIII korpus ne riješi svoju naročitu situaciju, mora računati samo na svoje vlastite snage.

Drugo: Obzirom na to i obzirom na vjerovatnost da i druge formacije partizana potisnute prema jugoistoku od operacija koje su u tofću i da ne dođu na teritoriju, koja pripada tome armijskom korpusu, potrebno je da ta komanda rasporedi i iskoristi do najveće mjere pomoć vlastitih formacija M. B. A. K. (odnosi se na četničke formacije — nap. autora).«⁹

Dan kasnije, general Spigo, komandant XVIII armijskog korpusa telegramom obaveštava Supersoldu:

»Narodni poslanik Jevđević je među ostalim saopštio i ovo: počevši od 30 o. m. biće koncentrisano u Konjicu na Neretvi 5000 dobrovoljaca antikomunističke milicije iz Bosne pod komandom mojom i Baćovića.

Ovo je u sporazumu sa VI Armislkim korpusom da bi se izvela operacija protiv partizana koji pristižu iz zone Imotskog i Prozora.

imamo italijansku artiljeriju i bacače sa itaMjanskom poslugom. Tačfca Jevđević.«¹⁰

Tih dana, 17. februara, i Draža Mihailović piše pukovniku Baji Staruišiću:

»Dragi Bajo,

Danas sam dobio depešu od Ostojića pod jučerašnjim datumom da se komunisti ,izručuju u pravcu Hercegovine, Nastupajući u tri pravca i to:

— od pravca Prozor ka Konjicu i Konjic su napali,

— dolinom rijeke Drežnice i zauzeli su železničku stanicu Drežnicu, 22 km. severno od Mostara;

— Od Imotskog ka Ljubuškom i na tom pravcu zauzeli su Grudu.

Menami iz Sovjetske republike, ostavili su tamo Diimaroe da se predaju, a ovamo hoće da spasavaju proleterce iz Hercegovine, Crne Gore i Srbije i da obrazuju novu republiku;

Ostojić je preduzeo sve što može, ali tri hiljade Hercegovaca je u Dalmaciji koji sa uspehom prodiru. Hercegovina je na taj način oslabljena, moramo je pomoći i to što pre bez ijednog trenutka odlaganja. Pavle kreće u pravcu Kalinovika sa oko 2500 ljudi i tamo će ih Ostojić upotrebiti dok Pavle ostaje ovde.

Nastojte da što pre prikupite dovoljno snaga koje bi bile u stanju da za najkraće vreme intervenišu u pravcu Bileće i Popovog Polja i dalje ka Neretvi. U isto vreme imati i dovoljno snaga da se mogu dići na oružje, na teritoriji Crne Gore.

Molim vas izvestite me šta Ste po ovome preduzeli i o svemu obavestite generala Blaža.

Momenat je da komunisti budu do nogu potučeni, ako budemo pametno radili. U protivnom izlažemo se mogućnosti počasnog tučenja.¹¹

I sutradan Mihailović se ponovo obraća Stanišiću recima:

»... Naredio sam Baćoviću da sa Hercegovcima udari iz Dinare komunistima u leđa pravcem Bosansko Grahovo — Livno — ž. stanica Jačlanica severno od Mostara. Za to vreme će Ostojić sa prikupljenim snagama iz Hercegovine i Pavlovih ljudi izvršiti ofanzivni udar sa otsefca Bjelašnica — Prenj, planina. Naredio sam Jevđi da politički potpomogne ovaj rad. Tetkići su prinuđeni da popuštaju, jer su im komunisti zarobili 2.000 ljudi u oblasti Jablanica — Prozor ... Sad je jedinstven momenat da sa komunistima raskrstimo jedanput za svagda. Ne čekajte okupljanje svih 2000 nego slati snage kako se po delovima prikupljaju.«¹²

Shvatajući težinu situacije, general Roboti, 18. februara, naređuje komandantu VII armijskog korpusa:

»Ponavljam ono što je već naređeno današnjim telegramom 2700 a to je da akcija tog airmiskog korpusa mora da bude usmerena isključivo na vojne zahteve dokle god je situacija delikatna. Potrebno je da se stalno vodi računa o mogućnosti da protivnička masa napadne na Mostar sa ciljem prema donjoj Neretvi. Usled toga nameće se potreba da se udruže sve snage — podrazumevajući i četnike — u oblasti Mostara da bi se jaka masa suprotstavila i da

se učini ano što dosada nije bilo moguće s obzirom na izveštaj isturenih bataljona.«¹³

A, sutradan, general Roboti izveštava itaiijansku Vrhovnu komandu:

»Situacija u dolini Neretve usied pojačanog pritiska partizana sve delikatnija. Zauzeta je posada u Prozoru i neke manje posade na željezničkoj pruzi. Partizani su zauzeli d Bradinu. Posade Jablanica i Konjic su izolovaine i žestoko pritiskute. Partizanska opasnost sada već zahvata i Mostar i rudarsku oblast i ne isključuje se mogućnost da posle toga zahvati i donji tok Neretve. Imajući u vidu tu eventualnost, naredio sam VI Armiiskom korpusu da pristupi koncentraciji svih snaga dobrovoljne anti-komunističke milicije u oblasti Mostara da suprotstavi snažnu masu partizanskom pritisku i da ne propusti nli jednu mogućnost da se odbrani rudarski basenod eventualnih partizanskih poduhvata. Predviđena je i upotreba 2000 Crnogoraca. Nemačka komanda obaveštena je o situaciji.«¹⁴

Evo još jednog dokumenta koji, pored svih napred iznetdh, daje nedvosmislen odgovor na pitanje: pod čijom su se komandom nalazile četničke jedinice Draže Mihailovića u toku IV neprijateljske ofanzdve protiv Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. General Spigo, 18. februara, obaveštava Supersoldu sedeće:

»Jevđević je uputio preko VI armidskog korpusa sledeći T. S. (teleskrdpt — nap. autora).

Da bi se spasla situacija u Hercegovini, naredili smo Baćoviću da se odmah uputi sa svojih 2.700 ljudi iz Bosanskog Grahova prema Livnu.

Molim vas da potpomognete zadatak Baćovdča davi mu životne namirnice i eventualno itaiijansku pomoć... pošto on po svaku cenu mora krenuti. Jevđević.«

Odgovoreno- je:

»Umoljava se saopštiiti Jevđeviću da je samo ova Komanda nadležna da izda naređenja hercegovačkim farmacijama Baćovića. Imajući u vidu velike opasnosti pokreta trupa i nemogućnost olakšati im njihov zadatak i davanje eventualne pomoći¹, ne ovlašćujemo dotične formacije da izvrše gornje naređenje Jevđevića.

Naređeno je sektoru Dinara da ne aaopšti Baćoviću ništa o Jevđevićevom naređenju i da ne dozvoli da se Jevđevićeva naređenja izvrše, odnosno da on nešto u tom pravcu sam poduzme.«¹⁵

A, komanda VI armijskog korpusa, 19. februara 1943. godine, izveštava Supersoldu:

»Između 15. i 18. februara jaike mase partizana ojačane brojnim bacačima zauzele su Prozor i uporišta u dolini Rame te savladale poneko malo odeljenje za zaštitu željezničke pruge. Naredio sam da se male izolovane posade povuku u veća uporišta, zato da ne bi bile lako savladane.

Jutros sam dobio potvrdu da su se u Konjic povukla odeljenja za zaštitu pruge iz P. Lukač—Bradnja a u Ramu odeljenje iz Ostrošca. Nemam tačnih izveštaja o drugim malim posadama.

Pešadiska divizija »Murde«, u rudarskoj zoni, koncentrisala je u Širokom Brijegu raspršene snage iz raznih posada; smatram da Široki Brijeg neophodno treba držati barem dotle dok situacija ne postane više opasna, koliko radi zaštite rudarske zone toliko radi podrške hrvatskim trupama, koje poseduju prostor između sektora »Murde« i sektora peš. divizije »Mesina«.

Već su predviđeni drugi prihvatni položaji, više u pozadini, za hrvatske trupe u slučaju da posada Širokog Brijega bude prisiljena na povlačenje.

Usled napada snažnih partizanskih masa u dolini Neretve, u okuci sastava doline Drežnice, zona »Murde« ostala je podeljena u dva oštro odvojena operativna sektora.

Severni sektor: njegova odbrana ostala je na posadama u Rami, Jablanici i Konjicu, koje međutim nisu dovoljno jake. Te posade mogu računati jedino na pomoć naših formacija B. A. K. (odnosi se na četničke jedinice pod komandom italijanskih okupatora — nap. autora), koje pristižu u Konjic a kojima sam naredio, da redom pristižu i produžuju za Jablanicu dok se to uporište dovoljno ne ojača. Kako je već saopšteno pristizanje B. A. K. je u zakašnjenju prema onome kako se predvidelo i otegnuće se sigurno kroz još nekoliko dana. Nemam sredstava da pružim drugu pomoć tim posadama osim avijacije kada je moguće.

Južni sektor: odbrana ovoga sektora oslanja se na Mostar i Široki Brijeg, a ovaj poslednji će se držati dok bude moguće iz razloga već navedenih. Osim sa snagama posade, ovaj sektor raspolaže, kao sa pokretnom masom, sa dva bataljona pešadije i sa grupama B. A. K. u jačini od 1500 ljudi, koje će modi narednih dana da se povećaju. Ako partizani ostave vremena da se završi priliv B.A.K., situacija ovoga sektora moći će se smatrati sigurnijom.

Situacija u sektoru »Mesina« za sada je mirna. Posade ulevaju poverenje da će se sa uspehom odbraniti.

Divizija međutim ne raspolaže ni sa kakvim rezervama, osim neke skromne lokalne potpore.¹⁶

Samo dan ranije, 18. februara, major Zaharije Ostojić je uputio depešu četničkom delegatu pri italijanskim okupacionim komandama, vojvodi Dobrosavu Jevđeviću, koja glasi:

»Čiča javlja: Pavlović, 2500 ljudi, na putu ka meni. Pukovniku Baju naredio da spremi njegove za pokret. Tražio sam da Bajo da 2.000 jednu na Gacko, a drugu na Bileće. Nezavisno od ovoga Voja Lukačević, koji je kod mene, već je uredio svojih 2.000 ljudi, od kojih pola sutra stiže u Miljevinu. Danas Vukasović stiže sa 400 u Umavane... Najhitnije uputiti ljude za raščišćavanje puta: Nevesinje—Ulog, a ja ću do Uloga. Čim se put osposobi šalji hranu hitno i municiju. Preko Talijana izradi prevoz Bajovih od Gacka i Bileća ... Traži da što jače bombarduju komuniste jer ih to najviše rastrjava, naročito one prema Konjicu i Mostaru... Napiši letke sa Santićem (Milanom — nap. autora) da dolaze Crnogorci i Bosanci i za, preti da ćemo streljati sve izdajnike i upaliti njihove kuće. Gde je Pantić? Pokreni starešine na najaktivniji rad. Podižite moral. Sigurno ćemo do nogu potući komuniste, samo izvršavajte sva naređenja i sprečite upad na levoj obali. .. Branko.«¹⁷

Međutim, situacija se za četnike i dalje sve više pogoršavala. Razbijanje italijanskih snaga na pravcu Neretve i pomisao da bi se usamljeni i bez svojih okupatorskih saveznika mogli naći licem u lice sa snagama NOP. znatno je poljuljala moral ne samo običnih četnika, već i njihovog komandnog kadra. Ali, bez obzira na ovo, Mihailović je bio čvrsto rešen da po svaku cenu sprovede svoj plan. U tome duhu su i bila sva njegova naređenja Ostojiću, na osnovu kojih je ovaj usmeravao svoje dalje akcije. Tako, na osnovu novih Mihailovićevih direktiva, Ostojić 20. februara 1943. godine upućuje Jevđeviću novu depešu u kojoj kaže:

»Pantić i Radulović da napregnu sve snage za sprečavanje daljeg nadiranja komunista ka Zližlju. Traži od Tetkića (ItaEjana — nap. autora) teške bacače i artiljeriju da pojačaju Pantića jer će tako lakše uspeti. .. Neka sa izviđanjem iz vazduha utvrde, tačno pravac njihovog nadiranja na celom frontu i iz pozadine, gde se pojačavaju. .. Javi tačnu liniju fronta; delove na levoj obali: crvenih i naše položaje. Molim te hranu i municiju šalji što pre. Mogu li baciti hranu i municiju iz vazduha; ovo će trebati Voji Lukačeviću ... Da li glavne snage komunista idu levim krilom ili centrom njihovim? Kako je moglo preći preko Neretve 3.500 ljudi za kratko vreme? Koliko mostova imaju? Neka ih bombarduje avijacija. Čiča naredio da urediš hitno da Baćović krene od Grahova za udar

u pozadinu. Učini sve da se ovo ostvari najhitnije i objavi narodu da je zauzet Glamoč i da Hercegovci dolaze.«¹⁸

Ali, kada je glavna operativna grupa NOV POJ razbila u dolini Piarne četničkog saveznika italijansku divilziju »Murde« i ušla 22. februara u Jablanicu i na taj način izbila na Neretvu frontom dugim oko 80 kilometara, ovladavši svim mostovima između Mostara i Konjica, u četničkim redovima na tom sektoru izbila je panika. To se vidi i iz izveštaja majora Radulovića upućenog Ostojiću, u kome, između ostalog, piše:

»Oim sam došao ovde, sa Jocom otišao sam na položaje i donekle smo uspostavili red ... U toku noći izdali smo zapovest u svrhu da se skрати front i da se izvrši preformiranje trupa jer su jedinice ubacivane u borbu bez ikakvog reda... U toku noći i danas do podne nije bilo borbe, a artiljerija stalno gađa samo se bojim kontrabiranja, jer su komunisti zarobili italijansku bateriju dugačku do 105 mm. Prema prikupljenim podacima jačina komunista koji nas napadaju iznosi dve proleterske brigade... U borbama su odlični. Naoružani automatskim oružjem i pikavcima. Napadaju смело, brzo i mangupski: »Hopa Miko! i »Hopa Sako! to su im komande koje zbunjuju naše vojnike... Izviđamo iz vazduha i Italijani kažu da ima partizana na -pravcima Široki Brijeg — Mostar, Ljubuški — Miostar, ali ja se bojim upada u južnu Hercegovinu ... «¹⁹

U strahu da se snage NOP u svome nadiranju ne upute dolinom Neretve u pravcu Ljubuškog i dalje ka primorju, komandant italijanske II armije general Roata još 18. februara 1943. godine, naređuje komandantu italijanskih trupa i jedinicama »Jugoslovenske vojske u otadžbini« -pod komandom pukovnika Baje Stanišića raspoređenim u Mostaru i njegovoj okolini, da po svakom canu zaštite pravce ka Širokom Bregu i rudnicima boksita. Uvidevši da su rudnici zaista ugroženi, nemački komandant Ler, iako je prethodno odbijao italijanski zahtev za nemačku intervenciju u ovome pravcu, 21. februara donosi odluku da udružene nemačke, ustaške, italijanske i četničke snage odmah krenu u ofanzivu i to jednovremeno od Bugojna, Sarajeva, Mostara i Konjica ka Jablanici. Time je počela realizacija plana »Vajs II«.

Najtešnja borbena saradnja svih ovih neprijatelja NOP odmah je i najotvorenije došla do izražaja u borbama za Konjic, čijim bi oslobođenjem divizijama i brigadama NOP bio otvoren put za uspešan prodor u Hercegovinu i Crnu Goru. Uočavajući tu njegovu važnost, nemačka komanda ulaže naročite napore i njene trupe, uz oštre borbe i gubitke, 22. februara stižu u Konjic u pomoć italijan-

skom garnizonu. Sa istim ciljem u Konjic je istog dana sa Nemcima ušao i Mihailovićev komandant Vojislav Lukačević sa svojim snagama.

O svome dolasku u Konjic i o situaciji zatečenoj u njemu Lukačević sutradan, 23. februara, izveštava Ostojića:

»Dragi čika Branko!

Tek što sam bio napisao jučerašnji izveštaj iz sela Džepe, dobih hitan poziv od Vukčevića i italijanske komande u Konjicu da im priteknem u pomoć, jer su u toku 22. februara 'partizani probili odbrambenu liniju u Vukčevića i zauzeli Gornju i Donju Bijelu i presekli vezu između Glavatičeva i Konjica.

Ja sam hitno iz Džepe krenuo sa zagorskim bataljonom i pratnjom i spustio se na drum i drumom došao u Konjic gde sam zatekao pravu paniku ...

Juče oko 10 časova stigla je u Konjic jedna nemačko-hrvatska kolona... Pored ove kolone sa pravca Pazanića-Tarčina krenula je još jedna nemačka kolona. Pravac ove druge kolone Nemaca je otprilike paralelan sa pravcem prve kolone. Jedna nemačka jaka kolona nastupa pravcem Donji Vakuf — Prozor — Mostar.

1 prva i druga nemačka kolona imale su teške gubitke u borbama na Ivan-planini i Bradini. Nemačka druga kolona izgleda da je zadržana negde na liniji Lepovci-Bale ...

Ovog trenutka primih tvoje naređenje. Vidim da se uglavnom u ideji slažemo i da si obavešten o pokretu Nemaca...

S verom u Boga za kralja i otadžbinu!

Draža nas vodi ka veličini i slobodi!

Konjic 23. II. 43. u 4.45 časa, komandant kapetan Voj. S. Lukačević.«²⁰

Istoga dana u 14 časova je i Dobroisav Jevđević uputio telegram Ostojiću. On javlja:

»Danas sam sa Nemačkim oficirima napravio sporazum da ne prelaze levu obalu Neretve, a da međusobno^ izbegavamo kontakt. Komunisti imaju 3 divizije 2 Prozor—Drežnica, a 1 Imotski. Dalmaciju bez Jovanovića ne mogu dati. Tetkići (Italijani — nap. autora) sa 5 bataljona idu sa Crnogorcima sa desne strane Neretve. A mi sa 800 Tetkića sa leve da unište grupu u Drežnici. Javi 700 (major Borivoje Radulović — nap. autora) šta misliš? Imamo sa ove strane 8 topova i 7 bacača. Ako odeš Baćoviću, ovde će stvar otići od đavola.

Poslao sam kurira u Split da ga odmah puste. Garantujem nema. . . Pošalji mi hitno 200.000 lira za hranu.«²¹

Mihailovićev plan da u savezništvu sa okupatorima, u dolini Neretve, uništi vojne formacije Narodnooslobodilačkog pokreta sa njegovim rukovodstvom na čelu, najbolje se vidi iz »instrukcije« komandanta istaknutog dela štaba Draže Mihailovića, majora Zahanija Ostojića — »Cika Branka«, upućene svim komandantima, 23. februara 1943. godine, a koja glasi:

»1. — Podaci o komunistima: Ima ih oko 12.000 na frontu Bradina — Konjic — Rama — Ljubuški. Vršili su pokret u tri kolone i to: leva, glavna kolona koja čini polovinu njihove snage, ka Prozoru; srednja kolona dolinom Drežnice; a desna kolona prema Ljubuškom (ove dve su jednake).

Sastav: prema izjavi zarobljenika komunista njihove snage su sastavljene od proleterskih brigada iz Crne Gore, Hercegovine, Sandžaka i Srbije. Ženskih imaju oko 10%. Sa njima učestvuju i domobranci i turci. Vode masu nenaoružanih koje usput oružaju sa zaplenjenim oružjem od Italijana.

Proleter i su odlično naoružani i raspolažu sa dosta automatskih oruđa i pikavcima. Celokupno njihovo ljudstvo je premoreno usled marševa i borbi i zbog oskudice u hrani — gladno.

Karakteristično je za njih da izbegavaju borbe sa četnicima i udaraju uvek na prazno i manevrišu, da bi izazvali zabunu i sačuvali snage.

Izgleda da je njihov glavni štab sa Titom i Arsom na pravcu leve glavne kolone.

Raspolažu sa nekoliko baterija i tenkova koje su zarobili od Italijana.

Borbeni duh promenljiv. Posle prvog neuspeha beže paničnim bekstvom.

Njihova verovatna namera je da se probiju kroz Hercegovinu ka Sandžaku i Crnoj Gori i to pravcem: Prozor — Prenj — Kalinovik — Šćepan-Polje. Ako im sprečimo ovaj pravac probijanja verovatno je da će ga promeniti i krenuti pravcem ka Bosni ili će se vratiti natrag na Dinaru.

2. — Po podacima od Baćovića i Jevđevića, a koji su dobijeni preko Talijana, Nemci nadiru pravcem: Drvar — Glamoč — Livno, 21. februara jedna Nemačka kolona jačine 2000 ljudi, zauzela je G. Vakuf i nadire ka Prozoru, druga kolona sastavljena od Nemaca i Hrvata, zauzela je Bradinu i nastupa ka Konjicu i Rami idući putem, sa tenkovima.

Verovatna namera Nemaca i Hrvata je da pod vidom teranja komunista posednu celu Dalmaciju, Hercegovinu, a možda i ostale

krajeve duž obale Mora i na taj način se obezfoede s jedne strane od eventualnog iskrčavanja Saveznika i našeg orada u pozadini, a s druge strane da drže Italijane u ruci jer im ne veruju, pošto se boje zajednice Talijana i četnika protivu njih.

3. — Talijani su izgubili garnizone: Prozor — Ramu i Drežnicu. Za Jablanicu se ne zna sigurno (Jablanicu je 21. februara 1943. godine oslobodila 4. Proleterska — crnogorska brigada — nap. autora) Talijani ne pokazuju nikakvu aktivnost, sačekali su komuniste da ih pokolju, držeći se potpuno- pasivno. Njihov moral je ravan 0. Za nas daju hranu i municiju kao i pomoć u artiljeriji i tenkovima.

4. — Podaci o našim snagama:

Desno -krilo: kapetan Lukačević ima u svome sastavu oko 1000 Muslimana i 1500 četnika koji su skupljeni iz F-očanske brigade, II Sarajevske brigade, Konjičke i Nevesinjsike brigade. Na frontu Bjelašnica. — Konjic — Ostrožac — Prenj.

Južno se nalazi major Pantić i Radulović na liniji: Planinica — Bukovo Brdo — Dolovi — Bijela — Mandici — R. Neretva i drži mostobran na Rašfcoj Gori. Snage oko 1500.

Pukovnik Stanišić stiže u Mostar (jedinice Zetskog četničkog odreda transportovane su iz Ndkšića u Mostar italij-anskim kamionima i železnicom — nap. autora). Jačina trupa 2000 ljudi.

Pavle Đurišić ima 1000 ljudi, a V-oja Lukačević 1200 ljudi.

Major Baćović sa svojih 3000 ljudi nalazi se kod Knina i očekuje se za dejstvo u pozadini.

PLAN ZA ČIŠĆENJE LEVE OBALE NERETVE:

1. — Držati Bjelašnicu sa muslimanima i II Sarajevskom brigadom zatvarajući sve pravce, koji se vide iz moga ranijega naređenja.

2. — U Oblasti Konjica (donja i gornja Bijela, Turije) formirati rezervu od 500 ljudi sa zadatkom da podržava bi'lo desni Ma lijevi otek.

3. — Sa ostatkom snaga pripremiti i preduzeti napad sa dosadašnje linije (Rađešinje, Golo Brdo — Gola Glava) pravcem: Rečica — Jablanica sa zonom dejstva, desno do r. Neretve, a levo do linije: Gola Glava — Grebeni — Izlazak.

Cilj: izbijanje na reku Neretvu od Rame pa do železničke stanice Prenj i nabacivanje komunističkih snaga u reku Neretvu.

Zabranjujem prelazak na desnu obalu r. Neretve.

Sa potrebnim delom snaga držati liniju: K. 1886 — Crnoglav — 1893 i sa te linije uhvatiti vezu sa majorom Pantićem.

Po izbijanju na gore pomenutu liniju ostaviti deo snage na r. Neretvi, a sa linije železnička stanica Prenj — Gola Glava K. 1861 preduzeti napad i to pravcem: Grebeni — K. 812 — Vodova K. 1451 — Drežndea, a u cilju spajanja sa Hercegovcima (majorom Pantićem) i definitivnim čišćenjem leve obale Neretve.

Obratiti pažnju na obezbeđanje bokova i to desno od komunisti a levo od eventualnog prodiranja Nemaca.

Put koji vodi levom obalom Neretve osposobiti za saobraćaj kamionima radi prenosa hrane, municije i ostalih potreba na liniji: Rama—Jablanica—Glošnica.

Od Italijana za ovu akciju uzeti municiju, hranu, bacače i pomoć u artiljeriji.

Stanje na frontu javljati preko radio-stanice iz Konjica i po kuririma adresujući pošiljke za kapetana Salatića (Danilo, kapetan, načelnik Štaba Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. U toj situaciji nalazio se u Istaknutom delu Vrhovne komande, kao oficir za vezu i koordinaciju borbenih dejstava između četnika i italijanskih trupa — nap. autora).

Jednovremeno sa ovom akcijom preduzeće i major Pantić sa svojih 1500 ljudi i jedinom baterijom napad pravcem: Dolovi—Zabrđe—Varda—Glogovo—D. Grabovica.

Isito tako preduzeće napad i trupe Stanišića koje su prispele u Mostar pravcem: Mostar—Goranci—Drežnik u čijem sastavu se nalazi jedna brdska baterija.

Italijani drže obezbeđenje levog boka Stanišića na liniji Jasrebnička—Virac.

Sve jedinice će upotrebljavati ovu šifru:

Nemci	11
Talijani	22
Ustaše	33
Domobranici	44
Muslimani	55

Šifru upotrebljavati u prepisci sa Cika Brankom i Pantićem.

Preko Jevđevića je traženo da Nemci ne prelaze na levu obalu, reke Neretve.

Komandovanje: Pod komandom majora Kaslovića (Zdravka — nap. autora) biće sve trupe Vojvode Đurišića, sem Miloševskog korpusa do dolaska majora Veskovića (Andrija — nap. autora) koji će po tome preuzeti komandu.

Kapetan Lukačević komandovaće svim trupama Mileševskog korpusa, Muslimanima i trupama kod Konjice i na Bjelašnici iz sastava operativnih trupa Istočne Bosne i Hercegovine.

Front na Bjelašnici do desne obale reke Neretve ostaje i dalje pod komandom kapetana Lukačevića i listi će komandovati preko poručnika Vukasovića (Nenada — nap. autora), a komandovanje na levoj obali Neretve sporazumno će odrediti kapetan Lukačević sa majorom Kasalovićem prema situaciji sa kojom će detaljno upoznati majora Kasalovića kapetana Bojovića i Voju Lukačevića.

Sva pregrupisanja snaga vršiti u toku noći a pod zaštitom prednjih delova da bi svi pokreti ostali u najvećoj tajnosti.

Ovo naređenje čuvati u najvećoj tajnosti.«²²

A nekoliko dana posle otpočinjanja borbe i Konjicu, Lukačević obaveštava, 24. februara, Ostojića, pored ostalog i sedeće:

»Juče sam ti uputio jedan izveštaj.

Ponovo ti se javljam jer je danas malo zatišje pa imam vremena.

Preko Jevđevića si tražio tačan moj položaj te sam sinoć preko tetkića (Italijana — nap. autora) javio ...

Prema podacima koje smo dohili iz zaplenjenih dokumenata prema nama je bila 1 hercegovačka nar. osi. udarna brigada, izgleda da joj je komandant kap. Pero Četković (Četković je bio komandant 3. NOU divizije. Ranjen je 23. marta 1943. godine kod Nevesinja i posle nekoliko dana umro. Narodni heroj. — nap. autora).

Prilikom noćnog napada 22 i borbi u toku 23 dali smo im težak udar. Izgleda -oni nisu naučili na neki otpor. Prilikom povlačenja govorili su seljacima: »Ovo mora da su neki drugi četnici.«. U toku borbi pevali smo stalno crnogorske pesme da im stavimo do znanja ko smo.

Prema izjavi zarobljenika koje smo streljali ova se brigada trebala sastati u Glavatičevu ili Borcima sa crnogorskom brigadom (ovo sam dostavio Ratku).

Broj pobijenih partizana sam ti javio kao i naše gubitke preko tetkića i Jevđevića.

Mislim da bi trebalo radi efekta da se uveličava broj pobijenih partizana kao i broj naših gubitaka, ako dozvoliš ja ću ovaj broj množiti sa dva u depešama koje šaljem preko tetkića.

Među poginulima nalazi se i jedn. pol. kom. bataljona musi. iz Glavatičeva, zaplenili smo i jednu četnu arhivu, koju ću ti sa idućim izveštajem poslati.

Juče u toku dana komunisti su topovima bombardovali Konjic i porušili 2 ital. bunkera i naneli dosta teške gubitke a sinoć su bacačima bombardovali moje položaje.

Da bi zabuna bila veća i jedan nemačfci ili itaiijanski avion bombardovao je ital. štab u Konjicu (greškom — nap. autora).

I Italijani i Nemci ništa ne rade a da me ne pitaju. Juče sam im formalno izdavao naređenja za posjedanje položaja oko Konjica.

Forsiraj Jevđu da se što hitnije šalje municija i oružje koje sam tražio preko ital. komande u Konjicu.

Nemačka 2 kolona koja je trebala da stigne preko Vrbljana i Galjeva u Konjic još nije stigla, kada ona stigne krenućemo u napad (odnosi se na delove borbene grupe »Anaker« — nap. autora). Gledaću da Nemce gurnem želj. prugom i drumom (dolazi im i nekoliko tenkova) a ja mislim jednostavno mom frontu da komandujem na levo i preko Lubine po. na Idbar — Rajiće i Brezu...

Izveštaje preko tetkića za tebe šaljem ovako »Vojvodi Jevđeviću za kapetana Salaitića.«

Ja sam se prvog dana pretstavio kao kap. Đurić Nikola (tako si mi rekao), naknadno sam izjavio da je Jovanović (zbog jednovremene saradnje sa Nemcima i Italijanima, Lukačević je imao pse-

uclonim »Đurić« i »pukovnik Jovanović« — nap. autora) teško bolestan i da ga ja zamenjujem, molim te prenesi ovo Jevđeviću.

Snabdevanje je sada nešto bolje, organizovano ...

Danas sam izdao zapovest »pod pretnjom smrtne kazne da se ne smiju paliti kuće«.

Neki naši su zapalili jedno kat. selo blizu Konjica, pašo- je gusto i prpa Nemci su sami odobravali kad sam rekao da su simpatizeri komunista.«²³

Samo dva dana kasnije, Ostojić upućuje Mihailoviću opširniju depešu, od šest nastavaka, u kojoj ga obaveštava, pored ostalog i sedeće:

»U ime Boga sutra počinjemo napad srednjom i levom kolonom. Pripreme završene... Jačina srednje kolone 2.200 četnika 6 bacača, 34 p. mitraljeza, 4 'brdska topa i 4 topa 105 mm i jedan bataljon tetkića. Jačina leve kolone 1950 četnika, 12 bacača, 5 mitraljeza, 49 p. mitraljeza i 6 brdskih topova...

Jevda (Jevđević — nap. autora) zaključio sa Nemcima ugovor da ne idu južno od Rame. Naredio sam Voji da iskoristi od Nemaca u Konjicu za zatvaranje linije: Ivan — Bitovnja — Petralj — Kругlica — Orni Vrh i da vidi da li može bez opasnosti uputiti jednu kolonu desnom obalom Neretve od Bjelašnice pravcem: Koštik — Lušci — Podhum — Rajan klek za sečenje odstupnice boljševika od Rame ka Prozoru ...

Alko sve kolone budu radile po zamisli očekujem uništenje svih delova boljševičkih na levoj obali i dobar plen. Jačinu njihovih dveju divizija računam do 6000 ljudi... Mislim da se boljševici neće moći održati. Primećuje se zaista pojačanje Nemaca u Bosni. Verujem da se polako približavaju moru. Po dirigovanju snaga rekao bih da su Arso i Tilito sa snagama prema nama. Kao što sam Vam ranije javio oni su snage razdvojili, glavnu uputili ovamo sa namerom da uzmu Hercegovinu, Sandžak i Crnu Goru. Pomoćnu uputili kroz zapadnu Bosnu ka Slavoniji i Sremu a deo proletera i komesara i meštana ostavili u republici da se bore dok mogu otvoreno a posle iz zaseda i podzemno. Ako uništimo ove pred naima pogodićemo ih u glavu i trebaće vremena da se oporave. Gonjenje ću organizovati prema prilikama. .. «²⁴

Na ovu depešu, Draža Mihailović, 27. februara, odgovara Ostojiću, pored ostalog i sedeće:

»Pregledao sam Vaš plan. Potpuno se s njime slažem. Komunistima ostaje jedino da se izvuku u pravcu severa između Prozora i Bjelašnice. To će naterati Nemce da pođu za njima a to je i u

našem interesu najbolje rešenje ako se unište. U ist. i zap. Bosni, naši delovi treba da ih trebe. Izdajte potrebna naređenja.

Vodite računa da se ne pmoiviuku izvesni delovi grebenom Prenja i prebace u Hercegovinu. Rezerve treba da imate stalno na raspoloženju za sve eventualnosti... Srednja i leva kolona da se u svome dejstvu ne obazire na tettoiče. Jevđa da iskoristi situaciju da što više izvuče hrane i municije, pa da se to sakrije kao rezerva za svaki slučaj. Sada on treba da se pokaže. Tu je njegovo polje rada, a ne u operativnim planovima. Obodrite ga i pohvalite ga s moje strane.«²⁵

Zaključujući da se borbe na obalama Neretve, a naročito oko Konjica, razvijaju u korist .okupatora i njegovih saveznika četnika Draže Mihailovića, Ostojić upućuje, 28. februara, poverljivi šifrovani telegram Jevđeviću u kome mu postavlja sledeće zahteve:

Dragi Jevđo, sada od tebe tražim sledeće:

1. — Da se sa brojem 11 i brojem 22 sporazumeš da se četnicima dade za čišćenje od boljševika zona: Rama—Prozor—Šujica—Livno.—Makarska—Morska obala do ušća Neretve — desna obala Neretve — Rama, s tim da broj 11 na ovu zonu ne prelazi već očisti ostalu zonu severno.

2. — Da broj 22 dade municiju, hranu i automatska oruđa za 20.000 četnika za ove operacije. Sa Baćovićem mi ćemo imati ustvari oko 15.000, a onih pet pravo je da dignemo. Da obezbede davanje topova i bacača i pomoć avijacije za bombardovanje i izviđanje.

3. — Da broj 22 da svojih pet hiljada ljudi i obezbedi prepozna sredstva za prebacivanje naših snaga prema operativnim potrebama, da za svaku kolonu da radio stanice i telefonski materijal.

4. — Rezultat po ovome treba da znam za tri dana, radi pripreme naređenja i promene moga komandnog mesta negde oko Nevesinja. (Komandno mesto Istaknutog dela Vrhovne komande bio je u Kalinoviku sve do povlačenja prema Foči — nap. autora).

Ako se ovo ispuni, garantujem za uspeh u najkraćem roku.

5. — Major Vesković sa 2000 Vasojevića stiže danas do mraka u Glavatičevo, odatle ću ga dirigovati prema rezultatima današnjih napada. Zato mi do mraka neizostavno javi što tačnije situaciju na celom frontu i gde se nalazi Buljanova kolona.

Ako Vesković ostane duže u rezervi u Glavatičevu, za njega se mora baditi hrana i municija u Cicero. Znak dva čaršava u vidu pravougaonika, ili tri vatre na rastojanju od po 100 metara u vidu trougla. On je poneo Stanicu ali ako se veza ne uhvati, onda ću mu

pokret narediti preko tebe sa porokom od Salatića, a naređenje ima da se baci dz aviona na označeno mesito.

6. — Uloži sve snage, preti, obećavaj, pohvaljuj, podstiči sa Vojom i pokreni na najenergičniji rad sve starešine i vojnike iz srednje i leve kolone, jer od brzine njihovog rada zavisi da li ćemo potpuno uništiti boljševike u džepu Neretve, ih će nam pobeći. Krivce za slab rad i kukavice kaznićemo drakonskm kaznama bez milosti, jer za uspeh naše svete -stvari, ja sam potpuno bezobziran.

Odgovori mi hitno na sve.

Od Baćovića sam tražio da mi javi predviđena mesta prenoćišta, da mu bacimo hranu i municiju.

Pobeda je naša, ako budemo hrabri i sposobni. 28/11 43, 11,30, Položaj. Pozdrav Branko.«²⁶

A, dan kasnije, 1. marta, Ostojdć šalje Mihailoviću, telegrafski izveštaj o toku operacija u kome, pored ostalog piše:

»Od Voje sam dobio pismo sa stanjem od 26-tog u podne. On je u neprekidnim borbama i jedino svakodnevnim protivnapadima uspeo je da očuva Konjic i Ljubinu planinu, koji su do sada tri puta prelazi iz ruke u ruku. Njegove snage su još uvek u prikupljanju i on je snažno izdržao neravne borbe, podnosi olovnu težinu operacija. Preko V-oje pokušaću da iskoristim prijateljstvo nemačkog komandanta iz Konjica, za dobijanje dozvole za gonjenje komunista kroz Bosnu, ali ako osetim da to neće biti opasno za nas. Od Jevđe sam tražio da izradi preko tetkića da Nemci ostave nama za raščišćavanje od boljševika zonu Rama — Prozor — Šujica — Livno — Makarska — Morska obala — desna obala Neretve, s tim da tetkići daju sve za 20.000 četnika. Rezultat jednog i drugog javiću čim dobijem izveštaj od Jevđe i Voje.«²⁷

Da bi povratio poljuljani moral četničkih jedinica, naročito onih pod komandom pukovnika Baje Stanišića, Mihailović upućuje na front i grupu omladinaca, o čemu depešom obaveštava, 1. marta, Ostojića sedeće:

»Čekamo razvoj situacije. Razumeo sam sve što ste mi javili... Danas pošlo odavde 23 omladinca pod k-dom por. Branka Bulatovića i sa njima ide Jakša (Novaković, kapetan, sin generala Ljube Novakovića — nap. autora). Ovi omladinci obrazuju propagandnu grupu koju ne treba rasturiti. Upotrebiti ih za propagandu na terenu gde je najpotrebnije. Dajte im itinerer za rad u Hercegovini. Grupa je sastavljena od omladinaca iz Šumadije, Crne Gore i Boke. Neka im Jevđa omogući prebacivanje automobilima od Gackog do Vas, pošto dolaze do Gackog.

Dostavite mi plan i potrebno vreme za izvođenje propagande, da bismo ih posle svršetka posla u Hercegovini poslali dalje. Dovedite ih u vezu sa omladincima iz Splita koje treba pozvati iz Splita da sarađuju sa njima u Hercegovini. Uzećete na sebe brigu i staranje o njihovoj ishrani, a ja sam im dao i novca. Vezivati ih na vojničke jedinice u pogledu ishrane. Upotrebili ih za propagandu kroz jedinice i u narodu.«²⁸

U odgovoru na prethodnu depešu, Ostojić, 2. marta, javlja Mihailoviću, pored ostalog i ovo:

»Radulović javio da je bočnim napadom jedan Bajov bataljon razbijen, usled čega se cela kolona povukla ka liniji s. Sirge — s. Goranci. — Kod Baja ima crvenih, a starešine nikako da se snađu. ..

Na Bajovog kapetana Jovovića (Jakov — nap. autora) bio pokušaj atentata. Jovović nepovređen. Crveni četnik sitreljan. Naredio sam hitno i nemilosrdno pročišćavanje jedinica od crvenih. Ima slučajeva begstva iz borbe od 20 — 30 ljudi. Naredio sam da se kolovođe streljaju, ostali razoružaju i zatvore. Jedan Bajov ppor. bio zarobljen, kod njega nađena Bajova zapovest za napad. Potporučnik ubio sprovednika i pobegao, ali smo ga za svaki slučaj zatvorili. Molim Vaše mišljenje da li da streljamo sve begunce iz borbe . . . Omladince ću upotrebiti po Vašem naređenju. Noćas ovde stigla četvorica iz grupe Juro> (Jugoslavenska ravnogorska omladina — nap. autora) 701. Plan za rad omladinaca dostaviću Vam naknadno. Treba da znam koliko se mogu oni ovde baviti. Preko Jevđe staviću ih u vezu sa Splićanima i Dubrovčanima... «²⁹

Istoga dana Mihailović obaveštava Ostojića:

»Dosada Voja (Dukačević — nap. autora) zaslužuje najveće priznanje za rad. Isto kao Bojović i Ružić. Srednja kolona mora biti još energičnija. Slažem se sa svima Vašim preduzećima... «³⁰

A zatim, Mihailović upućuje raspis svim četničkim komandantima u Srbiji, u kome kaže:

»Komunista u Srbiji ostalo je vrlo malo. U Zap. Bosni uništavamo ih ovih dana. U ljutoj nevolji drug Tito poziva na ustanak i zbog toga su se povampirile grupice. Zato najenergičnije zahtevam i naređujem da svaki na svojoj teritoriji uništi i poslednje ostatke komunista i izvesti me do 25. marta o izvršenju. Dokažimo tim lupežima da u narodu nemaju nikoga i da im je jedino oružje bila laž u propagandi. Skrećem pažnju da ima prostorija gde su komandanti na sivome mestu, da nema nijednog komunista. Za ovo uništenje koristiti srpsku drž. stražu do maksimuma... «³¹

Toga dana i Jevđević depešom obaveštava Ostojića:

»Panić zauzeo- Glogošnicu, Grabovicu i Krežnicu, divizija Peka Dapčevića razbijena beži ka severu i izvornom delu Drežnice. Gojinić (Blažo — komandant brigade, kapetan — nap. autora) sarađivao pri zauzeću Drežnice. Naredio sam da oela leva kolona promeni pravac i krene od Čabulje preko Rosne Poljane i posedne položaje: Bijele Stijene — Rakitski Gvozd — Rujavac, Debelo Brdo— Vatre-njača i zatvori prolaz Drežanskom. Pantić da uputi manji deo od Drežnice u leđa komunista a glavninom da gura ka Jablanici radi spajanja sa Vojom. 3(ta je po ovome urađeno još ne zna. Voja izgleda očistio levu obalu na .prostoru Konjic — Jablanica. Kuburi sa hranom i municijom, jer je teško za 5.000 ljudi baciti iz vazduha, a komora putuje dva do tri dana. Inače Talijani i Nemci Voji daju sve i prvi ga pozdravljaju. Zovu ga četničkim đeneralom. Voja je stekao rano opštu popularnost, ne samo kod naših, nego čak i kod okupatora. Nastojaću da ovo iskoristim za lakše jurenje komunista po Bosni. Nemci na Vojin zahtev užurbano zatvaraju pravce na frontu Ivan—Bitovnja—Prozor. Sutra od njega očekujem detaljniji izveštaj.«³²

Na osnovu ovog obaveštenja, Ostojić 3. marta, javlja Mihailoviću:

»Sve kolone rade odlično. Volja razbib drugu diviziju a Bajo i Pantić diviziju Peka Dapčevića. Boljševici beže ka Prozoru i dolinoni Drežanke. Naši gone... Pantić zauzeo Glogošnicu, Grabovicu i Drežnicu, Divizija Peka Dapčevića razbijena beži ka severu i izvornom delu Drežanke. Gojinić sarađivao pri zauzeću Drežnice. Naredio sam da cela leva kolona promeni pravac... Pantić da uputi manji deo od Drežnice u leđa komunistima a glavnina da gura ka Jablanici radi spajanja sa Vojom... Zovu ga četničkim đeneralom. Voja je stekao rano opštu popularnost, ne samo kod naših, nego čak i kod okupatora. Nastojaću da ovo iskoristim za lakše jurenje komunista po Bosni. Nemci na Vojin zahtev užurbano zatvaraju pravce na frontu Ivan — Bitovnja — Prozor... Jevđa noćas javio da su tetfcići prihvatili moj plan. . . Ako- uspemo da razbijemo i ovu treću diviziju boljševičku mislim, da se uskoro neće -povratiti jer im je dosadanjim udarima naneto veliko rastrojstvo-. Trudim se da ih brzom akcijom zbunimo jer su se oni do sada naučili da drugima nameću svoju volju. Crni dani- im preстоje, jer su pritešnjeni i premoreni, a svakodnevno ih je manje... Za obrazovanje rezerve municije i hrane naredio sam još pre akcije i polako raste. Jevđević se hvali da je dobio ljubazno pismo od Vas. Njemu su potrebne pohvale, a zaista mi je on ovoga puta mnogo koristio. Nem-

ai se još ne kreću ka jugu. Imam izveštaja da se pojačavaju u Sarajevu. Došli u Rajlovac i Butmir oko 20 štuka i 20 drugih aviona bombardera... Mislim da boljševici više neće napadati nego gledati da umaknu u Bosnu ili natrag, jer im kao treći pravac ostaje more... Čim je otklonjena opasnost od Mostara i Konjica, žabari (tako je Ostojić ovde nazvao italijansku komandu — nap. autora) hoće da oni komanduju. Moj plan nisu usvojili već hoće da Bajo ide sa svojim i tri bataljona žalbama sa dve baterije pravcem Široki Brijeg — Gruda — Imotski, a Vesković sa dva bataljona žabara i artiljerije pravcem Metković — Vrgorac — Imotski. Rezerva u Širokom Brijegu i Ljubuškom po 500 naših. Bajo, Jevđević i Radulović su ovo primili. Za rad prema Konjicu žabari pristali na moj plan...³³

U svome odgovoru upućenom istog dana, Ostojiću Mihailović, pored ostalog kaže:

»Primio Vaš izveštaj o situaciji. Bajo je trebao da osigura svoj bok. Njegove starešine treba da budu energičnije. Pantićev uspeh je dobar. Treba da produži i olakša rad Baji prema Drežnici... Slažem se sa svima Vašim naređenjima za produžetak rada... Da li je moguće da kod Bojovića ima begstva, to znači unazad. Da li je Bajova zapovest za napad kompromitujuća i da li je ostala u rukama neprijatelja. Omladinci kod Vas mogu ostati po potrebi...³⁴

Obaveštavajući, i dalje, redovno Mihailovića o toku operacija i odnosa između četničkih komandanata i okupatora, Ostojić u depeši upućenoj, 4. marta, Mihailoviću, pored ostalog piše:

»Nemci dali Voji hranu i municiju i bombardovali boljševike po Vojinim zahtevima. Skrenuo sam mu samo pažnju da im ne veruje, jer mi imamo bogato iskustvo sa njima. Voja kaže da su se nemački đeneralštabci raspitivali da li su ovi četnidi Dražina vojska i pitali za Pavia (Đurišića — nap. autora), Baja, Žarka Todorovića i mene. Lapa pažnja, ali sve sumnjivo.

Zadnje namere Nemaca isu očigledne, ali ja se staram da im podvalim i ubacimo -ostatke crvenih u Bosnu da se zabavljaju sa njima, a mi da radimo dalje naš posao. Sa ovoga gledišta nije dobro ni uništiti sve komuniste, jer bi time mi odmah došli na red. Molim za Vaše primedbe na moj rad, i kakav stav da zauzmemo ako dođu u Mostar, a ne budu išli dalje.³⁵

A sutradan Ostojić od Jevđevića prima sledeće obaveštenje:

»Nemci zauzeli Livno i Grahovo. Lukačeviću sam javio na osnovu moga sporazuma sa generalom Liftersom da Nemci neće dole, a on da samo u sporazumu sa Litersom ide na Prozor. Bio sam sa

Radulovićem u Širokom Brijegu. Počelo je nasilno izviđanje. Docnije ću javiti pozicije, jer juče avioni nisu izviđali.«³⁶

Oraspoložen izveštajima i obaveštenjima koja su sa fronta stizala u Vrhovnu komandu kada su snage NOP počele svoje spektakularno povlačenje na desnu obalu Neretve, Mihailović je, čvrsto uveren u pobedu, uputio 4. marta Ostojiću nove direktive za produženje započete akcije, u kojima pored operativnih zadataka daje i sledeći:

»Veoma sam zadovoljan sa postignutim rezultatima. Mi moramo ostati pri svojem planu koji jedino vodi uništenju... Tražite (od Italijana — nap. autora) unapred 2.000.000 metaka i hranu za 7 dana unapred. Dobro je. Eto ovo je moje mišljenje. Uglavnom slažemo se u svemu..,«³⁷

A, 5. marta, Ostojić obaveštava Mihailovića, pored ostalog i ovo:

»Njihov položaj je sve teži, jer ovamo ne mogu od nas, a ka zoni Glamoč — Livno — Prozor, nemci i hrvati ih sa svih strana pritiskuju. Voja javlja: po iskazu zarobljenika, razbiveni u Lici, Dalmaciji i Zap. Bosni, prikupili glavne snage i pokušali prelaz u Hercegovinu, Sandak i Crnu Goru, a potom u Albaniju i Grčku radi prijema pomoći od engleza i amerikanaca, koje sada ističu kao saveznike. Moral i pored svih batina dobar zbog ruskih uspeha, savezničke propagande i lakog i bogatog plena od žabara, a iz garnizona koje su uništili. Voja misli da mogu ponovo pokušati prodor ovamo, ili ka centralnoj Bosni. Mislim da je ovo drugo verovatnije... Nemci zaustavljeni na Rami. Tetkići prihvatili potpuno moj plan. Danas vršimo grupisanje a sutra u ime Boga napad... Izgleda da će se ovo svršiti pre nego što smo mislili.«³⁸

Očigledno zadovoljan postignutim uspesima, Mihailović, 5. marta javlja Baćoviću:

Situacija na Neretvi odlična. Komunisti potučeni. Konjic, Jablanica, Rama u našim rukama. .,«³⁹

Istoga dana Mihailović svojom depešom opominje Ostojića:

»Nemoe treba dalje zaposliti, da ne ostanemo samo mi prema njima. Prema njima zauzeti preteći ton ako bi pokušali prema Mostaru. Ovo preko Jevđe... Voja neka izvlači i sakriva hranu i municiju u oblasti Prenja..,«⁴⁰

Toga dana Ostojić je primio i izveštaj od Lukačevića u kome mu, pored ostalog piše i siedeće:

»Vidim da nisi primio moje depeše kojima sam ti objasnio koju namaru da paralelnim kolonama izbijem na liniju Prozor — Ra-

ma frontom prema jugozapadu. Čim sam ti ovo bio javio ja sam i krenuo kolone u tom smislu. No pošto si Veskovića uzeo, kolona 11 (nemačka — oap. autora) tačno je došla na pravac koji sam bio namenio prvobitno Veskoviću a d'ocnije Kasaloviću pošto se sastane sa Pantićem.

I je 'osigurao Ivan planinu kao i drum Bradina — Konjic. .. Kolona 11 (400 Nemaca, 800 domobrana i ustaša) juče ceo dan nije mogla dalje od linije Lisičići — kota — Hasanovići. Jutros kreće napred sa zadatkom da ovlada u toku dana po cenu svega linijom Neretvice. Prema izveštajlima koje sam do sada dobio izgleda da su potisli komuniste a da napreduju. Jedino odeljenje Nik. Bojovića (reč je o 1. durmitorskoj brigadi — nap. autora) bilo je još 3 ov. mes. prešlo na desnu obalu Neretve u Jablanicu radi prikupljanja i izvlačenja pobacama; municije i hrane od strane partizana, 4 ov. mes. ovo je odeljenje bilo napadnuto (napad je izvršio 1. bataljon 2. dalmatinske NOU brigade — nap. autora) izgleda da su imali i gubitaka, tačan izveštaj još nemam. U nekom tunelu u blizini Jablanice nalazi se municija koju su partizani sklonili. .. Kolona 11 koja nastupa od Vakufa prema Prozoru do sinoć bila ukočena.

Jedna kolona 11 zauzela Glamoč.

Od 11 saznadoh jutros da komunisti pokušavaju da se izvuku u pravcu severa na Kupres... Vidim da je glavna tvoja briga kako ćemo. sa 11.

Verujem da si o njima dobio preterane izveštaje. Svaka njihova kolona koja nastupa ima najviše jednu trećinu Nemaca a ostalo su domobrani i po nešto usitaša.

Oni sami ne mogu ništa da urade, toga su svesni.

Ja mislim da je nama najpreči za sada cilj uništenje komunisti i to što brže. Ne srne nas zateći iskrcavanje u borbi sa komunistima, a isto tako ne smemo početi borbu sa 11 dok komunisti nisu likvidirani a oni nisu likvidirani i pored usipeha koje smo postigli. Čvrsto sam ubeđen da nas 11 neće napasti sve dok se vode borbe sa komunistima te je strahovanje u tom pravcu preterano.

11 prvobitno imao nameru da ide Konjic — Rama — Jablanica — Mostar, sve drumom. Mislim na traženje 22 (Italijana — nap. autora) dia bi oslobodili put i olakšali im tešku situaciju. Međutim kada su videli da to baš ne ide takoi lako i kada smo mi oslobodili Konjic i zauzeli Ramu i Jablanicu, skrenuli su da izbiju na liniju Prozor — Rama.

Ako se obistine glasovi — što je vrlo verovatno — da komunisti kreću da se probiju prema severu opasnost od sukoba -sa 11 opet otpada.

Snabdevanje komorom na Drežnicu za sada neizvodljivo, sada. moguće samo ovo:

1) Bacanje avionom na Krstac kod Jablanice za Kasalovića,, naročito' municiju, a nešrto ću mu i ja upućivati iz Konjica.

2) Najvažnije i najbolje snabdevanje preko Sarajeva koje neka Jevđo forsira.

Dobio sam sinoć preko 11, 30.000 metaka obećali još čim im stigne neki transport 'koji očekuju u Sarajevu.«⁴¹

Na kraju, Ostojić 6. marta obaveštava depešom Mihailovića o planu novih napada na jedinice Narodnooslobodilačke vojske i naredenjima koja je u. ftu svrhu izdao. U depeši pored ostalog piše:

»... komunisti su u bezizlaznom položaju, i ostaje im jedino rešenje da sa snagom od Prozora izvrše prodor između Prenja i Bjelašnice, a sa snagama od Livna prodor preko Tomislav Grada i Rakitna bilo dolinom Drežanlke (što je verovatnije) bilo u Južnu Hercegovinu... Ukupna jačina naših snaga sa Baćovfićem iznosi oko 12.000 boraca. Mislim da smo jači od Boljševika, naš moral je sjajan, pa se nadam ako Bog da, i komandanti budu na visini, da ćemo postići i ovom prilikom odlučno tučanje i uništenje boljševičkih slavnih snaga, jer su najzad uhvaćeni na udicu. Pretim prekinu sudovima, pohvaljujem, obećavam i uzbravam sve komandante samo da uspemo. O rezultatu izvestiću Vas. Pobeda je sigurno naša«.⁴²

Istovremeno su i svi komandanti četničkih kolona izdali svoje zapovesti za planirani napad na jedinice Narodnooslobodilačke vojske koje su izbile u dolinu Neretve.

Međutim, posle neuspeha koje su pretrpele italijanske divizije u januarskim i februarskim operacijama, načelnik italijanskog generalštaba kopnene vojske general Vitorio Ambrozio je, prvih dana marta 1943. godine, pozvao u Rim na razgovore generale Roibotia i Birolija. O razgovorima u Rimu general Roboti je napravio »zabelešku o putu u Rim komandanta Glavne komande za Sloveniju i Dalmaciju od 3. i 4. marta 1943. godine, u pratnji šefa obaveštajne službe i šefa operativne službe«, u kojoj piše:

»Pre podne 3. marta u 10,30 časova bio- sam zajedno sa ek-selencijom Pircijem primljen kod Ambrozia.

Razlozi našeg poziva u Rim:

A. Razoružanje četnika.

B. Partizanske operacije koje su u toku.

Što se tiče prve tačke Ambrozio je u vezi s tim već dovoljno poznatim spornim pitanjem stalno dolazio do zaključka istovetnog sa mojim mišljenjem:

Ni u kom slučaju ne bi smelo doći do razoružavanja četnika, a ukoliko se već ide na to onda je potrebna krajnja obazrivost, jer četnici su se hrabro borili i još se bore s nama protiv partizana i stoga zaslužuju priznanje za svoje odvažno držanje i naše poverenje. Ali, danas Nemci ne žele više da se u to upuštaju, rekao je Ambrozio. Pogotovu Hitler, s obzirom na mogućnost eventualnog engleskog upada na Balkan, neće ni da čuje za naše razloge i na svaki način želi da se četnici, kao budući neprijatelj, razoružaju i iiskorene. On bi navodno to preduzeo odmah posle operacije »Vajs«, dakle kroz nekih 20 dana. Po mojoj oceni, to znači 50.000 neprijatelja više, naime, 25.000 saveznika koje ćemo izgubiti i 25.000 saveznika koje će dobiti partizani.

General Ambrozio rekao mi je doslovno: »Jadni Roboti! Vidim kako si se snuždio. Verujem da ti teško pada nedovoljna sposobnost Nemaca za prilagođavanje. Cenim i prihvatom tvoje razloge. Ali, prilikom poslednjeg sastanka u Nemačkoj (Kavalero) mi smo sebi vezali ruke kad smo- dali poznato obećanje.

Zatim je nastavio: »Ostaje dakle kao što je dogovoreno. Razoružanje četnika počinje po završetku operacije »Vajs«, makar i uz svu obazrivost koju zahteva oeo slučaj«.

Pokušao sam stvar da odložim uz siedeće obrazloženje: da će i posle operacije »Vajs« rat protiv partizana postati sve žešći i oštriji, da Nemci, kao i obično, ne ishvataju stvarne prilike, da su se partizani ponovo vratili u Slunj, da stogarazužavanje četnika treba da se odloži do ostvarenja krajnjeg cilja, do uništenja partizana, to jest, do roka koji se ne da sagledati.

Ambrozio mi je rekao: »Strpljenja, dragi Roboti, strpljenja! S tim se mora početi čim se završi »Vajs«. To se ne može više odlagati. Ali, ti si pametan! Znaš za ono: »dobra stvar traži vremena. Dakle, na posao. A posle ćeš mi reći kako si ga obavio.«⁴³

Dalje se u dokumentu govori o razmatranju istog pitanja između Ambrozija i Pircija Birolija, kao i o popodnevnom nastavku sastanka gde se raspravljalo o planu operacija protiv partizana na prostoru zapadna Bosna — Dalmacija — dolina reke Neretve, a zatim se nastavlja:

»U 20 časova bili smo dovedeni kod šefa vlade, i to Ambrozio, PirciO Birolil i ja.

Duos je počeo s tim što nas je upoznao sa jednim dužim Hitlerovim pismom. U pismu se iznose poznati razlozi u prilog razoružanju četnika. Hitler je opsednut strahom od eventualnog engleskog upada na Balkan i izražava uverenje da bi se »naši« četnici u slučaju takvog upada talkođe, našli na strani neprijatelja, a oni ionako ne kriju svoju privrženost Draži Minailoviću.

Pircio Biroli i ja nismo isključivali takvu mogućnost. Jedino smo tražili da se razmotri: sve dok iskrcavanje ne bude stvarnost, četnici se bore s nama protiv partizana, a najveća opasnost preti zasad od komunista. Bolje je da četnike do kraja iskoristimo nego da ih odjednom razoružamo i time ih pošaljemo u zagrljaj neprijatelja. Mi navodimo poznate činjenice, koje se ne mogu osporiti, o njihovoj lojalnosti prema nama i o našem uverenju da bi bila grubla greška njih sada baciti u more.«⁴⁴

U nastavku dokumenta general Roboti iznosi tok razgovora kod Musolinija, Dućeove poglede na odnose sa Nemcima u vezi sa pitanjem četnika D. Mihailovića u čemu je šef italijanske fašističke vlade bio saglasan sa svojim komandantima: da treba na vešt način izigrati nemačkog saveznika — to jest očuvati četničke jedinice, kao pomoćne snage italijanskim trupama sve do »bar približnog okončanja borbe protiv partizana.«

Međutim, 6. marta 1943. godine, Nemačka grupa za vezu pri Supersoldi obaveštava generala Robotia:

»1) Rušenje Titove države u zoni Glamoč—Livno—Bugojno—Jajce zahteva bezobzirno produženje gonjenja ka jugoistoku od linije Livno—Bugojno, a u saradnji sa borbenim snagama 717 i 718 divizije.

2) U tom cilju vršiti prodor sa SS divizijom duž pravca Livno—Tomislavgrad na Mostar i sa 369 hrvatskom divizijom duž pravca Sujca—Kupreš prema liniji Jablanica—Prozor. Radi se o tome da se neprijatelju putem naglog prodora oduzme mogućnost da se sredi za organizovani otpor. Potrebno je da borbene snage 717 i 718 divizije unište neprijateljske snage nalazeći se pred tim divizijama i pročistiti zone istočno i severno od puta G. Vakuf—Prozor—Rama—Konje i time spreče neprijateljski prodor prema severo-istoku.

3) Cilj je operacija da se posednu i održe mostarske boksitne rudokopne zone. Prema tome nepoželjno je dalje napredovanje četničkih trupa prema zapadu i severozapadu preko puta Mostar—Jablanica—Prozor. Izdati naređenja o držanju nemačkih trupa pre-

ma četnicima — antikomunistima ostaju u punoj meri u važnosti i obavezne su.«⁴⁵

Istoga dana, komandant Supersolde, general Roboti odgovara nemačkoj grupi za vezu sa Supersoldom sedeće:

»Dana 4. i 5. o.mes. Vrhovna Komanda i Duče potvrdili su mi da linija na kojoj treba da se zaustave nemačke i četničke trupe, u cilju izbegavanja susreta, jeste linija Konjic — Rama — Prozor; isto tako mi je potvrđeno, da je O. K. V. u stavljeno do znanja da nije potrebno da nemačke trupe nastupaju na Mostar i da okupiraju rudarsku zonu pošto tu zonu poseduju i osiguravaju italijanske trupe. Primećujem da utanačeni cilj za »Vajs II« nije bio Mostar i da bi nastupanje dz Livna u pravcu Mostara predstavljalo u svakom slučaju operaciju južno od linije gore spomenute, na kojoj bi se nemačke trupe morale zaustaviti. S druge strane, nemoguće mi je prihvatiti ma kakvu izmenu u vojnoj organizaciji teritorije pod mojom jurisdikcijom bez prethodnog ovlašćenja moje Vrhovne komande. U vezi našeg zahteva da se zatvori pravac Livno — Mostar, nadodajem da italijanske trupe, koje u svome sastavu obuhvataju i četničke formacije, stupaju već iz područja Mostara u pravcu zapada. S obzirom na prednje, nije mi moguće da prihvatim ograničenje zone u kojoj se mogu upotrebiti četnici, o čemu se govori u tač. 3. vašeg saopštenja 651/43. Kao što je poznato, uveče 4. marta stigla je u Kočerin jedna velika formacija četnika, koji dolaze iz Sinja preko Posušja. Ovo moje gledište potvrđuje i mir u rudarskoj zoni gde može opet da se preuzme posao«.⁴⁶

Sutradan, 7. marta, general Roberti je, o zahtevima nemačke komande, obavestio svoju Vrhovnu komandu:

»A) Nemačka Komanda u Hrvatskoj dobila je naređenje da okupira rudokopnu zonu i zadrži je okupiranu sve dok notrmalizovana situacija ne dozvoli obnovu radova;

B) Nemačke trupe 717 i 718 Divizije za sada (za sada!) neće prekoračiti liniju Prozor—Rama—Konjic; obrnuto, SS divizije delovaće na liniji od Livna ka Mostaru.

V) Zahtevano je hitno povlačenje istočno od Neretve svih četničkih formacija.

Drugo. Saopštio sam (u izvodu):

A) U rudokopnoj zoni koju kontrolšu italijanske trupe, vlada mir; radovi mogu tamo biti ponovo započeti;

B) Linija zadržavanja duž poznate ivice (ugovorene u cilju izbegavanja konflikta) saopštena mi je nedavno od strane moje Vr-

hovne Komande; predviđene operacije divizije SS ka Mostaru osu-
jetile bi cilj radi koga je ova linija utvrđena. S druge strane, ni-
kad nije bilo ugovoreno ni utvrđeno da Mostar bude objektom ope-
racija »Vajs«.

V) Četničke formacije uključene među naše trupe već operišu
u rudokopnoj zoni i još zapadnije od nje; druga jedna četnička
formacija dolazeći od Sinja preko Posusja 4 t.m. uveče, stigla je u
Kočerin, što potvrđuje da je sada istanje u tim krajevima potpuno
pod našom kontrolom. S obzirom na gornje, nije mi moguće us-
vojiti granicu Moćno od Neretve kao zonu za upotrebu četnika.

G) Najzad upozoravam da ova saopštenja odnoseći se na bilo
kakve vojne promene organizacije na teritoriji kontrolisanoj od
strane trupa naše vojske, mogu mi doći samo od italijanske vrhov-
ne Komande.«⁴⁷

Najzad, na sastanku u Mostaru postignut je sporazum između
generala Litera i Robotia, koji je 7. marta sankcionisala i itali-
janska Vrhovna komanda. O tome general Ambrozio izveštava ge-
nerala Robotia:

»Vrhovna komanda sankcioniše. Sporazum sklopljen posredniš-
tvom efcselencije Robotia i generala Litera prilikom razgovora u
Mostaru, odnoseći se na učešće nemačkih itrupa prema mostarskim
rudnicima, — ovo gornje podrazumevajući da će boravak nemač-
kih trupa u toj zoni biti ograničen na vreme potrebno za razvija-
nje operacija u cilju uništenja partizana u saradnji sa italijanskim
trupama.«⁴⁸

*

* *

Istog dana kada su četničke i nemačke trupe upale u Konjic,
otpočeli su uveče i prvi napadi proletera na njega, koji su se sa još
većom žestinom ponovili noću 24—25. i 25—26. februara, ali bez
uspeha. Usled pogoršanja situacije na frontu kod Prozora, Vrhovni
štab odustaje od daljih borbi za Konjic. Međutim, na pravcu od
Mostara Druga proleTERSka divizija je uspešno sve do 26. februara
zadržavala vrlo jake italijansko-četničke snage (samo četnika bilo
je oko sedam hiljada) nanevši im teške gubitke.

Težinu situacije u kojoj su se našle snage NOP usled vrlo
snažnog pritiska okupatora na Prozor i zatvaranje pravca preko
Konjica povratila je Mihailoviću samopouzdanje. A potpuno izne-
nađujuće vesti, koje je primio o povlačenju partizanskih snaga na

desnu obalu Neretve i rušenju svih mostova na reci, koje su te snage po svome povlačenju izvršile u vremenu od 1. do 4. marta sasvim su ga ohrabrine i ponovo kod njega stvorile čvrsto ubedenje da će »potpuno opkoljenim« glavnim oružanim snagama NOP sada biti zadat i poslednji, smrtni udarac, posle čega će njemu još jedino ostati da ih do 'kraja likvidira.

Mihailoviću nije ni na kraj pameti bilo da je, u stvari, reč samo o genijalno smišljenom manevru Vrhovnog štaba NOV i POJ kojim su izigrani svi neprijateljski planovi i koji je značio propast glavnog Hitlerovog cilja u četvrtoj ofanzivi. Kao što ćemo malo kasnije videti, uspešna realizacija ovog manevra 'Označila je isto tako i početak poraza Mihailovićevih oružanih formacija i njegove organizacije, a samim tim i politike koju je do tada sprovodila emigrantska vlada u Londonu sa Slobodanom Jovanovićem na čelu.

Zatišje, odnosno, bolje rečeno, odsustvo svake borbe tih dana na levoj obali Neretve, posednutoj Mihailovićevim četnicima, omogućilo je Mihailoviću i njegovim komandantima da prikupe i organizuju svoje snage kako bi već 6. marta krenuli u napad sa ciljem da, po njihovom mišljenju već razbijene, snage NOP definitivno dotuku.

Međutim, baš tada dolazi do odsudnog preokreta. Glavna operativna grupa NOV počinje izvođenje drugog dela velikog manevra Vrhovnog štaba. Pošto su jedinice Druge dalmatinske brigade pod komandom Ljuba Vučkovića 4. marta ponovo oslobodile Jablanicu i izvršile pripreme za forsiranje Neretve, uveče 6. marta, kada se već dobro smračilo, jedna desetina dobrovoljaca bombaša sa Stevern Opačićem na čelu, počela je, sa bombama u zubima, da se pruža preko čelične konstrukcije porušenog železničkog mosta na Neretvi kod Jablanice, čiji su lukovi visoko štrcali iz vode.

Četničke predstraže, postavljene u bunkeru kod samog mosta na levoj obali reke, primetivši ljudske siluete koje su im se, puzeći, sve više približavale, obasuše ih kišom zrna. Pogodeni, dva bombaša padoše sa mosta u reku, ali to samo ubrza herojske napore ostalih. Ubrzo, Opačić prvi, a zatim i ostali, završavajući svoj vratolomni put skočiše sa mosta na obalu. Njihove bombe začas dokrajčiše bunker i dva puškomitraljeza čijom su vatrom četnici pokušavali da osujete akciju hrabrih bombaša. Daljim uništavanjem i razbijanjem četničkih predstraža stvoreni su uslovi za prelazak jačih snaga. Prvo se prebacio samo jedan bataljon, a zatim, kada je oko ponoći na porušenim skeletu starog postavljen provizorni viseći most, na levu obalu reke prešla su još tri bataljona Druge dalma-

tinske i tri bataljona Druge proleterske brigade. Do zore, ove jedinice su, zalazeći iza četničkih položaja, svojim napadima sa fronta i iz pozadine, uspele da u četničkim jedinicama izazovu strahovitu paniku, razbiju ih i nanoseći im ogromne gubitke, odbace ih prema istoku. Na taj način su već 7. marta uslovi za prelazak ostalih jedinica. bili obezbeđeni. A sutradan, kada je Druga proleterska brigada noćnim napadima i manevrima slomila otpor četnika i potpuno razbila njihove snage u okuci Neretve, mostobran je bio definitivno učvršćen.

Paralelno sa ovom akcijom, 7. marta krenula je u protivnapad i Treća divizija NOV. Ona je, nadirući desnom obalom Neretve ka Konjicu, 9. marta prešla reku Neretvicu, razbila delove 718 nemačke divizije i četnike Voje Lukačevića i, oslobodivši Ostrožac, produžila gonjenje razbijenih neprijateljskih snaga koje su se povlačile prema Konjicu. Sutradan, 10. marta, preko mosta kod Ostrošca, a delom i gazovima preko reke, na levu obalu. Neretve prebačene su dve brigade, 5. crnogorska i 10. hercegovačka.

Do 15. marta prebačene su i ostale jedinice, a noću između 15. i 16. marta preko mosta na Neretvi prebačena je i poslednja grupa ranjenika sa zaštitnicom. Manevar Vrhovnog štaba NOV i POJ potpuno je uspeo, a glavne neprijateljske snage do kraja su izigrane.

Nemačke divizije koje su 17. marta izbile na Neretvu mogle su samo da konstatuju da su izvršile prodor u prazno — na desnoj obali reke više nije bilo onih snaga NOP čije je uništenje Hitler svojim planom pripremao. Uloga nemačkih snaga u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi protivu NOP bila je time i završena.

Vest o prelasku prvih proleterskih jedinica na levu obalu Neretve i o prvim poraznim rezultatima toga prelaska, koju je Mihailoviću uputio njegov komandant Voja Lukačević, pala je u Vrhovnu komandu kao grom iz vedra neba. Umesto očekivanih izveštaja o uspešnim akcijama i pobedama četničkih napadnih kolona, koje je, prema njegovoj direktivi upućenoj nekoliko dana ranije majoru Ostojiću, već trebalo da su u ofanzivi, Mihailović je, ne razumevajući od uzbuđenja u prvi mah gotovo ništa, držao grčevito pred očima sledeći Lukačevićev izveštaj:

»Situacija današnjeg dana do 23,30 časova je sledeća:

— Komunisti stegnuti obručom uništenja odlučili su se za izvršenje proboja kod Jablanice.

U tu svrhu nekoliko odlučnih odeljenja naoružanih velikim brojem automatskih oruđa prebacili su se preko mosta na Neretvi.

Pobili stražare i jalkom automatskom vatrom brandii uži mostobran koji se postepeno proširivao.

Usled noći i nespremnosti jedinica, nastalo je vatreno dejstvo međusobno, a potom gubljenje veze i odstupanje bez plana i komande.

U toku 7. o. m. komunisti su u svojim rukama imali Krstae i dovoljnu snagu prebačenu preko Neretve i sa uspehom gonili demoralisane delove Leve kolone.

Upućena leteća brigada bila je nedovoljna da prihvati lutajuće delove kao i da zadrži navalu komunista, ali je do 22 časa držala položaj Golo Brdo k. 1217 — s. Izvori. Dalji razvoj toka borbi nepoznat.

Leva kolona noćas se prikuplja i upućuje na položaj Turija za dejstvo 8. o. m. pravcem Ljubina — s. Izdbar — M. Račića — Krstac.

Jačina prebačene komunističke snage ceni se na Oko 1.000 boljševika.

Kod desne kolone bez promena. Pred njome procenjena komunistička snaga oko 800 boljševika.

Kolona 11 brani Ostrožac. Danas tamo upućena pojačanja pripadnika broj 11 (Nemci — nap. autora) sa bornim kolima i topovima.

Jevđević javlja da će sutra snage iz Mostara (četnici i Italijani — nap. autora) sa linije Cni Kuk — Mala Vidova — Glogovo poći u napad ka Krstaču.

8. o. m. preduzeće se napad za povratak izgubljenog dela položaja. U ovu svrhu traženo 400 ljudi iz sastava desne kolone.

Položaj grupe za pojačanje iz Mostara još nepoznat.

Ponovo tražena municija.

Neka ova(j) lokalni neuspeh bude samo pouka komandantima i jedinicama kako treba držati ljudstvo u rukama, a naročito na međusobno ukazivanje pomoći koje se ovom prilikom nije ispoljiio. . .

S verom u Boga za Kralja i otadžbinu.

Draž nas vodi ka Veličini i slobodi.«⁴⁹

Slično obaveštenje od Lukačevića primio je i Ostojić. Da bi sprečio dalji prodor divizija NOV, on 6. marta u 13.05 časova naređuje Baćoviću:

»Majoru Baćoviću, zaprepašćen sam očajno slabim otporom trupa ikoje su branile prodor ka Nevesinju. Tačne podatke ne znam, ali iz Baljove depeše vidim da su njegove trupe odstupile za oko 20 kilometara ka jugu. Vi i Ilić morate ovih dana da učinite 'krajnje

napore i što bolje pomognete pukovniku Baji kako bi se prodor ka Nevesinju po svaku cenu sprečio do dolaska Pavlova, koji sutra stiže kod mene. Stupite hitno u vezi sa pukovnikom Bajom i na osloncima: Crvenj — Crna Gora i Velež planina prema stvarnoj situaciji izaberite najpogodniju liniju na kojoj se mora po svaku cenu sprečiti dublji prodor ka Nevesinju. Tražite hitno pojačanje od Talijana. Organizujte odbranu Nevesinja. Zahtevajte što češće bombardovanje danju i noću, takođe i neprekidno izviđanje. Javljajte situaciju.»⁵⁰

Dva dana kasnije, 8. marta, Ostojić radiogramom obaveštava Mihailovića.

»Baćović: pored svih mojih naređenja, da posedne naređeni mu položaj stoji u širokom Bregu i Knežpolju, jer kaže da ga je tu rasporedio u opštu rezervu talijanski komandant korpusa i uporno traži da dođe u Kalinovik radi svršavanja poslova i ispravke grešaka koje sam ja učinio u njegovom odsustvu. O položaju komunista nemam novih podataka jer niko ne javlja ništa i pored svih traženja i naređenja. Tako je zbog neizvršenja naređenja Pantića i Gojnića došlo do prodora kod Jablanice, jer je Bojovdć bio iznenađen i slab da zadrži položaj. Sad opet zbog neizvršenja Baćovića, izložen je Gojnić počesnom tučenju a zbog mešanja Talijana u sporazumu sa Jevđevićem protivu svih mojih izričnih naređenja Vesković je odvučen u Vrgorac, i nikako neće da ga prevezu u Drežnicu, a prete obustavom hrane i municije i dovođenjem Nemaca, ako što preduzmemo bez njihove saglasnosti (odnosi se na Italijane — nap. autora). Jevđević mi podnosi ostavke i traži pismena naređenja od Vas za pokriće mojih naređenja. Očigledno, da žabari (odnosi se na Italijane — nap. autora) žele da nas drže razdvojene i ucenjuju hranom i municijom jer se boje, a Nemci puštaju da se mi krvimo sa komunistima i namerno se mešaju da nas kompromituju i imaju na Oku radi eventualnog docnijeg obračuna, koristeći ovo vreme za dovlačenje novih snaga u Sarajevo i prolaz onih koje idu ka Vakufu, Livnu i Prozoru. Verujem da će komunisti uporno pokušati i dublji prodor između Prenja i Bjelašnice a kroz nekoliko dana verovatno i preko Rakitne ka Drežnici, pošto su im pridošla izgleda pojačanja od Glamoča i Livna. U ovakvoj situaciji smatram da nam je najvažnije da prikupimo naše snage i rasčistimo levu obalu Neretve, da se odvojimo od Nemaca i pričekamo na dalji razvoj situacije obezbeđujući se na sve strane. Prema ovome naredio sam: Voji: da pripremi protivnapad ka Jablanici, težeći da sa Nemcima izvrši promenu, oni na desnu a mi na levu obalu. .. «⁵¹

Na sve Ostojićeve optužbe, Baćović je, 9. marta, odgovorio Mihailoviću, pored ostalog i sedeće:

»Radi morala trupa koje osećaju da je Hercegovina ugrožena preuzeo sam u svoje ruke komandu svih trupa svoje zone. Baja siamnom sarađuje potpuno. Težište situacije danas u luku Neretve. Partizani prešli reku Neretvu kod Rame i Jablanice. Na prostoriji: Carski Vrh, Krstac, Glogošnica, Jablanica. Branile su Neretvu četiri crnogorske brigade: Lukačevića, Kasalovića, Bojovića i Ružica. U toku 7. i 8. marta ove brigade su razbijene od partizana kada su se njihovi manji delovi prikupili čak u Bijelom Polju i Aleksinom Hanu a o ostatku njihovih snaga kao i o njima nemamo nikakvih podataka ma da srno sve preduzeli da što pre stupimo u vezu sa njima. Po dolasku u Bijelo Polje nifco nije mogao da me obavesti o Situaciji u reonu Jablanice pa čak ni istaknuti deo Vrhovnog štaba na čelu sa majorom Radulovićem. Već drugi dan kako pokušavam na sve načine da dobijem jasnu sliku u označenom reonu. Leva Pantićeva podkolona na desnoj obali Neretve pod pritiskom jačih partizanskih snaga popustila je i povukla se... Brankovo komandovanje vrlo je neefikasno jer naređenja stižu kada je situacija diametralno izmenjena. Svi su komandanti naročito Stanišić 1 Jevđević ozlojeđeni radi Brankovog tona. U naređenjima njegove pretnje smrtnom kaznom i stavljanjem pod preki sud postale su predmet podsmeha. Hercegovina je ozbiljno ugrožena. Avioni su me ovog momenta izveslili da su osmotrili velike partizanske snage koje kreću od Prozora ka Rami i od Sojića (Sovića) ka Jablanici. Lukačević javlja: Nemci su se povukli..., a Lukačević se povukao na Zlatar 878 — Konjic traži hitnu pomoć ... Talijani su me izvestili o njihovih pet bataljona da nastupaju pravac Imotski — Posušje i tri bataljona pojačavaju kolonu Gojnić te ovaj sektor nije nikako ugrožen. Rešen sam da branim Hercegovinu ... <<²

Tek 9. marta. Lukačević je uputio Ostojiću širi izveštaj o situaciji, nastaloj posle prelaska Neretve od strane jedinica NOB, u kome piše:

»Sada dobih malo vremena da ti napišem nekoliko reči.

Iz depeša si donekle video situaciju koja je nastala. Sada smo se stabilizovali ali dosta slabo. Zapravo stabilizovali smo se što su boljševici stali, zašto? ne znam, da li zbog velikih gubitaka ili zbog stalnih protiv napada koje sam vršio sa letećom ih su se povukli u nekom drugom pravcu...

Do ovakve situacije došlo je ovako:

7. ov. mes. u 8 časova izvešten sam da je Bojović (Nikola, komandant 1. durmitorske brigade — nap. autora) razbijen da su partizani prešli Neretvu i zauzeli s. Krstac. Odmah sam naredio letećoj pokret a ja automobilom krenuo napred. Prvi mi je bio cilj da spasem Ivana (Ružić, komandant 2. durmitorske brigade — nap. autora) koji je padom Krstača i nastupanjem partizana prema Kuku bio opkoljen. Uz put već oko 8 časova sreo sam celu Bojovićevu brigadu kod samog Konjica u paničnom bekstvu. Jedva sam ih zadržao, možeš misliti šta sam im sve radio. Pokrenuti ih napred nisam mogao. Oko 9 časova u Ostrožcu sam zatekao samog Kasalovića, uopšte nije umeo da mi objasni šta se događa. Sa kose gledao sam kako grnpice četnika beže bezobzirice prema Konjicu. Oko 12 časova stigla je leteća u Ostrožac uputio sam je prema Kuku da oslobodi Ivana koji je bio prošećem Ja sam krenuo natrag drumom da zadržavam i prikupljam jedinice. Nadčovečanskim naporima uspeo sam da zadržim na drumu Konjic — Ostrožac skoro sve jedinice.

U 14 časova ponovo sam u Ostrožcu zatičem Ivana koji se već probio uz velike gubitke njegove jedinice raspršene.

Leteću brigadu vrćem u Ostrožac i naređujem da krene i napadne komuniste koji su već bili zauzeli Golo brdo — Javorik — Prisoje, sa zadatkom da ih napadne u bok i uspori njihovo kretanje pravcem Bunari — Ljubina (pl) — Bijela.

U 14 časova nije bilo ni jednog četnika na pravcu nastupanja komunista.

Ja sam otišao na drumu Ostrožac — Konjic prikupim i sredim koliko se moglo sve jedinice. Pokušao sam da ih krenem napred, nije se moglo.

Pred večer hitno sam uputio svoga ađutanta sa 30 ljudi kroz Konjic na D. Bijelu u Turove (Turija).

Do pola noći uspeo sam da nešto trupa prebacim do D. Bijeke a ostali svi su zanoćili u Konjicu.

Ovo je bila kritična noć za mene.

Leteća je u 18 časova napala partizane razbila ih kod Prisaja i zauzela Javorik i delimično Golo brdo posle noćne borbe.

U toku 8. cela Kasalovićeva kolona prikupljena je u D. Bijeloj, a Leteća je 8 u 4 časa napadnuta i pritisnuta sa svih strana povukla se prema Prisaju. Oko 10 časova Prisaja sam je izvukao i spustio na drum pa preko Celebića poslao na Tamaru k. 923 gde se i sada nalazi. Oko 12 časova -krenuo sam u Bijelu i pokrenuo Kasalovića da posedne Ljubinu (pl.). Sada je još uvek na Ljubini.

11 (Nemci — nap. autora) je noću izvršio pomeranje unazad radi izravnjanja položaja.

Kakva je panika bila sve zahvatila ine mogu ti opisati o tome ćemo razgovarati kada se budemo videli, ako se ikad vidimo.

Pre svega organizuj u pozadini pokretanje ovih 200 koji su odbegli. Sve sami komunisti i pljačkaš! (odnosi se na 1. durmitorsku brigadu — nap. autora).

Jevđević mi šalje neke morske depeše, kao da mi digne moral. Zbog očitih laži izgubio sam poverenje u sve izveštaje, a ovo mi je najgore jer na osnovu toga moram donositi odluke, ali kakvu odluku da doneaš kad mi Jevđa javlja da njegovi nastupaju prema Jablanici, a 11 me obaveštava da se jake partizanske kolone kreću 8 ov. m. niz Neretvu. Zatim mi javlja da je uhvatio vezu sa Pejovićem a Pejović 8 bio u Bijeloj. Objasni mu da ja nisam Italijan, da mi daje inekcije za podizanje morala ja znam šta mi je dužnost.

Molim te hitno tačne podatke gde se koja naša kolona nalazi i koje je jačine. Izgleda mi da i tebe lažno obaveštavaju.

Zagorski baitaljon je napustio takođe položaj ostao je samo komandir sa nekoliko ljudi. Radi sa njima šta znaš. Ali dobro bi bilo kad bi mi uputio, za njih zamenu onu drugu stotinu i to sa automatskim oruđima a ne bez ijednog automatskog oruđa kao prvi put i to većinom ljude koji nijedanput nisu bili u borbi.

11 tvrdi da 22 (Italijani — nap. autora) od njega iz Sarajeva nije tražio municiju. Sinoć su mi dali 12 sanduka od svoje.⁵³

Ne samo u momentu kad se dovoljno sabrao da relativno mirno pročitati izveštaje, nego ni znatno kasnije, Mihailović uopšte nije bio svestan onoga što se noću između 6. i 7. marta 1943. godine stvarno počelo igrati. Opijen svojim planovima o starom uništenju slobodarskih snaga sopstvenog naroda, samouveren, zbog bezrezervne podrške i pomoći jugoslovenske kraljevske vlade, zbog savezničkog priznanja i zbog pozicija stečenih kod okupatora, Mihailović nije bio u stanju ni da pomisli, a kamo li da zaista shvati da je te noći otpočeo njegov presudan poraz. Poraz, koji će ga dve godine kasnije — posle onih tokom 1944. godine u Srbiji i 1945. godine u Bosni, koji su bili samo neminovna posledica ovog odlučnog — dovesti do definitivnog sloma i izvesti pred neumitan sud naroda, koga je u najtežim časovima krvavo izdao, i istorije, čiji je točak zajedno sa najcrnijim snagama svetske reakcije pokušao da zaustavi.

Zbog svega toga, on je u prvi mah verovao da je prodor izvršila neka partizanska -grupa koja predstavlja deo razbijenih snaga

NOP i koja, bežeći ispred nemačkih trupa, traži spas na levoj obali Neretve u pokušaju da se probije ka Hercegovini. Kod ovakvog zaključka njega je hvatao bes pri pomisli na paniku koja je ovim prodorom stvorena među njegovim trupama. On je, kao i Lukačević, verovao da za ovo priređeno iznenađenje i strahoviti metež koji je ono stvorilo među njegovim trupama, glavnu krivicu snosi komandni kadar koji se ne pridržava dovoljno naređenja dobijenih od Ostojića. Zato se, pošto je ovome uputio potrebne direktive u vezi sa novom situacijom, a da ne bi bilo nikakve sumnje ko stvarno rukovodi operacijama u ovim akcijama, kao i da bi Ostojićevim naređenjima dao maksimalan autoritet, odmah, 9. marta, obraća se pismom pukovniku Baji Stanišiću, jednom od glavnih rukovodilaca četničkih akcija na Neretvi. U pismu se, pored ostalog, doslovno kaže:

»Celokupnim radom rukujem ja preko Branka. Nijedno preduzeće nije naređeno bez mog odobrenja. Branko me obaveštava o svemu do najmanjih situacija. Svi predloži njegovi se pregledaju, studiraju, odobravaju ili koriguju.«⁵⁴

A, 10. marta, Dobrosav Jevđević, radiogramom obaveštava Mihailovića i siedeće:

»U ovim operacijama hranimo (Italijani — nap. autora) 6.000 naših trupa, 4.000 Lukačevića, 2.000 Stanišića, 1.900 Veskovića. Primili smo (od okupatora — nap. autora) do sada 1.100.000 metaka, uspeh smo da uštedimo 110.000 obroka hrane. Ovde danas došao Vrhovni komandant italijansfci iz Fiume (general Robota — nap. autora). Pregovarao sam radi Nemaca i leva obala Neretve je osigurana. Traže samo da mogu držati 300 vojnika u svojim rudnicima u Širokom Brijegu. Izjavio sam da ću pristati samo ako se odobre naši garnizoni Mostar i Konjic. Primio je Baćovića i Stanišića koji su izjavili da sam ja ovlašćen razgovarati.«⁵⁵

Istog dana Mihailović je primio i Ostajićev radiogram u kome ga obaveštava:

»Baćović zauzeo liniju Borčići — 823 — Glogošnica — Gradac — Plasa Glava. Nemci zauzeli Prozor i Tomislav Grad. Komunisti se očajnički bore i po svaku cenu hoće da se probiju. . . Činim sve da boljševike tučemo i zadržimo, ali je pitanje da li će sutra izdržati Voja. Radi svake eventualnosti Pavle treba da mobilise do 4.000 ljudi i da izradi prebacivanje kamionima do Nevesinja ih Mostara dok bi trebalo hitno poslati peške ka meni 2.000 ljudi, samo je teškoća što žabari (Italijani — nap. autora) ne daju hranu za ove ljude, a sad imaju samo grčku municiju. Neka se bar pripremi

odbrana linije: Foča — Dumoš pi. a hramu i ostalo da uzme od Guvernera. (Odnosi se na guvernera Crne Gore Pircia Birolija — nap. autora). Ovo bi trebalo da bude gotovo za pet dana. Nadam se da ćemo uspeti ali priznajem da u mnoge komandante ne verujem niti u njihove potčinjene. Sutra ću javiti stanje do 12 časo-⁵⁶

A, evo i Ostojićevog radiograma upućenog sutradan Mihailoviću:

»Vesti 10 ogromnim snagama boljševika na levoj obali paničarske. U stvari nema ih više od 4.000 a možda toliko i na desnoj obali. Opkoljeni su i u očajnom položaju. Pojačanja Voji pristigla i crveni se probiti neće pored svih automatskih oruđa. Voga više nego sjajan. Prošle noći preduzeo napad i danas do podne podišao Ljubinji (odnosi se na Ljubinu planinu — nap. autora). Prelazi na Prenju zatvoreni. Baćović sporo -napreduje. Naredio sam da sutra izbije na Neretvu. Rezerve u prikupljanju kod Hanskog Polja, Belog Polja i Drežnioe. Bjelašnica obezbeđena. Levu obalu očistićemo možda za dva dana. Kasalovićev korpus u rasulu. Pola mu pobeglo. Uhvatio sam 50 kod Uloga. Sve ću ih streljati. Beže u grupama kući. Neka ih Pavlovi pohvataju i učine potrebno. Pavle neka sam uputi 2.000 svežih da izvršimo popunu i smenu umornih. Mislim da više neće trebati za boljševike ... «⁵⁷

A dva dana kasnije, 12. marta, o odnosima sa okupatorima, Jevđević obaveštava Mihailovića:

»Agencija Stefani objavila je juče da je izbio konflikt između Vas i Londona, po pitanju partizana. Mnogo me brinu tri nemačke kolone koje nastupaju od Tomislav Grada, Prozora i od Konjica. Premda se još drže ugovora, saopštio mi je moj talijanski informator da su opet tražili od Talijana da nemačka divizijska komanda bude u Mostaru. U sve tri kolone ima oko 3.500 ljudi a od kojih trećina legionara Hrvata, trećina jugoslovenskih Nemača ostatak Nemci iz Rajha. — Bio sam prisiljen da saopštim Talijanima sledeće: Ulazak Nemaca u našu zonu znači rat. Srbi su povezani i organizovani na celom Balkanu, i taj ulazak nije samo sukob sa našim Bosansko-heroegovačkim trupama, nego ćete istoga dana izgubiti Crnu Goru i zapaliti i Srbiju i Albaniju. Talijani su uplašeni i komandant armije ponovo je odleteo u Rim. Tu nemačku akciju forsiraju Hrvati i naročito biskupi mostarski i sarajevski, iskorišćujući sva naša nasilna a ne potrebna nasilja u ovim operacijama. Sa druge strane i netaktično držanje pojedinih komandi i onaj akt što su ga Crnogorci predali Talijanskom đeneralu pogoršali isu i ot-

krili pre vremena mnoge stvari Molim, ako želite, da otežam sukob i dalje taktiziram, naredite da mi niko ne pravi smetnje i da se postupa kako ja predložim. Danas sam dobio opet ultimatum nemačke komande iz Sarajeva povodom letaka koji se objavljuju bez moga znanja i kompromituju ćelu stvar.«⁵⁸

Kritičnost situacije koju su njegove snage iz Crne Gore, Hercegovine, Bosne i Sandžaka preživljavale u okuci Neretve, Mihailović je shvatio tek 13. marta kada je primio izveštaj u kome se potvrđuju već ranije primljene vesti.

Toga dana Mihailović je primio od Baćovića izveštaj u kome, pored ostalog, kaže:

»Glavica — Izlazak odakle se produžava pod borbom danas pokret dalje ka Idbar dolini i Donjoj Jablanici. Leva kolona drži položaje Gumenac — Plasa glava deo prema V. Sljeme. Kapetan Vidačić sa svojom kolonom koja će do mraka biti jačine oko 1.700 ljudi, prebačen je kamionima preko Nevesinja do Kule i odakle je jutros produžio pokret pešice sa ciljem zatvaranja pravca od Bijele ka Nevesinju i Kalinoviku.

Situacija na levoj obali Neretve je ozbiljna. Grupa kapetana Lukačevića u kojoj je pored domaćih Bosanaca bilo i Crnogoraca razbijena je i rasturena (Napad na Konjičku grupu, na tom sektoru, vršile su jedinice 2. proleterske divizije. Četnici su razbijeni i u paničnom bekstvu napustili položaje, a jedinice 2. divizije su u toku dana izbile do is. Jezera — nap. autora). Obe durmitorske brigade i Sandžaklije izdali su, jer su javno izjavili da neće da se bore protiv svojih sinova, sestara i braće koji se nalaze u redovima komunista. Pri nailasku komunista iste su pozdravljali sa pesnicom sa uzvikom: »Smrt fašizmu«. Bosanci u sastavu ove grupe borili su se junački, ali izdati od crnogoraca bili su opkoljeni i masakračirani od komunista.

Poručnik Vukasović, komandant II. sarajevske brigade je poginuo. Ni u deo ostalih crnogorskih jedinica radi ovoga nemam poverenja. Kapetan Popović na položaju Gradina — Greben — Risovac vodi teške i krvave borbe. Njegovo levo ikrilo koje je uspelo da izbije na Lipovsku i Gradac k. 417 snažnim protivnapadom, artiljeriskom i bacačkom vatrom otstupio je na M. Pale. Izlazak. U reonu Plaše glave istanje je neproceinjeno.

O koloni kapetana Vidačića koja je upućena preko Nevesinja i Kule ka Bjelov, nemamo nikakva obaveštenja. Naređenja koja dobijamo od istaknutog dela štaba, zakašnjavaju i ne odgovaraju situaciji, jer se ista nevrovatno brzo menja.«⁵⁹

I Ostojić u širem radiogramu, toga dana, obaveštava Mihailovića, pored ostalog, i sedeće:

»Durmitorski korpus pobegao skoro ceo. Usled neprekidnih borbi ostavljen sam, i Vojin korpus počinje sa osipanjem. Komunisti došli u Donju Bjelu. Voja uganuo nogu. Preuzeo sam potrebno, ali sveže trupe su hitno neophodne. Neka Pavle krene još sutra sa jurišnim bataljonom automobilima do Nevesinja, gde će dobiti dalji pravac prema Konjicu. Na levom krüu naši napreduju. Po vestima Radiulovića i Baćovića od 2 časa noćas situacija: Durmitorski korpus pobego ceo sem pratnje oficira od 20 ljudi. U poslednjem protivnapadu Vojo imao mnogo gubitaka, i zbog bekstva Kasalovićevih, počeli u masama bekstvo vojnika Glavatičevu, a prethodnica crvenih došla u Dolove. Baćović pritešnjen ali drži jučerašnji položaj samo pobegla (italijanska — nap. autora) žabarska artiljerija. Nemci vrše pritisak od Prozora i Tomislav Grada. Komunisti su sve bacili na jednu kartu i čine poslednje napore da se probiju. Jačinu ne znam ali naoružanje i zalaganje odlično, dok kod naših vrlo slabo. Tačan položaj Vidačića i Veskovića ne znam, jer dobivam strahovito paničarske izveštaje i uvek kontradiktorne ... Pukovnika Baja sa 3000 hercegovaca i njegovih šaljem u Glavatičevu i dalje da se ovaj pravac zatvori i da se prikupe begunci. Činim sve da sprečim upad ali je neophodno da Pavle krene još danas sa jurišnim bataljonom i stalnim četnicima, kamionima do Nevesinja ili do Čajniča pa posle k meni. Sem toga neka se najhitnije mobilise bar još 4000 prvoklasnih boraca na najbrži način upute k meni. Bez svežih snaga sa sadašnjim trupama bojim se da prodor nećemo sprečiti. To bi bio veliki šamar za nas. Peške kod mene treba da dođe 2.000 ljudi koji bi usput vraćali begunce koji beže ka Šćepan Polju i Pivskom Manastiru i pljačkaju usput, a ja nemam sa čim da ih zaustavim. Grubača šaljem sa 2.000 ljudi ka Glavatičevu da vraća begunce, meni je ostao Glumac sa 250 ljudi ovde. Prema beguncima koji se uhvate primeniti oštre kazne da se zaplaše ostali. Branićemo svaku stopu ah se bojim da naredim i najmanje pomeranje u nazad jer je pitanje gde bi ljudi stali. Kriza će trajati do dolaska prvih pojačanja sa Pavlom. Molim još danas odgovor. U Hercegovini mobilisano sve i pravim rezerve kod Glavatičeva, Hanskog Polja, Bijelog Polja i Drežniee. Pozadi Glavatičeva stvaram front za hvatanje begunaca. Pobeda je naša. Vojin korpus demoralisan i u raspadanju se povlači od Glavatičeva ka meni. Kriza u punom jeku ... Jedini izlaz da Pavle stigne sa traženim trupama u toku sutrašnjeg dana u Nevesinje, i da primi

zatvaranje pravca od Konjica. Treba mobilisati sve tamo i uputiti ka jedinoj liniji koju odredite za dublje zatvaranje pravca ka Crnoj Gori i Sandžaku... Očekujem dolazak Nemaca i Hrvata ovde jer su oni udesili da pod vidom teranja komunista izuzmu Hercegovinu. Molim još danas Vaša naređenja za dalji rad.«⁶⁰

Samo jedan sat kasnije, na Mihailovićevoj radio-stanici taster je otkucao depešu majoru Ostojiću sa novom direktivom za sređivanje i reorganizaciju trupa »Jugoslovenske vojske u otadžbini« u dolini Neretve, koju je Ostojić hitno preneo potčinjenim komandantima.

Odmah zatim Mihailović izdaje naređenje Pavlu Đurišiću da izvrši opštu mobilizaciju na teritoriji pet srazova koji su bili pod njegovom komandom.

Ostojić, sa svoje strane pošto očigledno nije bio u stanju da prati buran razvoj situacije i shvati obim panike i rasula kod svojih trupa u okuci Neretve koje su izazivale gotovo neprestani brzi i energični napadi proletera — naređuje sutradan Raduloviću i Baćoviću da sa trupama pod svojom komandom 15. marta izvrše opšti napad na snage NOP koje su nezadrživo napredovale.

Kako su zbog pomenutog stanja u četničkim jedinicama, Ostojićeva naređenja mahom ostala mrtvo slovo na hartiji, on 15. marta upućuje dve depeše pukovniku Baji Stanišiću. U prvoj se, između ostalog, kaže:

»Čičimo naređenje glasi: Prodor se mora sprečiti po svaku cenu do dolaska Pavlova . . . Vesković me izvestio da ih je noćas napala prethodnica crvenih i potisla do Čičeva. Deo njihov prebacio se na desnu obalu Neretve u blizini Glavatičeva . . . Molim da grupe prikupte i još u toku noći preduzmete najenergičniji napad u duhu date direktive od juče. Prebacite dovoljno snaga na desnu obalu i uništite crvene na desnoj obali... Vi ste bar dva puta jači od boljševika i opet napad nije izvršen. Pasivan rad samo ubija moral i gubimo teren . . . Formirajte jake rezerve i parirajte udarce. Pazite da ne prodru na desnu obalu i preko Pranja. Zašto ih danas nije napala leva kolona u bok, nego i ona i desna posmatraju kako odstupa srednja. Zahtevam najveće zalaganje starešina, inače ih staviti pred preki sud za neizvršenje naređenja.«⁶¹

Druga depeša je glasila:

»Radi zadržavanja begunaca molim Vas da Vi lično krenete još noćas preko Hanskog polja za Glavatičevo, sa 500 dobrih boraca. Izvidite i vratite na položaj sve begunce.

Zavedite preki sud i kolovođe streljajte na licu mesta, kao i sve sumnjive.

Vidačić treba da radi isto, i da pohita na položaj Paklena — Gudač — Borašnica i stupi u vezi sa Lukačevićem.

Dok naši naređuju, ova panika kod Durmitoraca, a sada i Sandžaklija, rezultat je komunističke propagande u našim redovima.

Linija: Konjic—Paklena—Borašnica mora se održati po svaku cenu. Beguncima saopštite da sam već streljao 100 uhvaćenih i da isto čeka i sve ostale begunce. Moral se mora povratiti po svaku cenu.

Javite rezultat.«⁶²

Istog dana, Ostojić je od Jevđevića primio sledeći izveštaj :

»Zahtevao sam od kolone 22 (Italijani — nap. autora) da jedan bataljon uputi u reon Čepa radi pojačanja desnog krila Popovića. Jedan bataljon da zatvori liniju Dolovi-Gradina i da na taj način uhvati i održava vezu između trupa Stanišića i Popovića. Da jedna njihova baterija ojača ovaj bataljon i da bočnom vatrom u pravcu Borčića i s. Dolovi potpomaže akciju trupa Stanišića. Naši gubici do sada su 34 mrtva i 65 ranjenih. Moral je odličan. Sve dezertere sam kaznio, pet streljanjem, ostale batinjanjem i razoružavanjem pojedinaca. Od naoružanih 180 Pivljana dodeiicu oružje pouzdanim borcima. Veskovićeva kolona na 850 smanjena. Njegovih 110 koje je vratio sa položaja kao bolesne uputio sam za Nevesinje. Situacija je u našim rukama. Sporazumeo sam sa Italijanskom Vrhovnom komandom da talijanska vojska posle operacija napusti garnizone Nevesinje i Gacko. Tražili su kao uslov da ne diramo garnizone hrvatske u ta dva grada. U jednom ima 150 domobrana a u drugom 170. Pristao sam na to jer su bezopasni a i radi propagande. Kasnije sam se sporazumeo sa hrvatskim divizijama da ne smiju pojačavati te garnizone na što je pristao. Nemci su poseli fiksirane linije i ne miču se.«⁶³

Kao što se vidi, pribegavalo se i poslednjim sredstvima — masovnom streljanju onih koji su bili silom mobilisani i nisu hteli da se Krve sa sopstvenim narodom.

I Baćović je, 15. marta, obavestio Ostojića:

»Tvoje naređenje primljeno večeras. Sadržina istog iznenadila me je, jer sam u toku današnjeg dana primio povoljne vesti od svih. Odmah sam izvestio kolonu br. 22 (Italijani — nap. autora), tražio da prebacim sve svoje trupe iz reona Jablanice na pravac ka Kuli, i selu Borci. Ovome se 22 odlučno usprotivio jer je, i on imao u toku današnjeg dana dobre vesti i nije hteo da popusti pred

pretnjom. Bor. 22 smatra da bi ovim povlačenjem bio otkriven pravac prema Mostaru što bi moglo da dovede do intervencije nemačkih trupa na zahtev hrvatskih vlasti, a on nema dovoljno snage da bi zaposeo ove naše položaje. Izdejtvoval sam prema tvom naređenju da 2 talijanska bataljona iu toku sutrašnjeg dana prebace se u G. Zijemlje. Baćović.: Noćas primio obaveštenje o prodoru komunista u Glavatičevo. Ćudi me ikako je Vesković mogao da popusti. Uviđam svu težinu situacije i preduzeo sam potrebne korake. Pored toga učiniću sve da izvršim tvoje naređenje, ali moraš imati u vidu da za svako ovakvo pomeranje moramo da dobijemo saglasnost kolone 22, a sada nije momenat da sa njima prekidamo. Vojvoda Jevđević obezbediće hranu.«⁶⁴

A sutradan, Jevđević javlja Ostojiću, pored ostalog i ovo:

»Nemci mi nude da nam daju snage za odbranu Kalinovika i Nevesinja, odbio sam, jer se bojim da ne ostanu.«⁶⁵

A u radiogramu upućenom 17. marta Ostojiću, Jevđević kaže:

»Guverner Crne Gore Biroli došao je ovde (U Nevesinje — nap. autora) i ide direktno na front da govori sa pukovnikom Stanišićem. Doznaću danas razloge. Probaj kod Čičeva koji je otvorio put ka Kalinoviku nije zatvoren. Manji prodor izvršen je kod Zaborana prema Nevesinju. Noćas sam sve raspoložive trupe prebacio Baćoviću u Nevesinje. Branko javlja da tražim saradnju Nemaca. To ne mogu u ovaj čas iz političkih razloga jer ćemo izgubiti sav vojnički prestiž . . . Nemce koji su se kretali ka Kalinoviku pozvao je Lukačević bez mog znanja. Guverner priča o pripojenju Hercegovine Crnoj Gori. Hvali Baja i Đukanovića. Zali se malo na Đurišića. Jedna grupa Lukačevića još se tuče na Borijama. Poslao sam još jednu bateriju i tenkove u Nevesinje... Po Vašim pitanjima nikakvih novih momenata sa Nemcima. Dva puta sam dobio njihov predlog za pomoć na levoj obali. Lukačević tražio za Dobro Polje Nemce bez mog znanja. U Jablanici su pokušali preći Neretvu. Naši su ih zaustavili i isti su se vratili.«⁶⁶

Međutim, situacija u dolini Neretve je za četnike, iz časa u čas, postajala sve teža. Nikakva Mihailovićeve i Ostojićeva naređenja i savezništva sa okupatorima nisu mogli da spreče njihov poraz. Ali, uprkos tome, četnički komandanti su i dalje nastojali da situaciju izmene u svoju korist. Zbog toga Ostojić, 17. marta naređuje pukovniku Baji Stanišiću:

»Pavle sutra stiže kod mene. Iznenaduje me da naši komandanti nisu u stanju da pruže odbranu na prihvatnim položajima nego im je prvi prihvatni položaj kuća. Preduzmite sve da na liniji

koju sami izaberete prema situaciji zaustavite sve naše trupe i sprečite po svaku cenu dubok prodor komunista ka Nevesinju.

Kao oslonac neka Vam služe: Crvanj — Crna Gora i Velež po. Objasnite ljudima da su pojačanja stigla i da izdrže još dan-dva kako bi bili u stanju da organizujemo napad za uništenje komunista. Tražite od Baćovića da mobilise sve snage i da Vas pomogne a da njegova kolona što energičnije goni iz pozadine komuniste.

Pomoću br. 22 neka Baćović najhitnije organizuje odbranu Nevesinja koje se mora sačuvati po svaku cenu do dolaska Đurišića. Samo aktivnim radom i neprekidnim protivnapadima možete zadržati jedinice u svojoj ruci i zaustaviti komuniste.«⁶⁷

Ah, istoga dana, Ostojić doživljava novo razočarenje. Servirao mu ga je Baćović svojim izveštajem, u kome pored ostalog, piše i siedeće:

»Situacija od 17. marta: Do 5 časova naši su bili na liniji Krstac — Ivanovo brdo — Rat kamen — Bahtijevica — Lokva. U 5 časova grupa Vesković (Simo — nap. autora) otstupila je u paničnom bekstvu i u toku celoga dana prikupljah su se na prostoriji selo Pridvorci — Nevesinje. Iz kolone Veskovića pojedine grupe pobegle su čak u Fojnicu i druga mesta. Po Veskovićevoj izjavi za sada bi mogao da prikupi 300 ljudi na koje se ne može mnogo računati. Nikšićka brigada sa položaja Tijeme — Ivanovo brdo u 5 časova se razbegla. Ostale jedinice ostale su na položaju Petričević — Vidačić (Milorad — nap. autora) — Gojnič (Blažo — nap. autora) vodeći cele noći vrlo teške borbe. Pod pritiskom jačeg neprijatelja grupa Petričevića i I četnički bataljon (iz sastava Zetskog četničkog odreda — nap. autora) popustili su tako da je Vidačić ostao na položaju opkoljen vodeći borbe prsa u prsa. Uspelo mu je ipak da probije komunistički lanac i da otstupi u pravcu s. Potporim — Bijelo Polje, gde je prikupio oko 2.000. — tražeći od br. 22 (Italijani — nap. autora) da se -prebaci prema Nevesinju. Gojnič i Petričević otstupili su u selo G. Zimlje gde su se nalazila dva bataljona i dve baterije br. 22 ...

U toku sutrašnjeg dana prebaciću na pravac Nevesinje — Luka jedinice Vidačića i po mogućstvu i Popovića (Milorad, komandant Nevesinjskog korpusa — nap. autora), ako br. 22 bude hteo da ostavi samo svoje jedinice u reonu Krstača. Sa ovim preduzeo bih ofanzivu ... Večeras su stigli Baja Stanišić i Bražo Đukanović. Ulažemo sve napore da kod jedinica povratimo moral i da se od ostataka razbijenih jedinica formiraju nove koje bi se eventualno mogle upotrebiti.

U Nevesinje stigao je još jedan bataljon, baterija i četa bornih kola br. 22.«⁶⁸

Sutradan Ostojić naređuje Baćoviću da hitno organizuje odbranu Nevesinja, a zatim donosi plan o grupisanju jedinica i planu i načinu izvršenja napada na jedinice NOB na području između Prenja i Bjelašnice.

Istoga dana, 18. marta, Ostojić je primio i Radulovićev izveštaj u kome je, pored ostalog pisalo:

»Dezerteri crnogorskih jedinica pri. povratku u Crnu Goru strahovito pljačkaju usputna srpska sela. Odvode konje, goveda i ovce, nose devojačko ruho i sve što nađu da valja. Juče je jedna grupa ispregla volove ljudima, klali ih i na očigled domaćina pekli, što nisu ni partizani radili prošle godine. Molim naredite crnogorskim graničnim vlastima da se stvari opljačkane i stoka vrati ovdašnjoj sirotinji . .

Baćović izveštava da Nemci ulaze u Široki Breg po zahtevu Lukačevića i da Nemci imaju originalnu depešu Lukačevića..

Moji su izveštaji uvek verodostojni ... «⁶⁹

U stvari, situacija na glavnom pravcu nadiranja snaga NOP u to vreme, posle prvih velikih uspeha, prebacivanja jačih snaga i definitivnog učvršćenja mostobrana, razvijala se ovako: u skladu sa naredbom Vrhovnog štaba od 13. marta, ojačana Druga proleterska divizija 'krenula je lepezasto u tri kolone dalje u napad sa zadatkom da definitivno razbije već dobro načetu četničku odbranu i produži nadiranje u Hercegovinu preko Boraca, Čičeva i Glavatičeva, prema Ulogu, Kalinoviku i Nevesinju.

Izvršavajući zadatak, ona u noći između 14. i 15. marta lomi centar četničke odbrane kod Čičeva, koji je bio obrazovan od Zetskog odreda i Nifčičke brigade pod komandom pukovnika Baja Stanišića, a iduće noći u snažnom naletu vrši iznenadni napad na Stanišićevu rezervu. Prvu kalinovačku brigadu, razbija potpuno i zauzima Glavatičevo.

Kakvo je dejstvo imao ovaj napad, i sve ono što mu je prethodilo posle partizanskog forsiranja Neretve, na ideološku uzdanicu takozvanog ravnogorskog pokreta vidi se iz priče Vojina Andrića, jednog od omladinskih rukovodilaca Mihailovićeve organizacije, ispričane autoru krajem maja 1943. godine:

»Prva kalinovička brigada, rezerva Bajovih trupa, nalazila se toga kritičnog 15. marta zajedno sa Propagandnim centrom u Glavatičevu ne sluteći katastrofu koja se odigrala toga dana kod Čičeva. Oko deset časova uveče mi propagandisti smo već bili pripre-

mili poslednji broj »Vojničkih novina«. One su stajale na stolu, u jednoj od učionica škole gde smo bili smešteni, spremljene za upućivanje na položaj radi rasturanja među borcima. Pošto smo završili uspešno svoj posao, većina nas omladinaca napustila je školsku zgradu u kojoj ostadoše samo nekolicina. Jedan deo ode u šetnju drumom ka Borcima, a mi drugi uputismo se na kafu i razgovor kod komandanta brigade kapetana Todorovića, u kuću u kojoj se nalazio i njegov štab. Uz kafu Todorović nam je davao podatke o situaciji i stanju na položajima, za sledeći, sutrašnji bilten.

Odjednom svi se trgosmo. Do nas su jasno dopirali odjeci jake mitraljeske i puščane paljbe. Minut — dva kasnije sve se utišalo. Tek tada, u tišini koja je ponovo nastala, jedan od nas upita:

— Šta li je sad? Da nisu ovo partizani?

Pošto se malo pribrao, i sam u nedoumici, kapetan Todorović, uočivši strah kod prisutnih, odgovori:

— Ne brinite se ništa. Nemojte se plašiti. Napred, a i okolo nas su jake naše snage. A, pored njih, po brdima oko Glavitičeva, isturene su predstraže moje brigade. Partizani nas sigurno ne mogu iznenaditi. Oni, pre svega neće biti u stanju da savladaju ove naše snage, a ukoliko bi im to i uspelo, njima treba prilično vremena da dođu do nas. Dogle bi mi sigurno već bili obavešteni.

Jedva što je Todorović izgovorio poslednju reč, prolomiše se sa svih strana novi, znatno zvučniji mitraljeski rafali i puščana vatra. Jedan omladinac u strahu polete iz kuće, ali još brže ponovo ulete u nju.

— Braćo — reče sav unezveren — mi smo opkoljeni! Sa svih strana mitraljeska i puščana zrna pljušte kao kiša oko nas i duž puta. Ovo je vatra iz neposredne blizine i...

— Smiii se, mladiću! — upade Todorović očigledno i sam jako uznemiren. — To se tebi samo čini. — Zatim, u želji da, kako mi se činilo, umiri nas koliko i sebe, produži:

— Noću je odjek uvek jači, pa imaš utisak da zvuči dolaze sa znatno kraćeg odstojanja, nego što je ono u stvari...

Nova još strašnija vatra natera nas da jurnemo iz kuće, ne obzirući se na Todorovića. Potrčasmo koliko su nas noge nosile prema školi da bi se domogli svojih stvari i sprema koju smo sobom nosili, praćeni zrnima koja su fijukala oko nas.

U školi ne zatekosmo nikog od naše braće. Izgleda da su oni pravilno ocenili situaciju i na vreme pobjegli. Pokupivši samo najpotrebnije, ugledasmo se na njih i trčećim korakom, koristeći koliko smo mogli mrtve uglove, pobjegosmo putem koji kroz Glava-

tičevo vodi prema Ulogu. Preko mestica na Neretvi prebacismo se na desnu obalu reke i hitro, mesitimično i četveronoške, popesmo se na jedan ćuvik. Tek tu smo, umorni i bez daha, zastali, pošto nam očito nije Više pretila neposredna opasnost.

U jednom momentu iz pravca Glavatičevo suknuo je ogroman plamen i počeo da se uzdiže k nebu. Zaključili smo, prema položaju da to gori baš kuća u kojoj smo pre kratkog vremena sedeli i diskutovali sa kapetanom Todorovićem.

Kad smo se malo odmorili, krenusmo dalje.

Na putu ka Ulogu sreli srno ostatak naše Propagandne grupe koja je sada bila prepolovljena. Među preživelim bilo nas je i ranjenih.

Usput smo pričali o onome šta je ko od nas te noći video i preživeo.

— Strašni su ovi partizani! — reče jedan. Šetajući drumom ka Borcima, odjednom sam opazio, na 10—20 koraka od nas, kako se koze sjuriše niz krš i stenje i, dok takoreći ne trepnusmo nd okom sleteše na nas sa svih strana uz silnu vatru.

— Mora da su zaobišli naše trupe i predstraže, te napadoše nas u pozadini, a sada će sigurno napadati na naše položaje s leđa — govorio je drugi.

— Ne znam, braćo! Ali ja mislim da ovako treba danas rato-
vati. Jesu nam krvni neprijatelji, ali svaka im čast... poiće treći.

— Vi kao da ste neki njihovi simpatizeri, kad ovako govorite — prekide ovaj razgovor jedan od starijih. — Vi još ne znate šta su komunisti, kao što i oni još uvek ne znaju ko smo i šta smo mi. Naišli su oni na tvrd orah. Udario tuk na luk. Ovo što' oni rade, to su samo mangupski trikovi. Ove naše operacije vodi lično Čiča preko majora Ostojića i Radulovića, a to su ti sve đeneralštapci — majstori ratne veštine. U njih, braćo, imajmo poverenja i neće-
mo se prevariti.

— Znamo brate. Ja da nemam u njih poverenja ne bih ni bio danas ovde — pravdao se onaj koji je započeo priču, očigledno ka-
jući se u sebi što je uopšte nešto rekao. Ali, sada, u strahu da ono što je rekao ne bi bilo pogrešno shvaćeno, on produži:

— Ja ovo dobronamerno govorim. Čini mi se da ovi naši đe-
neralštabovci upotrebljavaju neku staru, klasičnu taktiku koja nas samo dovodi dotle da se sada povlačimo kao razbijena vojska. A siguran sam da smo jači od komunista i da...

Taman htedoh da se i ja umešam u diskusiju, kad, nekako po-
tišteno, -uze reč jedan koji je takođe dotad ćutao.

— More, izgleda mi — reče — da ovi naši i neće baš mnogo da se bore. Oujem od nekih vojnika da su mobilisani sa motivacijom da idu u borbu protiv ustaša, te da su zato i krenuli, a kada su videli da su ispred njih partizani, oni ustuknuše. Nešto im se ne stupa u borbu s njima. Malo usled straha, a malo i zato što narod nij^e baš mnogo raspoložen da proliva bratsku krv.

Izgleda da su ove reči proizvele jednak utisak na sve nas, jer posle ovog svi učutismo.

Umorna koraka, oborene glave, utonuli u sopstvene misli, išli smo kroz noćnu tamu stazom prema Ulogu, držeći se čvrsto jedan iza drugoga. Ubrzo su nas počele stizati i prestizati brojne grupe — delovi naših razbijenih trupa koji su, činilo mi se, hitali i sami ne znajući kuda.⁷⁰

Uspesi kod Cičeva i Glavatičeva otvorili su glavnoj operativnoj grupi snaga NOV i POJ put za dalje prodiranje prema Kalinoviku, Ulogu i Nevesinju.

Saznavši za poraz svojih trupa kod Cičeva i Glavatičeva, Mihailović je bio formalno van sebe. Situacija je zahtevala hitno preduzimanje odlučnih mera. Nemajući više mnogo poverenja u sposobnost svoga komandnog kadra i smatrajući da u tome leži osnovni uzrok pretrpljenih poraza, on, prvo, donosi odluku da napusti Lipovo i da lično, iz neposredne blizine, uzme u ruke komandu nad svojim razbijenim i rastrojenim trupama. Računao je da će njegovo prisustvo na položajima i pristizanje svežih snaga koje je Pavle Đurišić na osnovu pomenutog naređenja o opštoj mobilizaciji trebalo da dovede, povratiti moral njegovim trupama, te da će na taj način uspeti da bar spreči prodor snaga NOP ka Hercegovini i Crnoj Gori, što mu je sada postao osnovni i jedini cilj.

O ovoj odluci Mihailović je obavestio samo najuži krug svojih saradnika, vodeći strogo računa da za šefa britanske misije pukovnika Bejlja ona, na svaki način, ostane tajna.

£

* * *

Pošto je Pvlu Đurišiću uputio zahtev da što je moguće više ubrza popunu svojih jurišnih bataljona novomobilisanim ljudstvom iz mileševačkog, pljevaljskog, andrijevačkog, kolašinskog i bijelopoljskog sreza, Mihailović u prvi sumrak 17. marta napušta Lipovo i sa svojim ličnim telegrafistom, radio-stanicom, i pratnjom odlazi za Kalinovik.

Te večeri na drumu Kolašin—Mojkovac, pod zaštitom mraka, Mihailovića je sačekao jedan automobil. To su bila italijanska kola koja mu je po prethodnom dogovoru, uputio Đurišić. Sa njim je Mihailović, preko Pljevalja, još istoga dana oko ponoći stigao u Čajniće. Tu, u jednoj kući na zapadnoj periferiji Čajniča, Mihailović se sasio sa Đurišićem, svojim komandantom u koga je polagao poslednju nadu. •

Đurišić je još pre Mihailovićevog dolaska napravio sa italijanskom komandom plan za dalju akciju. Interesi i jednih i drugih su se, kao i dotada, i u ovome trenutku potpuno poklapali. I Italijani i četnici želeli su da po svaku cenu spemeče prodor snaga NOP u Hercegovinu i Crnu Goru. Zato je Mihailović, sastavši se sa Đurišićem, pošto su obojica prethodno proanalizirali situaciju, u potpunosti usvojio Đurišićev plan koji je, praktično, bio samo deo plana italijanske komande.

Taj plan je predviđao stvaranje druge linije odbrane u rajonima Nevesinjsko polje, Ulog i Kalinovik, predviđajući ofanzivno dejstvo prema Glavatičevu, u bok i pozadinu snaga NOP koje su nastupale prema Kalinoviku i Ulogu, kako bi se sprečio njihov prodor ka istoku.

Ujutro je Mihailović preko Bukovice i Ustikoiine otišao u Foču, a Đurišić je, s obzirom na ozbiljnost situacije najkraćim putem, italijanskim kamionima, počeo da prebacuje svoje trupe ka Kalinoviku.

Sutradan po Mihailovićevom odlasku iz Lipova, iako prilično svestan situacije u kojoj su se nalazile četničke snage u dolini Neretve, Lalatović je, prema prethodnom dogovoru sa Mihailovićem, a u nameri da pricrije četničke poraze i na taj način spreči eventualno demoralisanje četničkih odreda u Srbiji, uputio 18. marta pismo istaknutom četničkom komandantu Predragu Rakovicu u kome mu, pored ostaloga, piše:

»Dragi Frike,

Primio sam vaše pismo.

... Komuniste moramo nemilosrdno uništiti. Sada se tučemo sa njihovim glavnim snagama u oblasti Konjica, Oni su ispred Nemača i ustaša pobjegli iz »Bihaćke republike« i ovamo su ih sačekali naši odredi. Zbog teških prilika pod kojima se radi, trebalo nam je malo duže vremena da prikupimo potrebne snage. Nadam se da ćemo za desetak dana i ovo pitanje skinuti sa dnevnog reda. Sada se komunisti nalaze između Prenja i Bjelašnice u dolini Neretve i naši ih napadaju sa svih strana. Oni se nalaze u veoma teškom po-

ložaju i svakog dana ih je sve manje i manje, a naši se stalno ojačavaju pristiglim pojačanjima. Verujem da će im ovde biti definitivna grobnica.

Vidim -da i vi ne sedite slkrštenih ruku. Tako i treba. Vaš skorošnji lov dobro je osakatio komuniste. Preduzmite još sve za skidanje Mandića i njegove grupe. Imajte u vidu da su Nemci veliki lopovi i nemojte se sa njima sastajati. Uostalom vi ih dobro poznajete. . . Vaš Lalatović.«⁷¹

Mihailović je u Kalinovik stigao uveče 18. marta 1943. godine. Odmah za njim stigao je i Đurišić sa svojim jurišnim bataljonima koji su predstavljali poslednju Mihailovićevu uzdanicu. Već od ranije ovde se nalazio i Ostojić sa trupama. Tu, na liniji Oibalj—Kalinovik—Ulog Mihailović se nadao da će u saradnji sa svojim italijanskim saveznikom zadržati partizanski prodor, komandujući lično svojim snagama.

Po dolasku u Kalinovik, Mihailović, 19. marta, naređuje komandantu Zetskog četničkog odreda pukovniku Baji Stanišiću i komandantu operativnih jedinica Istočne Bosne i Hercegovine Petru Baćoviću da napadnu jedinice 3. NOJ divizije. Naređenje je glasilo:

»Na svima Vašim pravcima nastavite najenergičnije nadiranje kao što ste već izvestili.

Naredio sam i druge iznenadne udare za definitivno uništenje komunista i u pravcu Glavatičeva i njihovih glavnih snaga, ovi iznenadni udari izvršiće se u najpovoljnijem momentu obzirom na situaciju koju treba Vi da pripremite, a u najkritičnijem momentu za komuniste.

Izveštavajte me o svakom Vašem pokretu.

Obavestite sve vojnike na frontu da se priprema opšti opkoljavajući napad u kome će vidnog učešća pored njih uzeti i Pavlove trupe.

Osigurajte krila, bokove, pozadinu i međuprostore danju i noću. Ne dozvolite nikakvo iznenađenje.

Sve puštene četnike iz boljševičkog ropstva zatvorite u odvojene logore daleko u pozadinu i ne dozvolite nikakvo mešanje sa ljudstvom radi sprečavanja širenja defetizma, zbog čega su ih komunisti i propustili (Radi se o četnicima koje su zarobile jedinice 2. proleterske NOU divizije — nap. autora).«⁷²

Istoga dana, Bajo Stanišić obaveštava majora Zaharija Ostojića — »Cika Branka«:

»Prema situaciji i radimo. Istoga dana posle povlačenja 17. marta pred veče težnja mi je bila da posednem položaje na liniji:

s. Presjeka — Kljuni — Gradac (893). . . Sa ovog položaja prvi i drugi četnički bataljon oitstupili su preko Zimlja i to 'kasno; iste noći teško iznureni, dok su mi ostale snage bile neupotrebljive.

18. marta izvršeno je prikupljanje snaga za napad za danas te nisam mogao- delimično zalagati snage da izgubim potpuno duh kod četnika za potpuno uništenje komunista. —

Jedinice drže položaje u visini s. Pridvorci — Hrušta. Sastav snaga za današnji napad: . . . Trebinjska brigada sa 500 ljudi pravcem: Zastolje — Obrlin — Ruda Glava — s. Čičevo sadejstvuju i Italijani jednim bataljunom pešadije, jednom četom bornih kola i jednom baterijom pravcem: Nevesinje — s. Kljuni — Lokva i sa 2 bataljona i jednom baterijom pravcem: Hansko Polje — Bahtijevica. U rezervi imam još 400 četnika i jedan bataljon Tabijana na pravcu Nevesinje — Glavatičevo.

Jačina partizanskih snaga nepoznata. Prema poslednjiim podacima najače su grupe selo Čičevo — s. Glavatičevo.

Pobeda je naša!.«⁷³

A, sutradan Ostojić je primio i sledeći izveštaj Baćovića:

»Noćas su bila, tri partizanska napada na, frontu. . . U Donjem Zimlju partizani su razbili odred majora Petričevića. Radi ovoga naš levi bok i krilo ugroženi su. Moju rezervu od 300 četnika uputio sam odmah da zatvori pravac: D. Zimlje — s. Lakat, a ostalim jedinicama u sporazumu sa br. 22 (Italijani —• nap. autora) naredio sam da se zadrže na sadanjem položaju dok se situacija u reonu Zimlje ne razjasni..,«⁷⁴

Pretrpljeni porazi i nemoć da zadrži prodor jedinica NOB, Mihailović se odlučuje na promenu dotadašnje taktike. O tome Ostojić, 21. marta, obaveštava komandanta Drinskog korpusa kapetana Bajua Nikića. U obaveštenju piše:

»Od sutra menjamo taktiku. Prelazimo na formiranje letećih brigada. Jačina ovih -brigada je 400 ljudi, naoružanje puške i samo pušfcomitraljez'i bez teških oruđa i ikakve komore, ove brigade moraju biti sastavljene od najhrabrijih oficira i vojnika. Zadatak im je: iznenadni i brzi pokreti poglavito noću, upad u pozadinu crvenih, napadati i uništavati komunističke štabove i odeljenja, napade vršiti na bokove i duboku pozadinu crvenih a potom iznenada iščeznuti. Ove brigade ne smiju biti vezane, moraju biti u pravnom smislu divlji odredi, moraju kao lovački psi goniti do istrebljenja i potpune klonulosti podivljalu zver. Osim ovoga moraju sprečavati komuniste u nasilnom mobilisanju naroda, obrazujući u pozadini četništvo i šireći našu propagandu. Ove brigade izbegavaju front ali

zato se tajno probijaju u duboku pozadinu neprijateljevu. Obzirom na broj Vašeg naoružanja ljudstva odredite i broj ovakvih brigada, pošto je ostalo ljudstvo potrebno za borbu na frontu. Pazite na Nemce, štitite srpski živalj po potrebi i držite se planina. Za sada Nemce ne smemo napadati.«⁷⁵

O svojoj odluci, da promeni dotadašnju taktiku, Mihailović je istoga dana, sledećim radiogramom obavestio i ostale potčinjene komandante:

»Moramo promeniti taktiku, linijske položaje, i dalje ćemo držati i stvarati pravce, jedne prema Nevesinju i Gacku a drugi prema Foči. Sa drugim delovima snaga prelazimo u čisto četničko ratovanje. Stvaramo najhitnije leteće brigade jačine 400 ljudi naoružanih puškama i puškomitraljezima, bez ikakve komore. Ove brigade ne smeju nigde napadati front, moraju se ubacivati u pozadinu neprijatelja sa ciljem uništenja neprijateljskih odvojenih delova i brzog iščezavanja. Dalje, sprečavanje mobilizacije naroda za račun boljševika, dalje širenje četništva u pozadini.

Moramo goniti komuniste kao lovački psi divlju zvar ne dajući nigde odmora dok ne klonu. Najhitnije ovo naređenje prenesite svima u Sandžaku i Crnoj Gori, podelite zone svakoj letećoj brigadi. Za Sandžak i teren Pavlov neka to uradi Rade (major Rudolf Perhinek — nap. autora). Pozovite ga hitno k sebi i 'kao i Lasica (Borda — nap. autora). Lašić da uredi to iste za ostatak terena u Crnoj Gori. Osigurajte liniju Piva — Golija za eventualan doček. Moj broj ubuduće 570 (Draža Mihailović — nap. autora) u mesto 1001.«⁷⁶

Međutim, situacija kod četnika se iz dana u dan sve više pogoršavala, o čemu Baćović 23. marta, izveštava Mihailovića sledećim radiogramom:

»Usled poslednjih događaja mnogo nam je pogoršana situacija u odnosu na okupatore. I pored čika Brankovog naređenja da pozovem br. 11 ovo nisam učinio. U Nevesinju izgubljeno- 12 vag. hrane koja je uništena, (Kada su 22. marta 1943. godine jedinice 4. Proleterske i 5. crnogorske NOU brigade oslobodile Nevesinje, u njemu su pored ogromnog plena u naoružanju i opremi zaplenih: 6 vagona brašna, 3 vagona makarona, vagon pirinča, vagon soli, vagon ulja, vagon petroleuma, vagon vina i mnoštvo drugih prehrambenih artikala — nap. autora) kako sam Vam ranije javljao ostali su na megdanu oni četnici koji su vezani za naše ličnosti na prvom mestu Bosanci.«⁷⁷

Sutradan, Baćović upućuje Mihailoviću nov radiogram u kome kaže:

»21. marta u 16 časova komunisti napali Nevesinje jakim snagama. Bajo trebao da drži liniju Kifino Selo — Batković, ali on sa Crnogorcima odstupio bez borbe u pravcu Gackog. O odlasku nije me izvestio. Italijani odstupili pre napada na Nevesinje. Posle krvave borbe 22. u 8 časova komunisti zauzeli Nevesinje, i pored junačke odbrane hercegovačkih i bosanskih jedinica.«

Komunisti će biti tuženi sigurno, ali je najstrašnije dia su partizani. pojeli poslednji zalogaj i zaklali poslednje bravče i problem ishrane biće strahovit. Br. 22 (Italijani — nap. autora) usled neuspeha postao je bezobrazan ali smo to regulisali. Br. 11 (Nemci — nar. autora) drži se vrlo korektno i svaki pokret u našu zonu duž Neretve avizira ranije.«⁷⁸

U odgovoru upućenom Baćoviću, 25. marta, Mihailović kaže:

»Zbog obilaska Kalinovika pre Uloga i Lelije napustićemo Kalinovik i paralelno jurimo komuniste obrazujući odbranu Sandžaka i Crne Gore i spremajući udare letećim brigadama u pozadinu komunista. Nalazim se u oblasti Foče. Javite najhitnije situaciju u Hercegovini i da li ste formirali leteće brigade. Radi znanja na putu su 5000 prvoklasnih boraca iz Srbije ovamo.«⁷⁹

Istoga dana, Mihailović upućuje i Mirku Lalatoviću sledeći radiogram:

»Najhitnije moguće dostavite moje naređenje Relji Piletiću da na licu mesta strelja svakog begunca iz Bajovih odreda, jer su bekstva iz ovih odreda svakodnevna. Poručite Piletiću da na njega mnogo računam. Za mene ne brinite. Po potrebi prelazim i u brzinu. Jedan milion lira dajte u Kolašin za Pavia. Jedan milion dajte Baćovićevim kuririma kad dođu. Jedan milion menjajte u dinare u Sandžaku, Dr. Onji (general Miroslav Trifunović, komandant Srbije — nap. autora) po sigurnim kuririma, tako da dobije bar 4—5 miliona dinara. Sve izdatke neka beleži blagajnik. Javite mi koliko ste tačno dobili od Miloša (pseudonim šefa britanske misije pukovnika Belija — nap. autora) da zavedem kod mene. Sav novac dobro osigurajte. Pozdrav svima 570. — Zamolite pukovnika Miloša da se kap. Robertson (član britanske misije za koga je Mihailović bio ubeđen da je ostvario vezu između Vrhovnog štaba NOP i britanskih funkcionera — nap. autora) uopšte udalji od radio stanice, jer verujem da ima vezu sa komunistima.«⁸⁰

A, 26. marta, Mihailović je od Baćovića primio i sledeću ohrabrujuću vest:

»Danas posle strahovito krvave borbe naša leva kolona Bosanci i Nevesinjci zauzeli Nevesinje. Desna kolona pod Vidačićem nai-

lazi još uvek na veliki otpor i ugrožava grad jer su neki odredi Trebinjaca popustili u moralu, U pozadini partizana u Stolačkom i Ljubiniskom srezu organizovana tri bataljona koji sa Trusine nastupaju ka Nevesinju. Odbranu Bileća, Gacka i Trebinja osiguravaju naše trupe sa Bajom Stanišićem. Ponavljamo da se narod sjajno- drži i da nema nigde dezertiranja i prilaženja komunistima. Čvrsto verujemo da ćemo vlastitim snagama očistiti Hercegovinu. Danas smo poslali kurira Mirku (LalatoViću — nap. autora) za novac. Molimo da naredite da dade što više novaca jer su i narod i vojska goli i gladni. Trebamo zlatnike, dolare i lire.«⁸¹

Međutim, istoga dana Mihailović doživljava i značajnu neprijatnost. Da bi je otklonio- i prikrio svoje savezništvo sa okupatorima, on 27. marta, upućuje Mirku Lalatoviću, sledeći radiogram:

»Za predsednika vlade sedeće: U govoru od 26. marta g. Grol (Milan. U to vreme je bio ministar inostranih poslova u kraljevskoj jugoslovenskoj vladi — nap. autora) ponavljam g. Grol, pored jugoslovenske vojske pominje i krvave borbe jugoslovenskih partizana. Zar do sada nismo dali dovoljno materijala, da se komunisti u našoj zemlji bore samo- za vlast protiv nas i onih demokratskih težnji. Zar hiljade ubijenih nacionalista nisu dovoljan dokaz šta oni hoće. Zar nam se ne veruje -da se oni bore samo -protiv nas a ne protiv okupatora. Zar obijač koji se vodi u kartoteci zagrebačke policije, pod -br. 10434 imenom Josip Broz, inače vođa komunista, pod lažnim imenom Tito, može da se poredi sa nama kao narodni borac. Ubuduće kad hoćete Josipa Broza isticati kao narodnog borca, odvojte ga od nas, jer sa bandom robijaša i narodnih zlotvora nemamo nikakve veze. Josip Broz kroz sve letke i govore kao i radio »Slobodna Jugoslavija«, iz Moskve, napada najpogrdnijim rečima kralja i kako oni kažu, izdajničku vladu u Londonu. Ovakvim rado-m stvara se zabuna u narodu i pojačava se ideološka borba u zemlji. U mesto ovoga pozivajte narod da stupa u redove jugoslovenske vojske i da se okupe pod vojničke zastave. Komunisti predstavljaju partijsku vojsku.

Ištvan poslao kurire za novac. Pošaljite Ištvanu umesto jedan, dva miliona lira. Ponavljam dva miliona lira, -i 2000 zlatnika. Ištvan povratio Nevesinje sa pravca Blagaj bočnim udarima, u pozadinu komunista ubacujemo leteće brigade i razvijamo četovanje. Da li su krenuli odredi iz Srbije.«⁸²

Istoga dana Mihailović je -primio i Baćovićev izveštaj o situaciji u oblasti Nevesinja, u kome piše:

»Čišćenje nevesinjskog sreza nastavlja se. Karakteristično je da komunisti nisu nikome pa ni našim najsigurnijim porodicama apsolutno ništa uradili, niti su koga ubili. Razvili su bili odmah ogromnu propagandu, 'sastanke, pozorišne predstave, letke. Bilo bi vrlo užasno da su ostali duže... Proleter i se bore sjajno i kompakt- ni su kao uvefc. Bili su pripremali napad na Mostar i opšitu mobi- lizaciju. Broj 11 (Nemci — nap. autora) došao je prema sporazumu do Bijele, povukao se, ne ide dalje (reč je o sporazumu Jevđević — Liters — nap. autora). Između Bijele, Glavatičeva, G. Zimlja, Bje- log Polja imaju još dve brigade, aili su našim zauzećem Nevesinja otsećene. Br. 22 uglavnom korektan.«⁸³

A, samo dva dana kasnije usledio je izvšetaj Jevđevićev, u ko- me kaže:

»Noćas sa dve nove dalmatinske brigade partizani su uspeli da razbiju našu vojsku kod Nevesinja. Baćović je tri dana jako bolestan i trupama koimanduje Pantić Jovan. Komunisti su zauzeli ponovo Nevesinje i doprli na liniju Velež — Bišina. Kod trupa se oseća užasan umor. Postoji raspoloženje da se odustane od svake borbe. Bosanske trupe su nezadovoljne zbog Hercegovaca i obratno. Javlja se i nezadovoljstvo sa komandantima. Komunisti pojačava- ju propagandu. Učinićemo sve što možemo da se vojska obnovi i osposobi za borbu, ali ako vidim da je stvar opasna i izgubljena, molim za odobrenje da mogu zatražiti indirektno preko Italijana pomoć Nemaca. Velike su stvari na kocki pa izvolite odlučiti.«⁸⁴

Vest o novim porazima četničkih jedinica u oblasti Nevesinja, Mihailoviću je potvrdio i Baćović. U izveštaju upućenom 31. marta, on piše:

»Bio sam dva dana teško bolestan. Za to vreme zamenjivao me je major Pantić. Iako sam bolestan, preuzeo sam komandu. O po- novnom padu Nevesinja izvestio Vas je Jevđević. Nevesinje je po- novo palo zbog toga što su partizani prodrli prfco Zimlja, gde je popustila kolona 22 (Italijani — nap. autora), te su nam leđa bila ugrožena. U svim borbama oko Nevesinja imali smo 150 ranjenih i 70 mrtvih četnika. Najviše je nastradala, Rogatička brigada.. . Za- robljeno i streljano 40 partizana sa komandirom.. . Smez bilečki, trebinjski, stolački i Ijubinjski, uglavnom su očišćeni. Muslimani sreza stolačkog komunistički nastrojeni. U srezu Ijubinjskom kape- tan Janićić Ivan je razbio partizanski centar i streljao 30 komuni- sta. Svima odibeglim komunistima popaljene su kuće, a porodice uhapšene. Svi do sada uhapšeni i sumnjivi su streljani. Nastavlja- mo hapšenje i razoružavanje sumnjivih. Do sada smo streljali 40

krivaca. Naše trupe su jačine oko 4.000, ali zamorene i izmrcvarene dugotrajnom borbom i neredovnom ishranom. Moral smo povratili. Jevđević je u Mostaru. Ja ću se nalaziti u Duvmi. Ovog momenta nije nam potrebna još kolona 11 (Nemci — nap. autora) za koju je Jevđević tražio odobrenje od Vas..,»⁸⁵

A evo, i Baćovićevog naređenja izdatog 31. marta potčinjenim komandantima o postupku prema pripadnicima i simpatizerima Narodnooslobodilačkog pokreta. Naređenje glasi:

»Rimećeno je i do sada razotkriveno mnogo komunističkih jataka i 'pristalica. Primećeno je i da je izvestan deo stanovništva podlegao lažima i obmanama komunističke organizacije i propagande, te su pojedinci odbegli u šumu.

S obzirom da će da se izvrši nemilosrdno čišćenje cele Hercegovine i Istočne Bosne od svih štetnih elemenata, to da pri tome ne bi stradali i nevini

N A R E Đ U J E M

Da se putem ove naredbe saopšti celokupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine:

1.) Da će odbeglim komunistima, njihovim jatcima i saradnicima, biti uhapšene porodice, kuće uništene i pokretna imovina, a imanja oduzeta za račun nacionalne četničke organizacije, ukoliko to do sada nije učinjeno.

2.) Ko se od odbeglih lica ne vrati svojoj kući i ne prijavi najbližoj četničkoj vlasti u roku od pet dana od dana izlaska ove naredbe biće oglašen za narodnog neprijatelja i kao takav strcijan gde se bude uhvatio, a njegova porodica streljana, imanje oduzeto, a kuća uništena.

3.) Da će biti streljano svako lice, koje bude prikrivalo, hranilo i na ma kakav način pomagalo komuniste, a njegova porodica uhapšena, kuća spaljena i imanja oduzeta.

4.) Svako hce koje ne bude ispunjavalo dodeljene mu dužnosti, biće uhapšeno i stavljeno pod preki vojni sud sa optužbom za veleizdaju.

5.) Svima krivcima, bez obzira da h su to starešine ih obični borci, biće oduzeta sva četnička prava ako ma i najmanje budu kažnjena od prekog suda.

6.) Svima hcima koja budu okrivljena za nevojničko držanje na položaju, Širenje Lažnih vesti i stvaranje zabune u borbenim redovima i u narodu, izvršiće se suđenje kod prekog vojnog suda u

koliko kao takva ne budu streljana pred strojem, bez obzira da li je to lice starešina ili obični borac.

7.) Sve starešine, koje ma u čemu ne budu podesne za komandovanje, biće smenjene sa položaja, a na njihova mesta biće postavljena lica koja sami borci dotičnih jedinica budu izabrali.

8.) Primećeno je da su izvesna lica učinila zlonamerne izvesne nepravilnosti pri dodeli imanja koja su deljena. Napominje se da će se u najskorije vreme izvršiti revizija izvršenih podela i da će biti otklonjene sve nepravilnosti, dajući prvenstvo siromašnim porodicama i porodicama kojima je neko poginuo iz porodice kao četnički borac.

Ova naredba stupa na snagu dana 1 (prvog) aprila 1943. godine.«⁸⁶

O novim porazima i rasulu četničkih jedinica u Hercegovini, Jevđević obaveštava Mihailovića, 3. aprila, sedeće:

»Italijanski viši oficir u našoj službi izvastio me je da su Crnogorci neke dve Baćovićeve i moje depeše upućene Čiči predali Guverneru (Pirciju Biroli — nap. autora) ili su crnogorski oficiri digli te depeše na našoj stanici, ili ima izdaje u Vašem štabu. Stvar je autentična. Naša je vojska premorena, a naročito ona koja je sa Baćovićem bila u Dalmaciji. Radi budućnosti apsolutno je potrebno sačuvati i ne slati u vatru dve grupe. To nam treba radi Italijana i kao kadar dok prođe ova zarazna psihoza i vera u nepobedivost partizana ili dok dođe srbijanska i Đurišićeva trupa, zbog kojih nas narod napada, da smo ga lagali, jer te trupe nikako nije video. Baćović je naredio da jedna grupa od 2.500 četnika napada od Disine. Moral je poljuljan, ako ga povratimo uzećemo Nevesinje i čekali ih Srbijance ili Nemce koje još neću da zovem. U južnoj Hercegovini možemo naslonom na Trebinje i Stolac da imamo još 3.000. Baćović ove vodi stalno na kaisapnicu. Ima ogromne gubitke. Stanišić odstupio u pravcu Stepena ka Krstaču. Gacko su zauzeli partizani. U ovoj borbi ima 3 lakše ranjena. Ove trupe neće da se bore. Baćović već danas stalno napada. Hitno ću ga izvestiti zbog novostvorene situacije usled Bajovog odstupanja..«⁸⁷

RASULO NA DRINI

Ništa bolje nije bila ni situacija u kojoj su se nalazile četničke jedinice u dolini Drine, od one koju su preživljavale Baćovićeve i Stanišićeve trupe u Hrcegovini.

Još 27. marta, Mihailović je izdao posebno naređenje o formiranju letećih brigada komandantu Limesko-Sandžačkih četničkih odreda Pavlu Đurišiću, u kome, na kraju kaže:

»Preko broja 22 (Italijani — nap. autora) ostvarite u najkraćem roku dotur potrebne hrane, municije i automatskih oruđa, kako bi se omogućio što uspješniji rad letećih brigada i trupa za držanje fronta. Komandovanje sa vašim trupama organizujte na najpogodniji način, vodeći računa o sposobnostima pojedinih komandanata.«¹

Istovremeno sa Mihailovićem i njegovim četnicima, na položaj pred Kalinovikom stigle su i snage Druge proleTERSke divizije i počele sa pripremama za napad koji je odmah usledio. Na celoj liniji razvile su se teške i krvave borbe. Mihailovićeva nada nije dugo potrajala. Delovi Prve proleTERSke brigade nanose 21. marta poraz četničkim snagama kod Uloga, a Druga proleTERSka brigada 20. i 21. marta potpuno razbija četničke snage kod Obija, čime je put za napad u bok i poizadinu četničkih snaga bio otvoren.

Mihailović je sa osmatračnice na položaju lično posmatrao napad Druge proleTERSke i rasulo koje je usled poraza nastalo među njegovim trupama na krajnjem desnom krilu fronta prema Obiju. Nemajući više kud, a da bi izbegao opkoljavanje i time sačuvao bar Đurišićeve snage, on naređuje napuštanje položaja i povlačenje ka Sarajevu. Pred mrak 22. marta i on je sa operativnim štabom obrazovao svoju žalosnu kolonu i sa njom napustio Kalinovic.

Uz put menja prvobitnu odluku i preko Jabuke i Ustikoline prebacuje se u Foču, u kojoj se u to vreme nalazio italijanski garnizon.

U međuvremenu su i na drugim pravcima prema Hercegovini i Crnoj Gori delovi glavne operativne grupe razbili i ostale četničke snage, koje su bile pod komandom Stanišića i Baćovića, i nastavile svoje nadiranje.

Posle debakla kod Kalinovika, Italijani i četnici pokušali su još jednom, poslednji put, da na Drini zaustave prodor glavne operativne grupe. Bila im je to zaista poslednja nada. Plan zajedničkih akcija sa italijanskom komandom pripremio je Ostojić, 26. marta, a 28. marta on o tome obaveštava Mihailovića:

»Ovamo je noć prošla na miru. Mast je porušen. (Odnosi se na most kod Broda na Drini. Most su srušile italijanske i četničke jedinice — nap. autora) Brod je dobro branjen i cela obala od Foče do Sćepana Polja. Ovde imamo dve brigade u rezervi za akciju severno ili južno. Broju 22 (Italijani — nap. autora) dolazi danas jedan bataljon u pojačanje. Gledaću da ga upute u Cvihn kod Voje Lukačevića. Pristali su da jednu diviziju pošalju u Pivu, a jednu na Drinu kod Lima do Ustikoline. Mislim da posle svega ovoga desnu obalu moramo braniti do poslednjeg čoveka, pa sam tako naređenje i 'izdao- k-ma. Po prelazu na desnu obalu moral je porastao. Traženo izviđanje iz vazduha i bombardovanje.«²

Svoju punu saglasnost sa ovim planom Mihailović je istoga dana dao Ostojiću.

Evo šta mu je s tim u vezi javio:

»Bolje linije nego što je Drina u vezi sa Pivom ne možemo imati za odbranu. Moramo je braniti jakim snagama sa dobrim moralom. Zbog toga ne odustajući od letećih bridaga zadovoljićemo se manjim njihovim brojem. Pored Momčilovićevih (odnosi se na Milorada Momčilovića — nap. autora) koje su prešle mislim da treba za sada uputiti jednu od najviše 300 ljudi dobro izabраниh koja bi se od Mratinja spustila Gurevu ali to ne bi trebalo da bude od Mratinjana koji da ostanu na svojim položajima a da im da samo putovođe.

Komunisti u ovom momentu pripremaju nešto posle udara koje su dobili; sedeće mogućnosti su: 1) Pripremaju splavove za prelaz. U tome slučaju iz-begnuće domašaj artileriske vatre. Znači od Broda i sam Brod .pa na jug i od sredine rastojanja Foča — Ustikolina, pa na sever (na sektoru Foča — Goražde napad su izvodile jedinice 1. proleterske divizije — nap. autora). Dok jioš nisu stigle nove snage 22 (Italijani — nap. autora) od Ustikoline nizvodno obratiti pažnju dobro da nas ne zaobiđu i kompramituju ovako dobru liniju za odbranu. 2) Da se zadovolje dosadašnjim uspehom i da na dobijenoj prostoriji izvedu nasilnu mobilizaciju. U tome slučaju četo- vanje ima ovo da prepreči. 3) Da pokušaju da se prebace u istočnu Bosnu — ovo je najneverovatnije ali i o tome moramo razmišljati.

Potrebno je što pre prebaciti za dobru nagradu seljake i seljanke na onu stranu da izvide šta se tamo događa i da nas što pre obaveste o svemu.

Na obali preduzeti najhitnije utvrđivanje i stalno produžavati. Obratiti pažnju da se brani i sama raka a ne da se suviše sa prvom linijom ode u visinu.

Preduzeti najenergičniju propagandu kod ljudstva a naročito da su komunisti u vezi sa Turcima i da među njima ima malo Srba ostalo Turci i ustaše. Udariti i na njihovu vezu sa Nemrima.

Na novom komunikacijskom pravcu obrazovati novu komoru od najmanje 150 tovarnih konja. Mogle bi se stvoriti dve grupe konja tovarnih u Ifsaru i na ušću Slatine pa da se vrše pretovari i zamjenjuju konji u tim mestima. Za ovo treba odrediti sposobne starešine, naročito energične te da služba snabdevanja teče bez zadržavanja.

Rekoste da imate dve brigade u rezervi za ceo otsak od Ustikoline do Sćepan polja. Zar ih nema više?

Dobro je što ste izdali naređenje za otsudnu odbranu na sadašnjim položajima. Moral sada treba da je jak.

Alko izađu na grebene dobro ih poduhvatiti sa 22 (Italijanima — nap. autora). Juče su dobro pomogli.

Evakuacija stanovništva, ako ono to želi, treba da se vrati na Cajniče i Plevlje i dalje za Kolašin, posle ga možemo prebaciti oko lo opet u Hercegovinu (Reč je o evakuaciji izvesnog broja civilnog stanovništva, koje su četnici pri povlačenju iz Kalinovika povelili sa sobom. — nap. autora).

Možete ostati tu. (Ostojić se toga dana nalazio' kod Broda na Drini — nap. autora). Uređujte sve potrebno za najbolju odbranu i izviđanje na onoj strani.«³

Italijansko-četnički plan je predviđao da se posle konsolidacije nove linije i prikupljanja svih raspoloživih jedinica, zajedničkim snagama, uz pomoć italijanske avijacije, artiljerije i tenkova, krene i u napad prema Kalinoviku.

Međutim, istoga dana, 28. marta, kada je, kako smo videli, Mihailović izrazio Ostojiću svoju saglasnost sa italijansko-četničkim planom, na njihovo i italijansko najveće iznenađenje Prva proleterska i Druga dalmatinska brigada izbijaju na Drinu. Prva u oblasti Ustikoline, a druga na prostoru Broda, tri kilometra južno od Foče.

Nalazeći se u Foči, pored Lukačevićevog štaba, Mihailović je odmah naredio Lukačeviću da sa svojim snagama interveniše na

pravcu Ustikolime i da po svaku cenu spreči eventualni pokušaj snaga NOP da tamo forsiraju Drinu.

Izvršavajući Mihailovićevo naređenje, Lukačević je istoga dana izdao zapovest potoinjenim komandantima za posedaње desne obale Drine i sprečavanje proboja NOB u pravcu Sandžaka i Orne Gore.

I dok su se oko Ustikoline još vodile borbe, Druga dalmatinska brigada 6. aprila 1943. godine forsira Drinu kod Broda i posle razbijanja četničkih snaga na tome sektoru obezbeđuje mostobran.

Iznenaden ovom uspelom akcijom 2. dalmatinske brigade, Mihailović istog dana naređuje komandantu levog odseka odbrane Drine, Majoru Andriji Veskoviću, na napadne delove 2. dalmatinske brigade. U naređenju, pored ostalog piše:

»Izvešten sam da su neke komunističke trojke prešle jutros na desnu obalu kod Kopilova (Drinu je u rejonu Kopilova forsirala 2. dalmatinska brigada — nap. autora). Njima da ne dozvolite prelaz, odnosno uništite komunističke trojke na desnoj obali. Vi pored svih Vaših snaga, tražite učešće avijacije za borbu protiv komunističkih trojki. Ovo je sramota i vojnički skandal. Naređujem Vam da u najkraćem roku u toku današnjeg dana uništite sve komunističke delove na desnoj obali i istu branite po svaku cenu do poslednjeg čoveka. Snage imate dovoljno a oibezbeđena Vam je i saradnja artiljerije i avijacije broj 22 (Italijana — nap. autora). Svaki kukavičluk ma od čije strane dolazio kazniti smrću na licu mesta... «⁴

Istoga dana major Ostojić obaveštava Mihailovića:

»Šaljem Vam izveštaj Veskovićev Andrija. Vidi se da se Kolašinska i Plevalska brigada nisu borile nego bežale.

Voja Lukačević je na putu ka Ravnim Njivama i Bunovama sa letećom brigadom i meljačkim bataljonom.

Po Lazareviću Miloju naredio sam Veskoviću pismeno da izvrši protivnapad celom snagom. Nadam se da će ga Voja povući napred, pošto je Voja lično posao ...

Od br. 22 (Italijani — nap. autora) preko Vukadinovića (Savo. U toj situaciji je bio četnički delegat za odnose i saradnju sa italijanskim jedinicama divizije »Taurinense« — nap. autora) traženo da uputi jednu četu u Foču, a jednu na Ravne Njive, dalje da artiljerija od Crnog Vrh (Odnosi se na artiljeriju iz italijanske divizije »Taurinense«. Toga dana se kod artiljerijskih položaja na Ornom Vrh nalazio i Mihailović, posmatrajući dejstvo artiljerije po jedinicama 2. dalmatinske brigade u rejonu Kopilova — nap. autora) i da Ilova brda gađa Kopilovo i deo gde su prešli crveni, a avijacija da bombarduje delove crvenih na levoj obali. Takođe traženo da se

jedan bataljon hitao uputi iz Čajniča ka Dragočavi... Zabare (Italijane — nap. autora) ću jednako da gurani preko Vukadinovića. NB.: Vesković je na Kruščičkom brdu. Kapetan Zečević javlja da je 22 (Italijani — nap. autora) povukao top isa Ravnih Njiva.«⁵

A, u drugom izveštaju, tafcode upućenog Mihailoviću, 6, aprila, Ostojić 'kaže:

»Naredio sam za artiljeriju. Top sa Crnog Vrh tuče Kopilove i s. Mješaje, artiljerija iz Foče prelazi kod Broda do Trbušča a po potrebi i Kopilove.

Jedan vod 22 (Italijana — nap. autora) sa 3 puškomitraljeza, 1 teškim mitraljezom i 1 top 37 m/m i oficir sa patrolom za korekturu artiljerijske vatre otišli su već na Brod.

Jedna četa 22 sa 12 puškomitr. 3 teška mitr. i bacačima otišla je na Orni Vrh ima zadatak da se javi Lukačeviću i napada u pravcu Bunova sa naslonom na Vojino levo ikrilo.

2 bataljona sa 3 baterije broja 22 kao divizijska rezerva nalaze se na Ifsaru. U Foču je došao komandant alpinSkog puka sa komandantom artiljerije za operacije. Preko Vukadinovića traženo da jedan bataljon 22 u toku noći dođe u Dragočevu za dejstvo ka Kopilovima. Obećah su da će učiniti sve...

Prema iskazu nekih oficira iz štaba Veskovićevog koji su stigli ovde, trupe sa otseka Celikovo Polje — Bastasi poibegle su delom ka Ščepan-Poilju a delom na severoistolk. (Taj odšek su branili crnogorski četnici pod komandom Pavia Đurišića — nap. autora) ... «⁶

O situaciji nastaloj u reonu Kopilova, Mihailović je 7. aprila, obavestio i kapetana Voju Lukačevića. U obaveštenju pored ostalog piše i siedeće:

»Lično sam danas posmatrao Vaš i Kalaitov (Kalaitović) rad koji je bio za svaku pohvalu. Molim Vas nastanite svim silama da još u toku noći i zorom produžite napad što energičnije i proterate crvene sa desne obale ...

Jedna četa br. 22 (Italijana — nap. autora) sa 12 puškomitraljeza, 3 mit. i bacačima stigla je na Crni Vrh i zanočila u Ravnom. Dat joj je zadatak da veže Saiponjića sa Brdom. Br. 22 obećao da će u toku noći stići 1 njegov bataljon u Potpeć i da će produžiti ka Dragočavi, on ima i artiljerije, biće dobro ako stigne. Hvatajte begunce, a naročito starešine koje se hrđavo drže, smenjujte, upotrebite sva sredstva da se podigne elan trupa kao što su Vaše i Kalaitove.

Tražili smo da artiljerija tuče ispred Broda i levu obalu Drine ispred Vas a sutra i avijacija ... «⁷

Isitoga dana Ostojić naređuje Lu¹kačevići:

»Javi položaje koje držiš i situaciju na oitseku Čehotina — Drina. Napominjem da je potrebno stvoriti jedinstven front. . . Iako je verovatno da boljševici glavne snage upućuju od Mozače ka Čelebiću nije isključeno da će pokušati napad na Foču, koja je bila u njihovom planu akcije ... Zato traži od br. 22 (Italijana — nap. autora) da te pojača na delu Čehotina — Crni Vrh odnosno Okrugljica i traži da artiljerija što- češće dejstvuje pa makar pripremu vršili i po karti... Sad je glavno da sačuvamo Foču, zašto nam je potrebna pomoć br. 22. Urgiraj i ti da se bar i bataljon uputi od Ifsara u pravcu Dragočava — Krušičko brdo, kako bi sigurno odbranili Foču i bili sposobni za gonjenje sa začelja i levog boka. . -

Preko Vukadinovića Save gledaću da što bolje iskoristimo br. 22. Ako je tamo upoznaj 570 (Draža Mihailović — nap. autora) sa ovim pismom.

Dostaviću ti prepis saslušanja odbeglog četnika naknadno.«⁸

U pokušaju da po svaku cenu spreči obrazovanje mostobrana na desnoj obali, Mihailović lično, u depeši upućenoj 7. aprila u 23,00 časa svom načelniku operativnog odeljenja Ostojiću, traži hitnu pomoć italijanskih grupa:

»Vratio se Reljić koji je sa još 2 Topalovićeve podoficira išao u selo Selišta (severno od Dragočava) i izvestio me da su oni begunci otišli dalje uz Čehotinu. Seljaci kažu da je to bila komora Andrije Veskovića. Ja sam tačno osmotrio da je bilo oko 50 — 70 ljudi i nekoliko konja. Čak sam video i neku sitnu stoku koju su gonili, sem ako to nije bila seoska stoka. Potvrđujem se ono kako sam satima osmatrao'. Ova grupa je -prvo od Selišta pošla duž desne obale Dragočavske reke ka strugarama, čak su i -pevali. Kad su stigli blizu strugare pao je jedan metak iz bacača i tada su u levom galopu — ne gonjeni ni od koga pobegli (bez mnogo žurbe) i otišli.

Umirite Voju i kažite mu ko je sačinjavao ovu »kolonu« ali preduzmimo na svaki način da br. 22 (Italijani — nap. autora) što pre pošalje na desnu obalu Dragočavske reke bar 1 četu i da se postavi iznad Strugare. Nije potrebno da ih za sada prelazi. Teren je vrlo pogodan da se ovaj pravac zatvori. U toku prošle noći tamo sam osmotrio begunačke vatre. I od naše strane tamo bi odmah trebalo uputiti nešto- isnaga. Najbolje da se nađe jedno 50 ljudi i tamo uputi Lazarević.

Javite šta ste preduzeli.«⁹

Samo četrdeset minuta kasnije Ostojić mu odgovara:

»Već sam poslao Voji izveštaj o onim beguncima koje ste danas osmotrili i to mu objasnio.

Br. 22 (Italijani — nap. autora) izveštava da je 1 bataljon upućen ka Dragočavskoj reci, i izveštava da je još u sumrak ovaj bataljon otišao pozadi patrole. Još u toku noći poslaću oko 50 ljudi u pravcu strugare.

Momčilo,vić Milorad izveštava da su boljševici ponovo pokušali prelaz ka Ustikolini ali su odbijeni i prelaz osujećen. Borba je počela u 20,45 časova. Naredio sam mu da me preko br. 22 (Italijana — nap. autora) izveštava.«¹⁰

Na ovom dokumentu, Mihailović je svojom rukom dopisao:

»Treba se samo uveriti da li je bataljon 22 (italijanski — nap. autora) zaista stigao u Dragočavsku reku.«

A, 8. marta, Mihailović lično naređuje Mamčiloviću:

»U toku današnjeg dana linija odbrane zatomljena je od Foče duž desne obale Čehotine do ušća rake Slatine ...

Vaš otsek od sada će biti od ušća Osanice do ušća Čehotine u Drinu gde se naslanjate na Br. 22 (Italijane — nap. autora). Otsek od Foče duž desne obale Čehotine do ušća Slatine ima pod svojom komandom kapetan Lukačević i ovaj će se produžavati prema potrebi prema istoku. Poručnik Kalajitović dolazi sad pod komandu kapetana Lukačevića.

Položaj se po svaku cenu ima održati i što bolje iskoristiti bataljon i bateriju br. 22 koji se nalaze na Vašem otseku.

Moje komandno mesto selo Zlatar gde mi slati izveštaj kurirom. Kapetan Viufcadinović biće kod br. 22 u Foči i s njim se sporazumevajte... «¹¹

Međutim, snažni naleti snaga NOP bili su nezadrživi. Delovi Druge proleterske divizije razbijaju neprijateljske snage i 9. aprila ulaze u deo Foče na levoj obali Čehotine. Sada već i fizički ugrožen, Mihailović na brzinu prikuplja delove svoga štaba i razbijene Lukačevićeve trupe i naređuje prelazak na desnu obalu Čehotine, a zatim povlačenje prema Pljevljima.

Krenulo se istog dana oko 17 časova. Pošto su odmakli nekoliko kilometara od Foče, Mihailović je privremeno obustavio pokret. Kako je put vodio pored italijanskog utvrđenja na brdu između desne obale Čehotine i leve obale Drine, trebalo je, koliko god je bilo moguće srediti ovu razbijenu gomilu i, obrazujući kolonu, dati joj pred saveznikom, bar spolja, dobar vojnički izgled. Najzad, oko ponoći, Mihailović je dao naređenje za polazak. Tako formirana

kolona prošla je pored 'italijanskog utvrđenja, pred kojim su se nalazili postrojeni karabinjeri.

O boravku Mihailovića u Foči njegov nepoznati pratilac je u svoj dnevnik zabeležio:

»Grebenom brda, u 7 časova dolazak u Foču... (3. aprila).

4. IV. Ujutru kod Čiče (tako su četnici zvali Mihailovića — nap. autora)... rukovao ise sa svima. U 9 časova sa Čičom u obilazak položaja, sneg pomešan sa kišom, po blatnjavom putu. Izlazak na položaj. Čiča među Italijanima... Povratak u Foču u 6 časova...

5. IV. Izlazak iz Foče u 11 časova. Masa četnika napuštaju položaj. Okupljeno ljudstvo poseda položaj prema komunistima...

6. IV. Silazak ujutru po mraku na nove položaje. Komunisti preko reke ... Čuje se borba četnika i Italijana sa komunistima... Vukajlović ubio komunistu. Pokret u pravcu Pljevalja... «¹²

Sutradan po dolasku u oblast Pljevalja, Mihailović je od svoga predsednika vlade iz Londona primio sledeću poruku:

»Đeneralu Mihailoviću — Neophodno potrebno, da se što pre sastanete sa Bejlijem, bilo Foča, ili drugo mesto. Bejli ima da vam saopšti hitne i važne poruke od strane Jugoslovenske vlade. — Jovanović.«¹³

Pošto je Ostojiću stavio u zadatak da u oblasti Pljevalja obrazuje novu liniju odbrane u cilju sprečavanja daljeg prodora snaga NOP prema Sandžaku i Ornoj Gori, Mihailović hita u Lipovo, ne samo radi prijema pomenute poruke, već i radi 'prebacivanja svoje Vrhovne komande sa prostora koji je svakim danom postajao sve ugroženiji.

Neposredno pred ovaj svoj dolazak u Lipovo, Mihailović, 11. aprila, naređuje Momčiloviću, pored ostalog i sledeće:

»Primio- sam vaš izveštaj od 10-og od 15.30 časova. Potpuno primam Vaše razloge i uviđam potrebu odmora, popune i reorganizacije ljudstva. U ovome cilju naredio sam da sve jedinice sa teritorije Baćovićave, koje se nalaze na desnoj obali Drine povuku pozadi fronta na liniji s. Miljeno- — Čajniče, gde će se odmoriti, popuniti i reorganizovati, a ujedno štititi komunikaciju Goražde — Čajniče što je i želja br. 22 (Italijana — nap. autora) for. 22 obrazložite neophodnu potrebu ovoga, jer je to jedini način da se za 3—4 dana opet imaju jedinice sposobne za akciju. Kažite im da se borite već 50 dana, da ste imali velike gubitke, a da je ljudstvo golo, boso i nenaoružano. A'konto ovoga i dobrih uspeha vašeg ljudstva u dosadašnjim akcijama, što oni znaju, gledajte da izvučete za Vašu Kombinovanu brigadu oružje, obuču, odeću i ostalo ...

Nastavite da br. 22 što bolje iskoristite u svakom pogledu. Da bi zadržali ljudstvo na okupu, pored kazni, izmišljamo i razne vesti, tako da ih ubedite da nemaju 'kud na drugu stranu, jer im u tom slučaju predstoji potpuna propast, pored toga što će se smatrati i izdajnicima...

Kad budemo trupe odmorili i reorganizovali, gledaćemo da stvorimo što veći broj letećih brigada za rad u pozadini boljševika, a br. 22 da drži frontove ...

Voja Lukačević ostaće u Foči sa br. 22 ... «^u

A, evo i obaveštenja komande operativnih jedinica Istočne Bosne i Hercegovine o pripremama jednog od napada u ovim operacijama protiv jedinica NOB kod Gacka i Nevesinja, upućenog komandantu Ljubinjske brigade, kapetanu Ivanu Jankoviću, 27. aprila, u kome se, pored ostalog kaže:

»Danas u 6 časova počela je opšta akcija širokih razmera, kako u Crnoj Gori tako i Hercegovini. U ovim akcijama učestvuje i kolona 22 (Italijani — nap. autora). U cilju ovlađivanja najboljim položajima za koncentraciju snaga kolone 22, koja nas pomaže izvršiće se u toku današnjeg dana, pokret do linije...

Kolona 22 sa desnom i srednjom (od Divina) grupom, danas vrši pokret sa jednom divizijom u dvije kolone prema Stepenu i prema Omutiću sa objema kolonama učestvuje artiljerija i bacači. Kolona 22 sa pravca Nevesinje za danas ima snagu od jednog puka.«¹⁵

Da bi prikrio savezništvo sa okupatorom, Drašković na kraju obaveštenja dodaje:

»Najhitnije preduzeti pokret po prijemu ovog naređenja. Za ovo naređenje mogu znati samo komandanti i držati ga u najvećoj tajnosti, a po prijemu znanju naređenje uništiti o čemu mi podneti izveštaj usmeno ili pismeno.«¹⁶

Krajem aprila 1943. godine, Mihailović je primio, od komandanta Zetskog četničkog odreda, pukovnika Baje Stanišića, opširniji izveštaj o borbama ovog odreda i Nikšićke brigade protiv NOB, u dolini Neretve, tokom februara, marta i početkom aprila, u kome pored ostalog piše:

»1) Stanje pre dolaska Crnogoraca

Razbijeni i istjerani iz Crne Gore i Hercegovine 1942. godine komunisti su se povukli u Južnu Bosnu ...

Za vreme od nepuna 4 mjeseca dana uspjeli su da stvore svoju »državu« koja je koncem novembra već obuhvatila devet srezova. U ovoj svojoj državi oni su uspjeli da stvore stalnu vojsku ... i da

prikupe veliki deo ideoloških pristalica sa teritorije cijele Jugoslavije.

Plan komunista bio je da iz ovako centralnog položaja preduzmu opštu ofanzivu za osvojenje i komuniciranje cijele Jugoslavije. Za izvršenje ovog plana imali su namjeru da sa dve divizije drže osvojenu teritoriju u Bosni i Hrvatskoj, a da sa ostalih 7 divizija preduzmu ofanzivu protivu Hercegovine i Crne Gore... Tek po ovladavanju Hercegovine i Crne Gore imali bi da zauzmu Srbiju i ostale pokrajine Jugoslavije.

Ova opasnost uočena je od strane nadležnih komandanata (nemačkih, italijanskih, hrvatskih i četničkih) te se je pristupilo izradi jednog plana za protivofanzivu i uništenje komunista. U ovoj protivofanzivi trebali su učestvovati i Crnogorci radi zatvaranja pravca ka Hercegovini i Crnoj Gori.

Njegovoj Ekselenciji Guverneru (odnosi se na generala Pircio Baroli — nap. autora) je bilo poznato naše staranje, kao i elan i oduševljenje Crnogoraca da se odazovu pozivu i učestvuju u konačnim likvidiranjima komunizma. Međutim, ovog momenta Crnogorcima je iz nama nepoznatih razloga, uskraćen ovaj odlazak za Bosnu.

Ofanziva je otpočela 20. januara tek. godine bez učešća Crnogoraca.

U izvođenju svoga plana prema Hercegovini i Crnoj Gori, komunisti su napali na italijanske garnizone u Prozoru, Jablanici i Drežnici i potpuno ih uništili. Ovom prilikom pored ratnog plijena komunisti su se moderno i bogato naoružali te su postali najozbiljnija opasnost kako za nas tako i za okupatora. Od naoružanja su dobili pored mnogobrojnih automatskih oruđa još i tešku, poljsku, brdsku, protivavionsku i protivkolsku artiljeriju, tenkove, kamione i na vagone razne municije i namirnice...

Obzirom na ovakve uspehe komunista i njihovo naročito moralno ojačanje bio je doveden pred pad i sam Mostar, koji su Italijanske vojne vlasti već bile pripremile za evakuaciju pre našeg dolaska...

2) Upućivanje Crnogoraca

Tek nakon mjesec dana odobreno je da Crnogorci mogu da idu za Hercegovinu, što je izvedeno bez nekih naročitih priprema.

Od snaga upućeni su: sa teritorije pukovnika g. Stanišića tri četnička bataljona zetskog Letećeg odreda i Nikšićka brigada svega 2.500 ljudi, a sa teritorije kapetana Đurišića Pavia oko 2.500 ljudi. Ukupno 5.000 boraca. Sve ove trupe bile su slabo naoružane, naro-

čito u automatskim oruđima i bacačima, čime je stvorena velika nerasazmjera u odnosu na naoružanje kojim su raspolagali komunisti.

Prebacivanje trupa u Hercegovinu izvršeno je na sledeći način:

- a) 3-ći četnički bataljon 21. februara stigao je vozom u Mostar.
- b) 2-gi i 1-vi četnički bataljon i deo Nikšićke brigade 23. februara za Mostar.

v) Ostatak Nikšićke brigade 24. vozom u Mostar.

g) Trupe kapetana Đurišića prebačene su jedan deo pješice u okolinu Mostara oko 26. februara, a drugi deo na Konjic i dalje ka Jablanici...

3) Bitka na Drežnici

Osnovna ideja našeg operacijskog plana bila je: da se koncentričnim dejstvom od Mostara (Italijani, Crnogorci i Hercegovci), Konjica (Italijani, Crnogorci i Hercegovci) i od Prozora (Nemci i Hrvatski domobranici) — u pravcu Jablanice — stijesne komunisti na uskom prostoru u džepu r. Neretve i da se pređe na njihovo uništenje.

Po ovom planu trupe pukovnika Stanišića kao lijeva kolona imale su da dejstvuju desnom obalom r. Neretve ka Drežnici i dalje ka Jablanici uz saradnju 1 puka italijanske vojske (od 2 bataljona i 1 baterije) divizije »Mesina« pod komandom pukovnika Skotia.

Po sporazumu sa pukovnikom Škotijem naše trupe su imale da dejstvuju desno do r. Neretve...

Međutim ispred leve kolone nije vršena artiljeriska priprema, a bombardovanje iz vazduha bilo je u dubokoj neprijateljskoj pozadini i dosta površno-bombardovanje neprijateljskih položaja uopšte nije vršeno.

Ovim je izgubljeno dragocjeno vrijeme, jer su vojnici čekali na artiljerisku pripremu i bombardovanje, te je njihov napad otpočeo nepripremljen i sa neverovatno malim količinama municije za puške i automatska oruđa.

Grupa pukovnika g. Skotia bila je na svome polaznom položaju: Crkvine — s. Goranci. Naš odred je podišao neprijateljskom položaju u dodeljenoj zoni ali lijevi bok ostao je otkriven zbog nedolaska italijaniskih trupa u našu visinu. Obzirom na ovo primorani smo bili da razvijemo Nikšićku brigadu ispred grupe pukovnika g. Skotia i time spriječimo dejstvo u naš lijevi bok sa Golog i Vranićskog brda.

Na neprijateljskoj strani ove položaje branila je druga proleterska divizija Peka Dapčevića.

Ovoga dana borba se vodi nesmanjenom žestinom sve do 16 časova kada kod naših jedinica počinje da nestaje municije dok komunisti vrše sve jači pritisak. Oko 17 časova jedan bataljon grupe pukovnika Skotia izbija pozadi levog krila naših delova na Losove jame radi ovlađivanja Golim Brdom, ali u toku dana nije mu ovo uspjelo. Jedinice 3 četničkog bataljona i Nikšićke brigade već su potpuno utrošile municiju i zbog toga su se morale povuci pozadi grupe pukovnika Skotia radi sačekivanja popune municijom.

Zbog opasnosti od noćnog obuhvatnog napada koji bi sigurno usledio, komandant Leve kolone predložio je pukovniku Skotiu da se sa svojim jedinicama u toku noći povuče nešto unazad, te da zauzmemo drugi povoljniji položaj, a komunistički napad da ode u vetar. Nakon dugog uveravanja da je ovo najkorisnije rešenje pukovnik g. Škoti prihvatio je ovo zauzimanje novog položaja u toku noći izvedeno je u potpunom redu.

I zbilja u toku noći komunisti su bili pripremili napad na prvobitni položaj, ali pošto nas na položaju nijesu našli izgubili su orijentaciju o našem novom položaju, a ujutru njihove trojke koje su se već bile primiale novozauzetom položaju bile su rasterane od jednog našeg bataljona.

28. februara upotrebljen je za popunu municijom kod Nikšićke brigade i 3 četničkog bataljona, kao i za stvaranje plana za napad. Za ovo vreme komunisti napadnu na 1. i 2. četnički bataljon i nanose im osjetne gubitke.

Prema stvorenom planu rešeno je, da u I borbenom redu učestvuje i jedan Italijanski bataljon koji je imao jako automatsko naoružanje, koje je nedostajalo našim jedinicama; da jedan bataljon Nikšićke brigade još u toku noći 28. februara izbije na k. 1448 na Cabulji te da svojim bočnim dejstvom omogući ovlađivanjem Vranjičkim i Golim Brdom na kome je u toku prošlog napada ispoljen najjači komunistički otpor.

1. marta napad je otpočeo u 6 časova artiljerijskom pripremom i izveden po predviđenom planu.

U toku napada 1 i 2. marta postupno su razbijeni delovi II proleterske divizije Peka Dapčevića koja je u paničnom bjegstvu odstupila preko željezničke stanice Drežnice ka Jablanici (Toga dana, kao i narednih nekoliko dana, vršeno je pregrupisavanje snaga Glavne operativne grupe za protivudar od Prozora ka G. Vakufu. U sastavu Grupe nalazila se i 2. proleterska divizija. U takvoj situaciji četnici su 2. marta ušli u Drežnicu. — nap. autora).

Po ohlađivanju Drežnicom upućeni su goneći odredi u pravcu Jablanice ... U ovome nas je omelo novo naređenje za prebacivanje trupa prema Širokom Brijegu radi dejstva protivu 9. proleTERSke divizije Vicka Buljana (reč je o 9. dalmatinskoj diviziji — nap. autora).

Za naš energičan rad pohvaljeni smo radiogramom od komandanta taktičke grupe pukovnika Skotia.

4) Operacije protivu 9 proleTERSke divizije
(4 do 13. marta)

Po podacima kojima je raspolagala komanda VI korpusa (odnosi se na italijanski armijski korpus — nap. autora) za vreme izvođenja proteklih operacija bila je prikupljena 9 proleTERSka divizija Vicka Buljana na prostoriji: Široki Brijeg — Kočerin — Posušje — Rakitno .. .

Za izvođenje ove operacije bio je sledeći operacijski plan: da se koncentričnim dejstvom napadne 9. proleTERSka divizija i to: od Širokog Brijega ka Posušju grupa pukovnika Stanišića i pukovnika Skotia; od Ljubuškog preko Vitine ka Grudi i dalje ka Posušju grupa majora Vesfcovića i od Imotskog ka Posušju grupa majora Baćovića koja se vraćala iz Bosne.

Naša komanda dobila je obaveštenje da se ova divizija prebacila ka Rakitnom u namjeri da s boka i leđa napadne naše trupe kod Jablanice. Zbog ovoga naređuje se da se trupe pukovnika Stanišića prebace ka Rakitnom i dejstvujuu leđa 8 divizije. Komandant ove kolone o ovakvom naređenju izveštava pukovnika g. Skotia. a ovaj komandanta pešadije divizije Mesina u Širokom Brijegu. Međutim komandant pešadije odbija ovu primenu i naređuje da se operacija ima izvesti po predviđenom planu čak i pod pretnjom smrtno -kazne.

Da bi se izbegao incident komandant naše kolone pristupio je izvršenju takvog zadatka i 6 do mraka ova kolona izbija na liniju: s. Liskovac — s. Cme Lokve — Kidačke Njive — Kušanovac — s. Bašići, a italijanska kolona u reonu Kočerica; grupa majora Vesko- vića kod Grude, a grupa majora Baćovića u Širokom Brijegu. Sve se ovo izvodi bez borbe, jer se je jedan deo ove divizije u toku prošloga dana prebacio- ka Rakitnom. ..

6. marta, noću, italijanska komanda usvaja predlog naše komande za promjenu pravca dejstva ka Rakitnom i naređuje se za 7. mart, da cilj bude s. Donji, Srednji i Gornji Potklečani.

7. marta pristupa -se izvršenju zadatka. Kod s. Vukojeva i Cerovih Dolaca -naša kolona vodi borbu sa zaštitnicima 9 divizije, dc

mraka izbija na određenu liniju .. . Italijani nesmetano marširaju preko Izbičnog za Raikitno gde stižu tek 8. u podne.

8. marta upotrebljen je za popunu hranom, municijom i za pretres okolnog terena ...

U toku 11 vrši se pretres Bosiljne i Rosnih Poljana na Čabulji, gde se prema iskazu mještana kriju izvjesni delovi 9 divizije. U ovoj akciji učestvuje jedan naš bataljon i jedna ojačana četa Italijana.

Ovoga dana naređeno je da se Nikšićka brigada prebaci u reon Širokog Brijega odakle je izvršeno prevoženje za Bijelo Polje.

Četnički bataljoni sa Italijanima ostaju na položaju oko Rakitnog, pa se posle 14 prebacuju za Bijelo Polje preko Drežnice, a Italijani preko Izbičnog za Široki Brijeg.

Prolazeći kroz Široki Brijeg, komandant pešadije divizije Mesina odao je puno priznanje i zahvalnost komandantu naše kolone na energičnom i uspešnom radu četnika u ovim operacijama.

U ovoj opraciji italijanske trupe nijesu ispalile nijedan metak jer su bile u drugoj liniji borbenog rasporeda.

5) Bitka kod Jablanice (u džepu Neretve) (4—12. mart)

Za vreme operacija protivu 9 proletherske divizije vođena je bitka kod Jablanice u džepu r. Neretve...

U ovoj bitci najžešću borbu vodili su Crnogorski četnici (Đurić, Ružić i Bojović) koji su imali velike gubitke — Oko 550 mrtvih i ranjenih.

Proboj nije mogao biti sprečen iako su borbe vođene na uzastopnim položajima sve do Boračkog jezera kada su ostaci ovih trupa upućeni kućama radi popune i reorganizacije da bi posle izašli na položaj na granici Orne Gore — Čemerno — Ravno.

Ovom bitkom nije postignut postavljeni cilj — uništenje komunisti iako su prilike za ovo bile dosta povoljne, jer su komunisti bili stešnjeni na relativno uskom a terenski vrlo pogodnom prostoru.

Postavljeni cilj nije postignut iz sledećih razloga:

— sa naše strane nije se iskoristila artilerija koja je ovde mogla — naročito oko Jablanice;

— što avijacija nije iskorišćena za stalno bombardovanje ovako uske prostorije mada je pukovnik Stanišić tražio od Nj. Ekselencije Guvernera da se izdejstvuje odobrenje radi dodeljivanja što većeg broja aviona za bombardovanje ...

— što italijanske trupe brojno nisu uzele dovoljnog učešća u ovim operacijama a naročito za ovu odlučujuću bitku. Međutim, trebalo je da učestvuju bar dvije kompletne italijanske divizije pored četnika, pa bi se na taj način postigla potpuna nadmoćnost kako u snazi tako i u vatri.

Pošto su ovde ispuštene iz ruku sjajne šanse za uništenje komunista, to se sav budući rad sastojao ne više u grupisanju za uništenje ovih jer je to zbilja bilo nemoguće izvesti, već za sprečavanje prodiranja u Južnu Hercegovinu i Crnu Goru gde se ispoljava stalna trka s položaja na položaj radi sprečavanja ovog prodiranja u čemu se naše snage neverovatno iscrpljuju.

Od ovog momenta naša uloga je više defanzivna.

6) Bitka kod Glavatičeva

(14 do 17. marta)

Pošto su komunisti izvršili proboj kod Jablanice i dalje prodrli do Boračkog jezera, to je nastala opasnost od njihovog nadiranja ka Nevesinju i Gacku. Zbog ovoga naređeno je da se grupa pukovnika Stanišića prebaci preko Nevesinja ka Glavatičevu radi ojačanja Hercegovačkih (Vidačić) i Crnogorskih (Vesković) četnika koji su se već tamo nailazili...

U toku noći 14/15 oko 1 čas komunisti su napali jakim snagama na naš centar kod s. Čičeva i uspjeh da se probiju ka Glavatičevu, prebacujući se preko Neretve celog 15. marta na desnu obalu.

Da se ne bi našli odsečeni od Nevesinja kao i da komunistima ne bi pala u ruke ova varoš dometa je odluka o odstupanju pod borbom i to tako što su Hercegovci odstupili ka Bijelom Polju, a Crnogorci preko Zimlja u pravcu sela Pridvoraca radi zaštite Nevesinja.

Dva italijanska bataljona za ovo vreme nalaze se u sedlu istočno od Hanskog Polja ali ne uzimaju učešća u ovim akcijama...

7) Bitka kod Kljuna

(19. i 20. marta)

Po našoj neuspeloj odbrani kod Glavatičeva komunisti su produžili nadiranje ka Nevesinju i Mostaru...

Da bi se sprečilo njihovo dalje nadiranje odlučeno je da se preduzme ofanziva od Nevesinja i Bijelog Polja po sledećem:

a) Hercegovački četnici (kapetan Vidačić) od Kifinog Sela preko Crvanj planine ka Glavatičevu...

b) Taktička grupa pukovnika Skotia (3 bataljona, 1 brdska i 1 teška baterija i 4 tenka) pravcem: Nevesinje — s. Pridvorice — s. Kljune — s. Luke — s. Zaborani.

v) Zetski četnički odred pravcem s. Hrušta — s. Lakat — Crna Gora — Rat Kamen.

g) Hercegovački četnici (major Petričević) pravcem: Bijelo Polje — Prijedorac — Donje Zimlje — Crna Gora — Bahtijevica.

d) Italijanska taktička grupa (2 bataljona i 1 brdska baterija) pravcem: Hansko Polje — Bahtijevica.

đ) Trebinjska brigada (poručnik Milojević) grebenom Pranja Planine ka s. Kula.

Po ovom planu ofanziva je otpočela 19. marta u 6 časova. ..

20. marta akcija se produžava. Komunisti su uspeli da na ovaj pravac sada grupišu jače snage (1. 2. i 3. divizija) i prvo uspevaju da odbace grupu pod a) sa Crvnja ka Kifinom Selu, a potom koncentričnim dejstvom sa tri strane snažnim napadom napadaju grupu pukovnika Skotia i Zetski četnički odred i nanosi im osjetne gubitke. Da ne bi bili obuhvaćeni sa svih strana, što je pretilo da se izvrši u najskorijem roku, zbog odbacivanja Vidačića, kao i da ne bi bili potpuno uništeni, donesena je odluka da se odstupi ka Nevesinju, radi neposredne odbrane istog. U ovoj operaciji i naše i italijanske trupe pretrpeli su velike gubitke, kako u ljudstvu tako i u materijalu i opremi.

Pošto su trupe bile iscrpljene i municija skoro sva utrošena nije se smelo iste noći ostati u dodiru sa neprijateljem, jer je postojala opasnost od novog noćnog napada, koji naše trupe ne bi bile u stanju izdržati — to je naređeno dublje odstupanje radi izvlačenja iz dodira... Komunisti su u toku noći zauzeli Kifino Selo, usled čega se Vidačićeva grupa povlači ka Nevesinju.

Na ovaj način ostao je potpuno otvoren i nezaštićen pravac ka Gackom i dalje ka Crnoj Gori i Južnoj Hercegovini.

Obzirom na ovo pukovnik Stanišić donosi odluku da sa svojim odredom hitno odmaršuje za Meku Grudu, radi zaštite pravca ka Bileći, a hercegovački četnici sa Italijanima ostaju da zaštite Nevesinje i pravce ka Stocu i Mostaru.

Predviđeni pokret na Mekoju Grudi izvodi se nesmetano od neprijatelja u toku 21. i 22. marta.

Ovde se ostaje 2 dana radi odmora i snabdevanja sa hranom i municijom. Za to vreme komunisti su uspeli da u noćnom napadu zauzmu Nevesinje i odbace taktičku grupu pukovnika Skotia i hercegovačke četnike ka Blagaju.

8) Bitka kod Gacka

(24. marta do 2. aprila)

Po dolasku Zetskog četničkog odreda u Meku Grudu odmah su upućeni izviđački organi u Gacko radi hvatanja veze sa Muslimanima iz Fazlagića Kule i domobrancima iz Gacka. Oni su izjavili da žele saradnju sa Crnogorcima protiv komunista i da nas željno očekuju u Gacko.

Pukovnik Stamišić donosi odluku da se sa odredom prebaci u Gacko kako bi se zaštitio pravac ka Crnoj Gori preko Krstača i Ravna, a jednovremeno i ka Bileći. ..

Italijani su evakuisali Gacko pre našeg dolaska. Našim dolaskom podigao se moral kod naroda, četnika, muslimana i domobrana. Svi su izjavili gotovost da se sa nama, rame uz rame, bore protivu komunista. . .

Radi hvatanja dodira sa komunistima upućene su izviđačke čete u pravcu Fojnice i Kokorine, gde su vođene manje borbe.

Ofanziva protivu komunista predviđena je bila za 2. april. ..

Naše snage brojno slabije, a pritom slabo naoružane i opremljene iako nove — sveže, nisu mogle ni ovoga puta dati željene rezultate. ..

Istoga dana, tj. 2. aprila i komunisti su prešli u napad ka Gackom. ..

Naše trupe cijelog dana vode borbu na kosama severno i zapadno od Gacka protivu nadmoćnijih neprijateljskih snaga. Pošto je utrošena sva municija (po 30 metaka na vojnika, a mnogi ni toliko, jer novodošavše trupe nisu bile snabdevene sa municijom za dužu i jaču borbu) naši su se morali povući.

Za izvlačenje iz borbe korišćena je nastupajuća noć. . .

Odstupanjem na Krstac naše trupe prestaju da se bore na hercegovačkom terenu. Dovde, sve borbe, od Glavatičeva, imale su za cilj sprečavanje nadiranja komunista za Ornu Goru, u čemu se nije uspelo, i pored svesrdnog zalaganja svih starešina i trupa.

9) Zaključak

Iako na prvi pogled pohod Crnogoraca u Bosnu i Hercegovinu nije uspeo u borbi protivu komunista, jer su isti ušli u Crnu Goru, ipak ovaj pohod ima i svojih dobrih strana. Tako...

Crnogorci su i ovoga puta pokazali svoju lojalnost i iskrenu saradnju sa italijanskim trupama u borbi protivu zajedničkog neprijatelja — komunista. Ovoj iskrenoj saradnji dato je vidno priznanje od strane pukovnika Skotia i komandanta pešadijske divizije »Mesina« našem komandantu operativnih trupa.

U svim ovim operacijama zapažene su izvesne teškoće i nedostaci koji su doprineli da se ne postigne pravi cilj — uništenje ko-

niunista pre dolaska njihovog u Crnu Goru. Ti nedostaci i uzorci su sledeći...

Zbog inferiornosti četnika u naoružanju u odnosu na komuniste bilo je neophodno potrebno da se juče angažuju italijanske trupe, koje su imale jako vatreno naoružanje. Iako sa zahvalnošću ističemo rad taktičke grupe pukovnika Skotia u njegovoj svesrdnoj saradnji sa nama, ipak se mora konstatovati da je i ona bila mala pomoć, koja je opet često izostajala zbog teškog i besputnog terena za kretanje teških formacija, kao što je to slučaj kod regularne vojske.¹⁷

Petog dana po dolasku u Lipovo Mihailović je primio od Ostojića poraznu vest. Jedinice NOP su u noći između 17. i 18. aprila 1943. godine kod Broda na Drini iznenadno napale Đurišićeve snage, prodrle preko Čelebića u pozadinu četničkih snaga i 18. aprila ujutro potpuno razbile njihovo levo-krilo. Ovaj poraz izazvao je novu paniku i potpuno rasulo četnika na ovome prostoru. Pored mrtvih i ranjenih, bilo je više od 200 zarobljenih četnika, a ostali su u neredu bežali preko reke Tare, ka Kolašinu.

Tek 1. maja 1943. godine, Pavle Đurišić obaveštava Mihailovića o situaciji u kojoj se nalazi on i njegove jedinice. U izveštaju, pored ostalog piše:

»Kako sam bio obećao da ću Vam putem kurira dostaviti opširan izveštaj, nisam to do sada učinio, što ću Vam više objasniti, pa to sada činim kao odgovor na Vaše pismo koje sada primih:...

Sada ću Vam odgovoriti na depeše:

1) Br. 1836: Deputacija kod Nedića nije otišla. Misao- za ove potekla je kod većine ljudi, koji su uverenja da se crvenima ne može ništa bez pomoći sa strane. Ja sam prihvatio iz razloga što ta Nedićeva vojska je Vaša a ne njegova, a kako su Ljotići uputili korpus na istočni front, to verovatno -ne bi ni došli, jer ih nema.

Ja sam tražio od divizije (odnosi se na italijansku diviziju — »Taurinence« — nap. autora) iz Pljevalja da daje hranu i municiju za 3.000 ljudi koji će operisati u okolini Pljevalja i Cajniča. Odgovoreno mi je da su trupe iz Sandžaka slabog kvaliteta i da mogu davati hranu za 600 ljudi iz sreza Pljevaljskog i 500 za Kalaita (Vuk Kalitović). Međutim kako iz Pljevaljskog sreza ima oko 900 na hrani to bi na Kalaita došao- samo za 200 ljudi da se mogu snabdevati.

Iz drugih varoši ne može se vršiti snabdevanje obzirom na dolazak Nemaca u iste...

5) Br. 1883: Obzirom na novostvorenu situaciju ne mogu te brigade snabdevati iz Pljevalja, a takođe ni one koje pristižu iz Srbije. Nemci su zaposeli ceo donji Sandžak sem Pljevalja. Ima 11. 11 bataljona, a to je divizija, a upotrebiće se za ovu akciju protivu crvenih koja se priprema. Za dva dana preduzeće se akcija za deblokiranje Foče gde će i oni učestvovati.

Ne znam tačno kojim će pravcem, ali je verovatno da će dejstvovati severno od Pljevalja i pravac Cajniče — Foča dok bi četnici (Italijani — nap. autora) desno od Ceotine i između Tare i Ceotine.

Na osnovu prednjeg smatram da ne bi nikakve delove naše tamo trebao ubacivati. Što je najteže, te grupe tamo ne mogu nikako snabdevati. . .

Situacija kod Šahovića znate. Ja noćas ili sutra u jutro odlazim na taj front. Verujem da ću ih odbaciti, ali verujem kada se povučem ka Sinjajevini da će opet za mnom, a Sinjajevina je za celu borbu čvor, jer ko nju drži gospodar je calog terena. ..

Ružić na Krnovu sa 400 ljudi, a sa drugim 400 na Javorku. Sa njime Vujasić Leka ima vezu. Kod Ružića Italijani sa 4 bataljona i 12 topova. Drugih delova nema, ni jednog vojnika. Sve trupe Bajove su se povukle na odmor. Ružić ima 800 ljudi naoružanih i oko 400 nenaoružanih. Svakog dana sve mu više beže.

Teritorija Bojovića Nikole skroz nesigurna sem Šaranaca. On sa sobom ima 150 ljudi, a oko 50 u trojkama u pozadini.

Ja sam bio juče u Podgorici. Sa puk. Baroski (komandant 83. italijanskog pešadijskog puka — nap. autora) bio sam se posvadio i izbacio ga iz kancelarije, jer je bio kazao da su svi četnici otišli u partizane i da ćemo svi skupa da ih napadnemo. Stoga su Italijani odavde sve spremili za evakuaciju i popeli se čak na kamione, a takođe i onaj bataljon na Mateševo. U poslednjem trenutku sam ih sprečio. Danas je došao još jedan bataljon. Tako sada Kolašin utvrđen. ..

Javiću sutra novosti. Ako čujete kakve vesti o Nemcima za sada budite mirni...«

Osvrćući se na svoje učešće u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi protiv oružanih formacija NOP, Mihailović je, u toku sudskog procesa 1946. godine, izjavio:

»Za moje učešće u toj ofanzivi nalazi se glavni momenat u Dalmaciji. Još u toku zime 1942. — 1943. ja sam bio upoznat o iskrcavanju koje treba da se izvrši na dalmatinskoj obali, upravo ne na dalmatinskoj obali, nego na našem primorju. Prooenjujući kao voj-

nik mogućnost iskrcavanja, došao sam do uverenja da su najpovoljniji uslovi za iskrcavanje u Dalmaciji i to prema Splitu gde senalazi veći broj ostrva koja omogućavaju lakše operacije iskrcavanja. U to vreme partizani su počeli da napadaju na Dalmaciju. Sada se ovde ističe jedan momenat da treba da održim svoje pozicije u Dalmaciji. Pod takvim prilikama i uslovima ja sam se, po mome mišljenju ,nalazio u nužnoj odbrani za pozicije u Dalmaciji.

To je do četvrte ofanzive. Pod takvim uslovima ja sam, prikupivši podatke, sastavio operacijsku direktivu od 2. januara. Mi vodimo borbe u Dalmaciji, gde učestvuje Baćović, a sve ostale snage niti su pristigle, niti su došle na mesto koje sam odredio. ..

U toj, četvrtoj ofanzivi, bilo je velike neposlušnosti jer Pavle Đurišić, koji je bio pozvan kao rezerva, da ide u oblast Kalinovika, umesto toga kazao je da će uz put, krećući se po Sandžaku, očistiti Sandžak od italijanske milicije i Muslimana. Međutim, on se vratio sa pljačkom i raspustio jedinice koje je imao. Ofanziva partizana treba da se kreće u pravcu Prozora. Borba se vodi Baćović prolazi kroz prostoriju Imotskog i dolazi nazad u Hercegovinu. Za mene je bilo glavno sačuvati Hercegovinu i ne tiče me se ništa za neprijateljsku nameru. Ja sam želeo da pod takvim prilikama nastupanja partizana u pravcu Jablanice sačuvam prostoriju Hercegovine, Sandžaka i Crnu Goru. Borbe se razvijaju. Operacijama stvarno rukovodi Ostojić i on je izdavao naređenja. Ja sam se posle toga rešio da iziđem na samo bojište i zato se od Lipovika krećem ka Kalinoviku, odlazim na tu prostoriju i tamo ne ostajem u tom štabu nego sam sa Pavlovim trupama išao u pravcu Bilinića i docnije se vraćam ka Kalinoviku i odlazimo u levo, odakle mi je grozila opasnost za zadržavanje linije u Hercegovini. Sve radnje, koje se vrše tada u tim operacijama, a pod rukovodstvom su Ostojića, jer ja nisam imao vremena da se bavim tim poslovima, pošto sam stvarno dolazio radi obilaska trupa i upoznavanja sa stvarnom situacijom . ..

Predsednik: ... Koji su korpusi, pod čijom komandom i sa kojim snagama trebalo da učestvuju u borbi protiv partizana?

Optuženi: Podataka nismo imali. Šta bi ko mogao da povede, bila je samo želja: prvi korpus 2.000 ljudi pod komandom Bjelajca.

Predsednik: Je li tačno da je Drugi korpus učestvovao pod komandom Bjelajca?

Optuženi: Ja verujem da je tačno. To piše u optužnici i direktive pokazuju. Ja ne znam koliko je u tome stvarno učestvovao Bjelajac, o tome nemam podataka. Drugi korpus od 2.000 ljudi pod komandom popa Đujića u oblasti Otočca. Treći korpus pod komandom

majora BaćoVića od 3.000 ljudi u okolini Knina. Druga kosovska brigada u jačini od 6.000 ljudi pod komandom Novaka Mijovića u okolini Drniša, Četvrti korpus pod komandom Baja Stanišića u jačini od 3.000 ljudi na prostoru Donja Jablanica. Peti korpus od 3.000 ljudi pod komandom Bore Mitranovića u oblasti Ključa i Manjače. Ne varujem uopšte da je plan izvršen. Kao rezerva Pavle Đurišić sa 4—5.000 ljudi trebalo je da po direktivama bude u oblasti Kalinovika, jer sam tu oblast smatrao kao vrlo važnu i posle, kad sam hteo da odstupiom natrag od Kalinovika, imao sam tu tendenciju da se uzme linija Piva—Drina, jer je to najjača linija u vojničkom pogledu i kao takva nudi najpovoljnije uslove. ..

Predsednik: Jelu li vam poznati bliži detalji prodora Narodno-oslobodilačke vojske prema Cičevu i Glavatičevu u 'pravcu Kalinovika?

Optuženi: To je bilo na Jablanici. Tamo je bio Andrija Vesković sa delom snaga iz Orne Gore, koje su trebale da zaštite levu obalu Neretve. Razvile su se borbe. On je bio krajnje neaktivan i omogućio je prelaz time što nije dobro osigurao samu odbranu reke. Posle toga na tom pravcu bio je Lukačević. Andrija Vesković i Lukačević odstupaju prema Glavatičevu, odvaja se Voja Lukačević i, innesto da drži Treslkavicu i Bjeliniće, on se baca sasvim udesno, za Konjic, oidakle vrši svoje napade u pravcu Drežniee...

Onog trenutka kada su partizani stigli do Bjelinića, ja sam istog tog dana došao iz Lipova. Došao sam i odmah tog istog dana bio sam na čelu svojih snaga i krenuo u pravcu Bjelinića. Nisam znao tačno položaj partizana. Kad sam se udaljio od Kalinovika nekoliko kilometara, valjda je prošlo dva sata, ja sam naišao na partizane i sa 15 ljudi zadržao se, dok je Pavle naišao posle jedan sat. On se razvio i krenuo u napad. Vođene su teške borbe, nije uspelo ni jednim ni drugim da se odbace, ali te iste večeri Vesković, koji je bio na desnom krilu kod Obija, na jedan dosta lak način, ja sam to posmatrao, sa položaja na kome sam se nalazio, borbama je odbaćen. Tada je bila prekinuta veza položaja, koji je u tom momentu bio obrazovan na liniji Bjelinić—Nevesinje. Onda sam potpuno bio otcepljen od svih tih snaga koje su se nalazile u oblasti Hercegovine, kod Nevesinja.

Predsednik: Gde ste se uputili odatle?

Optuženi: U Kalinovik. Ja sam odmah uvideo kakve je prirode manevar koji se vrši preko Lelije. Ja sam bio ceo dan na osmatračnici. Mene je to nateralo da celo odstupanje orijentišem prema Sarajevu. Uz put taj pravac promanimi i odem preko Jabuke.

Tako sam stigao na Ustimoline, određujući kao drugu liniju koja se ima braniti, liniju Bilja — Drina...

Front je bio jak. Italijanski garnizon (u Foči — nap. autora) mi smo zatekli na bregu. .. Raspored naših snaga bio je izvršen na celoj Pivi i Drini. Pavle odjedared dolazi sa predlogom da hoće da izvrši manevre prema Hercegovini preko Maglića i Volujka, vrlo teškog terena. Ja sam bio apsolutno protivan. Međutim, on je odlazio i ostavo Veskovća koji je kao komandant bio nesposoban i odlazi na Volujak. Glavne svoje tačke koje sam smatrao- da mogu da budu opasne smatrao sam one od Broda na jug i oko Ustikoline. To sam smatrao kao glavne tačke gde će se prodor izvršiti. Ovako oslabljen na frontu izvršen je prodor kod Broda, a Veskovića nije bilo. On je bio dalje iznad obale. Tako, nastaje odstupanje i Veskovićeve trupe se brzo gube. Đurišić se vraća na Šćapan-polja. Kada je došao gde je trebalo da izvrši napad, nije ga izvršio, čuvši šta se dešava, vraća se na Sćepan-polje gde ne učestvuje ni tamo u Hercegovini, ni ovamo na ovoj strani. Posle toga mi sa Ostojićem odstupamo u pravcu Pljevalja i obrazujemo novi deo fronta. Ostavljamo Ostojića na ovom mestu da produži rad, a ja hitam u Lipovo gde me je zvao pukovnik Bejli. Osećao sam jednu drugu stvar: približavanje Nemaca prema Novom Pazaru i Sjenici.«¹⁹

Porazi koji su Mihailovićeve snage pod komandom Baje Stanišića i Petra Bačovića u Hercegovini i Crnoj Gori pretrpele u prvoj polovini aprila, i ovaj poraz Đurišića na Drini, naterali su Mihailovića da donese odluku da sa Vrhovnom komandom beži u Srbiji.

Još istog dana on naređuje pokret.

Kao što smo videli, u izveštajima četničkog komandanta u kojima se pravdaju pretrpljeni porazi, kao glavni njihovi uzroci, navode se učešće u borbama »neboračkih elemenata« u sastavu pojedinih jedinica, »kukavičluk« starešinskog kadra i boraca, »izdaja Crnogoraca i Sandžaklija«. Međutim, »neborbenost« nekih četničkih jedinica ili pojedinih njihovih delova bila su rezultat mnogo dubljih i značajnijih motiva.

Kada su mnogi pripadnici četničkih jedinica, a naročito oni nasilno mofoilisani, uvideli da su obmanuti i uvučeni u izdaju, u zajedničku borbu sa okupatorima protiv sopstvenog naroda, masovno su otkazivali poslušnost četničkim komandantima, napuštali položaje i vraćah se svojim kućama. Ova masovna povlačenja sa položaja i pored primene najstrožijih mera, četnički komandanti nisu uspeli da spreče. Očigledno, izdaja i savezništvo sa okupatorima u borbi protiv Narodnooslobodilačkog pokreta sopstvenog naroda, ne

samo da nije bilo popularno, nego je bilo i ostalo strano svim jugoslovenskim narodima koji su se vekovima borili za svoju slobodu. Svaka izdaja teško im je padala, a učešće u njoj bilo im je i nezamislivo.

*
* *

Sve ovo što se odigralo u toku Četvrte neprijateljske ofanzive, protiv NOP i njegovih oružanih formacija, u kojoj su četničke jedinice Draže Mihailovića bile pod neposrednom komandom italijanskih okupatorskih komandi, bilo je, bez sumnje itekako dobro poznato Dragiši Vastiću.

Čelo vreme trajanja ove neprijateljske ofanzive, Vasić se kao najbliži saradnik i politički savetnik, nalazio u Mihailovićevoj neposrednoj blizini i uporno se interesovao o svemu što se događa, ne samo na političkom, nego mnogo više o događajima na vojnom planu. Isto tako¹, Vasić je bio i u povremenom neposrednom kontaktu sa istaknutim četničkim komandantima: Petrom Baćovićem, Pavlom Đurišićem i Vojislavom Lukačevićem, koji su se naročito isticali u otvorenom savezništvu i saradnji sa okupatorima. On je sa njima, prilikom njihovih dolazaka u Vrhovnu komandu, vodio iskrene i otvorene razgovore o svemu i svačemu, pa i o njihovoj saradnji sa okupatorima u borbi protiv NOP.

Borbu protiv Narodnooslobodilačkog pokreta, sa ciljem njegovog definitivnog uništenja, ne samo da je Vasić odobravao, nego je uporno i podstrdkavao, isturajući parolu: »Po svaku cenu uništavajte trockiste«.

Ostajući veran klasi kojoj je pripadao i boreći se za očuvanje njenih pozicija, Vasić je bio saglasan da prihvati saradnju sa okupatorima i njihovu pomoć i savezništvo u borbi protivu NOP, ali pod uslovom da to ostane u najvećoj mogućoj tajnosti.

Međutim, čvrsto savezništvo između okupatora i Mihailovićevog kontrarevolucionarnog pokreta, ostvareno naročito u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi protiv NOP, nije moglo da ispuni Vasićev uslov i da ostane u dubokoj tajnosti.

Za izdaju Mihailovićevog pokreta prema sopstvenom narodu i savezničkim interesima, najzad je saznala i šira saveznička javnost. Osetivši, tek tad, strah od »odgovornosti pred istorijom, Vasić je pokušavao da se putem neke tobožnje apstinencije ogradi od izdaje pokreta u koji je uneo svoju ideologiju i kome je celim svojim bićem pripadao.

A, ko je u stvari bio Dragiša Vasić?

Draža Mihailović (u sredini), levo od njega šef britanske misije pukovnik Bejli koji je u Vrhovnu komandu Draže Mihailovića stigao sa „puno nade“, ali se ubrzo razočarao. Nepunu godinu posle dolaska konstatovao je da se njegova misija završila neuspehom

Dragoslav Pavlović, potpukovnik, načelnik Mihailovićevog štaba na Ravnoj Gori, do jeseni 1942. komandant Srbije, do polovine 1943. komandant pozadine Vrhovne komande, zatim delegat Vrhovne komande za Istočnu Srbiju i najзад komandant škole kraljevih komandosa

Zaharije Ostojić, major, došao iz Kaira 1941. i imenovan za načelnika operativnog odeljenja Vrhovne komande Draže Mihailovića. U toku IV neprijateljske ofanzive protiv NOV bio je komandant istaknutog dela Vrhovne komande, rukovodio operacijama i koordinirao četničke akcije sa okupatorskim

Mirko Lalatović, major, došao iz Kaira 1941. i sve do 1945. bio u Vrhovnoj komandi Draže Mihailovića na raznim rukovodećim funkcijama

Draža Mihailović (desno) i general Miroslav Trifunović, komandant Srbije od jeseni 1942—1945. kada je poginuo na Zelengori. Rukovodio četničkim akcijama za sprečavanje NOV u borbama za oslobođenje Srbije

Baćović Petar (treći s desna), četnički komandant Hercegovine. Učesnik je i rukovodilac svih operacija koje su njegove jedinice vodile protiv NOV od 1942. do 1945. Drugi s leva je Dobrosav Jevđević delegat Draže Mihailovića na pregovorima sa okupatorima od 1941—1945. U sredini u narodnoj nošnji je britanski major Hadson prilikom posete Hercegovini

Đujić Momčilo, sveštenik, komandant četničke Dinarske divizije u društvu sa svojim saveznicima italijanskim oficirima. Bio je izvršilac teških zločina prema pripadnicima NOP i nedužnom hrvatskom življu u Kninskoj krajini i Lici

Četnici Momčila Đujića sa svojim saveznicima italijanskim vojnicima sa kojima su zajedno učestvovali u svim borbama protiv NOV

Vojislav Lukačević rezervni major, četnički komandant Sandžaka. Jedan od istaknutih komandanata i saradnika okupatora u borbama protiv NOV u toku bitaka na Neretvi i Drini u proleće 1943.

Bajo Stanišić (sa štapom u desnoj ruci) pukovnik, komandant Zetskog četničkog odreda. Komandovao svojim jedinicama u svim borbama protiv NOV u periodu od proleća 1942. do jeseni 1943.

Pavle Đurišić (levo) i italijanski guverner Crne Gore, general Pircio Biroli, na tribini prilikom četničkog zbora održanog u Kolašinu 1943. Sporazumeli su se o zajedničkoj borbi protiv NOV u IV neprijateljskoj ofanzivi.

ШТАБ
ЛИМСКИХ САНАЦИЈА ЧЕТИНИЧКИХ ОДРЕДА

Срп. бр. 23. / 40 - I - 1943

НАЧЕЛНИКУ ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ *Ђуришић*

ПОМЕНАЈ:

Атација на десној орали дима у срезу Бјелополском завршена је. Иста је изведена тачно по утврђеном плану. Резултат ове борбе је:

1) Потпуно су уништена следећа муслиманска села (Секција Плевље, Сјеница, Пех и Котари):
 Вољавца, Губавача, Радијева, Усковићи, Пресечени, Батуриће, Дони Влах (сексија Плевље), Куровићи, Доња, Радијева Глава, Добрећиће, Медине, Доња Костеница, Стубло, Брх, Змијкови, Диповице, Негобратина, Османбегово село, Дуљани, Јасен, Костиће, Камењар, Илање, Годијево, Дикици, Горња Пича, Горњи Радуљани, Врба, Црња, Крачеви, Сипање, Дичине (Секција Сјеница-Пех) - Укупно 33 села.

2) Жртве: Муслимана бораца око 400 (стотине) -
 Жена и деца око.....1000

Наше жртве: 14 мртвих и 26 рањених који су живи

До оволиког броја жртвих и рањених дошло је не услед неправилног вођења од стране старешина, већ због целог нечувања самих војника и њихових херојских пуриша на муслимане, који су били затворени у својим кулама.

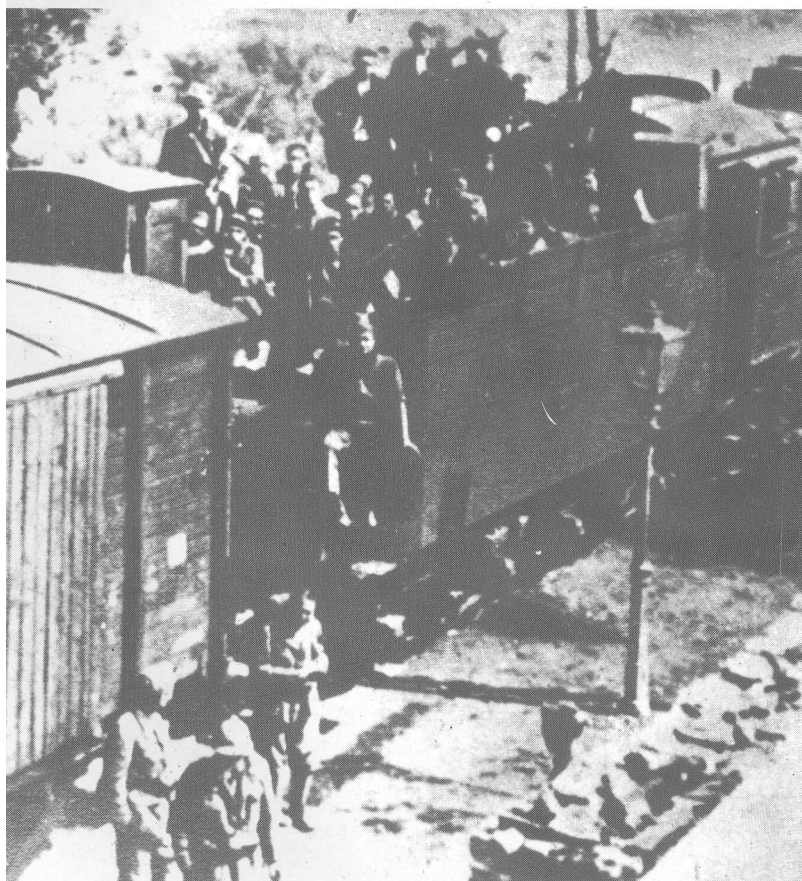
КОМАНДАНТ, мајор
Дав. и Ђуришић

Договорен Јалов
п/И 943

Izveštaj Pavla Đurišića upućen Draži Mihailoviću o zločinima koje je počinio nad nedužnim muslimanskim življem u dolini reke Lima, neposredno pre upućivanja svojih jedinica u dolinu reke Neretve za borbu protiv NOV u toku IV neprijateljske ofanzive

[illegible]

teljskoj ofanzivi

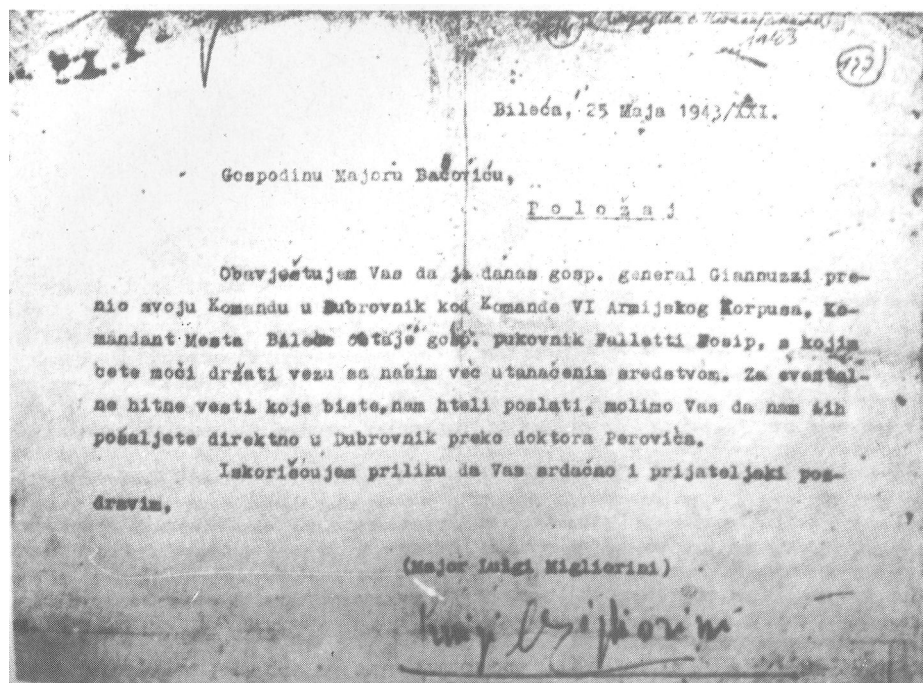
Četničke jedinice pukovnika Baje Stanišića prebacivale su se od Nikšića do Mostara vozovima kojima je upravljala italijanska okupaciona Uprava, kako bi što hitrije zauzeli položaje u dolini reke Neretve i sprečile prodor jedinica NOV u Hercegovinu u proleće 1943.

*Saveznici u borbi protiv
NOP i NOV*

Draža Mihailović i Dragiša Vasić (iza Mihailovića) vrše smotru Rasinskog korpusa pod komandom majora Dragutina Keserovića, koji je krajem maja 1943. došao u Sandžak da bi sprečio dalje napredovanje NOV prema Srbiji

Italijanski major Luidi obaveštava Bačovića da je italijanski general Danuci preneo svoju komandu u Dubrovnik i daje mu uputstva za dalje održavanje veze

Selo Bratiće i kuća (u gornjem desnom uglu) u kojoj je prenočila delegacija NOP, sa Josipom Brozom na čelu. Veća kuća ispod nje, je kafana „Suvobar“, a donja velika kuća je Osnovna škola podignuta 1875. Svi pregovori između delegata NOP i Draže Mihailovića, praktično su završeni neuspelom

Slobodan Jovanović u Kairu 1941 .(levo) desno od njega je Momčilo Ninčić. Obojica su se svojski borili za pružanje pomoći kontrarevolucionarnom pokretu Draže Mihailovića

Kraljica Marija i kralj Petar II. Mati i sin, očigledno, u ne baš prijatnom susretu i razgovoru

Svadbena fotografija kralja Petra II i njegove izabranice Aleksandre. „Narod gine — kralj se ženi”, bila je čestitka naroda i narodnosti Jugoslavije

Draža Mihailović (desno) sa predsednikom Demokratske jugoslovenske zajednice Živkom Topalovićem, očigledno raspoloženi postignutim rezultatima kongresa u selu Ba

Draža Mihailović (u sredini), levo od njega Aleksandar — Aca Aksentijević, nekadašnji poslanik JNS. Politički saradnik Draže Mihailovića i zagrženi protivnik Dragiša Vasića

Neposredno posle kongresa u selu Ba Draža Mihailović je sa svojim bližim saradnicima došao u selo Jančiče gde ga je dočekao postrojeni 2. ravnogorski korpus pod komandom Predraga Rakovića. Na slici Draža Vasić (desno) i Raković (levo) posle izvršene smotre korpusa

Komandant Beogradske grupe korpusa major Aleksandar — Saša Mihailović (četvrti s leva) u poseti VK. U sredini Živko Topalović sa suprugom Milicom. Desno od njih Draža Mihailović. Saša je kao komandant grupe komandosa 1945. stigao u Beograd u kome je otkriven i prilikom hapšenja, davajući oružani otpor, ubijen

Komandant Kraljeve gorske garde major Nikola Kalabić potpisuje sporazum s nemačkim okupatorima u jesen 1943. za zajedničku borbu protiv NOP

Posle postignutih sporazuma četnici i nemački okupatori verno saraduju u borbama protiv NOP u Srbiji

Драго Мате,

За класе комуниста молим те
добро да савршаваш провери меништај још
бар 3 човека и не буде који нареди да
се закољу. Титуш Петру Милешићу Сива
на Бездарова и Живорада Петрића
па ако они кажу да су криви као
комуниста онда највише
закољуће у Јасеници 3, Калужке 2,
Гарић 2, Прљовица 2, Кома Палива
од Јазинца на доведиће

а за њега зна Стамислав. Мене ће
наћи неки друге дан ускрса у Београ
у Месковцу, код Стамислава. Немој
се враћати док задатак не свр-
шиш.

Желим ускрсно да празник
Христовог васкрсења дочекаш сви
здрав. Ловићка

Поздрављам те све а тебе највише
тавој Мила Тера

24.4.43. г

С.С.А.

Naređenje ratnog zločinca Nikole Kalabića da se zakolje 9 pripadnika
NOP

Crne trojke Draže Miha-
ilovića na delu

КОМАНДАНТ
 ГРУПЕ КОРПУСА ГОРСКИ ГАРДЕ
 Н. В. КРАЉА ПЕТРА II
 У СТАЊЕНИ
 Пок. Бр. _____ 1944 год.
 Слобода српске плавине

КОМАНДАНТУ ОТСЕКА НЕМАЧКЕ ВОЈСКЕ РОГАТИЦА-САРАЈЕВО.

Горска Гарда Н.В.Краља Петра II у борбама са комунистима од Ивањице на закључно са обавршеним палинама пл.Деветака, утврдила је екоре ову муницију тако, да је обичан стрелац остао са не 10 метара и на аутомат просечно 100-150 метара.

Услед оваквог стања у муницији немогуће је предузети веће акције пр. таву комуниста, а неким прстивападом комуниста би могли повратити изгубљене положаје и тиме угрожити комуникације које би онда користите.

Како Горска Гарда Н.В.Краља Петра II ни једном приликом није нападала немачку војску иза бусија и зиседа, него се увек само бориле противу највећих злотвора целог света-комуниста, то би у нас и заједничком интересу било добро да нас помогнут у пушчанској, митралеској и бајачкој муницији, то би нас би могла продужити нашу борбу до коначног уништења комуниста.

У овом раду надам да неће обиди за везу војнички г. ар-
./.

Ковина који ће Вам усмено изложити наше данашње најпужније потребе.

Сматрам, да ћете ме као војник и националиста потпуно разумети и схватити ситуацију у којој се данас заједно налазимо, тећите нас у тежкој пре помоћи.

Командант Горске Гарде Н.В.Краља
инжињерски наред,

Komandant Grupe korpusa gorske garde Nj. V. kralja Petra II Nikola Kalabić traži municiju od svojih saveznika nemačkih okupatora za borbu protiv NOV

GRAĐANSKI
BUNTOVNIK
I VELIKOSRPSKI
NACIONALISTA

VRAĆANJE U PROŠLOST

Rođen 2. septembra 1885. godine u ustaničkom kraju Srbije (Gornji Milanovac) u patrijarhalnoj, pravoslavnoj srpskoj porodici, Dragiša Vasić je još od ranog detinjstva sticao vaspitanje u duhu srpskih borbenih nacionalnih tradicija, koje je tokom daljeg školovanja uporno- dograđivao.

Ubistvo kralja Aleksandra, poslednjeg iz dinastije Obrenovića i kraljice Drage, kolje je 29. maja 1903. godine, izvršila oficirska zaverenička grupa sa 'kapetanom Dragutinom Dimitrijević-Apišom na čelu, nije ostalo bez uticaja na kasnije formiranje Dragiše Vasića, koji je u to vreme bio osamnaestogodišnji gimnazijski maturant.

Montirani »Solunski proces« održan u toku prvog Svetskog rata 1917. godine u Solunu protiv »zaverenika«, sa Dragutinom Dimitrijevićem-Apišom na čelu, na kome je, iako nevin, osuđen na smrt i streljan i Vasićev rođak major Ljubomir Vulović, potpuno su distancirali Vasića od vladajućeg radikalskog režima, obilato podržavanog od regenta Aleksandra Karađorđevića, i približavalo ga pristalicama protivrežimske organizacije »Ujedinjenje ili smrt«, nazvane »Crna ruka«, a njene pristalice »crnorukcima«.

Vasićev stav prema »zaverenicima« što ujedno predstavlja i njegov politički stav u tom periodu, najbolje se vidi iz predgovora koga je Vasić napisao u svojoj knjizi »Devetsto treća«, objavljenoj 1925. godine, u kome piše:

»Za ovih dvadeset godina državnoga života našeg, prestizali. su se događaji tako brzo i vrtoglavo da je poslednji, po naročitoj važnosti svoljoj, redovno zapostavljao one što su mu prethodili. On ih je, bez obzira na značaj njihov i uticaj, ostavljao- i za sobom bacio u senke manje ili više tamne, često i najpotpuniji mrak zaborava. Tako su savremenici njihovi isto ono što i čovek koji zauzet, vaiima novim i pobasnelim, na obali morskoj, zaboravlja potpuno one što su pre njih, razbivši se sa užasnom rikom o hridine, nestali kao da nikad nisu ni postojali.

U tako vihorskom letu činjenica is-torijskih ne bi, prema tome, ništa čudno bilo shvatanje: da je ova naša prekomerno uzburkana današnjica tamnija ipak svojim savremenicima, i da je to uvek i sa svakom današnjicom, nego što će biti onima koji će se mnogo docnije, proučavajući je savesno i strpljivo, gnjurati u nju kao što se to uvek čini po prošlosti. Tačno je i to, nema sumnje, da nam prava i apsolutna istina u Istanji ostaje redovno nepoznata. U nju, rekao je neko, može da veruje samo onaj koji nikad nije gledao kako se Istorija stvara, jer svaki koji je doživeo nekoliko događaja i u njima sudelovao mora biti uveren da se puna i prava istina ne može naći u dokumentima. Ali nam iskustvo, isto tako, dokazuje i takvu brutalnu neobaveštenost kao i takvu drsku nesavesnost o pojedinim značajnim činjenicama današnjice, da nam ipak izgleda i neverovatna i nepojmljiva i nemoguća jedna tolika istarijska nepravda po kojoj bi i budućnost, pošto bude u položaju da brižljivo prikupi i nepristrasno oceni sva razbacana dokumenta o njima, isto onako mogla ostati u magli jedne tako žalosne zablude. Ovo bi se moglo potkrepiti jednim jednim primerom i to skorašnjim, ako bi se podsetilo na onaj tako karakterističan slučaj u parlamentu, kad je izjava jednoga člana 'kabineta najveće političke grupe, a koja se ticala prisvojenih zasluga njenih u pobedonosnim ratovima, izazvala burne proteste opozicije, koja se stišala tek onda kad je ministar pristao da je i u mnogome izmeni i ublaži, deleći ih, posle toga, velikodušno i drugima. Tom prilikom, i usred žestokog sukoba opozicije sa većinom skupštinskom, pri kome se zasluga uspeha pripisivala svakome, niko se nije ni setio ni usudio da pomene ime čoveka koga budućnost, kad o tome bude svoj sud izricala, nikad ne bi mogla zapostaviti, ime Kralja Milana, komandanta Aktivne Vojske. I samo sa tom uzvišenom utehom i osećanjem izvesnosti da će sve one činjenice, ako ne sad a ono bar docnije, stajati u mnogo boljoj svetlosti istine, potrebno je, da u ovim danima toliko gorke tuge i bolne sumnje sa kojom posmatramo svoju rođenu zemlju, sve oči budu široko otvorene te kako se ne bi propustilo da uoči ono što je značajno-, a iz dokumenata koji svakoga časa prete da svirepo potonu u okeanskom bezdanu zaborava u kome se svakodnevno dave njihovi tvorci i od kojih je već do sada najveći broj nestao zajedno sa svima tajnama najvećeg interesa i važnosti istorijske.

Odigrani u tok-u poslednjih dvadeset go-dina, majski prevrat, sa svima svojim po-sledicama, makedonska akcija, prioritetski spor ili sukob, sarajevski atentat i solunski proces, događaji su takvi o ko-

jima se i bezmalo u svima krugovima našeg proširenog društva tako rado pretresa, a sa onoliko isto temperamenta i radoznalosti sa koliko nepoznavanja i neobaveštenosti.

Međutim, to vreme, tako nemirno i uzburkano', može se razumeti, ali tek posle vrlo pažljive studije događaja u njemu odigranih, takve koja uspeva da razgoliti svu ionu unutrašnju, neistinu i sve prividne uzroke njihove, otkrivajući genezu celoga pitanja, svih doenijih pitanja sa pravim uzrokom svega što je sledovalo, a koji treba tražiti jedino u onoj uzurpatorskoj požudi jednoga činioca, koji se, u dubokom uveranju o državničkoj nesposobnosti faktora određenih da vode i odlučuju, s jedne strane, i prevelikoj ravnoдушnosti naroda, s druge strane, upustio bio u vršenje jedne potajne moći 'kojoj se, i sve do današnjeg dana, niko ozbiljno nije usudio da usprotivi.

Taj činilac to su oficiri, a oni faktori samo organi njihove volje čije su simptome ponekad i pokušavali ukloniti, ostavljajući uvek uzroke potpuno netaknute.

Ali, pitanja ova, tvrdilo se, imaju svojih bolnih mesta, zbog kojih je uzdržljivost njihova pretresa danas više nego, ikad potrebna. Još nesolidno utvrđenu, još nedovoljno obezbeđenu, državu, navodi se, treba ostaviti na miru sa njenom brigom konsolidovanja. Sve rane prošlosti neka ostanu u svojim provizornim zavojima do boljih prilika. Mlada država, okružena samo neprijateljima, sa jednim mučnim problemom u svojim rođenim krilima, ne treba da bude uznemiravana nikakvim raspravama koje bi mogle izbaciti nove, teške i neprijatne probleme sa njihovim nedoglednim posledicama. Zaista, mnoga od onih pitanja prošlosti sadrže bezbroj bolnih mesta. Ali je, nema sumnje, još bolnije živeti i ćutati u, vremenu sveopšteg falsifikovanja i umreti pod sramotom. Zaista, najpreča briga mlade države jeste njeno brzo konsolidovanje. No baš u tom interesu jeste i pažljivo odvijanje onih krvavih zavoja pod kojim se razvija, širi i crvlja sav užas moralne truleži koju treba sprečiti. To je i sveta dužnost našeg unutrašnjeg narodnog života.

Razlog spoljašnje opasnosti, krajnje zloupotrebljen i neosnovan, mogao je u prvo vreme i sprečavati javni pretres pitanja o kojima se nije uzdržavalo da raspravlja inače. On je, po svemu izgleda, neprestano istican baš zbog toga da se ova pitanja ne bi otvarala. Ali, u očima ozbiljnih duhova taj razlog ne može više ni da opstane. Naprotiv, mlada, ali jaka i velika nova država, ne poznaje danas nikakve opasnosti, i nikad je naša država, uopšte, i od postanja u manjoj meri nije poznavala. Pa ipak ona mala, od pre rato-

va, Srbija, pritešnjena između dve carevine i trećim nepouzdanim susedom, ta malena Srbija, u stvarnoj opasnosti, nikad ovu nije osećala u meri u kojoj se sve do skrara usipevalo da oslabi nacionalno samopouzdanje u novoj državi, opkoljenoj, istina susedima neprijateljski raspoloženim, ali susedima tučenim, razoružanim, zauzetim svojim sudbonosnim brigama, prezaduženim i za dugo nesposobnim da ma kakvu opasnost bilo za koga predstavljaju i prete,

Sa svega ovoga pretres ovih značajnih pitanja trebao je već davno da otpočne i pravo je čudo zaista da već danas nismo preplavljeni knjigama posle kojih bi svi oni događaji bih mnogo boljom i jasnijom svetlošću obasjani.

Što se mene tiče, ja sam ovom radu pristupio- podstaknut samo jednim pukim slučajem.

Jednoga dana, pre nekoliko godina, a u bakalnici jedne male palanke, ja sam pronašao neke među odlomcima svoga rukopisa koji sam pisao mesec dana posle prevrata od 29. maja. Oni su sadržavali opis one krvave noći i moje đачke utiske o svemu što sam tada svojim očima video. Cele te noći, kao gimnazist, a sa još dvojicom svojih drugova, bio sam, na ulici, očevicac događaja. I taj rukopis, brižljivo čuvan pre rata u mom pisaćem stolu, kojim su se za okupacije poslužile austrijske vojne vlasti moga mesta rođenja, dospao je najzad do bakalnice u kojoj sam ga slučajno pronašao. Na izbleđelim tabacima njegovim pošlo- mi je ipak za rukom da pročitam mnoge, od zabeleženih utisaka. I tada, čitajući ih, bio sam iznenađen bezbrojnim pojedinostima koje sam -potpuno bio zaboravio. One su za mene bile isto tako nove i nepoznate kao što bi bile i za svakog drugog koji je onu noć prespavao i rukopis ovaj slučajno um-esto mene pronašao i pročitao. Tada sam smesta odlučio da sve one utiske na osnovu ovoga obnovim i ponovo napišem. Poveravajući o tome najbližoj svojoj okolini, podstaknut sam, posle toga, da ovaj mali rad proširim do jedne mnogo opsežnije obrade onoga tako važnoga datuma naše Morije, utoliko pre što su mi veze intimnog poznanstva sa tvorcima njegovim to obilato omogućavale. I tako je postalo ovo delo za čije priloge kao i svedodžbe, neosporno verne, dugujem bezbrojnim licima.

Bezmalob svi glavni učesnici u događaju od 29. maja, onda viđanijim učesnicima u dvema t. zv. kontra zaverama, niškoj i fergujevačkoj, pored njih mnogi ministri pok. kralja Aleksandra, porodice umrlih i poginulih ministara, političari koji su u onom političkom periodu stajali u centru javnoga života i interesa, moj pok. tast Stojan D. Ribarac za svoga života, bibliotekar Narod. Bibliote-

ke g. Tomić, koji mi je dopustio izuzetan pristup u nju i mnogi drugi, zadužili su me uslugama posle kojih mi i nije vrlo mučno bilo ući u ispitivanje istorijske istine o događajima kojima se u ovoj knjizi bavim. I zato sam prema svima njima ispunjen toplom i večitom blagodarnošću.-«¹

UREDNIK PROGRESA

Godinu dana po završetku prvog svetskog rata, 1919. godine, Vasić objavljuje prvu svoju knjigu pod naslovom »Karakter i mentalitet jednog pokoljenja«, a zatim, u prvoj polovini 1920. godine, zajedno sa Dušanom Nikolićem i Momikom Nikolićem, pokreće slobodoumni i nezavisni politički dnevnik »Progres«, čiji je vlasnik bio pesnik Sima Pandurović. Prvi broj »Progres« je objavljen 19. maja 1920. godine, a zadnji 31. avgusta iste godine.

U njemu je Dragiša Vasić pisao uvodnike političkog karaktera pod raznim naslovima kao: »U ime progres« , »Bezvlašće«, »Ravnodušnost«, »Gloženja i neodgovornost«, »Jugoslavija i Albanija« i druge. Svi Vasićevi uvodnici su, u suštini iskazivali krajnje nezadovoljstvo i razočarenje stanjem i uređenjem novostvorene kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Književnik Marko Ristić je u svom dnevničkom sećanju u knjizi »Hacer tiempo« zapisao:

»Gutali smo feljtone Progres« , koji ni po čemu nisu ličili na feljtone »ozbiljnih« državotvornih listova: u feljtonu Progres« , koji je pod uredništvom Dragiše Vasića i Momka Nikolića bio socijalno progresivan i politički zaista borben (iako naravno ideološki zbrkan)

Istovremeno Vasić ulazi u krug naprednih pisaca, među kojima se naročito isticao književnik Miroslav Krleža.

Radi javne kritike upućivane na adrese organizatora »Solunskog procesa« i simpatijama izražavanim prema pripadnicima »Crne ruke«, kao i zbog članaka objavljivanih u »Progresu« u kojima je javno kritikovao vladajuću garnituru, Vasić je, u jesen 1920. godine pozvan na vojnu vežbu i upućen u jedinicu koja je bila angažovana u gušenju ustanka u Albaniji.^{1®}

Godinu dana po završetku vojne vežbe, krajem 1921. godine, Vasić objavljuje feljton u 22 nastavka u listu »Republika«, pod naslovom »Dva meseca u jugoslovenskom Sibiru«, a zatim, 1922. godine, isti tekst i pod istim naslovom objavljuje i u knjizi.

U svojoj kritici ovoga feljtona i knjige, književnik Duža Rado-
vić je, pored ostaloga napisao:

»Knjiga »Dva meseca u jugoslovenskom Sibiru« ukoliko je u
stil, kojim je pisana, izgubila u potenciji i kritičnosti, utoliko je-
dobila u svom umjetničkom efektu. Pisana tonom i načinom jedne
pripovijetke, naročito pri kraju, ova knjiga je postala kao prelaz u
budući novelistički rad Vasićev. Tamo u »Jugoslovenskom Sibiru«,
kao Dostojevski u Omsku, Vasić je pronašao, tako reći, sebe kao-
pripovjedača.«²

Na ovu knjigu osvrće se i književnik August Cesarec. U tekstu
»Lef« u Jugoslaviji, objavljenom u sovjetskom avangardnom časopisu
»Lef« 1923. godine, on piše:

»U našu lijevu frontu u umjetnosti treba da se ubroji i Dragiša
Vasić, osobito zahvaljujući njegovim snažnim opisima jugosloven-
skog Sibira. U Rusiji se ne zna da je Jugoslavija, koju dobro in-
struiraju vrangeli primila sve divote carskog poretka, ubrojivši
ovamo za političke prognanike i Sibir, koji se kod nas zove Alba-
nija. U takav je Sibir u svoje vrijeme bio prognan i Dragiša
Vasić.«³

U istom tekstu u »lijevu frontu«, pored Vasića i sebe, Cesarec
svrstava još Krležu koji je na prvom mestu. »To je«, podvlači,,
»naša lijeva fronta, koja stoji u uskoj vezi s komunističkom«.

A, o Vasićevoj knjizi »Dva meseca u jugoslovenskom Sibiru«,
piše 1932. godine, i književnik Velibor Gligorić, u knjižici »Knji-
ževne magle«:

»Brošura je mogla biti težak pamflet, jedan od najžešćih i naj-
surovijih dokumenata tamnih strana našeg poratnog života, ali se
izvrgla u pripovetku u kojoj je stvarnost umekšana knjiškim senti-
mentalizmom i pokrivena knjiškim dekorom. Naziv brošure uka-
zuje na političko progonstvo, sadržina izlaže muke boraca, ratnika
koji tek što lje izašao iz rova ubačen je u opasnosti zbog slobodne
reči, slobodne kritike. Ali kud i kamo bi brošura bila istinitija i
vernija da je Vasić u njoj, opisao umasto albanskih pejzaža i razgo-
vora oficira pod šatorima onu tragičnu stvarnost kojoj je bio oče-
vidac.«⁴

REPUBLIKANAC I BRANILAC NA „VIDOVDANSKOM PROCESU”¹

Posle gašenja »Progres«, Vasić je po političkom ubedenju republikanac. »Republika«, organ Republikanske demokratske stranke, na naslovnoj strani broja od 1. januara 1921. godine (do 20. marta 1921. godine izlazi svakog dana sem ponedeljka a zatim nedeljno) donosi »Izjavu grupe 'Forgres' o ulasku u Republikansku stranku«, a Vasića odmah srećemo među članovima Glavnog odbora stranke i među vatrenim govornicima na njenim javnim skupovima. Iz kompleta »Republike« može se videti da u januaru 1921. godine, zajedno sa Jašiom Prodanovićem, Jovanom Đonovićem i Bož. Pavlovićem, na »velikom građanskom zboru« govori u ime stranke »O razornom radu današnje vlade«; u februaru na stranicama lista srećemo njegovo ime među delegatima stranke »određenim da prisustvuju sastanku poslanika Hrvatske Republikanske seljačke stranke«. Izveštaj koji su o tome podneli Glavnom odboru stranke i objavili u »Republici« od 18. februara izazvao je zabranu tog broja ali su, uprkos tome, već sutradan učesnici putovanja u Zagreb istupali na zboru na Slaviji govoreći »Šta su videli u Hrvatskoj« i štampajući zatim te govore u listu.

Zbog takoreći, istovetnih stavova -prema vladajućem režimu u novostvorenoj kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i povoljnih međusobnih ocena književnih i publicističkih radova, između Vasića i Krleže, ubrzo, dolazi do prsnog i iskrenog prijateljstva i druženja. Opređeljeni marksista, Krleža je čitavu deceniju imao znatnog uticaja na Vasića, koga je izuzetno oenio, naročito posle »Vidovdanskog procesa«, održanog od 15. januara do 23. februara 1922. godine, protiv Spasoja Stejića i njegovih tobožnjih saučesnika, zbog neuspelog atentata na regenta Aleksandra Karađorđevića, 28. juna 1921. godine.

Ovaj neuspeli atentat državni tužilac je predstavljao kao delo rukovodstva komunističke partije i kao početak komunističke revolucije u zemlji. Zbog toga su na sud izvedeni sekretar Centralnog partijskog veća, Filip Filipović i tehnički sekretar partijskog veća

Vladimir Ćopić sa još osam bivših komunističkih poslanika od kojih su petorica bili članovi Izvršnog odbora Komunističke partije.

Kao drugi branilac Spasoja Stejića pojavljuje se i advokat Dragiša Vasić. On je ubedljivo izneo sve one okolnosti u kojima se pod ostrim i drastičnim pritiskom režima našla radnička klasa, čije masovne proteste sudski organi hoće da iskoriste za napad na Komunističku partiju. Njegova odbrana se zasnivala naročito na tome da su opšti ekonomski i politički uslovi, u kojima se ogromna većina naroda našla u bedi i bezizlaznom položaju, materali u razočarenja i revolt jednog od dobrovoljaca u ratu, koji je trebalo da donese slobodu narodu.

Završavajući svoju odbranu Vasić je rekao:

»— Uostalom, gospodo sudije, da su ovi ljudi pokvareni i nevaljali, kako je to istakao tužilac, oni danas ne bi sedeli ovde na optuženičkim klupama, okruženi bajonetima vlasti, nego negde u toplim kancelarijama, a mnogi od njih — kao inspektori i načelnici za raskošnim pisaćim stolovima, za kojima sada sede bezbrojni hohštapleri koji ništa ne rade, koji ne znaju ništa da rade i koji po svojim sposobnostima njima nikad ne bi mogli prići.

Na to je Triša Kaclerović dobacio: Vrlo dobro!

— Ja moram da kažem, — nastavio je advokat Vasić, — da od kad postoji redovno pravosuđe u ovoj zemlji, većeg skandala nije bilo od ovog. Pre svega, kukavički je iza jednog zakona kakav je onaj državnog tužioca, iza busije, gađati ljude koji nisu u mogućnosti da se odmah brane.

Predsedavajući je na ove reči protestovao, ali je Vasić nastavio mirno da govori:

— A posle, hteo ne hteo čovek dobija utisak kao da ovu tužbu nije pisao jedan nezavisan sudija presionice, nego kakav vojni islednik nekakve konjičke divizije, koji je sastavio pete i mamuze i kaže, recimo, nekom zainteresovanom gospodaru: Satrću ih, za vašu ljubav, boga ta komunističkog!

Predsedavajući opet protestuje, a Kaclerović dodaje:

— Odlično i istinito govori!

Objavljena je kratka pauza i Stejić se diže sa optuženičke klupe da čestita svojim braniocima.«

U svojoj odbrani, Filip Filipović je najpre opovrgao iznuđena priznanja pojedinih optuženih da je rukovodstvo Komunističke partije organizovalo atentat na regenta Aleksandra, a zatim je u dužem govoru izneo osnovne postavke programa i taktike Komunističke partije. U toku ovog izlaganja rekao je i sledeće:

— Mi smo govorili i o valutnom haosu, rekli smo da se to pitanje može resiti, ali smo tražili da se komfiskiju sve ratne dobiti.

Na ovo, Vasić je dobacio:

— Zato su vas i uhapsili!«¹

Ova Vasićeva upadica ujedno objašnjava i jedan od glavnih motiva koji je uticao na njega da se prihvati za branioca na ovom procesu. Bila je to njegova dubinska mržnja prema vladajućoj Radikalnoj stranci i njenom režimu, protiv koga se on, ne birajući sredstva, upravo borio. Tako je i ovaj proces iskoristio kao tribinu za raskrinkavanje radikala i njihovog režima.

Pre početka sudskog procesa, Vasić je, kao branilac, omogućio Krleži da u zatvoru poseti okrivljene. O ovoj poseti Krleža je u pismu upućenom 1922. godine, dr Milanu Ourčinu, uredniku časopisa »Nova Evropa«, a koje je Krleža objavio u svom dnevniku, pored ostalog napisao:

»Pišem Vam po povratku iz Beograda, gdje sam bio sa Dragišom V-em. On vas pozdravlja i moli da poduzmemo nešto za njegovog klijenta (atentator Spasoje Stejić — nap. autora), jer eto, u svatovima su i krunisane glave sklone ljudskim slabostima, pa bi se eventualno moglo nešto poduzeti. Oko — recimo — pomilovanja ... «²

Kod pominjanja Vasićevog imena Krleža je napisao i sledeću napomenu:

»Dragiša Vasić, 1922. advokat Spasoja Stejdća, republikanac, koji je u svom obrambenom govoru dao lik vidovdanskog atentatora kao pojave anarhoindividualističke, prkosne i nadasve smione, čovjeka po urođenim sklonostima spremnog da nagonski slijedi trag svojih moralističkih uvjerenja, bez obzira na posljedice, Austrijski dezertar, kaplar dobrovoljačkog korpusa, ranjavan i odlikovan za hrabrost, ratni invalid, Spasoje Stejić je, po prikazu Dragiše Vasića, ratujući samopožrtvovano i idealistički za ostvarenje viših moralnih i nacionalnih ideala, stekao uvjerenje ikako je najveće poniženje za čovjeka šutjeti u sramoti usred zuluma, i tako je uznemiren svojom savješću podigao svoj glas, da bi se našao pred sudom kao izmrcvarena krpa mesa. Martir pred krvnicima, koji usred lokve svoje vlastite krvi nije progovorio ni riječi i nije potpisao ni jednog jedinog slova priznanja koje se od njega — na mukama — tražilo, da prebaci krivnju za svoje djelo na Komunističku partiju, on je punu odgovornost za zakonske posljedice svoga čina uzeo na svoju glavu i time izazvao nepodijeljeno priznanje

svih koji su uvjereni da će inkvizitorske metode našu zemlju survati u propast.

Braneći Stejića, Dragiša Vasić progovorio je o sebi, o svojoj vlastitoj moralno-političkoj krizi, u ime jedne generacije koja je sa Solunskim procesom doživjela rasulo svih svojih političkih ideala kakvi predstavljaju model svake demokracije. Ozlojeđeno političkom luđošću usred primitivnog zuluma gdje se novac, karijere i ugled stječu potkupljivanjem, podvalama i prevarom, gdje gola sablja, volujaska žila i kundaci služe kao jedini politički dokaz, Stejićevo pokoljenje pobunilo se na liniji svoje savjesti. Proglasivši ovaj, par ekselans, dvorski proces juridičkim skandalom koji ne vode sud, nego žandarski podoficiri, zvekećući sabljom i mamuzama a ne pravim dokazima. Vasić je uspeo odvojiti Stejićevu krivnju od ostalih suoptuženika i tako je — sa Rajkom Jovanovićem i Trišom Kaclerovićem — doprinio, da je i na onom bijednom sudu ipak uspjelo dokazati kako funkcioneri KPJ ni formalno nisu bili u neposrednoj vezi s atentatom.

Ratujući sedam godina 'kao rezervni kapetan na svima frontovima od Kumanova i Bregalnice do Kolubare, pa preko Albanije do Soluna, pod političkom sumnjom zbog nekih iskrenih riječi o pravnom apsurdnom Solunskog procesa. Dragiša Vasić godine 1922. već je autor pamfleta o »Jugoslovenskom Sibiru« i niza proturežimskih deklaracija u »Progresu« i u »Republici«; u prijateljskom kontaktu sa mnom on sprema svoju stidiju »Godina 1903«, od koje će prve odlomke objaviti u »Književnoj republici«.

Pismo Curčinu Krleža završava sledećim pasusom:

»Sa Dragišom posjetio sam St-a (Stejića — nap. autora). Prošao sam kroz Glavnjaču i one iz procesa slavne i čuvene koride i podrumu sa ovim Čakijevim dimnjacima. Covek leži u nekoj straćari i čumezu od dvorišne šupe, u nékoj daščanoj drvarnici na betonskoj priči, a ovaj kavez od letava upravo je tolik da se može provući uz betonsku priču do vrata, koja se otvaraju na dvorište. Zvekeće lancima i ja sam imao impresiju da vuče glomazno neko naručje od gvozdениh veriga kao, Baš-čelik. Okovan je i sapet kantancima i negvama na rukama i na nogama, a kako je tu prezimio i kakoi na onom pasjem ležaju pod vedrim nebom nije izdahnuo, što je za ljudski mozak nepojmljivo. Sasvim fantastično, neopisivo, perversnije od svega što se ikada čulo o kalemegdanskim kazamatima još za pašaluka.«⁴

Prema navodima Ivana Očaka u knjizi »Krleža — Partija« »Vasić je na Krležinu molbu pristao da brani uhapšene komuniste.«⁵

Kao branilac na »Vidovdanskom procesu« Vasić je imao prilike da se, preko pohapšenih ikomunista, detaljnije upozna sa strahotama policijskog režima koji je tada vladao u novostvorenoj kraljevini. Ova saznanja isu ga inspirisala da napiše priču »U praznom oltaru« kolju je posvetio Miroslavu Krleži i objavio 1922. godine, u zbirci svojih pripovedaka, pod naslovom »Utuljena kandila«.

Evo te Vasićeve priče:

»U PRAZNOM OLTARU

(Miroslavu Krleži)

Posle se opet nešto razjasnilo u svesti radnika Petronija Svilara. U tom trenutku, ćelija, sva krvava i opoganjena po zidovima, bila je slabo osvetljena, a dva iskrivljena, zla i zlobna oka stnažara pred vratima, sa bajonetom o ramenu, vrebala su ga krvnički kroz četvrtastu rešetku od gvožđa. On je ležao raskrečen poleđuške na betonu i topla, gusta krv tekla mu je iz usta pa silazila niz bradu na razdrljene, rutave grudi koje su ga bolele, dok se po usnama bila zgusnula i usirila. Nešto zamršeno i teško vritelo se po bolesnoj glavi i neizdrživo raspinjalo mu i kidalo nerve, pa ga udaralo i sefclo po slepim očima i mozgu.

Svilaru se učinilo da je sve ono bio samo užasan san...

Onda kad je zastao bio kod kapije i pošto je zbunjeno prešao preko fabričkog dvorišta, onda kada je zastao kod gvozdene kapije da se vrati u fabriku i protestulje zbog bezrazložnog otpusta pred nadzornikom, oma škripa i tresfcanje natovarenih kola starom gvožđurijom i ono svojstveno oštro strujanje i lomljava u organizmu fabričkog kolosa, pomutilo ga je, pa se, ne razumevajući ništa od svega što se s njim dogodilo (s teškim olsećanjem samo da je bez krivice ostao bez rada i da će to strašno pogoditi njegovu porodicu) okrenuo naglo i podužio da se vuče kroz šarenu gomilu sveta s obe strane trotoara. Tada mu se učinilo, kao da se jedno lice sa nečim podozrivim u ponašanju, u sivim čakširaima i zelenim uvijačima oko nogu, podmuklo probija za njim kroz onu gomilu sveta, da ga prati u s topu, pa se trudi da ga ni za momenat ne izgubi iz vida. Zatim, po snošljivom izgledu, slično lice, preko puta i uporedo, kako ga lukavo posmatra i onda, čim je skrenulo- u sporednu ulicu, ne znajući ni sam zašto će baš tuda, sve se nešto izmešalo, zgužvalo, ispremetalo na tom mestu gde se onako isto šumno kretao i bučao život ulice. Ona dva lica sjurila su se najedanput pa ga šćepala sa rečima »u ime zakona«, onda se on odvažno usprotivio i jedno

od njih snažno odgurnuo od seibe, pa ga je, posle toga, nešto masivno, teško i pljosnato lupilo po glavi te mu se u očima sve izokrenuto kada se spotakao i pao kolenima i vilicama na ploče.

Posle su ga podizali, gnječili, tresli i vukli (uz nesložne i neke ispresecane i brze reči i primedbe) dok mu je glava, kao odsečena i kao da se drži samo, na koži, padala čas napred, na grudi, čas levo i desno, na ramena, a čas presamičena ostajala tako zabačena na leđima, otvorenih žednih usta i uvek pomućenih očiju. Jednog samo trenutka urezala mu se u mozak napregnuta neka radoznalost prolaznika što su zastajali, skakali brzo s kola ili pritrčavali s raznih strana, ali ne s kakvim zaprepašćenjem ih užasom nego prosto da vide u čemu je stvar, ili onako kao. kad se gleda u zamku zapala divlja zver koja se ludo otima, a nema nikakve nade da će se istrgnuti.

I sva ta radoznala lica i one iskežene glave žandarma sa nečovečijim očima i druge načičkane maske na dućanskim prozorima, oknima tramvaja i balkonima, pa fijakeri, 'izlozi sa raznim nekim bistama od voska, boćicama, brkovezima, ženskim šeširima i svilenim bluzama, časovnicima i -prstenjem, sve se to povuklo bilo s njim u jednom munjevitom zbrkanom pokretu i tako sve do potpunog mraka svesti.

»Ah nije u tome stvar. Nego stvar je u tome zašto je sve ono bilo ,kakav je ono uzrok i zašto su me...« I Petronije Svilar, nespособan da poveže misli i da njima upravlja po svojoj volji, pritisnu lepljivim prstima vrelo i znojavo čelo i slepoočnice da bi se još što god setio i da bi, koliko toliko, umirio burnu i mutnu uzbunu utisaka što su 'bez veze navirah u nemoćnom mozgu koji se trenutno bio probudio. Zatim grozno smrvljen i uzrujan, osećajući opet svakim nervom da mu se mrači svest i obavija nekim crnim dimom polusna, on prikupi sve svoje sile da ustane i uspravi se, ali ga u tom opomeni zveket gvožđa na nogama i onda se najedanput sruši u nemoćnom besu, pa obamro klonu i oseti kako opet tone negde dole u mračni bezdan pun maglovitih, zamršenih slika.

Tada zaboravi sve po stoti put pa oseti kako ga guši jedan mučan osećaj straha u snu, isto onako kao u ratu, u prvim kišnim noćima pred nagoveštenu borbu, kad je izvesnost da se pogine uvek veća od mogućnosti da se preživi, neizdrživ i nelagodan jedan pritisak do očaja. I onako isto- kao ione noći, uoči dana kad je užasno ranjen u kičmu, begao je od nevidljive neke opasnosti, od koje se nigde nije mogao Skloniti, hteo da viče i sveg glasa i da zapomaže

nečiju pomoć, ali ga teške, za zemlju prikovane noge, izdavale i glas mu umirao u grlu. Pa je sad osećao kako sav umire, zapinjao -da pokrene olovne noge, da se spase, obuzet strašnom teskobom i užasom i gonjen prinudnom i nevidljivom nekom silom, ali je bio nemoćan da umakne i da se ima gde sakrije, jer je svaki zaklon postao žalosno bedan i debeli, ogromni zidovi iza kojih se, kao ono u ratu, krio od granata pretvarali su se u kutije od kartona, a velike građevine u šatore od platna. I ta opasnost pojavila se, posle, kao neki neizdržljiv stid što ga je osetio još onda: kad je između dva štražara s bajonetima, kaljav i krvav, s lisicama na otečenim rukama, vučen kao prebijena zver na lancima, vozovima raznim ka prestonici (u tom trenutku sinulo mu je gde se nalazi), svlačen na mnogim stanicama, gde se tiskao svet i gde je iznemogao ležao na zemlji posmatram opet od radoznalih putnika čije je poglede, kroz otvorene prozore vagona, izbegavao. Pa iz vrtloga ove borbe polusvesti i snova izvlačila se i s mukom čupala izvesnost neka donekle, ona izvesnost poslednjih trenutaka što je preživeo na putu i on podiže opet glavu i upravi pogled na rešetku kroz koju su sevala ona dva iskrivljena oka sa strašnom zlobom.

I baš u tom trenutku začuli su se nesložni, uzdržani nečiji glasovi pred vratima, pa težak, veliki ključ što se, uz zveket drugih ključeva, sa nekom, jezivom pretnjom, okretao i vrteo u bravi, kao kasa, glomaznih vrata njegove ćelije. Onda udoše neki ljudi i okružiše ga. Iz džepnih električnih fenjerića pofculjaše tada mlazovi žute svetlosti sa više strana i osvetliše veliki grbav i kriv nos nad tankim crnim brkovima, pa jake čone kosti i ceju mrtvački bledu (u koliko ne beše krvava) glavu Petronija Svilara, koji, ne «hvatajući ništa, cvokoćući vilicama i obamirući od straha, otvori svoje zamućene i mokre oči.

Tada se, jedan od onih natmurenih ljudi s cigarom u zubima, debeo i važan, dotače nogom njegovog ramena.

— Taj tu, opasan zlikovac!

— Ej, čuj ti Petronije Svilaru!

Pomodorele i krvave usne njegove läko su zadrhtale, lice se zgrčilo u bolnom izrazu, bezumno one su molile za milost, ali on, zgrčen pod pogledima onih očiju što su sijale divljim besom, ne izusti ni jednu reč i jedini osećaj što ga obuze bio je: da je sasvim sam, strašno izgubljen, bez pomoći ljudi, da ne postoji niko ko bi ga spasio od nečeg užasnog.

— Petronije Svilaru, razmisli se dobro; svi su, eto, tvoji drugovi priznali.

I debeli, obrijani civilni policajac priđe mu bliže.

— Po podacima koje mi držimo ti najviše imaš olakšica; ti nisi rđav čovek, nego nagovoren tako ... to je svakog moglo snaći. A po podacima sve će se uzeti u obzir i sve samo od tebe zavisi.

A kad Petronije Svilar osta nepomičan i nem i posle svih nagovaranja, ona obrijana, debela i glavata ljudina pobesni.

— A, nećeš, dakle da nam priznaš ti, jogunico? E, onda dobro! — I obraćajući se poluglasno jednom od uniformisanih ljudi što su stajali oko njega i držali ruke iza leđa, izađe u hodnik.

— Na posao! — zočuo se otud njegov preteći glas.

»Smrt«, sevnula je kratka, užasna misao i Petronije Svilar, koga su tukli po glavi, grudima, trbuhu i kolenima nečim strašnim, tupim, onda obema pesnicama jednostavno sa obe strane u vilice i slepe oči, oseti kako mu sva krv jurnu u srce dok se u svesti sve ponovo zamrsilo. Odjek jednog krika što je pustio od sebe bio je strašan, kao predan sudbini, kao neko odvajanje duše od tela, pa niz njegovo patničko lice linuše krvavi mlazevi brzih, detinjih suza.

A posle opet zazvečашe veliki, teški ključevi i kobna neka tišina i jeza zavlada. Samo je krv jače zašikljala na usta i uši i brže kapala niz bradu i čupave grudi koje se nadimale.

Povremeno neko teško, bolesno i nepravilno disanje podrhtavalo je iz susednih ćelija i slivalo se u jedan jedini uzdah, nešto kao ropac, dok su dva iskrivljena oko sa strašnom nekom zlobom zvirala kroz rešetku. A bolovi su bili na mrtvo onesvešćeni i 'krv je kapala po betonu u peni. U strašnoj kući, neumoljivo i jezivom pretnjom milelo je vrebanje kao potajno, lukavo i kobno primicanje smrti.

A kad je opet nešto svanulo u svesti njegovoj, ćelija nije bila sasvim mračna i svitanje jutra gonilo je negde užasne noćne vizije. Slomljen, sa kolenima uz vilice, u grozničavom cvokotanju Petronije Svilar, kome se sa svešču povratilo i sećanje, prožive u jednoj sekundi sav užasan doživljaj koji nikako nije razumevao. I naprežući se ponovo da razmisli dar-mar u mislima koje opet u bolesnom nastupu navreše, on u novom neiskazanom osećanju zbunjenosti, ču jednu reč koja beše glasno izgovorena.

— Politički.

Onda drugi neki glas upita:

— Odakle?

— Stare Pazove.

Na ove reči proprati širok i zvučan udarac šakom i nešto se, uz prigušen ropac, stropošta niz kamene stepenice što se spuštaju u

mračan hodnik duž ćelija; onda šljiskavi odjeci udaraca žilom pa ponova začu glasnim izgovorom:

— Napolitički, prosti krivci.

I, brzo, sitno, slobodno, skoro veselo strčavanje niz strme stepenice nevidljivih, kao naviknutih da se tuda spuštaju, nogu, čiji se odjeci gubili u pravcu zajedničke Glavnjače.

A njemu prvi put jasno bijesnu sećanje da je istu onu reč čuo onda, kad se spuštao niz ove iste stepenice odakle ga je oborio strašan širok udarac po glavi posle koga sve do sad nije mogao da upravlja po svojoj volji mislima i da ih vezuje! »Ali nije u tome stvar, nego zašto ...-« I dok se mučio oko toga uzroka i natezao, ključ ponovo uđe u glomaznu bravu njegove ćelije pa se vrata širom otvoriše.

Onda mu jedno uniformisano lice naredi da se brzo spremi, pa mu je pomogao da se uspravi i mokrom krpom brisalo mu usirenu krv po licu i vratu. Posle je kroz hodnik i dvorište pa kratkom nekom ulicom, sve pored visokog zida, s mukom povlačeći noge u okovima, čije je lance pridržavao levom otečenom rukom, izašao pred islednika.

A na licu malog, pakosnog gospodina sijalo je nešto i od lukavog i zabrinutog, zluradog i iščekujućeg. On je zguveno prelistavao debelu gomilu plavih tabaka ispisanih samo na jednoj polovini strane i drhtavim prstima istraživao nešto po njima. Pa je, najzad, podigao glavu i žmureći zapiljio se u mutne, bludeće oči optuženoga.

— Je li, dakle, molim te, ti si Petronije Svilar?

— Fabrički si radnik?

— U livnici gvožđa. Otpušten sam bez povoda, — jedva je odgovarao Svilar.

— To ne pitam ... Osuđivan?

— Nikad, gospodine, nisam ...

— Star?

— Trideset četiri godine.

— Učestvovao u ratovima?

— U svima sam bio ...

— Čekaj! Odgovaraj što te pitam! Jesi li ranjen koji put?

— Četiri puta, na sedam mesta.

— Neoženjen?

— Jesam oženjen, troje imam dece.

— E, tu si nas slago, Petronije. Ti nisi oženjen, mi to sigurno znamo. Na rdavom si putu, ali trag nećeš zavarati.

I dok je islednik, sa sferčastim rukama i bradom u levoj šaci, sačekivao da drugo, neko mlade lice kome je diktirao, upiše lične podatke prema pitanjima što je postavljao, Svilar se zaprepasčeno naprezao da razume: zašto se to sad ne veruje istinitom iskazu da je oženjen.

— Slušaj Svilaru, — nastavio je islednik glasno i važno — odluči se da nam pokažeš pravu istinu. Odricanje, opominjem te, otežaće strašno tvoj položaj. Jer sa dokazima kojima ovde raspolažemo, učešće tvoje u delu potpuno je utvrđeno. Kaži nam, dakle, sve slobodno, otvoreno, jasno. Eto kaži nam: Gde si bio desetog septembra? Ajde' odlučno, vidim da se mučiš. Gde si bio toga dana? Ali neka, ajd' kaži nam prvo- ko te je uveo u »trojku«, koja je tvoja »kopča«?

A pomućeni pogled Petronija Svilara bludeo je nesvesno na pisaćem stolu islednikovom pretrpanom raznim fotografijama, pasošima, perorezima, pisaljka, detektivskim legitimacijama, pečatima, džepnim satovima i prstenjem i lutao nekako mrtvo po plavim, ispisanim tabacima rasturenim na sve strane, pa se najedanput omakao kroz prozor, na ulicu kojoj je u očajnom teku bežalo jedno pseto, gonjeno od čoveka što je i sam zverskog nečeg imao u pokretu pa se žestoko trudio da mu namakne kružnu žicu na dugom, belom štapu obavijenu.

— Gde me uveo?

— U »trojku«, čuješ li šta kažem?

— Ništa od toga ne razumem, gospodine.

— E pa dobro, pričaj mi šta znaš.

— Ništa, gospodine.

Onda je onaj čovek, na samom uglu ulice, hitrim i vičnim jadnim gestom namakao ionu kružnu žicu o vrat strašno zbunjenoj životinji, pa je nekako triumfalno odigao u vis od zemlje, nad kojom se ona očajno koprčala, sve dokle je drugim, opet izvežbanim pokretom ne ubaci u kola sa rešetkama okružena drekom dečurlije.

I Petronije Svilar oseti istog trenutka kako i njega nešto grozno i oštro, onako isto kao ona kružna žica, seče, steže, guši i davi mu krvavi grkljan pa mu neki novi kalambur zavitla mozak i on se zaleluja na drhtavim nogama, zatetura nekoliko koraka pa se stropošta.

Ali niko nije primetio zašto se stroipoštao Petronije Svilar i samo je brada islednikova najedanput zadrhtala, pa je, izbezumljen u izneverenom očekivanju, besno poskočio sa stola.

Huljo lažljiva! Govorićeš ti sam!

Pa po-lumrtvog PeIronija Svilara odvukoše istim onim putem nazad i 'kao stvar baciše na pogani beton ćelije. Onda su ga svukli i po golom telu, dokle ga je neko držao za gušu, tukli mokrim užetom, daskama, žilom, nogama i pesnicama, a on najpre urlikao od bola i kad su mu vezali kamen za mošnice, pustio strahovit krik i činilo se kao da su mu oini na glavi, a on potpuno sišao s uma.

— Sve mi je jedno govoriti, ali šta? — Pa je iskolačenih očiju, premlaćeni Svilar gledao preda se i samo puštao slaba stenjanja kao neko koji je na izdisaju.

— Majčina ti, idi gore i laži makar šta!

*
* *
*

— E pa ded', Petronije Svilaru, to si trebao još davno učiniti.

Tako ga je nekako blago, meko i ljudski (četvrtoga dana) oslovio isti onaj civilni policajac, čije je lice ugledao onog večera prema maloj, džepnoj električnoj lampi kad je izgovorio onu strašnu zapovest »ma posao«, a sad naredio da se obojici donese topal čaj s limunom u onim porcelanskim šoljama iz kojih se pije u kancelarijama.

I Petroniju Svilaru, čiji je mozak uraganskom snagom razdiralo i čupalo nešto goruće, ustrepta srce kao nekim nadanjem da će se sve ipak nekako popraviti i urediti, da će uniforme one što su ga mučile ipak biti stvorenja što ne mogu biti bez kajanja i neke milosti, što imaju ljudskog nečeg u sebi. Pa mu dođe da padne na grudi onom čoveku što mu sad govori tako blago, ljudski, kao čovek što govori čoveku.

Ti ćeš izjaviti sve po redu, je li? I ništa nećeš prećutati, baš ništa nećeš? Tako si noćas obećao. A mi ćemo učiniti sve da ti olakšamo, da te spasemo, to je naša stvar.

— Sve, — bolno je prostenjao Svilar pa je klonuo i oči mu se sklopile. A ona figura debelog, izbrijanog civilnog policajca razvukla se najedanput, rasplinula i kao smola rastezala i skupljala, pa se posle kao- utvara sve više kupila i gubila, a onda se izmešala sa drugim senkama i flekama na krvavom duvaru gde se skupila kao mrlja i, kao pobegla najedanput, nestalo je u zidu. I posle se opet ona ista mrlja pojavila, rasla, pa se ispružala i skupljala, gurala i gmizala kao crv i glista i sve više rasla i ocrtavala se na duvaru kao fantom, pa se ispunjavala u potpunu ljudsku formu i

približavala mu se do samih očiju, drmusala ga i zvala po imenu.

— Hej, ama čuješ, čoveče božijđ, prvo ono mora biti, a posle spavaj koliko ti drago.

— Hoću, sve — sipljivo je odgovorio Svilar, ali očne kapke nije mogao da podigne i ako je baš naročito želeo da gleda ovog čoveka i da ga zagrl i da mu kaže: eto, ravno četiri noći šibaju ga da ne spava, drmusaju, polivaju ga vodom i udaraju nečim u slabinu i peku mu tabane kad god im se čini da će zaspati. I da mu poveri: kako je danju stajao u nekom odžaku gde se ne može sesti i gde se u šešir morao poganiti i trpeti strašne bolove u oevanacama i posle, kako mu vode nikad nisu davali i tako u onoj teskoshi skapavao od žeđi, nesanice i smrada.

— Sve, sve ću vam kazati — gušio se Svilar.

— Sve? Zaista sve? Bravo! E tako, eto, I ko te je uveo u »trojku« i gde ste nabavili eksplozive, a sve po naređenju Izvršnog Odbora radili, je 1' sve? Bravo! Eto tako!

— Sve, sve ću kazati: upropastili su me, ubili su me, -krv su mi pili. A vi, eto, govorite mi bratski i zato vam hvala. I spavaću, rekli ste, koliko mi god drago i sve kao čoveku daće mi se.

A posle su ga opet odveli pred islednika, te noći, onako u gaćama i košulji, čađavog od onog gara iz odžaka, skljukanog, modrog, izlomljenog.

A islednik se smešio, trljao male ruke i razdragano i brzo nešto pisao-, pa ga tapšao po ramenu i pustio ga da sedne i pije vode, a on odobravao, sve odobravao i govorio za njim i kaže da poznaje ,nego šta, sve one bestidne učesnike, a da je onog označenog dana bio negde Oko parlamenta skriven i očekivao rezultat te da, u slučaju promašenog atentata, sam, baš on lično, Petronije Svilar, član »trojke«, baci bombu.

Pa je svojom rukom potpisao sve ono na plavom, presavijenom tabaku, slovima iskrivljenim i nepoznatim. Onda su ga vratili, dali mu da jede i pije opet vode iz trbušaste neke zemljane testije, pa ga premestili u zajednički betonirani podrum, gde je puno golih, ošišanih do kože i znojavih ljudi sedelo jedan drugom u krilu, da makovo zrno ne bi moglo pasti na pod. Sa kolendma nabijenim pod bradama ljudi su se gušili u isparenju svojih tela, lepili se jedan za drugog i znoj curio u barama pod njihovim nogama. I tu su ga ružno psovali što im smeta i ne zna da se namesti i šaptali su i ječali grozno. Onda se sve zbrkalo oko njega i u glavi, pa se izgubio bestraga nekud u snu . . . Ležao je tako na nekoj, uskoj, truloj daski i nad mračnom prazninom, a daska se ugibala, uvijala,

prskala pa se strašnim tresikom slomila i on kao pao, stropoštao se i uglavio ugodno između dve grede i tako uklješten ostao negde dole, duboko, u ponoru, sam, ali u prijatnom nekom osećanju i udobnosti.

I tek se trgao kad ga teško nešto pritislo jako po prstima, glavi i stomaku i kaos neki nastao. Goli oni ljudi, nemi, izbezumljeni, skupljenih pesnica, sa noktima u zubima, mračno su gledali u teške, potkovane čizme žandarma, što su sa žilama u rukama, došli da ih bude.

— Ko je došao?

— Bog bogova.

Posle je provirila neka žena i uzviknula:

— Bože, ipa to su sve mrtvi.

Onda se grohotom nasmejao starešina apsane i dreknuo:

— Auf!

Pa se sve uskomešalo u onom tesnom prostoru, zgnječilo, zadržalo, zbilo stojeći i onda su ih gazili, psovali, pljuvali, prebijali, udarali velikim, teškim ključevima. Posle su sve isterali u dvorište da ga počiste, pa su tamo kupili pirinač, zrno po zrno, šibo je iz dve pune šake na sve strane prosipao narednik kao što se prosipa žito o Badnjem danu. A tamo u dvorištu bilo je vazduha i puno sunca i neba se dosta moglo nagledati. I udisao je Svilar alapljivo onaj, usred julske pripreke, svež i sladak vazduh i gledao ono nebo, što je isto bilo kao nekad, blago i nežno, puno nade i milosti nekako i gledao ga zadugo sve dok su oni drugi, što nisu bili okovani, radili neke vojničke vežbe, puno i žalosne i komične scene, jer svi oni nisu bili vojnici, nisu znali da idu »u nogu«, da okreću glave »pozdrav na levo i na desno« i lupaju nogom »na četiri« kad im detektiv zvan »kralj lopova« komanduje: jedan, dva, tiri, četiri, izgovarajući ono četiri sa osobitim nekim odisečnim naglaskom. Onda su ih terali da kleče i da se mole Bogu, da idu na kolenima i kupe đubre i peru prstima i pljuvačkom kaldrmu. I tako nekoliko njih da zajedno nose palidrvce na gomilu đubreta dok se svim ne pocepaju krvava kolena. Pa opet odjekuju šamari i žila se uvija oko glave i kolena sve dok se onim starešinama ne doisadi, te vraćaju one ljudske ruševine tamo u tesan betonski podrum gde se ponovo goli stisnu kao sardine, previjaju od bola, usred one zapare i prašine, i sa noktima u zubima čute i pitaju se samo očima: kad su, eto, od kad i zašto su oni prestali biti ljudi?

A jedne noći dok su svi ćutali i krvav znoj razlivao se po koži, začula se opet ona reč »politički«, pa udarci žilom, uzbuđeni

krici, vrisak, bolno stenjanje i neka neobična larma u hodniku. Posle se nešto izlomilo i zveknulo, sablja prelomljena na dvoje, šta li, pa se razgovetno razlegao oficirski glas koji se bunio:

— Prestanite tući, Boga vam zverskog! Prestanite tući!

Pa drugi glas:

— Udri! Vi ne znate u kom vremenu živite.

— Ja znam da su to ljudi kao i mi, ratovali kao i mi. Pa! Pljujem ovo; bacam što sam časno nosio-. Pa, Boga vam zverskog!

I skršilo se nešto i parčad zveknula na betonu.

Pa se graja gubila sve više dok nije potpuno sve zamuklo. Onda se opet začuli teški koraci i starešina apsana upao je besno unutra:

— Šta je? Jeste li digli glave? Ovo je bila samo proba. Hteo sam da vidim šta će te, a vi digli glave. Ko ne spava, da vidim ko ne spava?

— Svi spavaju — usudio se neko da odgovori.

— Lažeš! Svi ste bili budni i sve ste čuli. Ustaj diži se, stani u stroj, u potilj-ak, brzo!

Pa je obema rukama šamarao redom po onim podbulim obrazima i onda je nekakav pop, među njima, kazao ko je on, da ga niko nikad nije tukao i da bi voleo da ga ubiju te se tresao u stidu i groznici i brada mu raskrvavljena drhtala.

A posle su se čuli samo uzdržani uzdasi i opet su ljudi nokte držali za zubima,

A sutradan pozvali su ponovo Petronija Svilara u sobu kod islednika, gde su još trojica okovanih klekali pored zida dok su lanci zvečali, i svi su bili tamni, iznureni, skljojani kao i on, a isprekidane crvene brazde na obrazima gubile se pod jakama.

— Poznajete li vi ovoga čoveka?

— Ne, nikag ga nisam video.

— Ni ja ga nisam video.

— Lažeš! I ti lažeš! I ti lažeš! Svi grozno lažete, gadovi najpokvareniji — luđački je vriskao islednik pa se, istegnutom pesnicom, unosio u lice svakome od njih.

— Vi? Vi ne poznajete Petronija Svilara? Zar vi? Vi kažete da ne poznajete Petronija Svilara! — pitao je izbezumljeno.

— Poznajem ja Petronija Svilara.

— I ja.

— I ja poznajem Petronija Svilara.

Pa, eto... kalko onda? Pa to je Petronije Svilar, i on je priznao, sve kazao. Govorite lopovi! šta? To je, eto, Petronije Svilar, taj, pred vama ,tu, eto taj. Sta?

A jedan od one trojice iz okova govorio je dugo i ubedljivo o Petroniju Svilaru, kome je dvadeset godina, zidaru, drugom nekom licu, iz drugog mesta. Pa je pometnja velika nastupila, brza pitanja i razna objašnjenja i posle su nešto suočavali Svilara, pitali ga opet je li ženjen i odakle je, a inspektorovo je lice naejdanput strašno pobledelo, jer je neko slaganje pronašao sa onim što mu okovani govori. Posle je nastala još veća zabuna, jer se opet neko poklapanje otkrilo te sumnje više nije bilo da je to drugi neki Svilar koji vlasti treba i sve su optužene izveli u hodnik da čekaju. A telefon je nervozno zvonio i uniforme su odlazile i dolazile. »Kreteni, bruka, magarci, sve je propalo, strašna sramota«, dopiralo je iz sobe islednikove. Onda je Petronije Svilar uveden natrag u sobu i strogo mu nešto islednik govorio o zakonu i istražnoj proceduri i zabludi i dvojici bez duše trećem bez glave i nije ga ni jedan put u oči pogledao već okretao upijač među kratkim prstima, nervozno uvlačio manžete u rukave od kaputa i velikim, neprirodnim koracima šetao preko sobe. Kazao je: da se optuženi Petronije Svilar na osnovu nekih paragrafa ima odmah pustiti u slobodu i da je sve onako moralo biti, a da troškove pritvorske neko mora platiti, a on — islednik da nije kriv i da pere ruke. Ali, Svilar od svega toga ništa nije razumeo, samo se plašio bledih usana islednikovih i sve veća zabuna i strah ga obuzimali šta će biti kad se u ćeliju vrati.

A kad se vratio odvojili su ga nasamo pa su mu okove ćuteći otkivali i baš kao da niko ni jednu reč nije pred njim smeo da izusti. Samo je hodnikom opet odjekivala reč »politički« i udarci žile i jauci čuli su se preko celog bogovetnog dana.

A plašljiva, nejasna, neka mrcvarena nada sinula bi da još brže umre i tako sve do pred večer kad je žurno ušao onaj isti debeli civilni policajac, pozvao ga da ustane i kazao mu prosto: »Svilaru, slobodan si, ideš kući«. I kad ga je Svilar pogledao očima koje to nisu mogle pojmiti, on je dodao: »Šta me gledaš, budalo? Pogreška! Slobodan si, pušten si, kupi te prnje pa kući!«

Kada je Petronije Svilar stao slobodnom nogom na ploče, onaj predvečernji žumor gungule na ulici brujaio je punom parom. Mehaničkim jednim gestom on prikopča ono poslednje, prebijeno na dvoje, dugme na kaputu, podiže jaku da sakrije go vrat, crn i plav od krvavog blata, pa se još jednom okrete i pogleda onu mračno-

-žutu i memljivu zgradetinu za sobom. Onda zastade i baš da baci pogled unaokolo kad ga kreštava sirena nekakvog crnog, lakovanog i raskošnog automobila zbuni pa ga zahuktala mašina jednim silovitim udarom odgurnu. Onda ona mašina momentalno uspori, a iza čipkane narandžaste zavesioe sa kićankama promoli se jedan podvoljak ispod tompusa i namrštena jedna glava u cilindru i beloј kravati oko volovskog vrata radno opsova idiota na putu. Odbačen onim iznenadnim udarom, Svilar se unezverenim, nespretnim i smešnim skokovima sa opasnošću provlačio između mnogih karuca, konja, tramvajskih kola što su se tu ukrštala i kad jedva stiže na trotoar stade trčati uz kikot radoznalih žena i dece što kuljahu iz nekog kina.

Pa je begao tako Svilar zadugo dok su odvaljene kapne na cipelama klopatale i sapinjale ga, a crni oštri nokti golih prstiju ranjavah se po šiljcima neravne kaldrme. Onda je najedanput ugledao dole, negde na dnu varoši, velike odžake fabrika i instinktivno tamo pojurio. A bučna reka onog sveta ostala je za njim, dučala, kikotala se i razlevala na sve strane kroz hiljade vrata velikih i niskih dućana, po kućama visokim i elegantnim, šetalištima i parkovima, dok se on, trčeći zaduvano, pitao kao u ludilu: je li moguće, ama je li moguće, eto je li moguće da se njemu, tom svetu tamo, celom tom mnoštvu ljudi tamo što se pomahnitalo tiska, gužva kikoće i cereka u onom luđačkom metežu, ništa, baš ništa ne tiče sudbina onih u onoj strašnoj, žutoj i vlažnoj kućerini, mučenika što su tamo ostali? Je li moguće da su oni tamo drugo, a ovi ovde drugo... Pa je posle usporio i koračao lakše i promicao malim nekim uličicama gde je više tišine bilo i vazduha i gde su ga manje podsmešljivo posmatrali prolaznici. Ali, i tu je još sve bilo tesno i nekako opasno, a retki oni prolaznici koje je sretao gledah su ga uvek sumnjivo i odvratno. Pa je žurio Svilar pored plotova i sve ređih kućeraka okruženih baštama, prolazio fabrike u čijim su dvorištima išli tamo-amo punim džakovima natovareni ljudi, kao kad se veliki mravi nekud sele sa larvama, i onda se uputio prašnjavim drumom ka golom, najvišem brdu nad prestonicom.. Posle više i nije sretao ljude i poguren, sam, malaksao, moka i crn obrisao je svojom radničkom kačketom prljave kaplje znoja u kome se kupao i on i njegove rite. Nije se pitao ni gde će ni zašto tako juri ni koga to goni i tek kad je stigao na vrh golog brda nad prestonicom, zaustavio se i seo na travu okrenut varoši.

A sunce se polako i oprezno spuštalo na Bežanisku Kosu i zaslepljujući njegov sjaj slabio je, gubio se, rumenio sve više, pre-

•obražavajući se postepeno u ogromnu, crvenu i krvavu kuglu. Siv, tajanstven sumrak privlačio se od istoka i na lepršavim krilima, nečujan, lak i blag strujao je milujući dah povetarca i osvežavao mu čelo. Dan je već izdisao, ptice su se vraćale gnezdima i leptiri su sklopljenih krila spavali nad cvetnim čašicama. Samo je muzika lišća i trave, onaj noćni život stvari, intonirala pod hladom (koji je pokrивao zemlju.

Onda Svilar skide kaput i osta u košulji. Na grudima ispod desne sise, i obema rukama sa kojih su spali iskaišani rukavi njegove sive radničke košulje, ukazaše se tada tri duboke, madroervene rane, preko kojih isu se ukrštale plave brazde, i puni nabubrele crne krvi, novi ožiljci goveđe žile.

Zamišljen pogled Petronija Svilara zaustavi se najpre na dubokoj modro-crnoj rupi više sise i na mutan jedan jesenji dan u rovovima močvare Mačve, kod sela Stitara... Gusti zagušljivi i smrdljivi zeleni dimovi obavijali su roveve pa se utvarski vukli, vitlali i povijah pod pobesnelim vetroni i po izrivenoj, crnoj i mokroj zemlji koja se tersla, ljuljala, drhtala. U onoj blatnjavoj vodi i mulju, sive, prljave unfortme sa neljudskim očima, u bezumnoj groznici razdraženja, okidale su luđački brzo vreće, olabavljene oroze, a usta usijanih cevi bljuvala su krv i utrobe i smrt na sve strane. I on je mahnito okidao. I dok je grozna neka jeza prožimala sav vazduh, ona neizdržljiva napetost prekinula se tek onda: kad su otud iz zemlje stale nicati plave nebrojene lese i u bezumnoj vrevi i krkljancu pojurile napred i izmešale se. Onda su se uspravili i oni iz onoga mulja pa im pošli u susret i truba je cičala jezivo, orozi još mahnitije okidah pa su nastale strašne eksplozije i bajoneti oštri i hladni zarivali su se grozno kroz šinjele u meso. Samo su ruke tada bile žive i radile, ispružale se, trzale, bole, dok su noge negde nestale i stomak i svest i ceo čovek kao da se najedanput bio istopio. Tada je i on pao u mrak.

Pa protrlja oči i zagleda se u drugu modrocrnu rupu na ruci. Dan je onda bio vedar i plavo, mirno nebo gledalo je Drenak sav u oštrom kamenu kad mu je komandir izrazom punim naročitog poverenja rekao: »Svilaru, samo ti ovo možeš izvršiti, niko drugi«. Posle se sa važnim jednim pismom u levom džepu koporana provlačio oprezno između visokih stabljika kukuruza koji se lomio pod njegovim nogama, i milio kroz travu ka drugom bataljonu, gonjen snopovima mitraljeskih zrna. A kad je pismo predao i vraćao se žurno istim onim putem ponovo je pao u mrak... I niko za tri puna dana nije znao šta se tamo s njim dogodilo. A trećeg dana opet

je pržilo sunce i tiče su pevale oko njega kad ga je krvavi jezik psa nekog zalutalog, što mu je krv i gnoj lizao po ranama, osvestio, te se tako do sela dovukao i previo.

Pa Petronije Svilar pogleda treću ranu i nove, modre ožiljke preko nje. I seti se kad je sestru, svu u dronjcima, sreo u odstupanju na kaljavom putu Jankove Klisure, među kararna, izbeglicama i komorom ranjenika. U naručju njenom, mrtvo najmlađe dete i svećica mala, voštana dogorevala je nad žutim, tankim kao igla njegovim nosićem. A kiša je pljustala dok je on zdravom onom rukom kopao mali grobić iza vrzine, pored izlokanog puta... I sva mu krv opet jurnu u srce i sav, dotle skriven u dubokoj -nekoj tajni, krvav, strašan slom negdašnjeg ponosa buknu mu pred očima kao najstrašniji poraz svih iluzija. Na zavitlan ¹i rastrzan hiljadama crnih bolova Petronije Svilar sa groznom odgovornošću pijunu na veliki ožiljak granatine rane na grudima.

A kad opet podiže -glavu, velika i kao krv crvena kugla upadala je naglo tamo iza Bežaniske Kose. I Svilar oseti: kako s njom zajedno potonu dole negde u mračni bezdan, u nepovrat, sve ono što se onako munjevito i kobno slomilo u njemu, sav onaj porušeni hram prošlosti koju je obožavao i sva trudna žetva njegovog krvavog života.

Iza tamno-zelene Kose, onamo gde je upala krvava kugla, bezbrojni mlazevi crvenih ždraka zarumeniše nebo. I najedanput, hiljade prozora i staklenih tornjeva -palata zatreperiše u rumenilu večernjeg zraka i hiljade crvenih svetila zaplamtiše u prostoru pred njim. Kroz svežu izmaglicu julske noći dopirali su odnekud potmulili tonovi teških zvona i noć, život stvari, kao nepoznato nebo, otkriri mu božanstveni prizor Priviđenja. Duboko u srcu, u kome je maločas prsila pa se izlomila sva prošlost i sve što je Staro zapali se odjednom žižak novog jednog kandila i on lepo oseti novu neku strašnu glad ispunjenja života i očekivanja, novu jednu sjajnu radost Najvećeg Praznika.

A nebo je sve više krvavilo crvenom svetlošću Gneva i rume-na su svetlila plamsala. I Petronije Svilar, sam, uspravljen i strašan, na vladaljućem uzvišenom proplanku nad prestonicom, ispruži, u jednom do bola snažnom -grču osвете, crnu svoju koščatu i žuljevituu pesnicu tamo prema njoj i, sav zasenjen onim krvavim požarom sunca, grozno -preteći, škrgutnu zubima.

I -nebo je bilo svo krvavo i mir crvenog sutona vladao je.«^c

PRIJATELJSTVO SA SLOBODANOM JOVANOVIĆEM

Predgovor Vasićevoj knjizi »Utuljena kandila« napisao je Slobodan Jovanović. Prijateljstvo Dragiše Vasića sa Slobodanom Jovanovićem datira od njihovog zajedničkog boravka na Krfu i na Solunskom frontu. Ono se intenzivnije razvijalo posle »Solunskog procesa«, o kome su obojica imali identično mišljenje, ne samo sa moralnog, nego i sa pravnog aspekta.

Kako Jovanović u predgovoru iznosi neke Vasićeve biografske podatke i njegove političke stavove, u to vreme, to ga donosimo u celimi. U predgovoru Jovanović piše:

»Pisac ovih pripovedaka, g. Dragiša Vasić imao je oko dvadeset sedam godina 1912. kada su počeli naši ratovi. Čitavih šest godina, od 1912. do 1918., on je proveo na frontu kao rezervni oficir. On je ušao u rat kao oduševljeni nacionalist. On pripada onom naraštaju čiji se dolazak osetio u našem javnom životu otprilike oko aneksione krize, i koji se razlikovao od ranijih naraštaja, ako ne većim patriotizmom, a ono većom verom u narodnu snagu. Raniji naraštaji bili su pritisnuti uspomenama na Slavicu, a i u njihovom patriotizmu bilo je nečega suviše povučenoga u sebe i suviše opreznoga. Ovaj novi naraštaj nije više mislio na Slavicu, i njegova vera u »veličinu Srbinovu« nije bila ništa manja nego vera Omladinaca iz šesetih godina. Ti mladi ljudi nestrpljivo su očekivali spoljašnje događaje u kojima će njihov suvišak nacionalne energije naći oduške, — i kada je 1912. došlo do rata s Turskom, oni su prešli granicu razdragani i veseli kao da idu u svatove. Taj naraštaj dao je najbolje borce u našim poslednjim ratovima; njegovo patriotsko oduševljenje i njegova nepokolebljiva vera u pobedu doprinela je u velikoj meri našim uspesima na bojnom polju.

Šestogodišnje ratovanje i življenje u logoru izazvalo je duboke promene u g. Vasiću. Njegova vera u srpski narod nije bila pokolebana; naprotiv, stalna družba sa našim seljakom vojnikom mogla je tu veru, samo učvrstiti; ali, ako ne vera u narod, a ono vera u vojno i u političko uređenje zemlje stala je popuštati. Njemu je izgledalo da, moralno, prosti vojnici vrede više nego njihove stare-

šine: on se siviše divio primarima »čoveštva i junaštva« koje je nalazio kod prostih vojnika; suviše žestio na slučajeve nesposobnosti i nesavesnosti koje je nalazio kod njihovih starešina. Političari u pozadini prosto su ga sablažnjavali svojom oskudicom viših moralnih osećaja; onda kada je sam opstanak zemlje bio pod pitanjem, oni su, kao usred mira, produžavali svoje male kavge, i brinuli pre svega drugog o svojim »prinadležnostima«. G. Vasić je imao trenutne sumnje i očajanja kada mu je ceo patriotizam izgledao jedna velika obmana u kojoj jedna oligarhija vojna i politička održava široke mase narodne radi svoje kariere i radi svoga cara... Uza sve to, rat je trajao suviše dugo; žrtve 'koje je nameštao ljudima na frontu nisu imale kraja; običan sentimentalni patriotizam nije više bio dovoljan da ih objasni; tražilo se jadrno ozbiljnije, racionalnije objašnjenje. U jednoj pripovetci g. Vasića, jedna se ličnost pita: »Je li moja otadžbina tako pravedno uređena, da zasluđu da čovek da za nju sve što ima... « Oim se ovo pitanje postavi, patriotizam prestaje biti instiktivna ljubav zemlje i postaje ideološko oduševljenje za načela opštečovečanske pravde. G. Vasić je počeo razmišljati o jednom boljem društvenom -uređenju nego što je današnje, o jednom uređenju u kome narodi ne bi bili ugnjetavani ni spolja ni iznutra, u kom ne bi bilo ni imperijalističkih rasa ni tiranskih vlada, i u kome bi mesto sile i lukavstava vladalo osećanje pravde i ljubav čovečanstva. Početkom rata, mlad nacionalist s neograničenom varom u svoj narod i njegovu istorijsku misiju, g. Vasić se krajem rata jako približio onom tipu revolucionarnog humaniste koji danas predstavlja Roimen Rolan.

Posle demobilizacije, g. Vasić je objavio jednu vrlo interesantnu i vrlo rečitu knjigu: »Karakter i mentalitet jednog pokoljenja«. U toj knjizi on je hteo da pomiri sivoj stari đaćki nacionalizam sa ovim širim čovečanskim idealizmom koji se u njemu stao javljati pod uticajem ratnog iskustva. Naš srpski nacionalizam, kako ga g. Vasić shvata, nema u sebi ničega osvajačkoga ni imperijalističkog; mi smo ušli u svetski rat po neodoljivoj nuždi, da bismo izvojevali sebi pravo na život, koje nam Austrija i Nemačka nisu priznavale; kroz celu svoju istoriju mi smo morali braniti svoj narodni opstanak od većih i jačih država; to je duboko usadilo- u našu narodnu dušu uverenje o pravu svakoga naroda na opstanak i o jednom demokratskom uređenju čovečanstva u kome veliki narod neće moći ugnjetavati male narode. Da bi pomirio svoj stari nacionalizam sa svojim novim humanizmom, g. Vasić je dao svome nacionalizmu či-

sto »odbranbeni« vid i prikazao ga kao jednu primenu demokratskih načela na međunarodne odnose.

Ubrzo posle ove knjige nastaje političko delanje g. Vasića u dnevnim listovima, prvo u »Progresu«, pa onda u »Republici«. Uveren da je naš narod dobar, a naša vlada rđava, g. Vasić je morao biti jedan revolucionar koji traži potpunu promenu političkog sistema. Skeptici i pesimisti, koji sumnjaju o dobroti ljudske prirode, i koji ne ideališu o svome narodu, nisu nikada revolucionari. Našto menjati političke ustanove? Osnovna je ljudska priroda nepromenljiva; ona ne valja, — i pokvariće pre a posle i najbolje ustanove. Naprotiv, idealisti kao g. Vasić, 'koji obožavaju čovečanstvo i koji su zaljubljeni u svoj narod, moraju sve društvene neduge objašnjavati rđavim ustanovama. Potpuna promena ustanova postaje na taj način neophodno potrebna.

Zbog svoga političkog pisanja, g. Vasić je bio gonjen od vlasti. Taj čovek koji je u ratu ispunio svoju dužnost do kraja, i bio teško ranjen, postao je u jedanput, u očima vlasti, sumnjiv i opasan tip. Na ime kazne bio je upućen na vojnu vežbu u Albaniju. .. Sa te vežbe on je doneo jednu novu knjigu: »Dva meseca u Jugoslovenskom Sibiru«. Ta je knjiga trebala da bude akt osvete i odmazde: g. Vasić je hteo da razgoliti svu obest i svu korupciju svojih gonilaca; ali, stvar interesantna, ako je svoju knjigu počeo kao pamflet, ion ju je produžio i svršio kao pripovetku. Utisci dobiveni od albanske sredine bili su suviše jaki i interesantni; g. Vasić je zaboravio svoje gonioce i beležio samo te utiske; njegova je knjiga postala album albanskih -skica, — i on, koji je otišao u »Jugoslovenski Sibir« kao politički pisac, vratio se odatle kao pripovedač.

*

* *

Pripovetke koje je g. Vasić zatim objavio, mogle bi se nazvati ratnim pripovetkama. One mahom opisuju moralne posledice rata. Glavna ličnost pripovetke »U gostima« jeste jedan »uzor-čovek«, ozbiljan, hrabar i karakteran. On se oženio iz ljubavi, na jedan romantičan način: njegova je žena, preko volje svojih roditelja, utekla k njemu. Usred njegove porodične sreće dolaze ratovi; kao rezervni oficir, on 1915. odlazi s vojskom, a ostavlja porodicu u Srbiji. Za vreme okupacije, Austrijanci ~~onu~~ vešaju oca; njegova sestra beži s jednim austrijskim oficirom; njegova žena s kojom se uzeo iz ljubavi, postaje mu nevema. Po povratku u Srbiju, on sam,

od muke i arama, počinje pijančiti; potpun bekrija, on jednoga dana nestaje neznano kud, pošto je prethodno ispraznio državnu kasu kojom je rukovao.

Moral je priče isuviše jasan: ne samo naša sreća, nego i naše poštenje zavisi od prilika u kojima ise nađemo. Da nije došao rat, ovaj čovek i njegova porodica živeli bi jedan potpuno ispravan građanski život; rat kao jedna neodoljiva viša sila bacio ih je u blud, befcrijanje, proneveru...

»Resimić, dobošar«, može biti najbolja pripovetka g. Vasića, jeste istorija jednoga bozadžije koji je u ratu postao dobošar. Sva njegova dovitljivost, umešnost, energija, koja je, u doba mira, bila jedva primetna, dolazi, u ratu, u punu svetlost. U svojoj četi, Resimić je u punom smislu reči »devojka za sve poslove«; za vreme kolerične zaraze, on se kao dobrovoljni grobar pokazuje pravi heroj; u toku operacija, on je dobrovoljni izviđač; i u stanju je nanjušiti neprijatelja pre nego iko drugi... Ali, kockar, lopov, varalica, on beži iz vojske, živi neko vreme kao lažni prosjak, ubija čoveka, pada mied toga u ruke policiji koja ga vraća u vojsku; povlači se kroz Albaniju, i tu, u jednom selu, biva zbog pljačke streljan.. . Sve do rata, on je izgledao jedan bozadžija kao toliki drugi: ali rat ga je poterao da oprtrči ceo krug svojih strasti i sposobnosti, — i, pošto je pokazao svoje moralno biće i s lica i s naličja, on završuje svoju »komediju života« u Albaniji, sa kuršumom u grudima.

»Rekonvalescenti« su niz slika iz jedne ratne bolnice na Solunskom frontu. Svi su bolesnici usled ratnih doživljaja izvitopereni, ko više ko manje, — i svaki na drugi način. Najinteresantniji je slučaj jednog kapetana koji dobija vest da mu je umrla žena u Srbiji; posle prvoga potresa, on počinje misliti o novom životu koji se otvara pred njime; ako je ranije želeo da se što pre vrati u Srbiju, sada ga ništa više ne vuče natrag kući; on bi sada voleo da ostane neko vreme na strani radi svoga obrazovanja, — i da bi mogao ostati što duže, on počinje zepsti da se taj strašni rat, koji mu je dotle bio tako mrzak, ne svrši suviše brzo... Naša je ličnost nešto fluidno; izvesnu čvrstinu daje joj samo istovetnost spoljašnjih prilika sred kojih živimo; čim se te prilike stanu menjati, počinje se kolebati i naše dotadašnje, — i mi postajemo, i iznutra, drukčiji.

U pripovetci »U praznom oltaru«, jedan lojalan i rodoljubiv građanin, koji je u ratu ispunjavao savesno i predano svoje vojne dužnosti, dopada ni kriv ni dužan pritvora, usled jedne pogreške policije. Pogreška se otkriva, ali tek pošto je siromah čovek bio is-

prebijan, u pritvoru. On izlazi na slobodu sa jednim novim iskustvom koje nije u stanju da svari; u njegovim pojmovima nastaje prevrat, i taj mirni građanin dobija revolucionarne prohteve. .. Policija ga je, i preko njegove volje, otišla na put revolucije, kao što je druge ličnosti u pripovetkama g. Vasića rat gurnuo u poroke i u zločine.

Sve pripovetke g. Vasića pružaju primiere za jednu istu ideju, — a to je, da se čovek lako menja, ali ne pod pritiskom unutrašnjih nego pod pritiskom spoljašnjih činilaca, koji ne zavise od njegove volje. Njegova sudbina stvara i njegovu ličnost, — i on je prima bez ikakve mogućnosti slobodnog izbora.

*
* *

G. Vasić nije od onih ljudi kod kojih se osećanje pripovedačkog poziva javlja usled čitanja tuđih spisa, i koji, pre nego počnu pisati, imaju u glavi jedan književni ideal. G. Vasića načinio je pripovedačem sam život. On je dobio u ratu suviše jake utiske, koji su ga suviše tresli i mučili; on je počeo pisati da bi se tiranije tih utisaka oslobodio, — počeo pisati bez određenog obrasca, više ili manje na sreću. Otuda u njegovim pripovetkama ima nečega samonikloga kao u prvim radovima Jarika Veselinovića i Borisa Stankovića.

Ma koliko samonikle, pripovetke g. Vasića ostaju, uglavnome, u tradicijama naše stare realističke pripovetke. Njihova je snaga u opažanju, i to opažanju oštrom, duhovitom, često sarkastičnom. Pored sve svoje humanističke bolećivosti i buntovničke zlovolje, g. Vasić ima dosta komičnih scena i komičnih ličnosti koje, bezmalo, opominju na Stevana Sremca i njegovu moć širokog i snažnog karikiranja. Te komične scene i te komične ličnosti svedoče najbolje o realizmu g. Vasića.

Ali ne treba misliti da je g. Vasić prosto produžio realističku pripovetku onakvu kakva je pre rata postojala. On je uneo u nju neke nove stvari.

Uneo je pre svega jednu slobodniju kompoziciju i jedan nervozniji način pisanja. Kompozicija nije nikada bila jaka strana naših pripovedača; kako u pravljenju države i u pravljenju varoši, tako i u pravljenju pripovetke, mi smo se pokazali seljački narod bez viših konstruktivnih sposobnosti. Ali, ako naši pripovedači nisu imali osobito čvrstu kompoziciju, oni su bar pričali izjedna, i bez

preskakanja. Kod g. Vasića to jedinstvo pričanja iščezlo je gotovo sasvim. Njegove su pripovetke niz trenutnih snimaka, između kojih neki put ima, a neki put nema veze. U pripovetci »U gostima«, prva scena u vozu ne stoji skoro ni u kakvoj vezi s ostalim delovima pripovetke; u »Resimića dobošaru«, pojedini momenti iz Resimićevog ratnog života prosto se nižu jedan za drugim bez ikakva vezivanja i objašnjavanja; u »Rekonvalescentima«, svaki rekonvalescent ima svoju potpunu odvojenu istoriju, i oni su spojeni jedan s drugim samo u "toliko što se svi u istoj bolnici nalaze. Svaka pripovetka g. Vasića ima svoju osnovnu zamisao koja se jasno vidi, ali obrada te zamisli iskidana je i fragmentarna.

Ova oskudica kompozicije iskupljena je neobičnom živošću pojedinih scena; to su, može biti, samo parčeta od pripovetke, ali ta parčeta trepte i drhte od života. G. Vasić, ima jedan način pričanja sav u nervoznim skraćenjima i skokovima; jedan tempo brz, zadihan, plahovit (ovaj se tempo oseća samo u pojedinim scenama; ako se pripovetka uzme kao celina, naći će se na prekide, na skretanje u stranu, na umetnuta razmišljanja i besede). Među našim predratnim realistima nijedan nije pokazivao ovoliko nervoznosti; čak i Borisav Stanković imao je više čulnosti nego nervoznosti i njegov je tempo bio istočnjački lagan. G. Vasić je dao realističkoj pripovetci jedno sasvim novo, električno treperenje.

Ova nervoznost njegovog pripovedačkog stila pojačana je time što on nije hladan i bezličan posmatrač kao velika većina predratnih realista. Ovi poslednji stajali su pred spoljašnjim svetom kao pred jednim obrascem koji valja verno preslikati i u čiju se sliku ne srne unositi ništa od svoje vlastite ličnosti. Ovi su poglavito proučavali jednu danu društvenu sredinu; tražili interesantne i živopisne tipove sa jedne hladno radoznale visine... G. Vasić nije primio ovu bezličnost svojih prethodnika. On se 'bacio u svoje pripovetke sa svom svojom ličnošću; izlio u njih sve svoje sumnje, sve svoje bole, i sav svoj gnev. U njegovom pričanju oseća se jedan lični akcent; jedno osnovno lično raspoloženje ucveljeno i buntovno; to stvara njegovim pripovetkama jednu subjektivnu atmosferu, kakvu ranije naša realistička pripovetka nije imala... Kao svaki realist, g. Vasić voli da opisuje neobične tipove; ali on se ne zaustavlja na njihovoj živopisnoj silueti; on se uživljuje u njihov moralni slučaj; njihova sudbina služi mu kao povod da razmišlja o opštoj ljudskoj sudbini, i da postavlja sebi pitanja o društvenom uređenju, o moralnim dužnostima, o smislu života. Ta saosetljivost

i ta bolećivost g. Vasića daje njegovim pripovetkama jednu skoro rusku crtu.

Ukratko, u ovoj prvoj fazi svoga pripovedačkog dara, g. Vasić se prikazuje kao jedan realist koji radi na osnovu utisaka dobivenih spolja, ali kod koga su ti utisci suviše jaki i bolni; koji nema dovoljno vlade nad sobom da te utiske »obrađi u lepoti«, nego ih baca na bartiju sa jednom sirovom neposrednošću. Uz to još dolazi njegova uznemirena savest, njegova sumnja u utvrđenim moralnim vrednostima, njegova čežnja za širim čovečanskim idealima. Taj prenadraženi impresionizam i taj duševni nemir čine glavnu odliku g. Vasića, — i njegov će značaj biti verovatno u tome da je u našu realističku pripovetku uneo ratnu nervoznost svoga naraštaja.«¹

„CRVENE MAGLE" I KRLEŽA O VASIĆU

Vasić je 1922. godine, objavio i roman »Grvene magle«, u kome pored ostalog piše i ovo:

»Eto gledam ja sad širokim očima ovu veliku iluziju. Bilo je jedno snažno koleno ljudi i ja sam tim planinskim divovima pripadao. Ono je shvatilo život kao žrtvu. I napojeno duhom viteštva i tradicije, u ognjenom, energičnom rodoljublju, u neviđenoj čistoti i lepoti duše, ono se žrtvovalo. To koleno bilo je srce jedne celine. To koleno bilo je srce jedne celine koja se nekad bila raspala. Bilo je nade raspalih delova koji su htali da budu jedno. I to jedno oni su postali -kroz najveću žrtvu onoga kolena. Oni su to postali tek onda: kad je ona mlada, bujna, cvetna i sveža šuma izdržala sve oluje i sve gromove i sve slomove i postala pustoš radi zajedničke veličine. I šta? Baš tada, baš -na vrhuncu one najveće slave i ostvarenih snova eto gde se urnebesno- prolama vapaj onih delova: mi nikad nesrećniji nismo bih, nikad nesrećniji nismo- bili! I sad, u sred tog užasnog saznanja, eno ih stoje ona jadna, stara, porušena i oljuštena drveta i -u dubokoj, teškoj i umornoj rezignaciji gledaju se nemo, dok mlada gora raste nepravilno i kržljavo. Kao sova što dretma u trulom drvetu stoje ona i ćute i žale za starim vremenima i onom mladošću. Gle, jauču ona, zlatni vek je prošao; to je onaj rudničkog kaznačaja Mijaila i gročanskog kapetana Mladena. I opet duboko- ćute, a oko njih, i dalje, sve se trese u epilepsiji i talasa -bez smisla. Samo veliki opsenatori na delu, izmet one celine na vrhu njenom, uveravaju da sve tako mora biti...

Sve mora tako biti? Zaista sve tako- mora biti? ~~Eto-~~ otvorio sam ja i oči i srce za sve što- ovo jadno doba pokreće i preda mnom zjape sve krvave i otvorene rane čovečanstva. Ja vidim sasvim dobro: kako s praskom prskaju svi oni obruči stare životne moći društvene i kako se brzo gasi sva ona vera u stare pokretačke sile. Očevidno je: da ja stojim na granici jednoga društva koje propada, i koje sa svih strana posmrtna zvona oglašuju, i gledam odande kako se nova vera traži i ,sam sebe grozno mučim. Preda mnom je ogromna pučina haosa, sve je najcrnija, najstrašnija zbrka, nečuve-

no se vitlaju kalamburi i sve huji u nekoj užasnoj groznici i ludilu. Agonija. A otud, preko oštarih stena jure, huče i zapljuskuju penušavi talasi one nove vere. Vuku se otud neke crvene, krvave magle i vele da u njima imaš puno nove i divne vere i obećanja. A ja sam sav u slutnji velike neke nesreće i ne bih tako brzo onu veru hteo da prigrlim. Pa se gnjuram u najskrivenije jazbine duže i po onom smrzlom pepelu tražim jednu jedinu bar živu varnicu staroga žara. Hteo bih još ja ~~Od~~ one stare vere i hteo bih uvek da se nađem u ovom crnom mraku pred crvenom olujom. Jer je ona stara, mahnita vera svu moju krvavu dedovinu pretvorila u jedan veliki grob u kome mirno leži ona bujna, ona divna sadržina i skromnost. I obuzet, ponekad, nekim slatkim osećanjem prošlosti ja još čujem: kako iz narodnog srca bije ono sveže i prirodno staro.

I žestoka me čežnja ponekad vuče za onim starim drugovima što su nestali kao celi ljudi. Jest, oni su umrli kao celi ljudi, neizrazbijani o ovo oštro kamenje realnosti. Oni i ne poznaše ovo mračno doba nespofojstva, sve ove strašne suprotnosti, sve ove bolne dvoumice i zagušljiva tugovanja. A ja sam voleo te krepke prirodne ljude što su mirisali na planinsko cveće i širili oko sebe onaj laki vazduh planina, pun strasne vatre i snage, pun poštenog ponoisa i prostote, pun one prostodušne srdačnosti. I rekao bih: još moja duša luta s njima po planinama. Htela bi ona, s njima zajedno, duboko, ispod nogu dole, da ostavi sav ovalj grozničavi krtičnjak što se u krpama nekih kužnih i crnih magletina potapa. Jest, šume neke crvljive ljudske radnje na sve strane i otrovni pauci nanovo pletu i krpe one pokidane, stare niti. A svi kažu: eto to je ta unutrašnja snaga i sva je igra stvari u menjanju one pokretačke snage; i dok vasionu ne poždre i ne sprži vatra pakla talasaće se sve tako tamo-amo, bez moralne organizacije, u večnoj borbi za opstanak. I evo Oisećam ja onu pokretačku snagu i vidim sav onaj rezultat u jednome: u premeštanju bogatstva. A sve ostalo užasno je isto. I 'kao u ovoj sobi, baš kao u ovoj sobi sve one stare plakate neumitno stoje, sav onaj stari, plesnivi nameštaj Evrope tu je. I opet ja ne mogu a da ne slutim: kako je jedino dobro ono što je ona naša velika sestrushina uradila, jer jedino tamo ne vidim onog starog crvljivog nameštaja i soba mi se njena čini čudom izvetrena.«¹

Kritiku Vasićevog romana »Crvene magle« objavio je Milan Bogdanović u »Književnom glasniku«. Na nju je odgovorio književnik i kritičar Velibor Gligorić u časopisu »Raskrsnica« decembra 1923. godine. U svome odgovoru Bogdanoviću, Gligorić kaže:

»Kritika g. Bogdanovića na tvorevine g. Dragiše Vasića nosi tri lako vidna obeležja: obaveznost »Književnog Glasnika« prema g. Vasiću, prijateljstvo g. Bogdanovića sa g. Vasićem i partijski interesi (republikanstvo). Povrh svega toga učenička pokornost tradiciji i bezličnost. U švercu pohvala pripovetkama Dragiše Vasića g. Bogdanović pada u netačnositi, služeći se svima mogućim eufemizmima. Za novinarstvo g. Vasića on nalazi izraz »da je prešao granice književnosti«. Ili se spušta u neverovatnu smušenost nalazeći tendencioznost u Vasićevim pripovetkama, ali je pravdajući čak je glorifikujući da se odmah za tim poplaši od svoje zagrejanosti za »socijalnu poeziju«. Povodom neuspelog romana g. Vasićevog »Crvena magla« on započinje jednom tako reći ispovešću, sumnjama da li bi Vasić bio ikad pripovedač da nije bilo rata. Da ne bi to izgledalo kao cinizam i da ne bi on ostao bez prijatelja a »Književni Glasnik« bez saradnika, on se popravljajući pa uvijanjem i izvijanjem pokušava da taj cinizam razoruža i čak pretvori u prilog g. Vasiću. Vezujući tako mogućnost pisanja g. Vasića za izvanredne prilike on opet na snagu i besmisleno tvrdi da je g. Vasić pripovedač od rase. Kao da pripovedača od rase i jednog umetnika uopšte samo izvanredna stanja kao što su rat i revolucija nagone da piše i 'kao da bi u pravoj umetnosti bilo moguće da se o jedinom može pisati, a o drugom ne može. Na jednom istom mestu nailazi da »Crvena magla« ima sve odlike jednog romana a odmah zatim da ne -prelaze okvir jedne šire pripovetke.«²

Iste godine pominjući neke Vasićeve zasluge, Miroslav Krleža je pisao da je Vasić »tipičan predstavnik novih orijentacija srpske mladosti i neiscrpljenih i neuprljanih srpskih snaga«.³ Iz iste godine potiče i Krležina visoka ocena njegovog književnog talenta: »Dragiša Vasić 'kao književnik je naturalist, kome violetne snage nekih podsvijesnih poriva i razdornih nagona nikada ne previru preko solidne linije iskrenoga doživljaja, i kao takav je zarezao crte svoga književnog profila sigurno i markantno; te crte stajat će jasne, kada svima šarlatanima i snobovima i piskaralima, što drljaju danas po poslednjoj fazoni sedmorazrednih listova, već odavno neće biti ni traga ni glasa.«⁴

Znatno kasnije, Krleža se u svome dnevniku objavljenom 1977. godine, u nekoliko mahova osvrće na druženje sa Vasićem i na njihovo međusobno prijateljstvo. Evo tih odlomaka:

»Poslije podnevna rasvjeta, sunčana, tiha. Već nekoliko dana prati me Dragiša (Vasić). Stanuje u Aleksandrovoj ulici, u Ribarčevoj kući, u prvom katu. Pirotski ćilimovi, minderluci, ikona sa

kandilom, iznad ulaznih vrata duhovski vjenčići, tu, u ovom pravoslavnom domu, slavi se krsna slava, tu se svake nedelje ide na bogoslužje u Ružicu arkvu, tu se služi patrijarhalna kafa sa slatkim, a Dragišina starica majka dvori posjetnike iz kruga ruske emigrantske kreme (Wrangel, Denikin, Goleniščev-Kutuzovi). Dragišina Nataša blista svojim šarmom, proljetnom svježinom svoje ljepote, mila ruska djevojka, volio sam Dragišu, a gdje se izgubio, tko bi znao. Motiv tihe simpatije javlja se čitavoga ljeta, a tu je i Dragiša Vasić. Sjedi hladnokrvno kao Philes Fogg, kao da ga se ne tiče ova oluja, naručuje pohano pile, vidi se, uvijek je izvan igre, ne dira ga baš sve to što se zbiva s nama, a tako se i vlada da ne bd nekome palo na pamet da mu pristupi ida riskira neko bratimljenje, kao tobože sad bilo kako bilo, mi smo svoji. .. Tu se našla i žena staroga Jaše (odnosi se na republikanca Jašu Prodanovića — nap. autora) sa nakovrčanom i nabojadisnom frizurom (a la Colette sa svojim mačkama), sa svilenim tremolom svoje slatke retorike, a Dragiša hladnokrvno tranšira svoje pohano pile, dotrčao sam iznerviran. Bela (supruga Miroslava Krleže — nap. autora) trebalo je da me slijedi, a sad je nema, ja sam pao u ovu situaciju kao muha u kašu, kako ću natrag«. Stigle su vojske, treba spasiti glavu, iz dvorišta ove antipatične krčme vode dugi mračni hodnici, kao koridori u hotelske sobe na otvorenom balkonu, vrata su tapetirana prnjama od starih poderanih vreća, i u ovom mračnom hodniku, rasvijetljenom jednom jedinom žaruljicom uz stijenu od krvave cigle čeka me Bela, nervozna, kostimirana, spremna za scenu, a ja sam dotrčao u posljednjem momentu. Steže mi trema jednjak, ali to prevladavam nervoznom brbljivošću. Eto, za sekundu diže se zavjesa moje premijere, glupo, mislim, u ovome momentu kad su stigle vojske, a i Dragiša je stigao na tu premijeru, a ono pohano pile što ga žvaće, ono je od gumije, nikad ga neće prožvakati, ostat će mu u želucu kao spužva, po receptu Milice Mibičićeve koja je tako svoje mačke slala na drugi svijet. Neće Dragiša stići na vrijeme, zakasnit će na -predstavu, a tako se i ponaša, da bi se primjetilo 'kako je izvan igre, kako ne spada u krug naše familije. Opasna situacija. Nemam pojma o ulozi, sva je publika antipatična, stigla je tu, eto, gospođa Persida (supruga Jaše Prodanovića — nap. autora) pa svi njeni zetovi, stigla je i admiralica, Naitašina (supruga Dragiše Vasića — nap. autora), mama, nekakvi ruski aristokrati, tu su stari Stojan Ribarac i Hinko Hinković sa svojom ženom Slavom i njenom varaždinskom svojtom. Ja vjerujem u vlastitu konferansjersku sposobnost, no nisam siguran hoću li kao stari De Filippo umjeti

da prevladam otpor ovog kao pasja njiuška hladnog antipatičnog auditorija.«⁵

»Ovaj demonski duo javio mi se ove noći u snijegu, u vijavici, u Dragišinom Gornjem Milanovcu, u selendri sa ćepencima i kafanicama.«⁶

»Drugujući s Dragišom (1925—1928) — piše Krleža u napomeni — mnogo mi je pričao o svome gornjemilanovačkom djetinjstvu. Iz tog obrenovićevskog kraja su i Lunjevice, djedovi Dragini, i ja sam jednog dana na Dragišinome radnom stolu primijetio fotografiju jednog, po svemu građanskog otmjenog mladića, sa velikim čupavim bernardincem.

— Tko ti je to, zapitao sam Dragišu, a on mi je kao apologet 1903. odgovorio zbunjeno: Kralj Milan!«⁷

»U prostranom salonu nekoliko stolova sa blistavom politurom. Sa dalekog puta stigao je Marko u pratnji Ševe i jednog mladića, Živadinovića, jeste Bor i nije, jeste Mirna Dedinac i nije, a bit će Dragiša, da, da, to je Dragiša! Dragiša ne vjeruje u moju gostoljubivost, nema za to razloga da ne vjeruje, ali ne vjeruje, -on je rezerviran. Servirali smo u velikim kristalnim zdjelama vruću bowleu. Svi mi, Marko i Seva, pijuckamo bowleu, a Dragiša Vasić iznerviran mojim dočekom, očito sam Marka dočekao toplije, ostentativno nikome ne odgovara ništa. Sjedi pasivno, svojom hladnom, besprijekornom ali postojanom sustezljivom demonstrativnošću kvari nam harmoniju prijateljskog sastanka, ne potkazujući nikakve, pak ni najmanje namjere konvencionalne susretljivosti. »Hvala, ne, hvala, on ne pije bowleu, hvala, on ne puši, hvala, on ne pije kave, hvala, ni čaja, hvala, on je siit, hvala, ion ne treba- ničega, hvala na svemu«. Kisela, gorka sjenka sentimentalnog trenutka koji bi se u prilikama, u kakvim smo se našli, mogao prozvati i jedinstveno sretnom šansom. Međutim, ovaj neće ništa, hvala na svemu. Ja znam, ovo nas je zanovijetalo prozrelo, njemu je jasno da je naša ljubav sazdana na konvenciji, da nema unutrašnje vrijednosti, nikakve, i on se samo smiješka, kao biva, braćo moja, čemu se oblagujete slatkim bowleama?

Tu ima mnogo politure, mnogo jorgovana, mnogo ruža, tu je sve neka vrsta otmjenog sprovoda, karmine, šta li kasno poslije-podne, a ja znam da je ova fatalna sjenka, ovaj duh bez obrazine, ovo planirano filozofsko kenjkalo od Dragiše, čisti sireaiistički mixtum compositum (mješavina — nap. autora).«⁸

„UTISCI IZ RUSIJE“

Klasična ruska literatura, koja je bila jedna od preokupacija Dragiše Vasića, i o kojoj je on često ipisao, 'ostvarila je značajan uticaj na njega. Pod njenim uticajem, Vasić je, još pre nego se opredelio za građansku levicu, postao veliki slavenofil. Bili su to osnovni motivi koji su kod njega razvijali veliko interesovanje prema SSSR, oktobarskoj revoluciji i preobražajima koji se u njoj, nakon revolucije odigravaju. O svojim utiscima stečenim u SSSR pričao mu je Krleža, koji je u njemu boravio 1925. godine. Ali Krležine priče nisu mogle da umanje Vasićeve želje. Naprotiv one su samo kod njega pobudile još veću želju da upozna tu, voljenu i za njega zagonetnu zemlju. Ta želja ispunila mu se u jesen 1927. godine u vreme proslave desetogodišnjice Oktobarske revolucije.

Vasić je bio jedan od prvih koji je u SSSR krenuo sa legalnim, pasošem u društvu vajara Sretena Stojanovića. Obojica su u SSSR-u boravili dva meseca. Po povratku Vasić je, 1928. godine, objavio, prvo kao feljton, a zatim i 'knjigu pod naslovom »Utisci iz Rusije«, posvećenu Sretenu Stojanoviću.

Na početku knjige Vasić govori o motivima koji su ga vukli u posetu SSSR-u. Evo šta o njima piše:

»Nije mi trebalo da se zadugo ispitujem o onome, o čemu se pitao svaki na putu ka Rusiji. Je li me obuzelo uzbuđenje i kakvo je ono sad, kad znam i kad sam svestan da munjevito jurim tamo gde sam toliko žudio da doprem, u čudne, u nepristupačne i neobične moje magle. Uzbuđenje što me obuzimalo bilo je očevito, i bilo je veliko. I dok je voz jurio kroz Poljsku ja sam ga tumačio i osećao ga u onoj prvoj i radosnoj sreći stvaranja za koje mi nikad ne bi dovoljna bila snaga izraza. Mislio sam, pitao sam se, odgovarao sam, ali prosto: u detinjstvu, u ranoj našoj mladosti, onda kad ne znađasmo šta hoćemo a za nečim nejasno žuđasmo, u onoj dubokoj i tamnoj dubini, i pre pijanstva od ruske literature, sve više što smo zalazili u godine, zar je u nama bilo osećanja tako privlačnog i snažnog kao ova nostalgija? Zar se drugi, osim nas, ma kad i ma gde njome toliko uzbuđivao, ruskom zemljom, ruskom bre-

zom kraj koje. pade Puškin, ruskom zimom, ruskom trojkom ili muzikom samovara? Sta je ito duiblje, dirljivije, plemenitije i bolje u. nama bilo od ove ljubavi talko meke i nežne, obasjane zatim tvorevinama velikih pisaca, i od one čežnje tako neodoljive za širinom i beskrajnim prostranstvom? I pitao se, i odgovarao sam: da nije baš. iz te dubine ova duša naša narodna i priroda našega čoveka, koju se .toliko staramo da otkrijemo?

O tome sam mislio., tako tumačio svoj nemir, u tom osećanju bližio se Rusiji.«¹

Na kraju knjige, Vasić daje i sledeći zaključak:

»Prednje izlaganje moglo je uveriti čitaoca o tome: da sam u Rusiji poprimao najraznovrsnije utiske, i da su me ovi utisci lomili i raspinjali onako isto, kao što bi to. činili sa svakim unapred neopredeljenim posmatračem. Složena i zagonetna, Rusija danas kao i ranije, u prošlosti, i ne može činiti utisak one jasnoće kakvu bi mnogi hteli i kakva bi se mogla zadobiti o. bilo kojoj drugoj zajednici.

Pojavama, koje čas očaravaju svojom privlačnošću, čas duboko žaloste svojim tamnim 'Stranama, Rusija muči, svakoga koji bi hteo da sa njom bude na čisto i da je ostavi sa zaključcima i rešenjima jasno i nesumnjivo opredeljenim.

Za svoje čitaoce, u ovome poslednjem članku ja ću se potruditi koliko mogu da budem što jasniji, utoliko pre što su mi poznati prigovori činjeni u toku izlaganja u novinama, da se iz njega ipak ne vidi određeno: vraća li se čovek otud sa verom u nov red stvari ili je u tome pogledu u sumnji!

Evo kako u tome stoji:

U tome stoji tako da se. Rusija ne bi trebala i ne bi smela drukče posmatrati nego u odnosu prema Zapadu.

Gledana sama za sebe, u njenim velikim eksperimentima i u njenom napregnutom traženju, ona se posmatra sa nepoverenjem od ovoga Zapada, koji se, po opštem utisku, ustajao, koji više ne traži skoro ništa i nema za to volje, i koji sve veruje u nekakvo pravo da nju ocrnjuje jednim naročito strogim merilom, i to iz svoje duhovne žabokrečine u kojoj se, i po svome sopstvenom priznanju, do guše zaglibio.

U Rusiji, koja je to što je, jer naše nije bilo da se upuštamo da. li je ona mogla izgledati i drukče, videli smo i mi raznih zala.

Ah ta Rusija, koju smo mi gledali, izdržala je mnogo. Izdržala je ona: ratove spoljašnje i revoluciju, ratove građanske i intervenciju, onda potpunu ekonomsku dezorganizaciju i glad.

Za onih šest godina od 1914. do 1920. pretrpela je ona štetu produkcije za sedam godina rada cele svoje populacije, i njeni ekonomski gubici za vreme građanskih ratova i blokade prelaze neverovatnu cifru od 50 milijardi zlatnih rubalja. I pošto je prekinula sa starim društvenim odnosima, sa starim 'društvenim aparatom, sa vekovnim običajima i tradicijama, mi ison je zatekli u izvođenju jednoga novoga programa, koji ona ne krije da ostvaruje revolucionarnim metodama. Izvoditi jedan takav -program, stvarati novo društvo revolucionarnim metodama, zna se šta znači; to znači da to povlači za sobom i mere često izvanredno stroge i sredstva često izvanredno surova.

Posle prelama, kakav Istorija nije zabeležila, čovek prisustvuje izvođenju jednoga novoga društvenog poretka. I sad, ako mi spadamo u slabotinje ove epohe, medostajace nam čak i nerava da ove muke rađanja gledamo otvorenih očiju!

Pa ipak, napuštajući Rusiju, mi smo između drugih pomeli i uverenje da miko nema prava 'prezirati nezapamćene i pozitivne napore koje smo vi-deli da se tamo ulažu.

Sa tim uverenjem zadovoljan da sam o toj stvari, i mnogo pre onoga mladoga čoveka žalosne sudbine, nesretnoga Jesenjima, i ne poznavajući još Rusiju, napisao bukvalno ista opažanja koja je on izrazio u pismima svojim Mariengofu i Saharovu. I jedina razlika među nama bila je, valjda, u tome: što je on, prešavši ponovo svoju granicu, ostavljajući za sobom »Evropu fokstrola«, zaplakao, klekao i poljubio Rusiju, dok je meni ostalo samo to da gorko- zažalim, što nisam mogao da učinim isto ma grudi, koja mi je nekad bila draga onako isto kao što je i njemu Rusija.

Na toj drugoj strani, ne 'uzimajući u obzir elitu, ja sam zaprepasćemo gledao: kao beskrajima praznina duha zjapi na sve strane, ja sam bio okamenjen onom pustošnom prazninom u kojoj se duša nigde nije mogla osetiti.

Iz toga vremena sećam se dobro vrtoglavice, u kaju su me bacili oni sjajno prazni gradovi đansinga i mjuzifchola, oni ogromni gradovi neverovatnih po raskoši i blesku izloga i restorana. Sa utiskom i osećanjem da se čitavi poludeli svetovi, čitava pobesnela ljudska -stada, okreću oko sebe do prave nesvestice, provodeći pred tim skoro- polovinu dnevnoga vMela za kavama i kapucinerima ili blenući po izlozima, ja sam se ipak vratio sa nepomirljivom verom: da mora postojati i druga strana sveta na kojoj onaj duhovni i duševni život nije mogao biti u toj meri zanemaren.

I dala mi se za to -prilika i uverio sam se.

Svraćajući ponovo u njih, i posle nekoliko godina, ja sam mogao konstatovati jedino: o blještavoj razgranatosti onoga sitaroga i već naviknutoga načina života, o tome: da je ono duhovno groblje postalo samo mnogo veće i mnogo užasnije.

I trudeći se da ovo protumačim ja sam došao do zaključka: da sve to predstavlja jednu neupamćenu groznicu nesigurnosti, kojoj prethodi ona druga groznica bogaćenja; dve strašne groznice, groznica zaraditi, i groznica potrošiti usled neizvesnosti. I tada mi se otkrila i sva ona elita zadovoljne i nezadovoljne Rusije sa svojom pomirenošću da od materijalnog blagostanja zadugo nema ništa i sav onaj duhovni požar u koji se ona svom snagom bacila i koji sam za sobom, a sa teškim srcem, ostavio. I setio sam se Gogolja, koji je rekao:

Gde bi se rodili divovi nego u Rusiji, u kojoj jedino imaju gde da se razmahnu!

Gde bi se rodile velike ideje nego u Rusiji koja je beskrajna!«²

Godinu dana kasnije, 1929. godine Vasić je objavio knjigu pripovedaka. U predgovora ovoj knjizi, književni kritičar Milan Bogdanović je napisao:

»G. Dragiša Vasić je stari poznanik čitalaca izdanja Srpske Književne Zadruge. Jedna od knjiga XXV kola Zadrugina bio je njegov roman »Crvene magle«. Nešto malo ranije izašla je bila i njegova zbirka pripovedaka »Utuljena kandila«, a neposredno iza rata G. Vasić je bio objavio poznatu 'knjigu »Karakter i mentalitet jednoga pokoljenja«, kao prvi izraz velikih duhovnih pramena koje su se za rata u njemu dogodile, i kao prvi znak svoga daljega književnoga dela. U međuvremenu, posle dvomesečnoga bavljenja na vojnoj vežbi u Albaniji, kud je bio poslat iz političkih razloga, pojavila se i njegova knjižica »Dva meseca u Jugoslovenskom Sibiru«, koja, iako politički tendenciozna, obiluje impresivnim slikama o kraju i ljudima. Poslednjih godina, G. Vasić je objavio još nekoliko pripovedaka po našim časopisima, uglavnom u Srpskom Književnom Glasniku, i te njegove novele, sa onima većim i glavnijim iz »Utuljenih kandila«, sačinjavaju knjigu koja se od strane Zadruge sada prikazuje čitaocima. To bi bio ukupan pregled priipovedačkog rada G. Vasića. Kao što se vidi, njegovo delo nije obimno, i on je jedan od onih stvaralaoa koji ne produkuju naglo ni sistematski. Između njegovih trenutaka stvaranja postavljaju se duge pauze, i čini se da bi se moglo reći da je to pisac koji stvara samo u momentima groznice, kad pobuda dohvati i 'pritisne do mere da joj se ne može oteti.

U tome utisku biće da ima mnogo tačnoga. Za G. Dragišu Vasića bi se moglo reći da ga je život, sa preokretima i velikim duhovnim promenama koje izaziva i stvara u čoveku, načinio pripovedačem, da stvaralački imperativ nije u njemu nešto što je on poneo sa sobom, u samome svome biću, već da se u njemu javio i uselio posle nekih ogromnih preživljenih preloma, tako da ise potreba za stvaranjem u suštini ne odvaja od potreba za stvaranjem, za ispovedanjem, za olakšanjem. G. Dragiša Vasić je izvanredno upečatljiva priroda, podložna utiscima do mere koja se kreće od beskrajsnih ushićenja do potpune klonulosti, i preživljene stvari ostavljaju mu neizgladive tragove. U idealističkom duhovnom postroju kakav je kod njega najčistije što se da zamisliti, ovakva impresionalnost može da dovede do tragičnih doživljavanja rodio se u Dragiši Vasiću pripovedač. To doživljavanje bio je rat, i on je u njemu izazvao jedan preokret iz osnova. U predgovoru koji je prvoj 'knjizi pripovedaka G. Vasića, »Utuljenim kandilima«, dao G. Slobodan Jovanović, ta velika duhovna metamorfoza analizirana je podrobno. G. Jovanović je reljefno pokazao kako se, pod pritiskom događaja i prilika, menjaju i najčvršće ideologije, stare ruše i nove rađaju. U vezi s tim, G. Jovanović je uočio i istakao jedno opšte obeležje u psihologiji glavnih ličnosti iz pripovedaka G. Vasića, koje su sve živi primeri za zavisnost čoveka i njegove unutarnje vrednosti od sila koje spolja deluju. »Sve pripovetke G. Vasića, kaže G. Jovanović — pružaju primer za jednu istu ideju, — a to je, da se čovek lako menja, ali ne pod pritiskom unutrašnjih nego pod pritiskom spoljašnjih činilaca, koji ne zavise od njegove volje. Njegova sudbina stvara i njegovu ličnost, a on je prima bez ikakve mogućnosti slobodnoga izbora.« Tako bi se, dalje, dalo zaključiti da u čitavom načinu kako G. Dragiša Vasić psihološki posmatra čoveka, ima prvi značaj jedno veliko iskustvo sa samim sobom, i da se tu, upravo, u raznim vidovima i u raznim stanjima, razotkriva jedan zakon koji se na sebi lično utvrdio. Otuda i utisak da pripovedanje G. Vasića mnogo puta dobije jedan ispovedan ton. Moglo bi se, bez mnogo preterivanja, reći da njegovo pripovedačko delo skriva u sebi mnoge elemente jedne moralne autobiografije.

Tom činjenicom, da je G. Dragiša Vasić ličan pisac, subjektivan pisac, može se objasniti i ona socijalna boja ikojom su prelivene skoro sve njegove pripovetke, i koja u trenucima kao da dobija izgled određene tendencije. Iz nacionalizma, kojim je on bio nošen do ratova i u ratovima, u socijalni progresizam, kojim je, posle krize, ispunjen njegov duhovni nemir, on je preneo isti intenzitet ideo-

logije, i moglo bi se mimo reći, istu strast ideja. Taj emotivni momenat u njegovoj ideologiji je osnovni pokretač njegovog umetničkog stvaranja. On mu daje glavno obeležje, i njime se opravdava čitav smisao njegovog umetničkog delanja uopšte. I više još, on je toliko nagon i potreba, da se baš njime pripovetka G. Vasića umetnički izdiže, i oslobađa od tendencije. On njegovoj pripovetci daje onaj trpki sok, koji u vremenima kao što su naša tato prisno godi. Tu se G. Dragiša Vasić sreće sa jednom težnjom koja u mnogome probija u savremenoj evropskoj literaturi: da se umetnički i socijalni momenat pomire i stope, bez štete za prvi, a sa oplemenjenjem za drugi. U tom pogledu, on se tesno vezuje za modernu književnu epohu. On njoj pripada.

U čisto književnom smislu govoreći, G. Vasić je inače vrlo mnogo u tradicijama realizma. Njegova pripovetka je u svojoj osnovi realistička pripovetka. Posmatranje i iskustvo su stvaralački uslovi više nego intuicija i slobodna kreacija. G. Vasić raspolaže doista retkim realističkim darovima: njegove pripovetke su izvanredna zbirka zapaženih konkretnih pojedinosti, kako u ljudima i njihovim karakterima, tako i u prilikama, u događajima i u mestima. I kako on izrazito naginje traženju i isticanju osobenoga, naročitoga, njegov način pričanja, pun izvanredno- zanimljivim podacima, prati se sa najživljom pažnjom i sa sve većim uživanjem. Ali, ne bi bilo tačno ograničiti pripovetku G. Vasića definicijom čistoga i gologa realizma. Mirna i ravna linija realističkog pripovedanja, koja je u isto vreme i niska linija, kod njega je uznemirena, prilično izlomljena, a sa težnjom na više. Ako bi trebalo naći formulu za pripovedački način G. Vasića, moglo bi se reći, da je on pripovedač sa jasno realističkim ukusom, ali sa romantičnim temperamentom. Kod njega su sve stvari zapažene, doživljene, lično utvrđene. I on, kao i svi realisti, sastavlja svoje delo iz činjenica. Ali kod njega se vrednost činjenice, jednog psihološkog podatka, jedne konkretne pojedinosti, podiže onom pašijom kojom je pisac uobičava. I u koliko je ona osobenija, čudnija, izuzetnija, dakle i sa jednim naročitim darom zapažanja uočena, toliko se pisac njom više oduševljava. Cini se kao da je uzima za sebe, da je izdvaja, da je neguje sa strašću skupljača retkosti. Tako ona prestaje da bude hladan fakt, već kroz način saopštavanja njene konkretnosti struji emocija, pridolazi toplota.

U odnosu prema predmetima samih pripovedaka, romantični, što će ovde reći pre svega emotivni i nervozni temperament piščev se, isto tako, sve više ispoljava i izražava u koliko se sadržajno pri-

povetka približava oblastima emocija. Od Bakuća Ulije do Svetlane je razmak skoro koliko između dva raznovrsna pisca. Ali, u samome Bakuću Uliji, koji je od svih piščevih objekata najrealističnije shvaćen i izveden, može da se uoči taj »romantični« nerv. Pisac je tu pripovetku dao u čistom realističnom maniru, čak sa nekom ravno-dušnom ironijom, sa duhom, kao šaleći se pomalo. Mora se odmah reći da G. Vasićev realistički dar, sasvim prirodno, traži i hvata komično u životu sa naročitom voljom, i da u tome mnogo puta uspava. Ličnost Bakuća Ulije je za to kao poručena. Ali, u svoj toj lakoj ironiji kojom pisac tretira svoga junaka, ima nešto prividno, nešto usiljeno. Pored sveg realističkog smisla za taj laki ironični, pomalo superiorni ton, i za okretanje stvari ka komičnom efektu, oseća se da se pisac šali kao čovek kome nije do šale, i koji se šali da ne bi podlegao jednom suprotnom osećaju, sažaljenja ili samoga bola. U tom pogledu, naročito, G. Vasić podseća na ruske pisce. Taj samilosni ton čini njegovu rečenicu nervoznom. I ukoliko se objekat bliži svom teškom ili tragičnom kraju, ta topla nervoza stila sve je osetnija. Kraj pripovetke »Bakuć Ulija«, koji dodiruje rat i posle rata, napisan je u sasvim drugom tonu.

Nije slučajno što se G. Dragiša Vasić kao pripovedač najuspešnije i najznačajnije izrazio baš u pripovetkama koje su nadahnute ratom i okolnim motivima. Njegov dar realističkoga posmatranja i njegova naklonost za vernu realističku sliku učinili su ga jednim istinitim tumačem našega osećanja rata. Uz to, socijalno izoštren da stvari gleda bez predrasuda, on ih je i jedini kazivao sa neophodnom slobodom i otvorenošću. Ali bez onog nervoznog, osećajnog, emotivnog nerva, bez onoga što sam ja ovde nazvao romantičnim temperamentom, ne bi se dala kazati ljudska patnja, koja mora da bude osnovni elemanat u motivu rata! Kod G. Dragiše Vasića, u pripovetkama gde se rat dodiruje, jer on ga nije naročito i opsežno slikao, ima istine, ima otvorenosti, i ima izvanrednog osećaja sapatnje. Tu su, po mome sudu, najveće vrednosti G. Vasića kao pripovedača, i tu je njegova najveća zasluga za našu pripovetku. Između svih njegovih pripovedaka, ja zato daleko pretpostavljam one dve-tri (»Resimić dobošar«, na prvome mestu, zatim »U gosltima« i »Rekonvalescenti«), gde se najviše tumači psihologija našega čoveka kroz rat i iza rata. U njima su ne samo čisto pripovedni kvaliteti vrlo izraziti, i ne samo nezaboravni i za neke bi se moglo reći ovekovečeni tipovi (»Resimić, dobošar«), već u njima ima ono što je stari i veliki francuski realizam nazvao »dokumenta o ljudima«. Treba dodati i o epohi.«³

PRELOM

Proglašenje šestojanuarske diktature 1929. godine, stavilo je Dragišu Vasića pred nove dileme. Na momente -on se nadao da će diktatura Aleksandra Karađorđevića resiti mnoge probleme i nepravde koji su carovali zemljom u periodu od 1918. godine, a na koje on uporno, u svojim člancima objavljenim u »Progresu« i »Republici«, ukazivao. Međutim njegove veze sa građanskom levicom, a posebno sa Krležom, još uvek su bile prilično čvrste da bi mogao lako i naprasno da ih prekine. Približavajući se diktatorskim vrhovima Vasić je i dalje održavao prijateljske veze sa Krležom i bio spreman da njegovim zahtevima izađe u susret. Tako je, u jeku nezapamćene hajke i terora sprovođenih prema pripadnicima Komunističke partije Jugoslavije, na Krležinu molbu Vasić intervenisao kod tadašnjeg predsednika diktatorske vlade generala Petra Živkovića, da se pusti iz zatvora bivši politički sekretar Centralnog komiteta KPJ, Duka Cvijić. O ovom događaju, prema Krležinom pričanju, Ivan Očak u knjizi »Krleža i partija« piše, pored ostalog i siedeće:

»Krajem 1928. godine poslije povratka iz SSSR-a, Cvijić je bio uhapšen i osuđen na dvije i pol godine zatvora. Prema tome, šestojanuarska diktatura i teror našli su ga u zatvoru. Prijetila mu je opasnost od likvidacije, s obzirom na česte progone ranije i sada teške optužbe. Odgovorni drugovi koji su još ostali na slobodi, a takvih je bilo veoma malo, jer su organizacije masovno uništavane, razmišljali su o spašavanju Duke Cvijića od sigurne smrti. Poslije dugih diskusija i razmišljanja, odlučeno je da se predloži i zamoli Miroslava Krležu da intervenira kod svojih raznovrsnih veza i poznanika. Obraćanje Krleži u toj situaciji, naravno, nije bilo slučajno. Krleža je i ovaj put ostao na strani Partije, nije ga pokolebala diktatura, nije se odrekao partijskih drugova. Uz to je Krleža u to vrijeme imao veliki autoritet ne samo kod lijevo orijentiranih, naprednih krugova nego je imao dosta simpatizera u redovima ljudi koji nisu odobravali njegove ideje, ali su bili oduševljeni njegovim

umjetničkim talentom. I, napokon, obraćanje Krleži bilo je potaknuto time što je Krleža bio Đukin drug iz mladih dana.

Među mnogobrojnim Krležinim zadacima u korist Partije, taj je bio svakako jedan od najodgovornijih. Gim je Krleži rečeno kako treba „poduzeti korake da se spasi Duka Cvijić, odmah mu je bilo jasno kome da se obrati. S temeljito promišljenim planom Krleža se uputio u Beograd da preko svojih intimnih veza, u prvome redu preko Dragiše Vasića, učini što se učiniti može. Krleža mi kaže da izbor upravo Dragiše Vasića nije bio slučajan. Bih su stari drugovi i suradnici, a uz to je Vasić još uvek (to je početak 1931.) veliki Krležin poštovalac. On ga karakterizira kao čoveka »... koji je krvario u Balkanskim ratovima i ekspedicijama, a dva puta prošao Golgotu Albansku i njemu je rat otkrio lica i stvari. Kao mučenici Solunskog procesa, kojima je smrtna osuda čitana od ponoći do svitanja, 'kao pokojna Gačđmović, koji je u Americi za vrijeme rata agitirao protiv legija, kao pokojni Šupilo koji je poludio u Londonu, kao toliki drugi koji su očajavali u emigraciji po svim evropskim gradovima i legionarskim kasarnama, i Dragiša Vasić je bolje video u ratu, i tako je imao točniji pogled poslije rata, kada je zavjesa opet spuštena. Tako se ima shvatiti da je on od istaknutog nacionalističkog aktivista postao pokretač i urednik republikanskog »Progres«, pisac knjige »Iz jugoslavenskog Sibira« i branilac Stejića... Vasić je uspio odvojiti stvar Spasoja Stejića, atentatora na regenta Aleksandra Karađorđevića, od ostalih optuženih i na taj način je uspio sudu dokazati kako Komunistička partija Jugoslavije kao politička partija »... nije bila ni u kakvoj vezii sa atentatom...« Kasnije je Vasić objavio u Krležinom časopisu »Književna Republika« dio svog rada »Godina 1903«. Njihova suradnja se uspješno produžava krajem 20-ih godina. Ah, Krleža 'kaže: »Naše prijateljske simpatije gase se od šestog januara da bi utrnule s pojavom časopisa »Danas« 1933—1934., kada se Dragiša pod kobnim utjecajem Slobodama Jovanovića, svoga mentora i predgovoruika svoje knjige novela, zaputio tragičnim stramputicama.« Te »tragične stramputice« o kojima govori Krleža bila je Vasićeva suradnja s četnicima, kada je za vrijeme narodnooslobodilačke borbe postao političkim savjetnikom četničkog vođe Draže Mihailovića i završio kao ratni zločinac.

Međutim, 1931. godine o'dnosi Krleža — Vasić još nisu bili pokvareni. Vasić je u to vrijeme poznati beogradski advokat i nadao se da će s obzirom na odlične veze postati ministar pravosuđa. Bio je oženjen s Ruskinjom, kćerkom vrangelovskog admirala, i 'imao je

veze u najvišim monarhističkim krugovima. Krleža je znao za te Vasićeve veze i upravo je na njih računao, pa je zbog toga odlučio da se obrati njemu. Cam je stigao u Beograd odmah se uputio Vasićevoj kući. Našao ga je i izložio mu zašto je došao te da ga moli za intervenciju za svog dobrog druga Duku Cvijića, kojem je kralj Aleksandar čestitao za atentat 1912, a sad je u zatvoru i kojem prijeti smrt. Vasić mu je rekao neka se strpi do sutra u to isto vreme, da će pokušati što može učiniti.

Poslije njihovih razgovora, Vasić se uputio predsjedniku vlade generalu Peri Živkoviću osobno. Rezultat nije izostao, što govori o zaista jakim Vasićevim vezama. Kad mu se drugi dan Krleža ponovno obratio, rekao mu je da se može vratiti u Zagreb, jer je stvar riješena. Krleža kaže da koliko god je vjerovao u Vasićeve mogućnosti, ipak nije u prvi trenutak povjerovao da je sve riješeno, da je to moguće. Ah mu Vasić, ponovi: »Vrati se u Zagreb, zaista je sve riješeno. »Zbilo se nevjerovatno, kaže Krleža: Duka je bio pušten iz zatvora. To se dogodilo 13. veljače 1931. godine. Krleža je zabilježio u svom dnevniku o »... oslobođenju Duke na temelju Dragišine intervencije kod Petra Živkovića«.¹

U posleratnoj deceniji, i na početku tridesetih godina, ime Dragiše Vasića, plodnog pisca, hrabrog novinara i publiciste, urednika 1 pokretača nezavisnih listova, jednog od prvih putnika u sovjetsku Rusiju, pominjano je u književnim i intelektualnim krugovima s posebnim uvažavanjem i s nekom neizrecivom ah stalno prisutnom svešću o sjajnoj budućnosti koja ga čeka kako na 'književnom polju tako i u političkoj karijeri.

Đuza Radović je 1934. godine u Srpskom književnom glasniku objavio književnu studiju pod naslovom »Dragiša Vasić« u kojoj je kao tri najmarkantnije pojave u posleratnoj književnosti izdvojio Ivu Andrića, Mirolava Krležu i Dragišu Vasića. Usredsređujući analizu na dvojicu poslednjih, Radović piše: »Rezultatom svog književnog stvaranja Krleža više seže k budućnosti, dok Vasić, svojom školom i svojim duhom nastavlja ono što je bilo životvornijega u našoj pripovjedačkoj tradiciji, prekinuto negdje iza Laze Lazarevića sa prestankom neposrednog uticaja ruskih pisaca.«²

Nastankom diktature po -svemu sudeći, nastao je i neki dubok prelom u Vasiću. On se vraća svojoj ranijoj profesiji — advokaturi i postaje »poznati beogradski advokat i nadao se da će postati ministar pravosuđa« — piše u svojoj knjizi »Braća Cvijić« Ivan Očak.

A, u brošuri — pamfletu »Književne magle« Vehbor Ghgorić je još 1932. godine nastojao da pokaže kako je rad Dragiše Vasića

na polju »društvenog progres« bio samo privid i kako je Vasić bio i ostao običan »građanski nezadovoljnik«, oduvek »odviše konzervativan i patrijarhalan da bi ga osvojile progresivne ideje«.

»Vasić se«, piše, između ostalog, Gligorić, »nije razvio u pisca onakvog kakav je bio potreban našoj sredini. Ostao je u malograđanskom okviru, 'skučen svojim malim, jalovim pripovedačkim sposobnostima, svojom primitivnom kulturom, svojim duhovnim zaostalostima. Mesto da ide dalje progresivnom linijom, Vasić se sve strmolavije vraća u palanačku patrijarhalnost, u smešno patuljastu idilu. Ono što je kod njega napredno, bilo je samo građanski liberalno, ono što je bilo kod njega buntovno bilo je lično nezadovoljstvo nedemobilisanog oficira koji se revoltira na korumpiranje pobe-
bede. Vasić je bio jedno vreme u .groznici oslobođenja, ali to je kod njega bio samo patološki delirijum emocija — nije dolazio do svesti. U njemu se čuvao idiličan Srbin, »rajska dušica«, drugopozivac iz »Karaktera i mentaliteta jednog pokoljenja«, Ribarčev omladinac, srbofil, bugarofob, i publicist pod šajkačom koja ispod svoga korporana nosi, pored datuma vojničkih pobeda i poraza, još i političke datume majskog prevrata i političkih događaja iz fronta.

Vasić nema nikakve veze sa proletarijatom i sa proleterskom kulturom pa je zato velika zabluda nekih kritičara koji ga stavljaju u socijalnu literaturu, kao što je uostalom velika zabluda tih kritičara u koncepciji o socijalnoj literaturi. Vasić se formirao sasvim izvan socijalizma, u taboru nacionalnih omladinaca, nacionalnih šovinista koji su živeli u primitivnom maštanju o idiličnom velikosrbizmu i zajedno sa tadašnjom čaršijom i tadašnjim vlastima obja-
vljivali da su socijalisti ubačeni spolja».³

O prelomu koji je u sebi preživljavao, Vasić je ispričao književniku Milošu Ornjanskom koji je ovu priču, u vidu intervjua, objavio u novom časopisu »Ideje« 1934. godine. Tu Vasić govori o rasitranosti između pisanja i bavljenja advokaturom, stavljajući u prvi plan nezadovoljstvo što nikada nije mogao da pomiri jedno s drugim i što je u svemu ostajao na pola puta. Na pitanje novinara hoće li nastaviti s pisanjem o ratu, u čemu je, kako je već izneo, »bio presečen«, odgovorio je: »Ne, sad je teško vratiti se na to. Tu je i cela tragedija mog života. Prvo sam želeo da uđem u arenu političkog života. Sprečili su me. Posle sam morao da otvorim advokatsku kancelariju, umesto da se bavim književnošću. Morao sam se potpuno predati ovom poslu. Prođe i po godinu dana da mi ne dođe dan kad, bih mogao pisati.«⁴

U časopisu »Pregled«, književnik Radovan Zogović je, maja 1935. godine, pod naslovom »Ideje i producenti — ideja«, dao analizu Crnjanskovog intervjua Vasića u kojoj, pored ostalog piše:

»G. Miloš Crnjanski, zaključivši još jednom da je kod nas u gradovima nasitao:

»metež morala i ideja, i da ima puno tuđinskih elemenata«, pokrenuo je tjednik »Ideja« — za književnost, politička i društvena pitanja, da bi u tom tjedniku za književnost, politička i društvena pitanja, podvrgao

»svojoj isljedničkoj radoznalosti«, sav taj metež ideja i morala, svu tu gomilu tuđinskih elemenata, sve književne političke i socijalne pojave, te da bi izveo

»raščišćavanje ideja i povlačenje političkih linija«, da bi, na kraju, ukazao na mjesta potrebe i upotrebe

»jakihi dozi«.

U svoju isljedničku družbu M. Crnjanski je pozvao gg. T. Manojlovića, S. Vinavera, B. Purića, B. Novakovića i — Stanka Tomašića!

Prvi koji se »predao njegovoj isljedničkoj radoznalosti«, i koji je zadovoljio tu radoznalost, bio je g .D. Vasić.

D. Vasića cijenile su mlađe generacije više po jednoj posveti kojom mu je M. Krleža posvetio jednu svoju pjesmu, nego po vrijednosti njegovih pripovjedaka; više po tome što je nekoliko njegovih članaka štampano u »Književnoj rubrici«, nego po vrijednosti tih članaka i knjiga o hiljadu devetsto trećoj i Mentalitetu jednog pokolenja. Istina, pojava nije za pohvalu, ali ta pojava pokazuje i to, kolika je odgovornost, pred čitateljima, jednog priznatog savremenog književnog radnika za svaku svoju riječ i svaki čin, danas, kada ljudi jednu dovoljno neizmjerenu riječ, jedno ćutanje, ili nedovoljno poznavanje prilika i ljudi, iskorišćavaju u najrazličitije svrhe, lične, trgovačke, rtiklamske itd ...

Da, Vasića se, uprkos njegovom književnom radu, smatralo za čovjeka koji sa iskrenim simpatijama gleda razvoj savremene stvarnosti. Ta zabluda, kao ni sve druge zablude, nije nikako mogla koristiti onoj književnoj strani, koja se u svim svojim, postupcima rukovodi principima istine. I zato je potrebno ponoviti neke od Vasićevih izjava, datih M. Crnjanskom i pozabaviti se ukratko tim izjavama, da bi se zaista uvidelo koliko je mišljenje o Vasiću, saradniku »Književne republike«, bilo zabluda i obmana.

»Predavši se sasvim Crnjanskoj isljedničkoj radoznalosti«, D. Vasić je izjavio prije svega, da »književnici treba da budu isfre-

ni. . . i da pišu ono što misle.« I čudno je, kako je Vasić zaboravio na »isljedničku radoznalost« zahtijevajući iskrenost od književnika. Ili se htio malo šaliti, želeći, da književnici »pišu ono što misle«. Ili on, možda, književnicima smatra samo one, koji mogu pisati ono što misle, jer uglavnom ne misle ništa. Ili najzad Vasića golica isljednička slava M. Crnjaniskog, pa bi i on htio da »književnici budu iskreni ... i da pišu sve šta misle«. Bar bi se tada znalo ko šta misli, i gdje treba primijeniti »jake doze«.

D. Vasić, advokat koji danas ima, tvrde »Ideje«, jednu od najvećih advokatskih kancelarija u Beogradu. . . više ugodnu nego raskošnu, težak namještaj i duboke fotelje, voli da tako, svake večeri posle dnevnog posla, pode kod saborne crkve, i da razmišlja, poslije ugodne kancelarije i dubokih fotelja o sudbonosnim pitanjima današnjice. Padne večernja polutmina, zvone na večernje, čuje se tajanstveni glas sveštenika, opija miris tamjana. D. Vasiću je tu dobro i on misli. ..

»Svako večer je idem u onaj kraj ispod Saborne crkve. Tamo se smirim i tamo mi je dobro poslije dnevnog posla... «

O najsudbonosnijim pitanjima današnjice.

»Najsudbonosnija ideja za čovječanstvo jeste i cilj života. U tom pogledu moć ljudskoga duha kao i misao ljudska, nije mnogo prešla granice, koje su dostignute u toku dugih vjekova«.

Danas u dobu postojanja više milionske besposlenosti u svijetu, u dobu kada se spaljuje odjednom 150 miliona vreća kave, u dobu kada, po pisanju »Politike«, umire u Kini za tri mjeseca dana 2 miliona seljaka, u dobu raznih imperijalizama i provokacija i spremanja novih svjetskih ratova, najsudbonosnije pitanje jeste i ostaje da se dokuči smisao i cilj života. Otkuda to i kako? Sta je smisao i cilj ovakvih »sudbonosnih misli«?

To nam objašnjava sam Vasić. Svako večer je idem u onaj kraj ispod Saborne crkve. Tamo se smirim i tamo mi je dobro, »poslije« »ugodne kancelarije, teškog namještaja, i dubokih fotelja«.

Samo Vasića ne bi trebalo da čudi, da u tom sudbonosnom pitanju misao ljudska »nije mnogo prešla granice, koje su postignute u toku dugih vjekova«. Jer pitanje o »smislu i cilju života«, nije naučno pitanje, i nema nikakve veze sa materijalnim progresom čovječanstva, pa prema tome ne može ni učiniti nikakav »progres«, ne može se pomjeriti sa tačke »koja je dostignuta u toku dugih vjekova«, a neće se nikad ni pomjeriti. Samo naučna misao, koja je duhovni, dijalektički dio materijalnoga progresa, može da napreduje kroz vjekove. Popovsko pitanje »šta je smisao i cilj života«, po-

stavljeno je, ne da napreduje, ne da unaporedi misao, nego da je umrtvi, da je odvoji od stvarnosti. Tražiti cilj u prirodi, u kojoj nema nikakvih unapred određenih ciljeva (jer bi onda moralo postojati i neko vječno, sveznajuće, više biće — bog — koje bi te ciljeve određivalo!), nego postoje samo uzroci, uzroci posljedica, koje opet bivaju uzrocima novih posljedica, to znači vječito na mrtvoj tački nenapretka, jer se ne može otkriti ono čega nema; to znači zatim otkidanje misli od djelovanja, to znači propagandu: sve je uzalud, i napredak, i kultura, i udobni život, pitanje o cilju života je nedokučivo, a kad je nedokučivo zašto onda da se borimo za taj život, manite sve borbe i napore, i dođite u predvorje saborne crkve, tu ćete se smiriti i tu će vam biti dobro. Jer istinu, istinu vam kažem, ima neko ko je unapred odredio puteve života i ko se o njima brine...

Po Vasićevom najsudbonosnijem pitanju, ljudski život, kao izvjesna forma kretanja materije; kao i svako drugo kretanje, ima svoj sakriveni smisao i cilj. Pa kakav je onda viši, unapred određeni cilj imao onaj događaj, kada se prošlog proljeća, na gradnji pruge Priština — Peć, odronio jedan potkopani brijeg i zatrpao onih pedesetak radnika. Kakav je skriveni smisao imalo samoubistvo ljubljanskog gimnazijalca Augusta Jedena, koji se ubio nedavno iz straha od kazne? Ili, najzad, kakav viši, božanski smisao ima jedna ogromna, vodnjikavo meka guša, koju nosi svaki drugi stanovnik Vihora?

No o ovako sudbonosnim pitanjima misle samo književnici, koji imaju »advokatske kancelarije više ugodne nego raskošne, težak namještaj i duboke fotelje«. Misleći tako oni hoće da osiguraju svoj namještaj i svoje fotelje, jer propovijedaju mrtvu misao, koja nema nikakve veze sa delovanjem, pa dakle poriču i djelovanje.

Da li je zaista D. Vasić, bio iskren i rekao ono što je mislio? Da nije, možda, i on bio svijestan »isljedničke radoznalosti«, sa kojom mu je bilo postavljeno pitanje: koja je najsudbonosnija ideja današnjice? Vasić će nam najbolje odgovoriti na ovu našu sumnju.

»... u svomu dobu niko ne nalazi sreće, niti ostvaruje svoje ideale.

»Ja ipak ostajem pri tome, da treba pisati protiv rata, da bi se bar odložio, ikad već ne može da se otkloni za uvijek.«

»Na Zereku, prije neki dan, našao sam nekoliko kuća, sasvim onako, kako su bile u mom djetinjstvu. I to mi je bio najdublji doživljaj od rata do danas«.

Početi partije desetak godina borili protiv rata, kako je to učinio Vasić, i u danima 'te svoje borbe i borbe svih svjesnih i poštenih snaga svijeta protiv rata, u tim danima doživjeti kao najveći doživljaj pronalaženje nekoliko stračara »onakvih kakve su bile u de-tinjstvu«, to je zaista put kojim se dolazi do uvjerenja, da je »već nemoguće da se rat otkloni za uvijek«, i da treba raditi da se odlo-ži, dok se ne izvrše potrebne pripreme. Sve ove Vasićeve misli ne trebaju nikakvog komentara. I onako one jasno- potvrđuju, da se ne- ma pravo sumnjati u iskrenost sa kojom su rečene. A Vasićeve misli o reportaži koja je »van književnosti« (Kiš je van 'književnosti, a Mita Dimitrijević je u književnosti), o »pravoj književnosti koja ne- ma nikakvog uticaja« (Jadnici, Mati, Oganj, Gvozdena peta itd., sva su ta dela imala uticaja, ali, baš zato sve to nije »prava književnost«, jer »uticaj prave književnosti ... je neznatan, siromašan i ograni-čen«. A »prava književnost« isu djela Stanka Tomašića, Miloša Crnjanskog, Dragiše Vasića, Marka Cara i Stanisilava Vinavera, jer nemaju nikakvog uticaja!), te i shone misli suviše je citirati.

»Isljednička radoznalost« M. Crnjanskog otkrila je najzad trag ovog ćiriloviSkog (»ja isam za ćirilicu«) književnog junaka. Time je srušena jedna već davno poljuljana zabluda, i time je još jednom skrenuta pažnja svim savremenim književnim radnicima, na ozbilj- no shvatanje svoga posla.«⁵

A, u svoj dnevnik Krleža je o Vasiću zapisao i sledeće:

»Kakvi bakrači, ne zanima me, brate, više nikakva literatura«, odgovorio mi je Dragiša septembra 1934, u svojoj advokatskoj kan- celariji iznad Batinog dućana, vizavi »Londona«, kad sam mu pred- ložio da pokrenemo »Danas«. Bila je to rezignacija čovjeka koji je za vrijeme Stejićeva procesa, na početku »Književne republike«, pokazivao iskrene lijeve sklonosti za intimnu suradnju. U njegovoj noveli »U gostima« ima autobiografskih detalja. Bio je na najboljem putu spram moralne katarze. Solunsko krvoproliće zaista je pore- metilo njegovu političku ravnotežu i mjesto da sprovede reviziju svojih konzervativnih pogleda i uvjerenja, on se izgubio u morali- sti'čkom cjepidlačarenju da bi na kraju podlegao po zakonu tromosti duha Slobodanu Jovanoviću.«⁶

A, književnik Stanislav Vinaver je, odgovarajući na članak sekretara Glavnog Prosvetnog Saveta dr Ljubomira Petrovića, ob- javljenog u književnom dodatku »Pravde«, 1936. godine, u svome odgovoru, takođe objavljenom u »Pravdi«, pored ostalog napisao:

»Književnost za poslednjih dvadeset godina pored drugih karakterističnih ličnosti, pretstavljaju još i ove ličnosti, čija velika ih oelokupna aktivnost pripada baš poslednjim dvema decenijama.

1) G. Slobodan Jovanović koji se tokom ovih 20 godina iz jednoga pravnog pisca razvio u značajnoga istoričara i kulturnoga kritičara. Njegova zamašna istorijska razlaganja predstavljaju za nas dokument one kuiturno-istorijske vrednosti koju imaju dela velikih istoričara na Zapadu, vidilac koji su uspevali da ostvare do kraja jedan opšti obuhvat svih zatalasanih duhovnih snaga svoga naroda.

2) G. Dragiša Vasić, koji je u svojim posleratnim novelama prikazao klasičnom jezgroviću tešku, zainačenu, na mahove sumornu, na mahove razdraganu dušu srbijanske palanke, i njena kolebanja, njeno snobivanje i njenu rešenost kada su u pitanju presudni potezi.

3) Miroslav Krleža, najznačajniji jugoslovenski pisac ne samo za poslednjih dvadeset godina. Sa temperamentom, neobuzdanošću, strašću i zadihanošću, on nam je prikazao onu strašnu i kobnu Austriju koja se ugnjezdila u ovim oblastima čas jarosna, čas pri-tajena, i koja duhovno još uvek želi da zarobljava. Austrija pobeđena u ratu, rekonstruisana je na duboki vizionarski način u teškom i krvavom tekstu Miroslava Krleže do značaja basnoslovne dijagnoze.

4) Miloš Crnjanski, koji je bogat nedostižnim umetničkim profinjenostima imao smelosti da na mahove prezire sve obilje i počne veliku liniju, otpočetu od Bore Stankovića, da je povlači bez kolebanja sudbinski, zrelinom konačnom i mučkom, omedavajući stalno oblasti svetlucanja i tame, slutnje i saznanja.

5) Ivo Andrić, ikoji je alhemijom velikog umetnika uspeo da ozari provincionalno zbivanje i da ovekoveči oblasni grč do kosimičkog simbola.

6) Tin Ujević, koji je u stihovima gorke i opore vrhovne draži postavio spomenik našega vremena, ravan onima u kamenu velikih vajara, ah ostvaren u trepetnom tkanju uzdrhtaloga života sloga.

Čitav niz književnika, kritičara, mučenika reci i izraza, istraživača oblika i ritma, odmah posle rata, počeo je u našoj književnosti svoj rad obnove i eksperimenta.«⁷

U međuvremenu, advokati biraju Vasića za člana odbora Advokatske komore, a Srpska kraljevska akademija za dopisnog člana. Vasićeva građanska karijera bila je na pomolu.

Vasićeva izjava data Crnjanskom da su ga svojevremeno sprečavali da uđe u arenu političkog života, a potom primorali da stvori

advokateiku kancelariju umesto da se bavi književnošću bilo je iskreno jadaikovanje nad sopstvenom sudbinom. Tada je još uvek bilo teško naslutiti da će se Vasić ponovo vratiti u politički život i da će za vrlo kratko vreme steći reputaciju jednog vodećeg ideologa velikosrpske reakcije.

Prekidajući veze sa Krležom, ugasila se i Vasićeva saradnja u naprednim časopisima u Beogradu i Zagrebu. Istovremeno, u Vasiću je nestao i onaj buntovni duh koji ga je terao da smelo razobličava one koji su profitirali na ratu, ili skrnnavili srpske nacionalne ideale, da napada stanje koje vlada u novostvorenoj 'kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a koje je kod njega izazivalo teško razočarenje, kako lično tako i sa srpskog nacionalnog stanovišta.

Napuštajući književni rad Vasić je, 1932. godine objavio samo jednu knjigu, prividno socijalnih pripovedaka, pod naslovom »Pad s građevine«. U prikazu ove knjige, objavljenom u »Politici«, avgusta 1932. godine, književni kritičar Milan Bogdanović vešto ističe da je »nova knjiga pripovedaka Dragiše Vasića mnogo važnija po onome što nagoveštava, što se iz nje da zaključiti o budućem stvaranju ovog našeg značajnog pripovedača, nego li po samim rezultatima koje pruža.«⁸

A, Gligorić konstatuje: »Ono što mu naročito ne pristaje, to su socijalne teme.«⁹

UREDNIK „SRPSKOG GLASA“

•Stranačke borbe, nacionalna trvenja i počeci nagodbe između, srpske i hrvatske buržoazije o preuređenju države, probudili su u Vasiću zabrinutost za zaštitu srpskih nacionalnih interesa.

TJ takvoj situaciji, grupa srpskih intelektualaca, među njima čak i pripadnici različitih stranaka, 1937. godine osnivaju Srpski Kulturni Klub (SKK) sa ciljem da brani »ugrožene interese srpskog naroda«. Na čelo SKK dolazi kao njegov predsednik Slobodan Jovanović, a za potpredsednika književnik Dragiša Vasić. Ovaj klub je manje brinuo o nezavisnosti Jugoslavije i njenoj ugroženosti od agresije susednih fašističkih država, a mnogo više o velikosrpskim pretenzijama srpskih građanskih krugova. To naročito dolazi do izražaja posle sporazuma između srpske i hrvatske buržoazije, nazvanog »Sporazum Cvetković-Maček«, sklopljen 23. avgusta 1939. godine.

Potpisivanje sporazuma Cvetković — Maček, omogućilo je obrazovanje autonomne Banovine Hrvatske, otvorilo je pitanje neće li M takva državno-pravna rekonstrukcija Kraljevine Jugoslavije ići na štetu Srbije. U svakom slučaju, sporazum koji istoričari ocenjuju kao tipičan kompromis srpske i hrvatske buržoazije nije zadovoljio ni jedne ni druge. Velikosrpska buržoazija odgovarala je na sporazum tražeći kanstituisanje zasebne jedinice pod imenom Srpska Zemlja. Vasić se, u tom -rasu pojavljuje na političkoj sceni, rešen da u ostvarenje te nesrećne ideje -uloži cel-og sebe.

»Pomenuta ideja o Srpskoj Zemlji počivala je na koncepciji velike Srbije u okvirima buduće monarhistički, uređene federacije, sastavljene od tri jedinice: Srbije, Hrvatske i Slovenije, — piše u »Istoriji Jugoslavije 1918 — 1978«, pro-f. dr Branko Petranović. Srpska buržoazija, sa svojim razdrobljenim nacionalnim frontom, pokušavala je da se organizuje preko Srpskog kulturnog kluba Slobodana Jovanovića, Dragiše Vasića, Stevana Moljevića i drugih, naročito u nacionalno mešovitim krajevima i onima koji su se graničili s oblastima nastanjenim Muslimanima i Hrvatima. Srpski kulturni klub je ubrzo počeo da osniva svoje odbore i pododbore,

nastojeći da se pretvori u stožer okupljanja Srba oko velikosrpskog programa. Bačena je parola »Srbi na okup«. Nasuprot Srpskom kulturnom klubu, ustaše su tražile razbijanje Jugoslavije izdvajanjem Hrvatske iz njenog sastava. Srpsko-hrvatske konfrontacije naročito su dobijale u intenzitetu u vreme stvaranja Banovine Hrvatske. Srpski kulturni klub, nalazeći se u službi velikosrpskog nacionalnog programa, postavio je zahtev da se Bosna i Hercegovina priključe srpskoj teritorijalnoj jedinici. Za Dragišu Vasića je sporazum sa Hrvatima bio »srpski Minhén«. Stevan Moljević je istupio protiv autonomije Bosne i Hercegovine i njenog odvajanja od Srbije. On je napadao autonomističko Sarajevo kao nosioca »bošnjakluka«, a Sarajevo i Zagreb zbog zanemarivanja Bosanske Krajine iz »pohlepe«. Srpski kulturni klub je hteo da, pretvaranjem ove oblasti u zapadnu predstražu Beograda kao nosioca državne nacionalne misli, stvori od Krajine centar koji bi paralisao uticaj Zagreba i Sarajeva.«¹

Mladen J. Zujović — koji je posle rata, u emigraciji, s pozicija četničke ideologije ispisivao Vasićev životopis — kao i Krleža, smatra najzaslužnijim upravo Slobodama Jovanovića za to što se Vasić, neočekivano za njegova ranija politička uverenja i u jednom možda neodlučnom trenutku svog života, obreo u krugovima velikosrpske buržoazije čiji će istaknuti predstavnici preko Srpskog kulturnog kluba — a sa njima i sam Vasić — završiti u kontrarevolucionarnom i izdajničkom pokretu Draže Mihailovića.

U brošuri nastaloj samo dve-tri godine posle četničkog sloma, Zujović to ovako rekonstruiše:

»Kada je g. Slobodan Jovanović, koga je Dragiša Vasić oduvek duboko poštovao i jako zavoleo, pokrenuo ideju o stvaranju Srpskog kulturnog kluba, on mu odmah prilazi sa poletom i uibeđenjem da je pronađen pravi put. Vasićevim idejama program Kluba potpuno odgovara i u akciji koja je pokrenuta on je među vodećima. On se brzo ističe idejama i radom i kao potpredsednik SKK i kao urednik »Srpskog glasa«. U toplom društvu iskrenih saradnika s kojima se brzo sprijateljio on se oseća pun snage i uzdanja i on tada zanemaruje sve druge poslove da bi se posvetio akciji Kluba.«²

Prvi broj »Srpskog glasa« izišao je 16. novembra 1939. godine (pojavljivaće se svakog četvrtka do 13. juna 1940. kada ga je zabranila vlada Cvetković — Mačak) sa stalnim zaglavljem na vrhu naslovne strane »Jako srpstvo — jaka Jugoslavija«.

Iako je već na startu istaknuta napomena da se uvodni članci donose bez potpisa, jer su zajednički rad urednika, i da odgovornost

za njih prima uredništvo lista, uvodnik prvog broja potpisao je lično glavni urednik, književnik Dragiša Vasić. Pod naslovom »Naša reč« Vasić na prvoj strani obrazlaže programske ciljeve političkog organa Srpskog kulturnog kluba, ne krijući da su oni najmanje okrenuti kulturi i da je zalaganje za kulturnu emancipaciju i moralnu obnovu društva samo paravan za propagiranje jedne u suštini veliko-srpske ideologije. Ceo Vasićev tekst, koji ovde prenosimo u nešto većim fragmentima, pisan je upravo u tom duhu srpskog velikodržavlja i pijemontarima Srbije:

»Došlo je vreme da se čuje čist srpski glas. I velikim, starim nacijama teško se snaći u lavirintu ideja i interesa koji sad vladaju svetom. I velikim i malim zato je instinkt narodnog samoodržanja postao jedini siguran putokaz. Stoga smo i mi odlučili, da se oslonimo na zdravi instinkt srpski koji je od Beogradskog pašaluka stvorio Šumadiju i Srbiju, a docnije Jugoslaviju. Treba jednom da se čuje srpski glas slobodan od svih stranih teorija i .partijskih predubedenja da bi jako Srpstvo moglo da prožrne Jugoslaviju svojim borbenim duhom i da je preda kao amanet budućim pokolenjima. Uzmicati nećemo i ne možemo. Mi smo uvek išli i ići ćemo napred.

Ako je bilo potrebno dokaza o neophodnosti jake jugoslovenske države, najnovija evropska istorija dala ih je dovoljno. Bez jake Jugoslavije nema samostalnog opstanka, a kamo li napretka, ni Srbima, ni Hrvatima, ni Slovencima, koji treba da imaju jednaka prava, ali i jednake dužnosti i jednaku ljubav za svoju nacionalnu državu. U tom pogledu ne može biti nikakvih ograda i nikakve sumnje. Jugoslavija mora biti i duhovno i materijalno toliko snažna da se može uvek odupreti svačijoj navali. Jedan suverenitet, jedna državna ideja, jedan borbeni duh, jedan cilj — to su glavni uslovi da Jugoslavija ostane naš siguran zaštitnik. O svemu ostalom možemo se sporazumeti u uređenoj i pravnoj državi.

U Jugoslaviji su Srbi najbrojniji i imaju najviše državnog iskustva. Stoga su im i ostali Jugosloveni priznavali pravo prvenstva među jednakim. Ne osporavajući nikom pravo da se bori za to prvenstvo, mi želimo da ga Srbi ne održavaju jedino na osnovu svoje sjajne prošlosti. Hoćemo da ga zasluže svojom mudrošću i budućim radom u ujedinjenoj jugoslovenskoj državi. Dosad se kod Srba oseća nedostatak skoro jedne cele generacije, koja se upropastila u divovskim borbama. Otuda, porde međusobnog nepoznavanja, mnoge srpske pogreške u vođenju sadašnje države. Mi već vidimo nove generacije koje stasaju, koje će u društvu starijih i iskusnijih svima

pokazati da tek sada dolaze pravi Srbi. Srpski narodni preporod je na pomolu, a s tim i preporod Jugoslavije».³

Težište ove Vasićeve srbofilske besede posvećeno je razmatranju političkih odnosa Srba i Hrvata, s veoma asocijativnim odnosima prema sporazumu Cvetković-Maček koji se, međutim, nigde poimenice ne dotiče:

»Naš list javlja se u vreme kad se Jugoslavija nalazi u izuzetno teškim prilikama, i kada je njenim sinovima manje nego ikada dopušteno da ne vode brigu o javnim poslovima.

Ratna situacija sa svima svojim neizvesnostima iziskuje prikupljanje svih nacionalnih snaga. Sporazum Srba i Hrvata, koji je uvek bio potreban, danas je potrebniji nego ikada. Ali kao i ranije, tako i sada taj sporazum, da bi proizveo sve koristi koje se od njega očekuju, mora ispuniti izvesne uslove. Ti su uslovi sasvim prosti i jasni.

Prvi je uslov da sporazum ne dira u državno jedinstvo. Ako se pre grešilo i mislilo da je svaka autonomija opasna za državno jedinstvo, ne treba sada pasti u drugu pogrešku, pa misliti da je svaka odbrana državnog jedinstva opasna za autonomiju. Bez jake Jugoslavije nema ni srpske ni hrvatske slobode ...

Drugi uslov za uspeh srpskohrvatskog sporazuma jeste da ne samo Hrvati, nego i Srbi budu u njemu verno zastupljeni. Istorija Vidovdanskog ustanka pokazala je da nije moguće održati jedno ustavno stanje koje je stvoreno bez učešća Hrvata. Isto tako svako ustavno stanje koje Srbi ne bi sasvim slobodno primili bilo bi unapred osuđeno na propast.

Da li će se ova dva bitna uslova ispuniti, ne zavisi isključivo od Srba. Ali, da li će Srbi, ako budu imali punu slobodu pri rešavanju ustavnog pitanja, upotrebiti slobodu onako kako je za njihove i opšte državne interese najbolje, to zavisi isključivo od njih samih. I tu sada mi želimo da naglasimo izvesne stvari.

Srbi, koji su navikli na strasnu stranačku borbu treba jedanput da uvide da je toj borbi moglo biti mesta u predratnoj Srbiji, i da joj može biti mesta i u zasebnoj srpskoj oblasti, ako se Jugoslavija bude uredila na federativnoj osnovi, ali da toj borbi ne može biti mesta onda kada se postavlja pitanje o međusobnim odnosima Srba i Hrvata. Kao što Hrvati imaju ujednačene poglede na te odnose, i kao što Hrvati ne posmatraju te odnose sa stranačkog, već s nacionalnog stanovišta, tako treba da rade i Srbi. To još ne znači da bi bilo bezuslovno potrebno da se sve srpske stranke stope u jednu opštu srpsku stranku, ali to znači da sve srpske stranke, pa ma

koliko ih bilo, moraju imati isti nacionalni program. U .predratnoj Srbiji, za vlade Kralja Petra, sve su stranke u pitanjima spoljašne politike [izražavale težnje srpskog nacionalizma, i to je pored sve stranačke poeepanosti činilo našu isnagu u časovima kriza. To je što se od srpskih stranaka mora tražiti u današnjim prilikama, ali ima nešto što se mora tražiti i od običnih građana, bili oni u strankama ili ne bili. Stranke su jake samo onda kad imaju za sobom politički razbuđen narod. Kod Srba je već od dužeg vremena politika postala stvar profesionalnih političara. Obični građani gledaju »svoje poslove«, Usled toga javile su se izvesne bolesti u našem političkom životu; političari, ostavljeni bez kontrole građana, više brinu o stranci nego o naciji, dok građani svu brigu o kulturnom i privrednom napretku našeg naroda prebacuju na državu, iako državna akcija baš u poslovima te vrste valja da bude potpomognuta privatnom inicijativom. Usled toga -moglo se desiti da, pored svega govora o nekoj »srpskoj hegemoniji«, srpski narod u izvesnim granama kulturnog i privrednog života pokazuje manje napretka nego Hrvati i Slovenci«. ⁴

Pri kraju uvodnika Vasić ozvaničuje kao politički program najreakcionarniju parolu: »Od nekog vremena sa više strana čuje se: »Srbi na okup«. I mi mislimo da je okupljanje Srba potrebno, ali ćemo odmah dodati da samo okupljanje ne bi bilo dovoljno, ako se u Srba ne bi u isti mah probudio onaj isti duh koji je činio njihovu snagu i veličinu u prošlosti, ona ista vera u nacionalne ideale i ona ista muška rešenost da tim idealima podrede sve drugo. Sto je nama danas potrebno, to je jedan moralni preporod.

U granicama svojih moći, i naš list namenjen je pripremanju tog preporoda«. ⁵

Pojava »Srpskog glasa«, sa zloslutnom parolom »Srbi na okup«, izazivala je svakakva reagovanja; hrabrila je srpsku reakciju a zastrašivala nesrpske narodne mase. Stoga čak ni u redovima umerenih građanskih srpskih političara nije imalo povoljnog odjeka. Tako, u petoj knjizi memoarskih zapisa (»Iskušenja«, Arhiv Jugoslavije) vođe Narodne zemljoradničke stranke Dragoljuba Jovanovića nalazimo da je »list imao odmah vrlo velikog uspeha, kao valjda nijedan pre toga. I to ne samo u prečanskim krajevima, nego i u samoj Srbiji. »Sta to može biti« pita se Jovanović, odgovarajući dalekosežnim zaključkom da je to »Znak da borba ni izdaleka nije svršena, niti je pobeda razuma obezbeđena«. ⁶

Na velikosrpsku orijentaciju »Srpski glas« odmah su »razumljivo« došli odzivi iz Hrvatske. U »Pregledu domaće štampe«, re-

dakcija 7. decembra 1939. godine pod naslovom »Moralna obnova srpstva« i zagrebački »Obzor« polemisti s napisom ovog lista i sličnim reagovanjima, zastupajući već poznate stavove:

»Obzor« od 5. tek. ones., komentariše poslednji broj »Srpskog glasa« daje izraza svojoj teškoj zabrinutosti za zajedničku budućnost i za moralnu obnovu srpskog javnog života. »Kad čovek čita »Srpski glas« — piše »Obzor« — mora se doista pitati šta će doneti budućnost, kad su srbijanski (!) intelektualci pošli tim putem. To nije put koji može dovesti do moralne obnove Srpskog javnog života. Pisanje »Srpskog glasa« ne može dati druge rezultate nego da raspali šovinističke instinkte povlašćenog elementa, te je ovo -ujedno dokaz da ima još mnogo ljudi, koji neće ni po koju cenu da se odreknu hegemonije«. ⁷

Nastao na talasu nezadovoljstva srpske buržoazije sporazumom Cvetković — Maček, list je zbog stalnog podrivanja tog sporazuma i propagiranja obrazovanja srpske jedinice — Velike Srbije, doživeo da od iste vlade posle čestih zaplenjivanja, bude i definitivno zabranjen.

U poslednjem broju bavio se, između ostalog, i temom zašto Jugoslavija nema diplomatske veze sa Rusijom, što je verovatno diktirano Vasićevim opsesivnim rusofilstvom koje ga nikada nije napuštalo.

Beogradski novinar Miloš M. Milošević uputio je 20. aprila 1940. godine, u vidu brošure u izdanju prijatelja »Otvoreno pismo gospodinu Slobodanu Jovanoviću« žestoko ga kritikujući zbog pokroviteljstva nad »Srpskim glasom« i označavajući ga »odgovornim za defetizam Srpskog glasa«. Dajući u pismu i svojevrzne portrete Jovanovićevih »ljubimaca« iz 'kruga »Srpskog glasa«, zadržao se posebno na slučaju Dragiše Vasića:

»Evo, da počnemo po starešinstvu, poštujući dobre srpske tradicije, na koje se pozivaju Vaši prijatelji, da počnemo sa glavnim urednikom »Srpskog glasa«, koji je možda i najviše kriv što ste upali u ovu velikosrpsku avanturu. Vidilte, g. profesore, na primeru ovoga vođe velikosrpskih defetista u vidu jugoslovenskih nacionalista i zabrinutih srpskih rodoljuba mogli bismo mi sada Vama da održimo jedan čas iz sociologije jugoslovenskog jedinstva.. .

Književnik kratkog daha, bez stvaralačke snage pravog umetnika, posle neuspeha u književnosti da postane naš Barbis, Remark ili Krleža stalno koketuje i prilazi levičarskim pokretima, čija je konjunktura bila povoljna. Ali, postojeći poredak pokazao se otporniji u samoodbrani i g. D. Vasić u toliko postaje ravnodušan

prema revolucionarnim poduhvatima. On se brzo snalazi i lolkreće se drugim aktivnostima. Postoje, g. profesore, primeri dinge vrste velikosrpskih Jugoslovena, onih 'koji su svoje žrtve i žrtve herojski palih drugova za oslobođenje uspeli da unovče na ovaj ili onaj način. Postaje poslovni advokat najizrazitijeg korupcionaša u Srbiji, koji se naučio korupciji pre nego što su se Srbi povratili u Beograd, a Hrvati uopšte došli. I ako sve to mora dobro da zna, svršavajući poslove svoga klijenta, u njegovom listu bezočno tvrdi: »tako stoji (sa korupcijom, čiji izvor nije u Beogradu, kako to neistinito tvrdi »Hrvatski dnevnik«, već u Zagrebu ... «⁸

Mesec-dva pred zabranu »Srpskog glasa« Vasiću se obratilo i uredništvo novopofcrenute » Nove Srbadije«, časopisa Omladinske sekcije Srpskog kulturnog kluba (urednik Vojin M. Andrić, Milorad Drašković i Đorđe M. Stefanović) s molbom da kao istaknuti nacionalni ideolog »za prvi broj našeg časopisa napiše članak o tome šta stariji očekuju od omladine«, što će reći one »patriotski« raspoložene omladine koja nije htela da kasni sa uključenjem u »obnovu srpskog javnog života«.

»Dragi prijatelji«, otpozdravlja im Vasić, »Osnovno u zadatku pred kojim se Vi nalazite jeste Moralna Obnova. Da bi stvorili novoga čoveka partizani ovoga novog duha učinili su sve da iščupaju najžilavije korenje staroga čoveka i baš ono koje društveni organizam hrani neophodnim i najzdravijim sokovima. Ovo odbacivanje tradicionalnog morala, čija su osnovna načela večna, osvetilo se, u prvom redu i u najvećoj metri, našem moralnom životu... «⁹

Svoj, sad već otvoreni napad na marksiste kao »partizane novog duha«, u ime odbrane moralnih normi tradicionalizma Vasić završava rasističkom apologijom srpskog čoveka kojega je, inače, već idealisao »kao balkansku bezgrešnu devicu« (V. Gligorić) još u »Karakter i mentaliteti jednog pokoljenja« (Novi Sad, 1919.):

»Mi smo jedna živa i bodra, srčana i sposobna rasa, za koju se nije bez osnova reklo da je postala nekom vrstom revolucionarnog odabiranja, te ono što je nižoj prirodi neshvatljiva prepreka, za nas to ne mora da bude.«¹⁰

Nekadašnjem pokretaču i uredniku građanski progresivnih listova (»Progres«, »Republika«) i saradniku levičarskih časopisa sada su, kao iznenada probuđenom nacionalnom tribunu, otvorene stranice »Srpskog književnog glasnika«, upućuje mu se poziv da otvara izložbe slika, da drži predavanja... Jedno predavanje održano na Kolarčevom narodnom univerzitetu (15. decembra 1938) na temu »Uloga književnosti i umetnosti u stvaranju Jugoslavije«,

intonirano u već poznatom stilu, objavljuje mu »Srpski književni glasnik« (br. 1/1939). »Njezin uticaj (narodne poezije i srpske književnosti i umetnosti uopšte — nap. autora) na snaženje nacionalnog temperamenta i jednog realnog nacionalizma, na misiju i na borbenu duh Srbije, koju je čekala uloga Pijemonta, bio je ogroman, a njena zadaća, važnija od svih, i -sastojala se baš u tom osposobljavanju Srbije za velike zadatke koji su je čekali.«¹¹

Očigledno, sadašnji pogledi glavnog urednika »Srpskog glasa« na kulturnu baštinu i tradiciju prožeti su duhom tradicionalizma i konzervatizma, kopanjem po prošlosti koje nije vodilo ničemu drugom nego pothranjivanju nacionalizma. Na toj osnovi posebno ga agilno sledi »Nova Srbadija« koja pod patronatom Srpskog kulturnog kluba vodi pravu hajku protiv naprednih pisaca i protiv »socijalne književnosti, koja je degenerisela u marksizam« (Vojislav Dragutinović).

Pri ocenjivanju srpske književnosti kroz takvu nacionalističku i reakcionarnu prizmu, čemu je široko otvarao vrata i Dragiša Vasić svojim predavanjem, suprotstavljaju se napredni studentski časopisi »Mlada kultura«, »Mlada literatura« i drugi. I Mihailo Lalić je među onima koji »Novoj Srbadiji« uzvraćaju polemički zbog nacionalističke propagande i idealizovane i mitske slike srednjovekovne srpske istorije (»Mlada literatura«, br. 1/1941), a Avdo Humo u »Mladoj kulturi« (br. 6/1940) -kritički osvetljava političke preturbacije Dragiše Vasića »od književnika do urednika Srpskog glasa«. Humo, između ostalog, piše:

»Dragiša Vasić kroz svoja djela približavao se narodnoj borbi, i za momenat učestvovao u izgradnji narodne kulture. Ali te misli nisu bazirale na stečenom iskustvu koje je provereno vjerom u narodnu snagu i borbu u budućnosti. Vasić nije bio ponesen narodnom borbom, što je bio uvjeren u nju. Njegova ideološka koncepcija nije bila narodna, što se kasnije jasno pokazalo. Gledajući u razvitku te misli, mi vidimo njihovu prividnu realnost i socijalnost. Naročito vidimo po današnjem stavu urednika Srpskog glasa. Danas taj Srpski glas razvija mržnju protiv bratskih naroda, otvoreno govori protiv narodnih raspoloženja i zahtjeva, razvija antidemokratsku borbu i udara protiv interesa najširih slojeva srpskog naroda. Više rat nije pakao, nego raj i stoga se ratno-huškačka tendencija ispoljava na svim stranicama Srpskog glasa. Više Drgiša Vasić ne misli -na mase i njihova pregnuća, niti opija buduće generacije mržnjom protiv rata. On u uvodnim člancima govori o odabiranju vođa koji jedino mogu da izvedu narod i državu na pravi

put. Borba protiv obmane čula i duha pretvorila se u borbu za obmanu čula i duha.

I kako god je razvojna linija klasno (ideološke borbe vladajućih snaga otvorenije išla dalje od naroda i protiv naroda, utoliko je i ideološka koncepcija Dragiše Vasića izbleđivala kao narodna, odstupala od prvobitne borbe za narod i njegova prava, od prvobitne slobodarske i čovječanske uloge, da se u jednom momentu izvrne i u borbu i protiv samog naroda.«¹²

U 'knjizi »Hacer tiempo« Marko Ristić u duhovitom krokiju, samo rečitošću kolaža fakata, skicira reakcionarni politički profil Srpskog glasa«:

»Danas izišao prvi -broj Srpskog glasa (»Srbi na okup!«) srpsko-jugoslovenskog lista (u smislu Velmarove rečenice »Srbija i njena Jugoslavija«), urednik Dragiša Vasić. .. «¹³

Vasićev »Srpski glas« vaskrsnuće još samo jednom, uoči rata. Pojaviće se tačno 27. marta 1941, kako redakcija ističe, »na dan nacionalnog preporoda«, sa najavom ponovnog izlaženja. U šarenilu parola koje su isticali patriotski i antifašistički raspoloženi demonstranti — »Dole vlada! Savez se SSSR-om! Bolje rat nego pakt! Bolje grob nego rob!« — »Srpski glas« će uskliknuti kralju, tj. preko cele strane ispisaće »Ziveo kralj«, onaj isti kralj koji ni na koji način nije bio u toku dvadeset sedmoimartovskih događaja.

Ali, sama činjenica da je puč doveo maloletnog kralja na presto zanimljiva je utoliko što upućuje na pretpostavku da je redakcija »Srpskog glasa« bila unapred instruisana (kao i »Nova Srbadija«) od strane pučističke grupe, verovaltno od građanskih političara iz kruga Srpskog kulturnog kluba. Privlači pažnju i redakcijsko označavanje 27. marta »danom nacionalnog preporoda«, što će kasnije dobiti još autentičniju »nacionalnu« interpretaciju: kontrarevolucionari i izdajnici okupljeni oko Draže Mihailovića će, naime, tvrditi da je srpska državna misao, ispoljena 27. marta, trijumfovala na Ravnoj gori, pa će događaje od 27. marta prisvojiti u celimi.

PUČISTA — OBAVEŠTAJAC SSSR-a

Usled rastućeg nezadovoljstva prema namesništvu sa knezom Pavlom Karađorđevićem na čelu i njegovim režimom, za koje su postojali mnogobrojni razlozi, u velikosrpskoj buržoaskoj grupi, antifašistički raspoloženoj, stvorila se još 1938. godine ideja o stvaranju organizacije za nasilno svrgavanje namesništva i njegovog režima.

O formiranju zavereničke grupe, u to vreme, poručnik vojske kraljevine Jugoslavije Staniša Kostić je u svojim sećanjima napisanim 1960. godine, ispričao da mu je njegov raniji poznanik advokat Mladen Zujović govorio jula 1938. »da postoji izvesna grupa ljudi koja nešto radi da spase čast naše zemlje« i privukao ga na tajne sastanke ove grupe. Prvi kojem je prisustvovao Kostić održan je ubrzo u Zujovićevoj kući u Beogradu i tom prilikom navodno je obrazovana »Konspiracija«, neka vrsta tajne organizacije. »Kao glavni cilj postavlja se obaranje režima Pavia i Stojadinovića i postavljanje jednog demokratskog i antifašističkog poretka.« Ovom sastanku treba da su prisustvovali: Slobodan Jovanović, poznati profesor i predsednik SKK, Danilo Danić, potpredsednik Kasacionog suda, Antonije Antić, oficir u penziji, kome je suđeno u Solunskom procesu, Milan Nikolić, advokat, Dragoslav Stranjaković, profesor univerziteta, Slobodan Drašković, docent, Živojin Balugdžić, ministar na strani, i Dragiša Vasić, advokat i književnik. Sastankom je rukovodio Slobodan Jovanović, koji je i izložio i obrazložio »glavni cilj« ove grupacije. Nekadašnji ornorukci Antić i Vemdć dali su uputstva organizacione prirode za tajni rad, koji su usvojeni. Kao operativno rukovodstvo ove organizacije bio je navodno izabran Izvršni odbor, u koji su ušli: Dragiša Vasić, Mladen Zujović i Milan Nikolić.

Prema dobijenim uputstvima, u vojsci su se imale stvarati tajne grupe od po pet ljudi. Takva je bila i organizacija članstva udruženja Ujedinjenje ili smrt, što je bilo zapisano i u njegovom poslovniku u čl. 1. S. Kostić je počeo da radi na pridobijanju mladih oficira za ovaj tajni pokret. Prva petorka osnovana je 1. protiv-

avionskom puku u Beogradu (kapetani Mihailo S. Kostić, Staniša N. Kostić, Dorđe A. Srb, Sreten S. Santić, i poručnik Vladimir M. Nikolić). S. Kostić (precizno navodi adrese stanova u kojima se ova petorka tajno sastajala sa Izvršnim odborom, »jedanput nedeljno, ili više puta nedeljno — prema potrebi«.¹

»Konspiracija je počela postepeno da se širi. i razgranjava« — piše S. Kostić u svojim sećanjima. »Striktno smo se držali uputstava koje su nam dali Antić i Vemić. Kao prvi zadatak trebalo je obrazovati u svakoj vojnoj jedinici Beogradskog garnizona konspirativne grupe od pet oficira. Samo vođe ovih grupa trebalo je da se uzajamno poznaju i održavaju vezu, dok ostale članove niko nije smeo poznavati... « S. Kostić pominje i druge »konspiracione petorke«, koje su vodili major Srba Popov, kapetan Navica M. Milosevic, potporučnik Siniša Nikolajević, major Zivan Knežević, potpukovnik Miloš B. Banković, major Svetislav Vohoska, major Danilo Zobenica, major Nikola Košić, major Vlastimir Rožđalovski, kapetan Veljko T. Gostiljac i potporučnik Nikola Ž. Stanisavljević (poslednja dvojica pominju se samo kao članovi petorki).

Na kraju Kostić piše:

»Svi imenovani su bili na čelu petorki, s tim da smo s njima održavali vezu preko kasarnskog drugarstva, odnosno ova lica nisu dolazila u obzir za odborske sastanke, izuzev majora Srbe Popova, koji je bio zet Dragiše Vasića i povremeno dolazio na naše sastanke. On će naročito doći do izražaja u stvaranju kasnijeg dodira, s armijskim generalom Dušanom Simovićem i Borom Mirkovićem, divizijskim generalom, kao svojim pretpostavljenim komandantima.«²

Razna opoziciona strujanja protiv režima i politike kneza Pavla i u vojsci, kao i u građanskim političkim krugovima, počela su se sjedinjavati sredinom 1940. godine. Mirkovićeva akcija i krug oko generala Dušana Simovića tada se sjedinjuju sa pomenutom akcijom i tajnom organizacijom koju je vodio SKK sa Jovanovićem i Vasićem na čelu. U to vreme se i počela jasnije kristalizovati ideja puča.

Protivnici Pavlovog namesničkog režima koji su pomišljali na njegovo nasilno 'svrgavanje bili su veoma heterogeni, ma koliko da ih je sjedinjavala ista ideja. Da li puč vodi u rat? Hoćemo li rat? Na koje se velike sile osloniti i kako će one sve to primiti? Kakav poredak uvesti posle puča? Kakva uopšte treba da bude celovita koncepcija puča? Na ova i druga slična pitanja izgleda da glavni nosioci zavere i u vojsci i u građanstvu nisu imali dovoljno izgra-

dene stavove, a verovatno su se u mnogo čemu pojedine pučističke struje i razlikovale.

Grubo uzev, izgleda da su majekstremniji oficiri smatrali da je došlo vreme da se eliminišu političari i politikanti i »da vojska treba da uzme stvari u svoje ruke«, vojska kao opštenacionalma smaga. Opozicioni partijski vođi su sa svoje strane izgleda u obaranju dotadašnjeg režima u velikoj meri videli šansu za svoj dolazak na vlast, ili bar učešće u vlasti. Otuda su приметne razlike u stavovima i ciljevima zaveremika, posebno -razlike u hvatanju veza sa velikim silama.

U pripremama nacista za napad na SSSR došao je na dnevni red Balkan. Hitler je nastojao da pre ovog napada potpuno »sredi« svoje pozicije na desnom krilu budućeg istočnog fronta. U pitanju su bile Jugoslavija, Rumunija, Bugarska i Grčka. Pa zašto se me bi Nemci malo više zadržali na Balkanu? — takvo pitanje neizbežno je moralo da se nametne Moskvi. Time bi ise svakako dobilo u vremenu. Ali ko može Nemce bar malo zadržati na Balkanu? U Rumuniji je već bila pobedila reakcionarna desnica. I Bugarska je lagano klizila u zagrljaj Nemaca i nije bilo znakova da će se ona moći suprotstaviti Nemcima. Grčka je ubrzo uspešno vodila rat sa Italijom, a tu su bile i britanske snage. Ostalo je, znači, još jedino da se vidi da li se nešto može učiniti da se Kraljevina Jugoslavije odupre Nemcima.

Politička strujanja i događaji u Jugoslaviji su se tako razvijali da sovjetska vlada svakako nije mogla računati da će se knez Pavle i njegova vlada suprotstaviti Nemcima. Isuviše je bila očevidna Pavlova kapitulantska politika prema silama Osovine, i znalo se i za njegove oštre antikomunističke i antisovjetske stavove. Stoga se može pretpostaviti da su se sovjetski 'predstavnici okrenuli opozicionim, nacionalističkim krugovima, pre svega nacionalistički nastrojenim oficirima, nadajući se da će ovi moći nešto učiniti sa promemoria režima.

KPJ je bila malobrojna i ilegalna. Njen uticaj teško se mogao jasno oceniti iz moskovskog ugla. Ipak KPJ posle kapitulacije Francuske snažno jača svoju antifašističku akciju i svojim radom u masama u velikoj meri doprinosi kasnijem prevratu 27. marta. Uostalom, obzirom na politiku »neizazivanja Hitlera«, za sovjetsku vladu bilo je zgodnije da prevrat izvedu nacionalističke građanske opozicione snage nego komunisti. Kad bi to izveli komunisti, i da su bili u stanju, izgledalo bi kao da Staljin direktno provocira Hitle-

ra, što Staljin nikako nije želeo, jer je hteo što više da dobije u vremenu, a s druge strane nije više mogao ni da popušta Hitleru.

Da li su oficiri zavranci tražili veze sa sovjetskim predstavnicima ili obrnuto, danas se to, u nedostatku izvora, ne može utvrditi. Mogu se samo sumirati izvori koji govore o tome da su veze postojale.

Neposredno po uspostavljanju jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa (10. juna 1940. godine) u Moskvi je, kao što se zna, počelo da radi i jugoslovensko poslanstvo. Poslanik je bio predsednik Zemljoradničke stranke Milan Gavrilović. (Zanimljivo' je da je Milan Gavrilović u mladosti četovao i komitovao' po Makedoniji, da je kasnije među prvima postao član organizacije Ujedinjenje ili smrt, mada je ubrzo postao disident ove tajne organizacije). Na položaj vojnog atašea u Moskvi došao je šef Obaveštajnog odeljenja pukovnik Žarko Popović. Komesar za narodnu odbranu Timošenko primio ga je veoma srdačno. Pred grupom visokih sovjetskih oficira novembra 1940. rekao mu je da Sovjetski Savez želi da pomogne jugoslovensku vojsku u oružju i da Popović dostavi spisak potreba. Kad je ovaj to kasnije podneo, »stvar se ohladila« jar su, navodno, sve »upropastili Gavrilović i Tupanjanin«, koji su to »udarili na sva zvona«. Navodno je tim povodom Popoviću sa sovjetske strane bilo saopšteno: »Mi hoćemo da radimo sa oficirima, a nećemo sa političarima i diplomatama«.

Ima podataka da je tajna obaveštajna služba jugoslovenskog Generalštaba u nekim slučajevima vrlo uspešno saradivala sa sovjetskom obaveštajnom službom protiv Nemaca.

U raspoloživim izvorima o vezama sovjetskih predstavnika sa srpskim građanskim krugovima najčešće se pominje ime advokata i književnika Dragiše Vasića. Već je pomenuto, da je on bio jedan od potpredsednika SKK i član najužeg vodstva tzv. »Konspiracije«, te samim tim i jedan od važnih inspiratora prevrata. Vasić je, po svesmu 'sudeći, održavao veze i sa sovjetskim predstavnicima. Pred nemačkom anketnom komisijom koja je po uspostavljanju okupacije, ispitivala uzroke i izvršenje vojnog puča, profesor Mirko Košić je, između ostalog rekao:

»Dragiša Vasić je održavao čvrste veze sa sovjetskim poslanikom u Beogradu, Plotnikovim, i ja sam čvrsto ubeđen da je njegovo (Vasićevo — nap. autora) neprijateljsko držanje prema knezu bilo inspirisano od strane Rusa. Sam Vasić rekao mi je jednom prilikom u razgovoru da sovjetska vlada drži kneza za svog veoma opasnog protivnika i da pažljivo prati svaki njegov korak. Moskva

se plaši, rekao mi Je Vasić, da knez, koji je u jednako dobrim odnosima i sa Englezima i sa Nemcima, pokušava da tse provuče između ove dve zavađene zemlje na račun Sovjetskog Saveza, utoliko pre što je sovjetskim rukovodiocima dobro poznato kneževo antikomunističko držanje, kao i njegov odnos prema ruskoj emigraciji. Ufclanj'anje kneza sa važnih političkih položaja bilo je za Sovjete izvanredno značajno i svakako da su u tom smislu i davali Vasiću savete.«³

Jugoslavenski pisac i istoričar Vladimir Dedijer u svojoj sintezi istorije Jugoslavije u XX veku piše: »Neke činjenice govore da su sovjetski obaveštajci (Mustafa Golubić) bili u toku pripremanja zavere, pa čak da su davali podršku zaverenicima (Božin Simić).«⁴

Mustafa Golubić nekada je četovao u odredu Voje Tankosića, bio mladobosanac, poznavao dobro Apisa. Odbio je 1917. da bude lažni svedok protiv Apisa, te je zato- zatvaran. Između dva rata radio je u sovjetskoj obaveštajnoj službi. U leto 1940. došao je u Jugoslaviju i u Beogradu bio organizator obaveštajnog centra IV ode-ljenja Crvene armije.

Dedijer piše da je Dragiša Vasić »godinama održavao kontakte sa sovjetskim centrom za obaveštajnu službu u Pragu. To je bila takozvana četvrta linija sovjetske vojnoobaveštajne službe za sve tri države članice Antante: Cehoslovačku, Jugoslaviju i Rumuniju. To je radio iz ubeđenja, a ne za novac. On se speoijaliizovao za rad među belogardejskom emigracijom u Beogradu.. . Kada je 1940. Mustafa Golubić došao u Jugoslaviju, gde je preuzeo dužnost šefa Sovjetske vojne obaveštajme službe, bio je u uskom kontaktu sa Dragišom Vasićem. Ovaj mu je krio radio-stanicu u Beogradu.«⁵

Pošto su pomenute ličnosti nekad bile veoma bliske crnorukcima ili neposredni članovi udruženja, a takvih je bilo i među zaverenicima, nije teško pretpostaviti da su proradila stara poznanstva i prijateljstva, te su Rusi bili ne samo dobro obavešteni o pripremama za prevrat već su na te pripreme donekle mogli i da utiču. U tom svetlu ne iznenađuje da je kao pomoćnik Jovana Đonovića u redakciji »Trgovinskog glasnika« radio Fjodor Mahin.⁶

Verovatno će se o vezama srpskih građanskih političara i izvesnog broja oficira vojske kraljevine Jugoslavije sa sovjetskim predstavnicima jednog dana mnogo više znati. Ah, već izneti oskudni podaci govore da je takvih veza bilo. Kao i u drugim sličnim slučajevima (Britanci, Amerikanci), i ovde je svaka strana pokušavala da ostvari neki svoj interes. V. Dedijer piše da je »jedan deo srpskih građanskih političara još živio u iluzijama iz ranijih

epoha o politici Rusije na Balkanskom poluostrvu, da je ona u prvom redu zaštitnik pravoslavnih elemenata, dakle Srba, i da će ih favorizovati na račun drugih veroispovesti i narodnosti. .. »⁷ Sigurno je da su zaverenici tajnom podrškom sa sovjetske strane dobijali još više poleta za svoju akciju. To je tada bilo u obostranom interesu.

Tajni oficirski, kao i ceo zaverenički pokret, bio je pre svega domaći authotoni pokret, proizvod domaćih uslova i prilika. Veze sa stranim zemljama, ma koliko značajne, nisu bitno uticale na promenu osnovnih obeležja ovoga pokreta. Nije toliko važno jesu li tu bile »pristalice Zapada« ili »pristalice Isitoka«, već je bitno da su to bili ljudi rešeni da zbace takvog »zapadnog čoveka«, kakav je bio knez Pavle, i njegov režim, pa da se suprotstave nemačkom i italijanskom nadiranjju na Balkan. Međutim, bez obzira na političku i ideološku heterogenost ovog pokreta i kolebanja koja su se u njemu ispoljavala, vidi se da su u ovom pokretu značajnu, ako ne i vodeću političko-ideološku ulogu imali nekadašnji pripadnici ili ja-ki simpatizeri tzv. Crne ruke. Stoga je neophodno ovde -ukazati na neke osnovne ciljeve i obeležja stare Crne ruke, koji su još bili živi u svesti pojedinih oficira i građanskih političara. To je utoliko važnije što ćemo se sa tim istim ili veoma sličnim političkim i ideološkim predstavama sresti i kasnije, u toku oslobodilačkog rata.

Antialeksandrovska i antiraddkalska raspoloženje najvećeg dela pripadnika i pristalica Crne ruke ne daje nikakvu osnovu da se oni nazivaju »nacionalnim revolucionarima«, kako to neki autori čine. Novija istraživanja pokazuju da su crnorukci pre svega zastupali velikosrpske poglede, a tu nema ništa revolucionarno.

Profesor Milorad Ekmečić u svojoj studiji o ratnim ciljevima Srbije 1914. ističe da su crnorukci, čije je poglede izražavao list »Pijemont«, smatrali da buduća jugoslovenska država treba da bude samo »uvećana Srbija«. »Pijemont« je 25. avgusta 1914. pisao: »Pokrajine u kojima žive Srbi pripašće Srbiji. To su: Bosna, Hercegovina, Dalmacija, jedan deo Istre, Hrvatska, Slavonija, Srem, Bačka i Banat.« I Orna se Gora ima pripojiti, U vojnim školama Srbije učilo se da su Bosna, Hercegovina, Dalmacija, Hrvatska, Banat i Slavonija — srpske zemlje. A »Orna ruka je gospodarila vojskom«, piše M. Ekmečić. (Ovde se ne pominje Makedonija, jer je Srbija posle Balkanskih ratova bila već zauzela vardarski deo Makedonije, koji je nazivan »južnom Srbijom«).⁸

Nema ni najmanjeg osnova za verovanje da su Ap-isovi sledbenici, prijatelji i poštovaoci 25 i više godina kasnije ma i malo odstupili od pomenutih shvatanja. Otuda i veliko nezadovoljstvo

srpskih građanskih 'krugova sporazumom Cvetković—Maoek i stvaranjem Banovine Hrvatske, poste čega upravo> SKK izrađuje projekt »Srpske zemlje«, koji se velikim delom poklapa sa iznetim pisanjima »Pijemonta«. Staviše, iprevrat je nekim srpskim krugovima mogao izgledati kao negacija Pavlove politike kompromisa. Taj srpski nacionalizam su u datoim trenutku hteli da iskoriste i Britanci, i Rusi, pa i Nemci, obećavajući Jugoslaviji Solun.

Nacionalisti, dkupljeni u udruženju Ujedinjenje ili stmrť i oko njega, na ulogu Srba gledali su još i šire od njihove pijemontske uloge u ujedinjenju Srpstva, onakvog kako. su ga oni zamišljali. Srbija bi imala da bude Pijemont ne samo za ujedinjenje Srpstva nego i za stvaranje jedne velike države Južnih Slovena.

Mnogi su postavljali, kasnije, pitanje, šta je bilo to što- je izazvalo kod Vasića tako drastičnu promenu njegova stava od 1929. godine. Neki su pokušavali i da odgovore na ovo pitanje. Među njima je bio i Krleža, koga je ovo pitanje možda i najviše mučilo. Ne nalazeći pravi odgovor, on je na kraju zapisao: »Pogled ana svijet tog deklasiranog rezervnog oficira (Vasića — nap. autora) bio je uvek palanački«. ⁹

Međutim, Vasićevo desetogodišnje građansko levičarstvo, bolje reći buntovništvo, koje je počelo u toku »Solunskog procesa«, da bi se sa punom žestinom nastavilo u novostvorenoj 'kraljevini Srba. Hrvata i Slovenaca, bilo je rezultat njegovih jakih emocija i strahovite mržnje koju je osećao prema Radikalnoj stranci koja je sprovodila svoj režim sve do 1929. godine. Proklamovana diktatura kralja Aleksandra Karađorđevića, stvorila je kod Vasića izvesne nade da je došao kraj svemu onome protiv čega se on do tada borio. Ova nada je u Vasiću počela da rasplamsava njegov velikosrpski nacionalizam, stečen još davno ranije, i koji je u njemu neprekidno tinjao.

Velikosrpski nacionalizam i konzervativizam, koje je Vasić stekao još u detinjstvu, a koje se kasnije u njemu sve više razvijalo i učvršćivalo, vratili su ga u njegovo staro društvo jednomišljenika, okupljenim u »Srpski kulturni klub«.

Krleža je u svoj dnevnik, 5. jula 1942. godine, sećajući se Vasića, zapisao:

»Dugo sam razmišljao o Nataši jedinici ruskog admirala, ženi Dragišinoj. Gdje li je Dragiša, kamo je to odlutao' po logici Srpskog kluba?« ¹⁰

Odgovor na ovo Krležino pitanje je kratak i jasan:
U kontrarevoluciju i izdaju!

TVORAC I IDEOLOG
RAVNOGORSKOG
POKRETA

VASIĆ ZAHTEVA OSLOMOT NA RUSIJU

»Još sam radio na konceptu plana za organizaciju radio-veza, kada me je pozvao potpukovnik Dragoslav Pavlović i saopštio mi da odmah pođem u operativni deo štaba u Zaostro.

— Ići ćete s kurirem koji je malo pre došao iz njega. Tamo se javite Lalatoviću, jer vas je pozvao. Imaćete specijalne zadatke — reče mi na kraju.

Pre polaska javio sam se Dragiši Vasiiću. Rekao isam mu da odlazim u Zaostro.

— Vrlo dobro, — odgovorio mi je. Imam jednu molbu: da moje pismo predate lično Mladenu Zujoviću. On je moj odličan prijatelj i profesionalni kolega. Bio je aktivni srpski oficir i učestvovao u svim ratovima. Naročito se istakao u odbrani Beograda 1915. godine. Kao vodnik mitraljeskog voda borio ise na obali Dunava. Nezadovoljan režimom nastalim posle rata dao je ostavku i završio Pravni fakultet. Jedino vreme, kao advokati, radili smo zajedno. U Srpskom kulturnom klubu, tafcode. Naše prijateljstvo i bliska saradnja nastavljena je i ovde. On je sada tamo uz komandanta. Možda ćete i vi ostati u operativnom delu štaba. Zato bih vas zamolio da mi unekoliko iznesete vaše prve utiske stečene po dolasku u Vrhovnu komandu.¹

Odgovorio sam mu da ne bih imao ništa naročito da mu kažem, sem onoga što sam mu već ranije rekao¹, jer do Vrhovne komande, zapravo, još nisam ni stigao,

— A što se tiče komande pozadine, — nastavio sam, — još ne mogu da shvatim njenu pravu funkciju. Ona mi na sve liči, samo ne na komandu pozadine Vrhovne komande. Ja onde nisam naišao ni na jedno lice koje se bavi problemima koji po svojoj logici i po vojnim pravilima spadaju u nadležnost jedne komande sa takvim nazivom.

Imam utisak da su ovde mahom sakupljeni ljudi zaslužni za pokret, koji su se, iz bilo kakvih razloga, povukli i sada, pod utiscima tragičnog završetka jedne bitke, utonuli u sopstvene misli i nerad.

Vasić me je saslušao i uputio mi nekoliko reči u vezi sa izloženim utiskom. Uzeo je već zatvoreno pismo namenjeno Zujoviću i otvorio ga. Dopisao je nekoliko rečnica, a zatim mi ih je pročitao. Bòia je to molba upućena Zujoviću da sa mnom obavezno porazgovara, naročito o mojim utiscima, a da mi da potrebne instrukcije za eventualni razgovor s »komandantom«. Zatvarajući pismo reče mi:

— Shvatite, to nije više onaj Čiča kakav je bio 1941. On se strahovito izmenio. U poslednje vreme ne "trpi istinu. Zato budite oprezni i vodite računa šta govorite. Vaše iskrene utiske, koje ste meni saopštili, možete pomenuti samo Zujoviću i nikome više. Još jednom vas upozoravam budite veoma oprezni!²

Rastao sam se sa Vasićem i sa kurirom krenuo na put ka Zaostru.

U selu Crvskom, na -poljani, zatekao sam deo Vrhovne komande, uglavnom komoru, kao i deo britanske misije. Nisam se tu dugo zadržao.

Pošto sam stigao kasno u Zaostro, gde se nalazio Dražin štab, otišao sam odmah na prenoćište. Sutradan ujutru, pronašao sam Žujovića i predao mu Vasićevo pismo. Kada ga je pročitao, pozvao me je u šetnju. Staziom smo se spustili nizbrdo, nešto više od stotinak metara, a zatim smo seli na neke talpe poredane pokraj samog izvora iz koga je kuljao debeo mlaz vode.

Zujović mi je postavljao mnogobrojna pitanja. Na mnoga od njih nisam bio u stanju da odgovorim, ali sam mu, sve u svemu, rekao isto ono što sam ranije kroz nekoliko razgovora rekao i Vasiću.

Imao sam utisak -da Zujović očekuje da od mene sazna znatno više.

Kada se naš razgovor priveo kraju Zujović me je trgao rečima:

— Ide Čiča!

Tek tada sam obratio pažnju na oniže-g suvonjavog čoveka koga sam nekoliko trenutaka ranije, primetio i koji nam se približavao. Znatno se izmenio i teško bih mogao da ga prepoznam. Bio je u uniformi britanskog vojnika, gologlav. Kosa mu je bila razbarušena, čelo preplanulo, a lice obraslo bradom. Nosio je naočare. U rukama je držao peškir. Očigledno je pošao na izvor da se umije. Primetivši Zujovića prišao nam je i sa njim se pozdravio. A zatim baci pogled na mene. I u momentu kada sam zaustio da mu se predstavim reče:

— Da niste vi vezista?

Odgovorio sam mu potvrdno i dodao:

— I to onaj kome ste aprila 1941. u Gračaniu rekli »vratite se u jedinicu i nemojte se nigde udaljavati. Ako mi zatrebate ja ću vas ponovo pozvati«. Eto, vi ste me sada pozvali i ja sam došao.

Mihailović se nasmejao i dodade:

— A gde ste bih 1942? Često sam mislio na vas i sve veziste koje sam poznao. Kroz jedan sat dođite kod mene. Ja ću biti u školi.

Kada se Mihailović udaljio, Zujović me je zamolio da mu o Vasiću ne pričam ništa, pa čak i ako me ikada pitao.

Desetak minuta kasnije bio sam kod Joža Peveca, komandanta centra za vezu Vrhovne komande. Ispričao sam mu o susretu sa Mihailovićem. Doručkovali smo, a zatim sam se uputio u školu. Draža me je odmah primio. Njegovo prvo pitanje bilo je:

— Kuda ste otišli iz Gračanice?

Kratko sam mu ispričao o svemu što se događalo posle njegovog odlaska iz Gračanice, o mom zarobljavanju, o svemu što sam doživljavao u zarobljeništvu i o mom begstvu iz njega.

— Ipak je naš aprilski poraz bio posledica teške izdaje Hrvata, — zaključio Mihailović i nastavi. — To ne može niko da me razuveri. Pokušaj moje intervencije da ugušim pobunu trupa u Derventi završio se neuspehom. Bio sam prinuđen da se pred nemačkim napadnim kolonama povlačim ka Doboju. Mislio sam da pružim otpor, ah nisam imao sa kim. Prilikom povlačenja, ono malo snaga što sam imao pored sebe napustilo me je. Odlučio sam, da se, kroz bespuće, prebacim u Srbiju. I dobro je što sam doneo odluku. Na sve moguće načine sam pokušavao da urazumim komuniste, ah bez uspeha. Oni su nam danas neprijatelj broj jedan. Nemci i Italijani će, i bez naše intervencije, izgubiti ovaj rat i oni će otići. Mi ne smemo dozvoliti da kod nas zavlada komunizam. To je moj osnovni cilj. Za njegovo ostvarenje neću birati sredstva.

Na kraju Mihailović mi je naredio da sutradan, u isto vreme, zajedno sa Pevecom, dođem ponovo kod njega.

U Centru za vezu Vrhovne komande vladala je mnogo življaja, u neku ruku prijatnija atmosfera nego što je bila u Komandi pozadine. Pevecova grupa, kako su je u štabu nazivali, bila je obrazovana uglavnom od stručnog ljudstva. U njoj su se sticali izveštaji iz raznih krajeva zemlje do kojih je dopirao Mihailovićev uticaj i odakle su kroz etar slate razne direktive i naređenja Vrhovne komande.

Uvek pumi novih vesti i raznih šala, raspoloženi i kao pravi domaćini snabdeveni dobrom rakijom, Pevec i njegovi radio-telegrafisti predstavljali su omiljeno svratište mnogih pripadnika Vrhovne komande i onih koji su u nju dolazili. Redovni posetioци bili su i članovi britanske misije. Zbog svega toga, ona je bila mezimče Vrhovne komande i uživala je izvestan povlašćeni položaj.

Kroz razgovor s Pevecovim pomoćnikom Filipovićem saznao sam da je on u Vrhovnu komandu skoro došao i da još nije načisto sa tim šta se to sve oko njega zbiva. Pre toga bio je u Srbiji četnički komandant jedne od trsteničkih 'brigada. Četnički komandant Srbije Miroslav Trifunović, zvani Dronja, optužio ga je da dok po »njegovom terenu 'krstare partizani, on se guši u gibanici ostavljajući za sobom brda pilećih kostiju«. Poznavajući dobro gurmanske kvalitete Filipovića, u Dronjinu optužbu nisam ni trenutka posumnjao.

O četničkom gibaničarenju, orgijanju i pljački, u narodu su već uveliko 'kružile skoro neverovatne priče. Cuo sam ih još u okolini Čačka i prilikom prolaska kroz Trnavu i Dragačevo. Ali, bilo mi je jasno da ovo nije bio pravi razlog njegovog premeštaja. Onaj prvi »da po njegovom terenu -krstare partizani« bio- je daleko značajniji. Po dolasku u Vrhovnu komandu, kao oficir za vezu, dodeljen je Pevecovoj grupi. Ali na novoj dužnosti, duboko ubeđen u četničku pobedu, njegova glavna briga je bila da trpeza bude uvek puna.

Sa Pevecom sam od početka razgovarao, mahom, o stručnim problemima. Upoznao sam ga sa konceptom plana za organizaciju radio-veza koji, istina, još nije bio završen. Brzo sam konstatovao da on ne raspolaže dovoljnim znanjem iz ove oblasti, ali je bio prilično elastičan i uvek spreman da prihvati korisne predloge.

Pošto smo prilično ujednačili mišljenja o potrebi i načinu organizovanja veze, obojica smo u zakazano vreme bili kod Mihailovića. Naš razgovor s njim bio je isuviše kratak. Trajao je oko desetak minuta. Posle kraćeg uvoda o značaju veza naredio nam je da zajednički, u najkraćem roku, sačinimo definitivni plan organizacije i da mu ga donesemo na uvid za odobrenje. Na kraju je dodao da konceptiramo i naređenje svim komandantima da se ovoga plana moraju pridržavati.

Posao oko izrade plana zadavao nam je prilično muke, jer su svi komandanti koji su raspolagali radio-stanicom želeli da održavaju direktnu vezu sa svojim četničkim vođom Mihailovićem. Zbog toga je centar za vezu Vrhovne komande bio preopterećen i gloma-

zan, a u radio-mreži je vladao prava haos. Na kraju sam predložio školsko rešenje za koje sam već od samog početka sumnjao da će se, pod ovakvim okolnostima, uopšte moći realizovati. Sa manjim korekturama, Pevec ga je prihvatio'.

Petog maja 1943. plan smo podneli Mihailoviću na odobrenje. Bilo je predviđeno formiranje novih centara veze pri komandama pokrajina: za Srbiju, Crnu Goru, Bosnu, Hercegovinu, Dalmaciju, Južnu Srbiju i Vojvodinu, s tim da jedino oni opšte direktno sa Vrhovnom komandom, dok će se sve ostale stanice vezivati za centar na odgovarajućoj teritoriji.

Posle kraćeg Pevecovog objašnjenja Mihailović je bio saglasan s planom, ah je na kraju dodao:

— Poznajući komandante, sumnjam da ćemo uspeti da ga do kraja realizujemo. Moramo biti uporni. Dobro bi bilo ako bismo uspeh da ga ostvarimo makar i delimično.

— Naredio mi je da i dalje ostanem u Pevecovoj grupi kako bih se što bolje upoznao sa radom u Centru za vezu.

— A kasnije daću vam nov raspored, — rekao mi je na kraju.³

Odmah po izlasku iz Mihailovićeve sobe sreo sam Negotinca. Žurio je na referisanje kod Lalatovića. Na brzinu mi reče da je po dolasku u Vrhovnu komandu raspoređen na rad u njeno obaveštajno odeljenje i da želi sa mnom malo opširnije da porazgovara. Složio sam se sa njim i sa Pevećom produžio put.

Sutradan ujutru, oko tri časa, svi pripadnici Vrhovne komande bili su na livadi. U selu su ostali samo dežurni, dok su se ostali popeh na obližnje brdo. Okupljena na livadi, okruženoj šumom, na kojoj su gorele vatre i pored kojih su, nataknuti, na ražnjeve, ležali jaganjci, sa burićima i čuturicama punim rakije, četnička Vrhovna komanda je, sa svojim gostima, pripadnicima britanske misije, proslavljala Đurđevski uranak.

Na livadu sam izašao sa Pevećem i Filipovićem. Ali, kada sam primetio Negotinca, odvojio sam se od ove dvojice i prišao mu. Nedaleko od jedne vatre seli srno na tavu, i dok su se jaganjci okretali na ražnju, tiho razgovarali.

Svoju priču Negotinac je počeo od momenta kada je napustio Beograd. Tvrdio je da ga je napustio zbog intriga koje su mu pleli Nedićevi ljudi ubačeni u Mihailovićev četnički pokret. Kao najistaknutijeg među ovima pominjao je Sašu — Aleksandra Mihailovića koji je, do dolaska na položaj četničkog komandanta Beograda, bio na dužnosti šefa jednog od obaveštajnih odseka u Nedićevoj žandarmeriji (kasnije Srpskoj državnoj straži). Ubeđivao me je da je

»ideja ravnogorstva« propala i da je Mihailovićev pokret preplavljen nedićevcima. Kao dokaz ovoj tvrdnji analizirao je komandu Beograda. I zaista, ona je bila više u rukama Nedića i upravnika grada Dragog Jovanovića nego li u Dražinim.

— Raković je do juče bio komandant Nedićevog odreda. I danas održava vezu s njegovom policijom i tajno se sastaje s nemačkim komandantima, a u Čičinim očima je jedan od stubova našeg pokreta, — rekao mi je na kraju Negotinac.

Mada sam imao utisak da iz Negotinca izbija neko istinsko nezadovoljstvo-, ipak sam bio oprezan. S obzirom na njegovu funkciju u Vrhovnoj komandi, plašio sam se da me ne provocira. S vremena na vreme sam pobijao njegova izlaganja, pokušavajući da ga utešim. Zatim sam mu u jednom momentu rekao:

— Do sada sam sa malim brojem starih ravnogoraca došao u kontakt, ali mi se čini da su svi pomalo nezadovoljni. Na prvom mestu Vasić ...

To je tačno, — prekide me Negotinac i nastavi: — ali Vasić ima najmanje razloga da bude nezadovoljan. On je za sve kriv. Kada sam došao u Vrhovnu komandu on je sa Čičom bio u najvećem prijateljstvu. Bio je Čiča br. 2. Sve njegove predloge i sugestije, Draža je glatko prihvatao, često i ne upuštajući se u njihovu dublju analizu. Nekoliko dana pred Čičim odlazak u akciju protiv partizana, kao i obično, svi smo sadeli za stolom i doručkovali. U početku, Čiča je bio raspoložen i pričao neke svoje doživljaje iz prvog svet-skog rata. Odjednom se naglo uozbiljio i počeo da kritikuje komandante koji su bili u akciji protiv partizana na Neretvi. A zatim je govorio o svojim planovima, o budućem uređenju države i njene vojne sile. U toku Čičinog izlaganja, neko je od prisutnih dobacio: »Kamo sreće da su vas i pre ovog irata slušali i usvojili Vaše predloge. Sigurno je da se danas ne bismo -potucali po ovim planinama-«. Na ovo je Vasić, prilično usplahiren, povišenim tonom uzviknuo: »Molim Vas nemojte da lupate koješta. Ko je, pre rata, znao za pukovnika Dražu Mihailovića? Šta je on to značajno predlagao i govorio? Ko ga je fermao i ko ga je slušao?

Posle ovih Vasićevih reči nastao je tajac. Očigledno duboko uvređen, Čiča se naglo digao od stola i hitrim koracima otišao u svoju sobu. Kratko vreme posle njega otišao je i Vasić.

Nekoliko dana zatim nisam ih viđao zajedno. A onda sam čuo da je između njih dvojice došlo do žučnog objašnjavanja. Da li zbog ovog incidenta ili zbog poraza pretrpljenog u akciji protiv parti-

zana, ili i jednog i drugog, ne mogu da tvrdim. Ali da je između njih došlo do ozbiljnih razmimodlaženja u to sam siguran.

Lično smatram da je za sve greške koje smo učinili i Vasić kriv. On je, posle Čiče, bio najuticajnija figura u ravnogorskom pokretu. Zbog toga je i dobio pseudonim Čiča broj dva.

Masovni pokolji Muslimana, staraca, žena i dece, koje su ovde nazvali »istraga poturica«, izvršeni u oblastima Lima, Drine, Bosne i Hercegovine pod komandom Đurišića, Lukačevića i Bačovića su van svake, a naročito političke, pameti. Taj isti Vasić je podstrekavao i podržavao ove akcije, a zatim pohvaljivao njihove izvršioce ocenjujući ih kao naše najbolje komandante.

Sve -sam vam ovo ispričao, jer sam od prvog našeg susreta stekao poverenje u Vas. Vi ste Farfcašev dobar drug, a on je verenik moje sestre. Moj budući zet. — Ovim je Negotinac završio svoju priču.⁴

Ustali smo i otišli u pravcu Peveca, koji je sedeo na šatorskom krilu rasprostrtom po travi, nedaleko od Mihailovića. Kada me je primetio, Mihailović me je pozvao. Upoznao me je sa šefom britanske misije pukovnikom Bejljem. Ovaj je, u britanskoj unihormi, sedeo levo od njega. Ponudio me je da sednem i obraćajući se Bejlju rekao:

— Ovo je moj oficir koji je ovih dana došao iz Srbije.

Pošto me je, kroz debela stakla na naočarima, dobro odmerio, Bejli me je, tek što sam seo, upitao:-

— Kako je u Srbiji? Ima li tamo partizana?

Njegovo iznenadno pitanje prilično me je zbunilo. Malo sam se sabrao i pokušao da odgovorim:

— Da nema okupatora bilo bi sasvim dobro. A što se tiče partizana, siguran sam da ih ima, samo se usled strahovitog progona vešto prikrivaju...

— Njih u Srbiji i narod goni, — prekide me Mihailović, očigledno uplašen da ne kažem nešto što bi, po njegovom mišljenju, moglo da eventualno -naškodi četničkom pokretu, — A zatim nastavi: — Narod u Srbiji nam je potpuno odan, ali pod -ušlovom da ga ne izlažemo žrtvama, naročito paljenju sela; ako to nema presudan karakter koji dovodi do potpunog oslobođenja. Zbog toga komunisti u Srbiji vrlo slabo prolaze. Narod ih mrzi do te mere da ih čak odaje Nemcima.

Jedan moj slučaj je najbolji -primer za to. Prošle godine, u martu, kada sam napuštao Srbiju, prilikom prelaska reke Morave, nedaleko od Čačka, stanovnici obližnjeg sela su sumnjali da je moj

odred komunistički. Odmah su to prijavili Nemcima. I Nemci su krenuli u poturu. Gonili su me od sela Kaone u Dragačevu do Golije, jer sam se tim pravcem 'kretao.

Inače, komunisti u Srbiji mogu operisati samo po trojkama. Najveći su im odredi do dvadesetak ljudi. Poznato mi je da postoje takvi odredi, i to po jedan: na planini Jastrebac, u Krajini i u oblasti Knjaževca. Glavna njihova snaga pritajena je u Beogradu u kome je i naša organizacija veoma jaka. Nemci sada u Srbiji koriste komuniste protivu nas.

Eto, takva Vam je situacija u Srbiji u odnosu na komuniste, — završi Mihailović.⁵

Posle obavljenog đurđevskog doručka, negde pred podne, prilično raspoloženi, vratili smo se u selo.

Po podne sam bio sa Zujovićem. Rekao mi je da ide u Split, jer je 'određen za delegata Vrhovne komande za Dalmaciju, na mesto Ilije Trifunovića — Birčanina, koji je umro. Zamolio me je da ukoliko mi ise ukaže prilika pozdravim Vasića i da mu saopštim da ga ne zaboravi.

Sutradan, u Vrhovnu komandu su stigle vesti da se i onako loša situacija u kojoj su se našli četnici posle pretrpljenih poraza na Neretvi i Drini i dalje pogoršava.

Po podne naređen je pokret. U prvi. suton napustili smo Zastaro.

Sa Pevecom sam išao na začelju kolone. Pričao mi je da je Mihailović, još polovinom aprila, pozvao istaknutije četničke komandante iz Srbije, Dragutina Keserovića i Predraga Radkovića, da mu sa njihovim jedinicama dođu u pomoć. Ali je tek danas primljen telegram iz koga se vidi da nas Keserović Očekuje u selu Zatonu.

U toku marša pratila nas je dobra majska kiša. Mrak je bio toliko gust da sam jedva primećivao ljudsku siluetu koja se kretala neposredno ispred mene.

U praskozorje kiša je prestala. Bio je 8. maj. Celo kolone Vrhovne komande približavalo se jednoj livadi u selu Zatonu u koju je dan ranije stigao i Keserović sa svojim Rasinskim korpusom. Obavešten da se i Mihailović nalazi u koloni koja je pristizala, Keserović je odmah postrojio korpus. Kratko zatim, odjeknula je njegova komanda »Pozdrav!«. Paradnim vojničkim korakom, obučen u kompletnu uniformu oficira Kraljevine Jugoslavije, Keserović je prilazio svome ministru vojske i načelniku štaba Vrhovne komande »jugoslovenske vojske u otadžbini«, zaustavio se, oštro pozdravio i predao mu raport:

»Gospodine ministre! Stanje korpusa je ratno!«

Zatim je Mihailović, u uniformi engleskog vojnika, ogrnut pelerinom, u pratnji šefa britanske misije pukovnika Bejlja i svojih bližih saradnika, po svim propisima izvršio smotru korpusa.

Po izvršenoj smotri, Mihailović je postrojenim četnicima održao kraći govor u kome je izneo neophodnost borbe protiv NOP, nazivajući njegove pripadnike ustašama, Turcima i gestapovcima.

Ovaj ceremonijal ostavio je priličan utisak na sve koji su stigli sa Mihailovićem. Njihova Ica postala su vedrija. Izražavala su ohrabrenje i pouzdanje.

I dok su pojedinci vodili razgovore, dotle je Keserović upoznao Mihailovića sa situacijom u Srbiji — na prostoru Kopaonika, Toplice i Jablanice.

Za vreme ručka Mihailović je stavljao Keseroviću razne primedbe u odnosu na njegov rad na terenu, pa mu je u jednom momentu rekao:

— Vi ste u odnosu na komuniste prilično pasivni i neenergični. To može skupo da Vas košta.

— Znam gospodine ministre. Ali, trebalo bi da vodimo borbu i protiv Nemaca, a ne samo protiv partizana, — pokušao je da se brani Keserović.

— Svakako... da vodimo borbu ... — otpočeo je Mihailović a zatim je zastao pa posle kraće pauze nastavio: — Ne protiv Nemaca! Partizani su nam veći neprijatelji. Nemci će ionako pasti, a komunisti će nam sesti na grbaču, samo ako uzmu vlast u svoje ruke.

Keserović se na ove reči malo zamislio, a zatim je usvajajući Mihailovićevu koncepciju, klimajući glavom u znak odobravanja, rekao:

— Stvarno je tako, Vi imate pravo. Tući komuniste gde god stignemo, to treba da nam bude prvi i glavni zadatak.⁶

Odmah po završenom ručku, Mihailović i Keserović se povukoše u stranu. Na livadi, u hladu jednog šumarka, posedaše na travu i rasprostreše karte. Očigledno, Mihailović je izdavao Keseroviću naređenja za akciju.

Po podne kolona Vrhovne komande krenula je u pravcu planine Jadovnika. Sutradan u svanuće i Keserović je poveo svoje jedinice ka Limu. Stigavši tamo, izvršio je raspored i poseo desnu obalu reke.

Kretali smo se po bespuću, uz neke jaruge obrasle gustim šumama. Tu i tamo videle su se ruševine i zgarišta. Ostaci nekadašnjih sela koja su sada pretvorena u pravu pustoš. Bili su to tragični

rezultati međusobnih obračunavanja između srpskog i muslimanskog življa.

Nešto pre sumraka stigli smo u selo Boljaniće i razmestili se po tipičnim sandžačkim brvnarama. Sa pravca Ri'baiševine do nas je dopirala tutnjava bacača i rika topova. Rekoše mi da to, još uvek, Italijani i četnici Pavia Đurišića, na levoj obali Lima, vode borbu s partizanima.

Sutradan ujutru, po zvucima mitraljeskih rafala, koji su dopirali do nas, bilo mi je jasno da su italijansko-četničke snage, na levoj oteli Lima, ponovo razbijene i da nam se brigade Narodnooslobodilačke vojske približavaju.

Po podne, Mihailović me je pozvao. Zatekao sam ga ispred jedne brvnare. Sedeo je na balvanima koji su tu bih poredani. Ponudio me je da sednem pored njega. Saopštio mi je da me postavlja za komandanta Centra za vezu broj 2. Bio je to Centar veze za Srbiju. Ukratko mi je izneo moje zadatke, a zatim dodao:

— Vi ćete biti pod komandom mojom, a ne pod komandom komandanta Srbije. Dronja (general Trifunović — nap. autora) nema razumevanja. On ne shvata potrebu i nužnost veza. Dozvolio je da mu izgori jedina radiostanica koju je imao, a njenog telegrafistu uputio meni u štab. Kasnije, jedva sam uspostavio vezu s njim.

Centar ćete obrazovati i smestiti u gornji kraj Ljubičkog sreza, u ataru sela Rožaci ih Jančića, na Ralkovićevom terenu, i to u šumi, van kuća. Sredstva za njegovo održavanje doibijaćete lično od mene. Do prelaska u Srbiju kretaćete se sa nama, a zatim sami produžite put...

Mihailović je zaustio još nešto da mi kaže, ali ga je prekinula jedna ljudina u crnom suknenom odelu. Bio je to kapetan Miljan Janketić, komandant obezbeđenja Vrhovne komande. Prišao nam je sa jednom nejakom i pogurenom staricom u iznošenim šalvarama i maramom povezanom preko usta. Očigledno bila je Muslimanka. Sirota, jedva se kretala. Stajala je pored Janketića kao pored džina i celim telom podrhtavala.

— Ovu staricu mi je privela jedna od mojih patrola, — počeo je da objašnjava Janketić. — Uхватili su je kada je krenula u pljačku. Za nju tvrde da je partizanska špijunka. ..

— Što ste je onda dovodili do mene? — dreknuo je Mihailović. — Po kratkom postupku, odmah je streljajte.⁷

Janketić uze staricu pod ruku i ode.

Mihailović okrete glavu prema meni i sasvim hladno nastavi da mi daje direktive. Od uzbuđenja ništa ga nisam čuo, a još manje razumeo. Bio sam zabezeknut. Drhtao sam kao prut, a u grlu mi je stajala neka knedla, da nisam bio u stanju bilo šta da progovorim. Pred ločima mi je stalno lebdela slika moje majke. Ne znam da li je Mihailović primetio moju uznemirenost, ali sam jedva čekao da odem od njega.

Kada sam se udaljio i malo pribrao upitao sam se: Da li je ovo što sam video, a za svega nekoliko sekundi preživeo, san ili java? Da li je moguće da se »Gorski car« i »Planinski div«, o kome su njegovi trabanti širili fantastične legende, uplašio, jedne nemoćne starice, koja je već bila jednom nogom u grobu, do te mere da je bio prinuđen da joj oduzme i ono malo života što joj je ostalo?

Sutradan sam saznao da isu nemačke trupe stigle u dolinu Lima i da su pomešane s četnicima. Tek tada bilo mi je jasno Mihailovićevo spokojstvo. Znao je da će pod zaštitom nemačkih okupatora uspeti da neometano potegne u Srbiju.

Posle trodnevnog boravka u Boljanićima, u prvi sumrak usledio je dalji pokret. Krećući se po prilično teškom terenu, u zoru smo stigli u jedno selo smešteno pod samom dosta visokom stenom. Zove se Požeginje.

U očekivanju rasporeda za smeštaj, stajao sam na seoskom putu. Odjednom, sav usplahiren, prišao mi je omanji i pomalo dežmekast čovek koga sam jedva prepoznao. Bio je to moj stari poznanik, poručnik Ristović. Reče mi da je komandant Cačanske brigade. Tražio je Mihailovića. Pošao je nekoliko koraka, a zatim se vratio i kratko, uzbuđeno i drhtavim glasom ispričao:

— Sa mojom brigadom, koja je u sastavu Rakovićevog korpusa, ovde sam stigao 10. maja. Odmah sam dobio naređenje da posednem i branim prelaz preko reke Lima, između sela Oluja i Rasova, s tim da moje levo krilo naslonim na Keserovićovo desno.

Kada sam naredio pokret ka položaju, moj 3. i 4. bataljon i štabna četa otkazali su mi poslušnost. Neko je uzviknuo: »Nećemo bratoubilačku borbu!« Mnogi su ovo prihvatili, a komandir štabne čete je nastavio: »Preko Lima ima preko trideset hiljada dobro naoružanih partizana koji se bore protiv okupatora. I Đurišićevi četnici su bacili oružje i vratili se svojim kućama. A kuda sada mi da idemo i za koga da se borimo? Ja neću da se borim sa svojom braćom. Ko se slaže sa ovim neka pođe sa mnom kući.«

Ogromna većina krenula je za njim. Nisam bio u stanju da ih zaustavim. Razgovarao sam o tome s Rakovićem. On je svu krivicu

bacio na mene. Ovih dana sam o svemu razmišljao i zaključio da su ovi begunci zaiste u pravu. Odlučio sam da se više ne borim protiv partizana. Idem kod Ciče da mu ovo- saopštim.⁸

Kada je izustio i poslednju rečenicu hitro me je napustio i otišao u pravcu u kome se nalazio Mihailović.

Dugo sam još stajao na putu i posmatrao Ristovića kako hitro i energično korača prema Mihailoviću. S obzirom na sve što sam do tada čuo i video, strahovao sam za njegovu sudbinu.

Međutim, nekoliko dana kasnije saznao sam da je Ristović jedan od organizatora četničkog pokreta u Trnavskom srezu i da je, u svojstvu komandanta četničkog odreda, kasnije Cačanske četničke brigade, bio inicijator i izvršilac mnogobrojnih zločina nad pripadnicima i simpatizerima NOP. Isto tako, saznao sam činjenicu da između njega i Rakovića, pod čijom je neposrednom komandom bio, vlada krajnji antagonizam i da njih dvojica vode tešku međusobnu borbu za prestiž. Tek tada bio mi je jasno da je Ristovićeva odluka da se najzad solidariše sa onima koji nisu odbili da izvrše Mihailovićovo naređenje bila isključivo rezultat njegovog momentalnog raspoloženja i krize, nastalih u momentu kada je shvatio da je rasulo jedinice kojom je komandovao posledica nepopularnosti borbe koju četnici vode protivu NOP i da ga ova činjenica može lako staviti u položaj komandanta bez vojske. Istovremeno, rasulo Cačanske četničke brigade predstavljalo je i definitivni Ristovićev poraz u borbi za prestiž sa njegovim partnerom Rakovićem.

Prema Mihailovićevom naređenju, Ristović je smenjen sa dotadašnjeg položaja i protiv njega je, zbog odricanja poslušnosti, poveljena istraga.

U toku istrage vršio je dužnost komandanta Deževske četničke brigade. Po završetku istrage, po kratkom postupku osuđen je na smrt i streljan.

Tek što sam se zajedno sa Pevecom i Filipovićem smestio u brvnaru, nedaleko od kuće u kojoj je bio Mihailović, čuo sam da su u Požeginje stigli i neki delovi komande pozadine.

Nekoliko minuta kasnije, na vratima brvnare pojavio se i komandant radio-telegrafske škole kapetan Stojadinović. Reče mi da su on i Dragiša Vasić došli u štab na Mihailovićev poziv.

Pevec ga je kratko upoznao s novom organizacijom radio-veza, a zatim smo prešli na manje više beznačajne razgovore.

Po podne Draža je pozvao Peveca, Stojadinovića i mene.

Zatekli smo ga ispred kuće u kojoj je odseo. Kratko je porazgovarao sa Stojadinovićem o radu i uspehu u radiotelegrafskoj školi

li, a zatim nas pozvao da uđemo u kuću. U njoj smo zatekl načelnika operativnog odeljenja majora Mirka Lalatovića. Sedeo je za jednim stolom i nešto pisao.

— Baš dobro, što ste i Vi ovde, — reče Draža, obraćajući se Lalatoviću, a zatim nastavio:

— Naši odnosi s engleskom misijom, a samim tim i s britanskim saveznikom, iz dana u dan postaju sve zategnutiji. Rezultati ovakvih odnosa već se osećaju. Njihov stav prema nama nanosi nam dosta štete. Vama je poznato da je član engleske misije, piri mom štabu, komunista »Dragi« uspostavio vezu između partizana i britanske vlade. (Ova Dražina tvrdnja je netačna — nap. autora). Zahvaljujući ovoj vezi Englezi dolaze i do podataka koji su sračunati na to da nas kompromituju u očima saveznika i njihove javnosti. Koristeći obilato ove podatke Radio London je otpočeo sve oštriju propagandu protiv nas, a u korist komunista. To je bio razlog zbog koga sam zabranio slušanje Radio-Londona.

Imajući u vidu pogoršavanje naših odnosa sa Englezima, ja sam doneo odluku da za naš glavni oslonac na međunarodnom planu pridobijem Ameriku, dakle Sjedinjene Američke Države. Da bih što bolje realizovao ovu odluku potrebna mi je direktna radio-veza s Amerikom. Ona mora biti van engleske kontrole. Preko ove radio-stanice mogao bih održavati i nekontrolisanu vezu s vladom. (Radio-veza između Mihailovića i emigrantske vlade bila je pod kontrolom britanskih organa — nap. autora).

Pored toga, nama je, u ovakvoj situaciji, neophodna i jedna radiofonska stanica većeg dometa, preko koje bismo razvijali sopstvenu propagandu. Bilo bi dobro ako bi njen dometa išao i preko granica Jugoslavije.

Eto, to su dve stvari zbog kojih sam vas pozvao. Interesuju me vaša stručna, tehnička mišljenja i da li imamo mogućnosti da izgradimo ovakve dve. radio-stanice.

Prvi je uzeo reč Pevec. Objasnio je Mihailoviću da se u njego*voj radio-mehaničarskoj radionici već radi na jednoj kratkoitalasnoj radio-telegrafskoj stanici većeg dometa i da pretpostavlja da će njom, kada je završe, moći održavati vezu i s Amerikom.

— Isto tako u radionici pokušavaju da konstruišu i jednu radiofonsku stanicu. Međutim, ni za jednu od njih nemamo sav potreban materijal, niti smo bili u stanju da ga do sada nabavimo. Mišlim da bi se mogao pronaći jedino u Beogradu, — završi Pevec.

— Ja smatram, — reče zatkn Sto-jadinović, — da bd ovde najveći problem bio izvor energije za napajanje radio-stanica ovakve vrste. I prvo bi trebalo to pitanje resiti.

— I ja bih se složio sa Stojadinovićem! — dodadoh.

— Vas trojica još razmislite o svemu, a ja ću vas ovih dana ponovo pozvati. Gledajte da po svaku cenu nađete rešenje. To mi je sada od prvorazrednog značaja. Sredstva neću žaliti, — završi Mihailović.⁹

Po izlasku iz kuće sva trojica krenuli smo putem uz brdo. I kada smo se već približavali našoj brvnari primetio sam jednog od Vasićevih pratilaca. Pozvao sam ga i zamolio- da me odvede od Vasića.

Vasić je takođe bio u kući nedaleko od Mihailovićeve. Zatekao sam ga u sobi. Nešto je čitao. Očigledno- prijatno iznenađen mojim dolaskom, ustao je i srdačno se pozdravismo.

Ukratko sam mu ispričao moje susrete sa Zujovićem i Mihailovićem, kao i to da sam postavljen za komandanta centra za vezu br. 2, to jest za Srbiju. Isto tako izneo sam mu i Dražino nastojanje da uspostavi direktnu vezu sa SAD.

— Sa tom komandantovom idejom ne mogu u potpunosti da se složim — reče Vasić. — Nekoliko dana posle vašeg odlaska dobio sam i ja poziv od komandanta da hitno- dođem u Zaostro. Zbog njegovog ranijeg odlaska odande stigao sam -ga tek u Boljanióima i to u poslednjem momentu, kada je već bio spreman za pokret. On me je ukratko upoznao s novim -momentima koji ukazuju na pogoršavanje naših odnosa sa Englezima. Saopštio mi je, pored ostalog, i ideju da za naš glavni oslonac, na međunarodnom planu, angažuje Ameriku. Odgovorio sam mu da ja, u načelu, nemam ništa protiv, ali da smatram da je „Rusija naš najprirodniji saveznik i da bi prvenstveno, i to po svaku cenu, trebalo da nađemo zajednički jezik sa njom. Da je detaljnije upoznamo sa našim stvarnim položajem i situacijom u kojoj se nalazimo. Da je upoznamo sa našim planovima i namerama. U tome duhu sam, pre tri meseca, i napisao odgovor našeg Centralnog nacionalnog komiteta upućen Panslavenskom komitetu u Moskvi. Vi ste ga verovatno pročitah.

— Ouo sam za njega, — prekidoh Vasića, — ali nisam imao prilike da ga pročitam.

Iz jedne -torbe koje je ležala na stolu Vasić izvadi priličan broj ispisanih tabaka hartije i počeo da pretura po njima. Na kraju izdvoji nekoliko spojenih. Pružajući mi ih reče:

— Molim Vas, pročitajte ovo.

Evo nekoliko stavova iz odgovora CNK upućenog Panslavenskom komitetu u Moskvi, aprila 1943. u kome četničke glavešine, klevetajući NOP i njegovo rukovodstvo, pokušavaju da opravdaju svoj kontrarevolucionarni i izdajnički stav:

»Naš je narod u zadnje vreme imao prilike da sluša emisije radio Londona, koji ponavlja pozive Panslavenskog komiteta u Moskvi svim malini slovenskim narodima, podstičući ih da sakupe svoje snage u teškoj borbi, koju ujedinjene nacije vode protiv Hitlerove tiranije. U tim pozivima Panslavenski komitet u Moskvi, izražavajući svoje priznanje doprinosima onih koji sudeluju u zajedničkoj borbi, takode osuđuje izvesne reakcionarne elemente, koji ometaju borbu.

Stav koji je Moskva smatrala prikladnim za zauzme do sada, kao i ta deklaracija, ne ostavljaju nas ni u kakvoj sumnji na koga se ta osuda odnosi. Uvereni da ta osuda, koja je zasnovana na lažima, može poticati samo iz krajnjeg nepoznavanja ovdašnjih uslova, mi najiskrenije žalimo one nesporazume pod kojima Panslavenski komitet radi.

Nesreća koja se Oborila na našu Otadžbinu bila je dovoljna da ožalosti naša srca, a ta je žalost sada produbljena nepravdom učinjenom prema nama od onih od kojih ju je naš narod najmanje očekivao. Naš narod, čiji su osećaji prema Majci Rusiji uvek bili čvrsti i nepromenjeni, prati sve što se u njoj događa, sa simpatijom i razumevanjem, čudeći se što je njegov vlastiti položaj tako slabo shvaćen.

Srpski narod je od samog početka video u ruskoj revoluciji epsku osvetu prema jednom od najnepopustljivijih i najkrvavijih tirana u modernoj povesti, i razumljivo je, da je ona, kao i sve revolucije, ostavila tragove kako patnje tako i veličine ...

Naš narod zna da mali slovenski narodi moraju biti ne samo zahvalni Rusiji, već takode ponosni i za patnje koje je izdržala, i koje je jedino ona mogla izdržati, da bi se mogao roditi jedan bolji svet...

Sećanja na nepravde počinjene od raznih režima između dva svetska rata, gnev, -ogorčenje i njegovo sadašnje poniženje, povećali su buntovničko osećanje našeg naroda. Krv mu je zavrela i u isto vreme se setio svoje sjajne prošlosti s njenom divnom tradicijom i sjajnim -ostvarenjima — znajući da dan osvete mora doći. Njegova želja je bila da čeka na taj dan ... On zna da opšti ustanak može biti uspešan samo ako bude učinjen u pravi čas. S veli-

kom ďalekovidořću narod se svrstao u četničke formacije i počeo rat gerilskog tipa, koga nikada nije nameravao napustiti...

Suočeni sa brutalnom silom našao se usred oružanog ustanka, preduzetog u pogrešno vreme, i osuđenog na propast od samog početka. Neizlečivo naivan, narod nije čak ni znao ko ga je gurnuo u preuranjenu akciju. Njegova mržnja prema neprijatelju i njegova želja da se oslobodi ustankom bile su zloupotrebljene.

Niko ne zna bolje od naše ruske braće da se u dubokim skrovištima revolucije uvek može naići na strance. Stranci toga tipa su, svojim izdajstvom, inicirali proces, koji je -urodio, zasluženim porazom naše Nacije, koja ne zna većeg zločina ni većeg bogohulstva od •dizanja oružja protiv Otadžbine ...

Tada su svi, koji su još uvek ostali poštteni, ustali na ogorčeni ustanak . . . Da li je to sve Rusima zaista neverovatno? Zašto Panslavenski komitet donosi brzoplete zaključke, stavljajući se na stranu šačice stranaca, protiv jednog srodnog i lojalnog naroda. Da li je taj njegov stav rezultat strpljivog i savesnog ispitivanja činjenica, ili puka posledica siepe propagande? Trebamo li mi, bez pitanja, prihvatiti savet i mišljenje onih, koji nemaju nikakvih dokaza u prilog svojih tvrdnji, i koji nisu izrazili čak ni svoju spremnost da nas saslušaju?

Ima li ikoga među nama, ko nije očekivao da će naše patnje naići na najveće simpatije jedne bratske Nacije? A ipak smo doživeli da vidimo, kako se ionima, koji nemaju nikakve veze sa srpskim narodom, pruža utočište pod njenim (ruskim) okriljem. Ona štiti ljude, koji su učinili sve što su mogli da iskorane naše moralne ideale i da uguše naše prirodne osećaje, i koji su poučili našu omladinu u zločinu i prohvanju krvi, tako da više nije mogla ništa da učini, već da izdrži s partizanima do kraja.

Smatraju li Rusi da jedan srodan i odan narod treba da vode stranci? Velika Oktobarska revolucija je bila vođena od jednog Rusa — Vladimira Ilića Lenjina. Rusi su poznavali svog vođu, a verovatna i kuda ih vodi. Da li bi Rusi sledili samo Lava Bronštajna, kao vođu? Da li članovi Panslavenskog komiteta u Moskvi zaista smatraju da jedna nacija kao naša, sa svojom istorijom i tradicijama, treba da ostane bez vođe? (Posle godinu i po dana partizanske delatnosti, niko naš ne zna pravo ime njihovog načelnika štaba?). Treba li tog bezimenog čoveka pretpostaviti generalu Mihailoviću, koji se stavio na naše čelo s odobrenjem naroda? Mora li naš narod biti vođen od tog neznanca, čiji je glavni pomoćnik u Beogradu »boem« Moša Pijade.

Srbi ne bi nikad mogli primiti takav savet čak ni od Rusa. Naš narod zna šta je u interesu naše ruske braće. On može razumeti da se zaraćena Rusija obraća porobljenim narodima pozivom na ustanak protiv zavojevača, kako bi angažovali neke njegove snage, slabili njegovu jačinu i uznemiravali njegovu pozadinu. No, nije ništa manje razumljivo da porobljene nacije gledajući na taj ruski poziv s gledišta svojih vlastitih nacionalnih interesa, sadašnjih i budućih, zadrže pravo da same odluče kada će dignuti oružje na ugnjetača.

Naš narod zna šta radi i seća se svoje prošlosti. On će svoj budući život voditi u svetlu vlastitih interesa i u skladu sa vrednostima, koje je sam stvorio. On će očistiti svoju revoluciju od svih smetnji i spasti je od opasnosti njezinih vlastitih apstrakcija... Iako naš narod nije protiv internacionalizma, on je pre svega i iznad svega patriot... U ovom velikom ratu naš narod zna šta hoće i njegova je vera čvrsta. On je znao da se nada i kada su sve nade bile izgubljene, i kako da savlada nesavladljivo. On je duboko uveren, da će sigurno proći kroz sve krize i da će prekaljen nesrećom, preživeti svoje sadašnje patnje».¹⁰

Međutim, da bi sprečio uticaj poziva u četničke redove, koji je uputio Panslavenski komitet iz Moskve, početkom 1943. godine, porobljenim narodima, pozivajući ih da stupe u borbu protiv Hitlerove tiranije, Mihailović je, u saglasnosti sa Vasićem, uputio, 25. februara 1943. godine, raspis svojim komandantima u kome kaže:

»Današnja Rusija je skoro isto toliko egocentrična u svojoj politici, koliko i Engleska.

Današnji rat koji ona vodi protiv Hitlerove Nemačke: tema revolucionarnija nego otadžbinski karakter.

I sama činjenica stoji:

Rusija na svojoj teritoriji tolerira kominternu služeći se pri tome istim onim sredstvima, kojima se služi Engleska vekovima.

Kao i Engleska u mnogo slučajeva u svojoj imperijalnoj istoriji, tako i Rusija ne vodi računa o onome što će to razaranje Kominteme naneti nenadoknadivu štetu narodima koji se nalaze pod Hitlerovom vlašću, — što je razumljivo.

Ona na ove pojave u svetu gleda kroz prizmu sopstvenih interesa nacionalnih, što je do sada priznavano kao jedno od osnovnih prava svake nacije.

Međutim, isto pravo koje se danas priznaje Rusiji mora logično biti priznavano i svakoj drugoj naciji pa i onima fcoji su danas izgubili nacionalnu slobodu. — Polazeći sa gledišta svojih najhitnijih interesa kao nacije i imperije sasvim je razumljivo što je Rusija cim

je zaratila pozvala porobljene narode na oružani ustanak protiv okupatora.

S druge strane, isto je toliko razumljivo, što su porobljeni narodi, opet, s pravom gledajući na ovaj poziv sa gledišta svojih sadašnjih i budućih nacionalnih interesa, zadržali sebi pravo da sami odluče o momentu oružane borbe protiv okupatora. — Ukoliko su tek neki narodi kao što je slučaj sa srpskim narodom ušli neblagovremeno u ovu borbu -pravo je tih naroda da svim sredstvima pristupe obustavljanju ove borbe, samoubilačke u svojoj suštini. Najisključiviji moralisti u istoriografiji ne odriču ovo pravo ni jednoj naciji. — Uostalom u istoriji nema slučaja da se jedan narod žrtvovao do samouništenja radi interesa nekog drugog naroda ili nekih opštečovečanskih interesa. Potrebno je stalno imati na umu i pratiti psihologiju naših narodnih masa. — One su danas umorne i očigledno zadovoljne, da ih je četnički pokret oslobodio žrtava, koje im je nametnuo partizanski režim. — Zbog toga su danas spremne da prime disciplinu nacionalnog pokreta bez roptanja.¹¹

UPUTSTVA ZA NACIONALNU PROPAGANDU

Dok sam pažljivo čitao odgovor upućen Panslavenskom komitetu u Moskvi, Dragiša Vasić je i dalje prelistavao ispisane tabake hartije. Kada sam mu vraćao pročitane, pružajući mi nekodiko novih, reče:

— Vi ste skoro došli u Štab i Vama, verovatno, mnoge stvari nisu poznate. Zbog toga bih Vas zamolio da pročitate i ova Upustva za nacionalnu propagandu koja sam, početkom ove godine, uz Žujovićevu i Moljevićevu asistenciju, sastavio. Ona su, kao poverljiv dokumenat, dostavljena svim komandantima. Iz njih se prilično jasno vide naš politički program i -stavovi po najosnovnijim pitanjima.

Od svih najinteresantniji mi je bio drugi deo ovih uputstava. U njemu je, pored ostalog, pisalo:

»Unutrašnji socijalno-ekonomski poredak u Rusiji prikazaće propaganda u svetlosti istine, sa gledišta koje je, bar formalno, i Rusija prihvatila (između ostalog i svojim sporazumima sa Engleskom) da je u pitanjima za unutrašnje uređenje svaki narod suveren.

Pri obradi ovog pitanja naročito je važno obratiti pažnju na evoluciju sovjetskog poretka od 1917. do 1923. (tj. od perioda ratnog komunizma koji karakteriše nastojanje ruskih vlastodržaca da dođe do privredne obnove zemlje), kao i na promene do kojih je došlo u Rusiji posle uvođenja u život novog ustava; najzad, i promene do kojih je došlo u unutrašnjem poretku Rusije za vreme samog rata mogu biti od interesa za -nas. Vraćanje porodici kao osnovnoj ćeliji društvenog života, verska trpeljivost, borba protiv socijalnog izjednačenja (egalitarizma), poštovanja nacionalnih kultura, nadovezivanje savremene ruske kulture na kulturne vrednosti ruske prošlosti itd., sve ove pojave savremene ruske stvarnosti novijeg su datuma i predstavljaju vrlo krupna odstupanja od klasičnog komunizma ka jednoj novoj formi nacionalizma.

Specijalno treba obraditi pristupanje Rusije Atlantskoj platformi i njeno obavezivanje da se neće mešati u unutrašnje stvari pojedinih naroda. Treba razbijati verovanje našeg sveta da postoji mogućnost spuštanja ruskih padobranaca, tenkova itd. kod nas. U vezi

s tim treba naglašavati da veličanstveni otpor koji pruža danas ruski narod ne dolazi toliko od vojničke snage Crvene armije koliko od patriotizma ruskog naroda, 'koji nikakav režim ne bi mogao uništiti. Pristanak na neizmeme žrtve u današnjoj, u istoriji najkrvavijoj borbi, jeste prvenstveno za ideju otadžbine.

Pouzdanost je jedno-: da za dve decenije sovjetske vladavine ideja društvene pravde nije u toj meri ni primenjena ni ostvarena da bi se samo za njene tekovine prolijevalo onoliko krvi. Ako je radnička klasa donekle u ovome zadovoljena, široke narodne mase nisu ni izdaleka tako zadovoljne, da bi se moglo reći kako se one danas bore da bi očuvale, za protekle dve decenije stvoreno, blagostanje. Naprotiv one su nam pružile samo dokaza o tome: da je ljubav prema otadžbini jedno instinktivno osećanje prema otadžbini, koje je mržnja zbog nepravdi ranijih vladavina učinila da privremeno utrne i koje se prirodno pojavilo onog istog trenutka kada se nacija kao takva osetila ugrožena.«¹

Međutim, ništa manje nije bio interesantan ni onaj deo uputstva koji govori o stavu četničke organizacije Draže Mihailovića prema borbi protiv okupatora. Taj stav je glasio-:

»U zemlji agrarnoj, industrijski nerazvijenoj, sabotaža kao oblik akcije protiv neprijatelja ne može biti efikasna (primer: da bi razorili jedan drveni most, malo čvršći, partizani su često ostavljali po nekoliko sati, dok je okupatorskoj vojsci trebalo najčešće samo pola sata da taj isti most osposobe za prevoz svojih trupa preko njega itd.). U zemlji relativno malih prostora, kao što je naša, ni gerilske akcije ne smeju biti stalne. Inače zemlji i narodu prete ničim neisplative posledice.

U zemlji agrarnoj, industrijski nerazvijenoj, zemlji malih prostora, kao što je naša, zemlji ustaničkih tradicija, oružani ustanak je onda, kada je blagovremen, jedino efikasna forma borbe protiv okupatora. Oružanom ustanku mogu prethoditi gerilske borbe, ali i to u velikim vremenskim razmacima.«²

U ostalim delovima uputstva bio je iznet, već poznati, stav prema NOP, klevete na račun njega i njegovog rukovodstva.

Vraćajući Vasiću uputstva rekoše mu:

— Iskreno da Vam kažem, meni dosta stvari u odnosu na naš pokret nisu jasne, pa ni sve ovo što sam ovde pročitao.

— Verujem, — odgovori Vasić, — onaj ko nije učestvovao u događajima 1941. go-dine teško može da ih shvati i da nas razume. S obzirom na raspoloživo vreme i lično raspoloženje, ja ću Vam, kao svom prijatelju, pokušati da iznesem neke važnije momente i

događaje od 1941. do danas, a koje sam, unekoliko već obradio za istoriju našeg Ravnogorskog pokreta.

— Naši komunisti su trockisti! — Tim rečima Vasić je počeo da mi održava jedan zaista zanimljiv čas iz istorije Ravnogorskog pokreta, koji mi je ostao duboko urezan u pamćenje.

— Pre svega, želim da Vam napomenem, — počeo Vasić da mi objašnjava — da ovi naši komunisti nisu stalinisti. Oni su troekisti. Njihovi stavovi po mnogim pitanjima nisu naišli na odobravanje ruskih komunista.

O njihovom radu i brojnim nedelima, ja sam u nekoliko mahova obavestio Moskvu, pa čak i zvaničnim putem, preko predsednika vlade Slobodama Jovanovića. A duboko sam uveren da se moja reč u Moskvi još uvek sluša.

Na postupke partizana ja sam više nego ogorčen i zbog toga je moj stav prema njima krajnje oštar i beskompromisan.

Kapitulacija me je zatekla kao rezervnog oficira u Prijepolju. Bio sam zajedno s Mladom (Mladen Zujović — nap. autora). Obojica smo bili potpredsednici Srpskog kulturnog kluba. Zbog našeg, dobro poznatog, pro-tivnemačkog stava, bili smo prinuđeni da se krijemo od Nemaca. Preko Golije uputili smo se, zajedno, u moj rodni kraj, u Gornji Milanovac. Posle izvesnog vremena čuli smo da se na Ravnoj Gori, na Suvoboru, nalazi grupa oficira sa pukovnikom Dražom Mihailovićem na čelu. O veličini i ciljevima ove grupe kružile su razne, a časito i potpuno kontradiktorne vesti. Najzad smo doneli odluku da Mlada ode na Ravnu goru. Na njoj se zadržao nekoliko dana.

Po povratku bio je prilično raspoložen.

Izneo mi je pravo stanje na Ravnoj Gori i maniere ove grupe oficira da stvore neku četničku organizaciju za borbu protiv novostvorene hrvatske države i zaštitu srpskog življa u njoj. Pored toga, preneo mi je i Mihailovićeve pozdrave i poziv da i ja dođem na Ravnu Goru. Ovaj poziv, u prvi mah, nisam ni odbio ni prihvatio.

Nekoliko dana kasnije Mlada je otišao za Beograd, a ja sam se sklonio u selo Trepču, nedaleko od Milanovca.

Prikupljene informacije o Mihailoviću nisu me baš mnogo oduševljavale, naročito ne one koje su mi govorile o njegovoj sklonosti uživanja alkohola.

Krajem juna 1941. kod mene je došao Vojin Andrić. On je jedan od istaknutijih omladinaca Srpskog kulturnog kluba. Saopštio mi je da je bio na Ravnoj Gori i da je tamo, u ime omladine kluba, vodio razgovore s Mihailovićem o pristupanju naše omladine četnič-

koj organizaciji. Isto tako-, i on mi je praneo Mihailovićev poziv da svakako dođem na Ravniu Goru.

Sama činjenica da je Andrić, bez moga znanja i odobrenja a u ime omladine kluba, donosio odluke i pravio aranžmane s Mihailovićem prilično me je nervirala. Oštro sam reagovao. Koliko se sećam, ovim rečima:

»Sta je Vama, gospodine Andriću? Bar Vi to dobro znate! Oficiri su nam servirali 1903., zatim 1914. i najzad i ove godine vojni puč. Zar Vam ova propast nije klasičan primer kako izgledaju njihove akcije? Oni su upropastili ovu zemlju. Ja sa njima ne želim da imam bilo šta zajedničko, a najmanje sa pijanim pukovnikom Dražom.«

Ja Vas uveravam, — nastavi Vasić, — da sam u toim momentu zaista tako mislio i osećao.

Po svemu sudeći Andrić ovu moju izjavu nije preneo Mihailoviću.

Međutim, u međuvremenu, komunisti su pozvali narod na ustanak, a ubrzo otpočeli su i sa masovnim akcijama protiv okupatora i domaćih vlasti.

Duboko uveren da će ove akcije izazvati teške posledice, odgovarao sam mnoge seljake da se ne odazivaju komunističkim pozivima i odvrćao ih od bilo kakvih akcija protiv Nemaca.

Logično, ovakav moj stav predstavljao je ozbiljnu smetnju komunističkim organizatorima i agitatorima ovoga kraja, naročito učitelju Sredoju Uroševiću. On je sa nekolicinom partizana jedne noći opkolio kuću u kojoj sam se nalazio. Upao je u sobu i, bez ikakvog prethodnog razgovora, naredio nekolicini svojih ljudi da me stražarno sprovedu. Kada sam se usprotivio, jedan od njih mi je opalio šamar.

Bilo je to za mene neshvatljivo i grozno poniženje, kakvo do tada, u životu, nikada nisam doživeo. To poniženje stvorilo je u meni organsku mržnju prema partizanima.

Sutradan ujutru, pritisnut zahtevima meštana sa predsednikom opštine na čelu, Urošević je bio prinuđen da me oslobodi.

Dvoumljenja više nije bilo. Da bi, pored ostalog, zaštitio i sopstvenu ličnost, dva dana kasnije, našao sam se na Ravnoj Gori u štabu Draže Mihailovića.

Sa Mihailovićem sam ubrzo našao zajednički jezik i svim svojim bićem mu se iskreno stavio na raspolaganje.

Posle brojnih razgovora i diskusija naša gledišta, po osnovnim i raznim drugim pitanjima, bila su ujednačena. On je vodio po-

slove vojne, a ja političke prirode. O svemu smo se obaveštavali, ali se jedan drugom u poslove nismo mešali.

Uvideo sam moju raniju zabludu i od tada sam mnogima govorio:

— Draža! To je srpsko kandilo!

Mesec dana kasnije Mihailović me je imenovao svojim pomoćnikom i zamenikom.

Dve do tri nedelje posle moga dolaska kod Mihailovića, na Ravnu Goru je došao predstavnik Glavnog partizanskog štaba za Srbiju. Iako se predstavio drugim imenom, neki od prisutnih su ga prepoznali.

Bio je to advokatski pripravnik iz Čačka Miloš Minić. Cilj njegovog dolaska bio je da nas po svaku cenu privoli na zajedničke akcije s partizanima protiv okupatora. Mada sam, već tada, u principu, bio protiv bilo kakvog sporazuma s partizanima, sem onog kojim bi se komunisti stavili pod našu komandu, ipak sam komandantovom zahtevu da prisustvujem razgovorima izašao u susret. Međutim, i komandant i ja bili smo dosledni odluci da još uvek ne preduzimamo bilo kakve akcije protiv okupatora, jer su one isuviše preuranjene i izazvale bi strahovite represalije koje mi ne bismo bili u stanju da sprečimo¹. Naša je čvrsta odluka bila da sprovodimo organizaciju koja će u danom momentu biti sposobna da se obračuna sa svim neprijateljima srpskog naroda.

Na kraju razgovora s Minićem, ipak smo zaključili da se partizani i mi međusobno ne napadamo, a da ćemo mi stupiti u akciju tek kada ocenimo da je za nju nastupio pogodan momenat.

Ovakav zaključak razgovora nama je potpuno odgovarao. Imao sam utisak da Minić njim nije bio baš potpuno zadovoljan.

Komandant (tako je Vasić oslovljavao Dražu Mihailovića — nap. autora), u početku je mislio, — nastavio je da mi govori Dragiša Vasić, — da naš pokret bude isključivo Vojnički. Kasnije, on se složio s mojom koncepcijom da ravnogorski pokret treba da idejno i politički objedini ceo srpski narod.

Angažujući se na političkom planu, ja sam, uz Mladinu pomoć, početkom 1942. uspeo da formiram u Beogradu, odbor sastavljen od stručnjaka za razna pitanja iz oblasti državnog i društvenog uređenja zemlje. Ovaj odbor se kasnije pretvorio u Centralni nacionalni komitet.

Da bismo pred domaćom i svetskom javnošću, naročito pred Moskvom, opravdali naš stav prema Komunističkoj partiji, mi smo odbili saradnju sa svim građanskim strankama. Njihove pripadnike

angažovali smo u Ravnogorskom pokretu samo kao pojedince, a ne kao perdstavnike pripadajuće političke stranke.

Međutim, najveće smetnje u sproVođenju ovakvog našeg stava — izraženog, pord ostaloga, i u mojoj skorašnjoj krilatici: smrt okupatoru, ustaškim zverima i svim političarima! — predstavljali su nam pojedini istaknutiji funkcioneri Zemljoradničke stranke Milana Gavrilovića. Oni su, na sve moguće načine, pokušavali da oibezbede sebi vodeću -ulogu u ravnogorskom pokretu i da mu nature sopstveni politički proigram.

Ovakav njihov stav nije bio bez razloga ni bez osnova.

Pod engleskim uticajem, koji je u Gavrilovićevoj Zemljoradničkoj stranci bio prilično jak, »zemljoradnici« su se u martu 1941. otvoreno izjašnjavah protiv politike kneza Pavia i pristupanja kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. Oni su imah vidnog učešća u pripremanju i izvršenju dvadesetsedmomartovsfkog vojnog puča. U toku priprema za puč, Englezi su ih čak snabdevali i oružjem. Kasnije je bilo i nekih kombinacija da Zemljoradnici formiraju grupu otpora protiv okupatora u Jugoslaviji, -sa jednim od vođa stranke, Milošem Tupanj-aninom na čelu.

Kada su istaknutiji funkcionari Zemljoradničke stranke u zemlji saznali za Mihailovića, oni su među prvima stupili u kontakt sa njim i dobrim delom se već od samog početka svojski angažovali na stvaranju naše organizacije. Važni vojni i politički položaji koje su ubrzo- zauzeli omogućili su im znatan uticaj u pokretu. Zahvaljujući ovoj činjenici, Mihailović je za kratko vreme stekao i čvrstu podršku šefa stranke Gavrilovića, kao i ostalih istaknutih funkcionara stranke koji su se, zajedno sa njim, nalazili u emigraciji i bili članovi emigrantske vlade Dušana Simovića, a zatim i Slobodama Jovanovića.

Posle otpočinjanja komunističke akcije, a kratko vreme pre moga dolaska na Ravnu Goru, komandant je, poid uticajem sekretara Zemljoradničke stranke Lazara Trklje, inače njegovog ličnog prijatelja, naredio komandantu Beogradskog štaba da zajedno sTrkijom formira u Beogradu odbor u koji treba da uđu predstavnici političkih, kulturnih i omladinskih grupacija. Njegova funkcija trebalo je da bude isključivo savetodavna.

Polovinom avgusta 1941. Trklj-a je formirao odbor u koji su ušli predstavnici srpskih opozicionih građanskih stranaka: radikal-a, demokrata i zemljoradnika i koji je, za razliku od planiranog, imao izrazito politički karakter.

Postojanje ovakvog odbora nije bilo u skladu sa mojim koncepcijama o stvaranju ravnogorskog pokreta. Zbog toga sam se energično usprotivio njegovom postojanju. Ubeđivao sam komandanta da mi moramo čvrsto stajati na principima isključivo srpske akcije i dolučne borbe protiv partizana. Govorio sam mu da postojanje bilo kakvog političkog odbora narušava ove principe. Najzad, komandant se u potpunosti složio s mojom koncepcijom.

Međutim, ovaj odbor nije bio dugog veka. U jesen 1941. Gestapo je uhapsio neke njegove članove. Zbog toga je Trklja, zakoga se pričalo da radi za račun engleske obavestajne službe, bio prinuđen da pobjegne iz Beograda. Njegovim bežanjem odbor je praktično prestao da postoji. Ali, uticaj zemljoradničke stranke, mada u znatno manjoj mjeri, još i danas se kod nas oseća. U našoj propagandi još ima primese njenog političkog programa.³

Tu Vasić -kratko zasitade, a zatim kao da se nečeg prisetio nastavi:

— Nekako baš u to vreme, kada sam komandanta ubeđivao u ispravnost moje koncepcije o stvaranju ravnogorskog pokreta, između njega i mene došlo je i do prvog nesporazuma. Njega su izazvali moji saradnici.

Krajem avgusta ja sam pokrenuo list »Sloboda ili smrt«. Najbliži saradnici na uređenju lista bili su mi: profesori Miloš Savković i Milan Bojčević i novinar Dragan Sotirović. Izašla su samo četiri broja. U drugom broju koji je objavljen početkom septembra 1941, u vreme kraljevog rođendana ni jednom rečju nije bio pomenut kralj Petar. A u članku »Samo sloga Srbina spašava« Savković se otvoreno zalagao za sporazum s partizanima i za zajedničku borbu protiv okupatora. U sličnom duhu bio je napisan i jedan Sotirovićev članak.

Ovi članci, naročito nepaminjane kralja, izazvali su reagovanje pojedinih komandanata. Padale su mnogobrojne klevete i teške optužbe na moj račun čineći me odgovornim kao glavnog urednika lista. Solidarišući se sa svojim saradnicima, komandant je bio prinuđen da povede i neku vrstu istrage protiv mene.

Jedva sam, na kraju, uspeo da ubedim komandanta da su me, prilike u kojima smo se tada nalazili, naterale da uređenje ovoga broja lista poverim Sotiroviću, i da se zaista ne slažem sa stavovima iznetim u ovim člancima. Krivci su očigledno bili Savković i Sotirović. Komandant ih je udaljio iz štaba i uputio u odred. Kasnije, Savković je prišao partizanima. (Savković je stupio u Kosmajski partizanski odred. Četnici su ga 1943. zarobili i streljali. I

Sotirovićeva sudbina bila je slična Savkovićevoj. Pod optužbom da radi za britansku obaveštajnu službu i održava vezu između četničkih i partizanskih komandanata, ubijen je 1943. po naređenju četničkog komandanta Srbije Miroslava Trifunovića — »Dronje« — nap. autora).

Od tada, pa sve do pre dva meseca sa komandantom nikada nisam dolazio u sukob bilo po kom pitanju. Glavni razlog našeg sadašnjeg neslaganja proizilazi iz činjenice da komandant sve više potpada pod uticaj mnogobrojnih laskavaca i intriganata, među kojima Moljević Stevan, bez sumnje, zauzima prvo mesto.⁴

Time je Vasić završio deo svoje priče. A zatim je, posle kraće pauze, nastavio da mi sa prilično detalja opisuje Moljevića i njegov rad u četničkom pokretu.

Kasnije, ovo Vasićevo izlaganje dopunio sam novim saznanjima i dokumentima.

PLAN O STVARANJU HOMOGENE VELIKE SRBIJE

Stevan Moljević je, pre rata, bio advokat i predsednik Srpskog kulturnog kluba u Banjoj Luci. Prema sopstvenoj izjavi, on je 10. aprila 1941. napustio Banja Luku i otišao u »šumu«. A, već od maja radi na stvaranju -četničke organizacije. U to vreme najduže se zadržavao u Crnoj Gori.

Oktoobra 1941. prilikom putovanja iz Savnika za Lever-Taru, u italijanskom kamionu, kojeg su napali partizani, Moljević je bio ranjen u glavu. Radi operacije i lečenja ostao je sve do 13. januara 1942. u Pljevljima koje su u to vreme držali italijanski okupatori.

Po prelasku u Srbiju kraće vreme se zadržao u Užičkoj Požezi, a zatim prešao u Užice.

Desetak dana pre napuštanja Pljevalja, Moljević je uputio Dragiši Vasiću pismo i uz njega elaborat: »Mišljenje o našoj državi, i njenim granicama, pravnom uređenju i odnosima prema ostalim balkanskim državama.«

Pismo je najpre stiglo u ruke Mihailoviću. A zatim ga je on, sa svojim primedbama i mišljenjem, po Zahariju Ostojiću poslao Vasiću.

Kako su u Moljevićevom pismu i elaboratu kao i u Vasićevim primedbama na ova dva dokumenta iznete osnovne smemice programa i ciljevi ravnogorsfcog pokreta, to ćemo iz njih citirati nekoliko interesantnih stavova iz kojih se jasno vidi njegov duboko reakcionarni, velikosrpski i kontrarevolucionarni karakter.

Evo najpre Moljevićevog pisma upućenog Vasiću:

»Dragi Gospodine Dragiša,

Gospodinu Draži, Vama i Vašim drugovima i saradnicima srpstvo ima biti večito zahvalno što mu spasoste čast i pniđogoste zastavu koja je bila bačena. Ali ima još mnogo da se uradi. Tek sve izgleda na početku.

U Londonu Hrvati g.g. Krnjević, Vilder, Bičanić i drugi, a isto tako i Slovenci g.g. Krek, Kuhar i drugi rade, jedni za Hrvatsku, drugi za Veliku Sloveniju. U Americi rade g.g. Šubašić,

Savica Kosanović i drugi, a kod Ruzvelta radi g. Adamač. Hoće da nastave staru pesanu. I sve to imaju da plate Srbi svojom krvi. (Ovde je Mihailović svojeručno stavio primedbu: »-potpuno tačno« — nap. autora).

Za Srbe radite samo Vi u Šumadiji i mali Dangić u Istočnoj Bosni.

Znamo kako Vam je težak položaj i kako su Vam teški zadaci, a male snage, pa ipak Vam se obraćamo, uvereni da nas Srbija neće i ne može ostaviti.«¹

U prvom delu memoranduma koji je bio sastavni deo Moljevićevog pisma upućenog Dragiši Vasiću pod naslovom »Homogena Srpska država«, pored ostalog, Moljević piše i sledeće:

»Stoga se Srbima danas nameće prva i osnovna dužnost: da stvore i organizuju homogenu Srpsku državu koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive«.

U drugom delu memoranduma pod naslovom »Granice«, Moljević kaže:

»Osnovna greška u našem državnom uređenju bila je što 1918. g. nisu bile udarene granice Srpske države. Ta se greška mora ispraviti danas ili nikad. Te se granice moraju udariti i one moraju da obuhvate celo etničko područje na kome Srbi žive sa slobodnim izlazom na more za sve srpske oblasti koje su na domak mora.«²

U produžetku, Moljević daje granice buduće Jugoslavije i velike Srbije onakve kakve ih je on zamislio. Posebnu pažnju posvetio je problemu razgraničenja između Srbije i Hrvatske.

A zatim, dalje u memorandumu, pored ostalog kaže:

»III. Odnos prema ostalim jugoslovenskim i balkanskim državama.

Srpska država ima... da i u buduće bude nosilac jugoslovenskih misli, te prvi pobornik balkanske solidarnosti... — »Balkan balkanskim narodima«. Vreme traži okupljanje malih država u veće jedinice, saveze i blokove. .. Srbi su tim putem pošli već onda kada su stvorili Jugoslaviju i ioni s toga puta neće natrag. Samo kako je prvi korak na tome putu bio pogrešno učinjen... ispraviće se samo ako Srbi odmah pri vaskrsu Jugoslavije, već u prvom času i bez ičijeg pitanja, stvore svoju homogenu državu, u granicama kako su napred naznačene. (Prema Moljevićevom planu Srbija bi se prostirala na skoro celoj teritoriji Jugoslavije, sem Slovenije i jednog manjeg dela Hrvatske — nap. autora). Tek onda, sa te osnovice kao svršenog čina, pristupiti uređivanju svih ostalih pitanja, i sa Hrvatima i sa Slovencima.

Jugoslavija bi prema tome imala biti na federativnoj osnovi sa tri federativne jedinice — Srpskom, Hrvatskom i Slovenačkom. I tek kad se to stanje sredi... onda bi se moglo pomišljati na uže zbliženje s Bugarima...

IV. Društveno uređenje

Društveno uređenje Jugoslavije, zasnovano na neograničenom liberalizmu, bilo je u nesređenim poratnim vremenima zloupotreb-
ljavano i iskorišćavano ...

— Narodni preporod.

Da se postigne preuređenje države i njenog društvenog stanja, srpskom narodu je potreban opšti narodni preporod u svim njegovim gradovima i na svima poljima narodnog života. Za taj preporod potrebno je pribrati i okupiti sve narodne snage, ne deleći srpski narod po klasama... U prve redove valja da uđu intelektualci — prosvećeni sinovi srpskog naroda.. „^s

Moljević je s nestrpljenjem očekivao Vasićev odgovor. U međuvremenu, on je 28. februara 1942. uputio i drugo pismo u kome ponavlja svoje teze izmete u memorandumu.

Pošto je, očigledno pažljivo, prostudirao Moljevićevo prvo pismo i memorandum, priložen uz njega, Vasić je tek polovinom aprila 1942. poslao Mihailoviću pismo u kome iznosi svoje mišljenje i primedbe na stavove iznete u -ovim dokumentima.

Evo šta Vasić u tome pismu kaže:

»Dragi gospodine generale,

Gospodin major Ostojić dostavio mi je, prema Vašem naređenju, pismo naših prijatelja iz Bograda, koje nam je, kao što vidim, prilično davno upućeno, zajedno sa njihovim mišljenjem o našoj državi, njenim granicama, društvenom uređenju i odnosu prema ostalim balkanskim zemljama, a gde su obeležene i Vaše primedbe i Vaše mišljenje.

Zurim da Vam po svemu odmah odgovorim, te Vam dostavljam svoje niže navedene primedbe.

Tamo gde se govori o akciji hrvatskih i slovenačkih ministara, u Londonu i Vašingtonu, za Hrvatsku i veliku Sloveniju i gde naši prijatelji, koji su nam uputili ovaj memorandum, konstatuju da se u emigraciji nastavlja stara pesma na račun srpske krvi, Vi ste umesno primetili da je to potpuno tačno. Svakom onom ko se upozna sa radom i intrigama emigracije za vreme prošlog rata, sa svim onim čudima i pokornima, nilje teško da zamisli još razorniju akciju koja se danas preduzima, i to sa pozicija mnogo zgodnijih nego što su bile one u kojima su se nalazili pok. Šupilo i ostali. Covek bi

mogao da sviene od bola kada samo pomisli na sadašnju londonsku vladu u kojoj smo doživeli da Hrvati rade ponovo...

Ovo, međutim, samo možemo da konstatujemo, jer protiv svega toga, ovde mi ne možemo ništa, niti smo to u stanju, ali ono što mi možemo i moramo to je da ovde preduzmemo sve kako bi njihove paklene račune, tamo pravljene, pokvarili.

Sta u tom pogledu može da se uradi pokušaću niže da izložim. Memorandum naših prijatelja pažljivo sam pročitao i proučio. On je na mene ostavio sasvim dobar utisak. On je svakako izašao iz ruku onih istih naših ljudi koji su nam ranije bih poslali i srpski program, jer između njih nema velike razlike. Rukopis u pismu vrlo mi je poznat, ali, pored sveg napora da se setim čiji je nisam mogao. U svakom slučaju mišljenje izneto u ovom memorandumu zaslužuje našu najveću pažnju, jer je doneseno posle konsultovanja Srba iz svih naših pokrajina i jer potiče svakako od naših najboljih i najsposobnijih ljudi. Proučio sam i kartu o razgraničavanju sa Hrvatima i video i Vaše primedbe.

Ja ću Vam odmah reći svoje mišljenje koje Vam dostavljam ovim pismom. Ali, ako je Vaša namera bila da napišem odgovor našim prijateljima, ja ću to učiniti čim Vi to naredite. Zato sam sada i požurio, i pre ostavljenog roka od strane g. majora Ostojića dostavljam Vam ove svoje primedbe.

Moje mišljenje je prosto i jasno:

1) Srbi imaju dužnost, oni treba sve da učine da, po slomu Nemačke i njenih saveznika, ponovo i što je moguće pre zauzmu celokupnu svoju ratom izgubljenu teritoriju tj. Jugoslaviju u njejoj celokupnosti, više no što smo prošlog rata našom neumešnošću propustili da uzmemo, a što nam nužno pripada, kao uslov državne celine.

To je skoro isto ono što i naši prijatelji misle u tacii 1. i 2. pod a) ovog memoranduma, gde predlažu da se učini sve, da se dođe do svršenog čina, pre nego mirovni pregovori i počnu i gde dodaju da nam zato nedostaje vojničke snage koja je ludo utrošena. Kod ove tačke pročitao sam Vašu primedbu koju sam pravilno razumeo. Vi ste tamo kazali: ako se reši pitanje komunista i pomoć stigne blagovremeno bilo bi snage.

Ovde se, dakle, pre svega postavlja pitanje komunista.

Po mom mišljenju, a na osnovu svega što vidim i znam da je u tom pogledu do sada urađeno, pitanje komunista ostaće i na proleće otvoreno. Komunistička akcija, koliko ja mogu da predvidim, ni blizu neće biti onako opasna i snažna kao što je to bila prošle

godine, ali neće biti ni ugušena. Ono od čega se najviše plašim to je da nam se u zemlju ne ubaci nekoliko jačih odreda iz susednih država, što nije isključeno i što se može planski s proleća pripremiti u cilju oživljavanja akcije u Srbiji, na koju se svakako naročito polaže.

Kao što čujem i vidim, iz novina, borbe se sa njima vode na mnogim stranama, a proleće je na pragu i vremena je ostalo vrlo malo. S druge strane preuveličavajući još sada sovjetske uspehe na njihovom frontu, oni će, ako ovi uspesi budu nastavljeni i značajniji, dobiti nove snage za požrtvovanje, koje i do sada zaslužuju svako divljenje.

Jednom rečju ne vidim da će njihovo pitanje u proleće biti skinuto s dnevnog reda.

Drugo pitanje od osobite važnosti — jeste pitanje četničkih trupa, stanje kod njih, raspoloženje i vrednosti naših narodnih masa u zemlji uopšte.

Zadatak posedanja Jugoslavije u danom trenutku mogle bi da izvrše naše narodne mase, ako bi se uspelo da se naša vojnička snaga ludo ne upropašćuje, kako se kaže u onom pismu, da se ponovo ozbiljno prikupi, dođe k sebi i postane što je više moguće vojska. Ne znam da li će to biti moguće. Ja sam se za ovo vreme od kako sam se od Vas rastao mnogo trudio da proučim što bolje mogu našeg čoveka do danas.

Već 3 meseca nalazim se, kao što znate, u jednom od naših planinskih krajeva, ponajbolje moralno očuvanom i tu, i u tom kraju moje razočaranje nije malo. Naš čovek je mnogo moralno izgubio i postao vrlo nesiguran. On je izgubio onu osnovnu crtu karaktera kojom se naročito odlikovao u prošlim ratovima, a to je vera u pobedu dobra. Nije retkost naići na ljude koji govore da se Nemačkoj ne može ništa, dakle na one koji veruju u mogućnost pobeđe zla. On neće više da se žrtvuje za najsvetiju od svih stvari — on se mora podsećati na najosnovnije dužnosti, pa čak i na to da je Srbin. Imao sam čak i slučajeva gde se pojedinci pitaju kako treba da se drže u slučaju da Nedić naredi gonjenje naše. U njemu danas ima i suviše mnogo kvasca za anarhiju i sve moguće podvige u njoj i ja se od toga strašno plašim. Obišao sam svu okolinu uglavnom.

Pre neki dan bio sam u Jelen Dolu i tamo govorio sa predsednikom opštine i drugima. Danas će doći do mene predsednici opština Gornje Dobrinjske i Ježevačke. Ne bih Vam mogao navesti sve nemile i strašne pojave na koje sam nailazio. Eto, zato sam se

u prošlom pismu trudio da Vam naglasim iprvu od svih potreba: prednzimanje nužnih mera za uspostavljanje discipline. Ova disciplina može se još i povratiti donekle kod vojnih obveznika, ali naša nesrećna omladina do srži je nevaljala. Ne znam da li će se ikada moći dovesti u red.«⁴

Očigledno ova Vasićeva konstatacija se odnosi na najrodoljubiviji deo omladine koja se herojski borila u redovima NOP za slobodu i bolji život jugoslovenskih naroda i narodnosti.

»Pitanje discipline — piše dalje Vasić — od najveće je važnosti i zato što bi razuzdane i nedisoiplinovane mase mogle da izazovu preuranjeni ustanak od čega se treba čuvati kao od žive vatre.

Postavlja se, dakle, ovo važnije od svih pitanja, pitanje naše stvarne vojničke snage sa kojom treba da raspolažemo i na koju možemo računati u danom trenutku. Eto tu sam ja pesimista.

Šta možemo učiniti da se u tome snađemo, da tu dođemo do pozitivnih rezultata?

U ovom kraju ja činim sve i neumorno se zauzimam da dođemo do jedne prave vojničke jedinice, koja bi poslužila za primer i ostalima, ali to treba preduzeti svuda.

Ostaje da na ovom mestu dodirnem i pitanje, koga ste se i Vi dotakli u svojoj primedbi, tj. onog drugog uslova uspeha: taj uslov jeste pomoć naših koja bi imala da stigne blagovremeno. Ali, to je svakako i težište uspeha. Dođe li ova pomoć na vreme, sve će biti u redu. Red u zemlji 1918. godine mogao je biti uređen zato što se u njoj očkivao dolazak proslavljene srpske vojske. Ta vojska im je imponovala, tj. onima koji su u zemlji ostali i njeno postojanje ugušivalo je u korenu sve mogućnosti anarhije. Da li će sadašnje trupe naše vlade odigrati istu važnu ulogu to mi ne znamo. U svakom slučaju u tom smislu naša propaganda, treba sve da čini. Ovde mi pada na um još nešto.

Ta vladina vojska, koju očekujemo, biće pored Srba regrutovana svakako i od Hrvata i Slovenaca koje će pokupiti po Evropi i Americi, ali čije će učešće komphkovati i naš položaj. Svi se dobro secamo kako je ona šaka Hrvata, što je učestvovala u probou Solunskog fronta, pravila kapital od uloga koji je onda dala, tvrdeći čak da nas je oslobodila i na taj način preuveličavala svoju uslugu. Uloga njihova ovoga puta može biti značajnija, te nije isključeno da će se oni truditi da namerno pokvare mnoge račune prilikom posedanja teritorije i odmazde koja bi imala na njoj da se preduzme

U svojini primedbama na Moljevićevo pismo i Memorandum, Vasić dalje kaže:

»II). Pitanje homogene srpske države, koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome danas Srbi žive, jeste van diskusije. U tom se slažu svi Srbi.

Sto se razgraničenja sa Hrvatima tiče, potrebno je, svakako, da primimo k znanju i uzmemo u obzir mišljenje koje su nam naši prijatelji iz Beograda izložili na osnovu opsežnog i, verujem, pažljivog i svesnog konsultovanja viđenih Srba iz svih naših pokrajina.. Ali, ovo pretežno vojničko pitanje pozvani su da rešavaju na prvom mestu vojnici. Ja kažem pretežno vojničko, jer pretpostavljam da vojnici koji rešavaju pitanje strategijskih granica, mora, isto tako, da vodi računa i o saobraćajnim linijama i čvorovima potrebnim za osiguranje života i opstanka države, kao i o privrednom području radi obezbeđenja slobodnog, političkog, privrednog i kulturnog života za sva vremena.

Ja mislim, Vi to uostalom najbolje znate, da je ovo pitanje odavno prečišćeno i da se o njemu mislilo i rešavalo još onda kada su nas Hrvati postavljali pred dilemu: s njima i dalje, ili bez njih? Sećam se vrlo dobro da mi je, još pre nekoliko godina, general Simović, prilikom jedne posete koju sam mu učinio u njegovoj kancelariji i povodom aktuelnog razgovora o Hrvatima, dok je bio načelnik Glavnog generalštaba, na karti koja je visila na zidu iznad njegovog pisaočeg stola, pokazao strategijske granice, koje bismo morali zauzeti u slučaju njihovog odvajanja od nas. Naravno da ih se ja sada ne mogu setiti, ali ih Vi, uveren sam, znate napamet. U svakom slučaju o ovome čisto vojničkom pitanju zna se, dakle, ko je pozvan da se pozabavi.

U pogledu tačke pod II b), gde se govori o tome da je potrebno zaposednuti teritoriju odmah, i pre nego se iko pribere očistiti od stranog elementa, mislim da nam ovo pitanje ne mora zadavati mnogo brige. Pamtim vrlo dobro stanje u kome se Evropa nalazila posle prošlog rata. Ratujuće države bile su toliko zauzete svojim brigama, da ni jedna, tako reći, nije mogla voditi računa šta druge u svojim granicama rade i preduzimaju. U prvoj godini posle prošlog rata mogao se prosto- Istrebiti jedan dobar deo- svega neželjenog stanovništva, da niko radi toga i ne okrene glavu. Dakle, ako budemo pametni, ovo pitanje čišćenja odnosno- preseljavanja i izmene stanovništva, neće nam biti naročito teško.

III. Odnos prema ostalim jugoslovenskim i balkanskim narodima — državama.

U mišljenju stoji da bi Jugoslavija imala biti uređena na federativnoj osnovi sa tri federalne jedinice: srpskom, hrvatskom i slovenačkom. Tu se dalje govori o postepenom zbližavanju sa Bugarima. Na ovom mestu video- sam Vaše primedbe. One se sastoje iz čuđenja i pitanja.

Iz više razloga ovde ne bih želeo da se upuštam u raspravu ovog pitanja. Nadam se, ako bog da, da ćemo se uskoro sastati i tada o ovom pitanju svestrano raspravljati. O njemu razgovarali smo mi u s. k. Klubu godinama zajedno sa g. Slobodanom Jovanovićem, čije je mišljenje poznato, a poklapa se u svemu sa ovim u memorandumu naših prijatelja iz Beograda.

Ovom prilikom želim samo da Vam iznesem sećanje na jedan dokument koji je na mene ostavio veoma dubok utisak neposredno posle prošlog rata. To je bio jedan vrlo značajan, vrlo poučan i interesantan ekspozé, Mileranov, koji je odmah posle rata bio- postavljen za izvanrednog Vladinog komesara u Elzas Lorenu, a koji je on bio uputio svojoj vladi jedno izvesno vreme posle toga. U njemu je on tvrdio, da ove, od Nemaca osvojene provincije, nije moguće administrirati iz Pariza, a da se ne počine fatalne pogreške. Mileran je podsetio da su ove provincije bile odvojene od majke otadžbine nekoliko decenija, da je za to vreme tamo upravljano drugim društvenim zakonima, i da je to učinilo da se kod tamošnjih stanovnika stvorio jedan posebni partikularistički mentalitet, koji se razlikuje od mentaliteta Francuza. Prema tome, ne bi bilo veće pogreške od one koja bi se učinila, ako bi se ove provincije jednostavno, bez postupnog prelaza, prisajedinile Francuskoj. Taj Mileranov ekspozé bio je, sećam se, neobično dokumentovan i u pogledu onog postupnog prelaza preporučivao je i najopreznije mere.

Zar nam ovo poređenje nije moglo dragoceno poslužiti da ne padnemo u neoprostivu grešku u koju smo se uvalili, udružujući se sa Hrvatima i Slovencima, sa kojima nikad u prošlosti nismo živeli pod jednim krovom, u jednu centralističku državu koju su oni od početka negirali i najzad, pošto su je dve decenije sistematski rušile, uspeli da je unište.

Ali, kao što rekoh, o tome ćemo, u ime boga, imati prilike da govorimo.

Što se ostalih dveju tačafca u -mišljenju tiče, u kojima se govori o društvenom uređenju i narodnom preporodu i gde ima puno odličnih mesta, smatram da nije u ovom trenutku preko potrebno da se naročito zadržavam. Pored ovih tačafca ja sam Vam u

jednom od prošlih pisama naglasio da imam već gotovih planova, o kojima ćemo govoriti usmeno.

Primate, dragi gospodine generale, mnogo srdačnih i bratskih pozdrava od Vašeg odanog

čika Vase.

P. S. Odavde mnogi seljaci odlaze za žito u Zabare kod Topole. Pričaju mi da je tamo veliko oduševljenje za nas, ali da sve do sada još niko s naše strane nije bio da vrši organizaciju.

Memorandum sam zadržao do Vašeg odgovora. Poslaću Vam ga čim ga zatražite. Da li je moguće poručiti našim prijateljima da bar jedan od njih dođe sada ovamo radi viđenja, kao što su i obećali.«⁶

Tako je Moljević i dalje ostajao bez ikakvog odgovora. Zbog toga je odlučio da se, po svaku cenu, sastane s Vasićem.

Mada su se njih dvojica, kao pripadnici Srpskog kulturnog kluba, još od ranije, međusobno dobro poznavali, Vasić se tek posle nekoliko Moljevićevih uzastopnih traženja odlučio da prihvati traženi sastanak. Primio ga je početkom aprila 1942. u selu Gornjoj Dobrinji. Tom prilikom Vasić ga je upoznao sa svojim primedbama na njegovo pismo i Memorandum, Iako su se obojica slagali po svim bitnim pitanjima, naročito onima oko sprovođenja velikosrpske i kontrarevolucionarne politike, ipak Moljević nije bio potpuno zadovoljan rezultatima ovih razgovora. Zato je, na kraju diskusije s Vasićem, uporno nastojao da se sastane i s Mihailovićem.

Međutim, polovinom aprila 1942. slušajući Radio-London, Moljević je čuo i Mihailovićev proglas od 16. novembra 1941, koji je kasnije dostavljen emigrantskoj vladi i čiji je autor bio Dragiša Vasić. U proglasu je, pored ostaloga, rečeno i sledeće:

»Prve vojne jedinice već se nalaze u borbi, novi odredi su u formiranju širom naše raskomadane i porobljene Otadžbine.

U Srbiji moje su trupe u uspešnim borbama oslobodile velike predele od nacističkih vlasti, koje su bile prinuđene da povuku znatna pojačanja sa istočnog fronta, gde im junačke ruske armije zadaju smrtonosne udarce. Jugoslavija prema tome nema samo svojega Kralja i Vladu, već i slobodnu državnu teritoriju sa slobodnim građanima. Blagodareći uspesima mojih trupa, mi smo već u mogućnosti da protivniku vraćamo milo za drago za ono što čini nad našim nenaoružanim stanovništvom, te da preduzmemo represalije, ako se prema regularnim trupama Kraljevine Jugoslavije ne bi ponašao prema međunarodnim zakonima ratovanja.

Osloboditi Otadžbinu surovog nasilnika, po, vratiti čast našim zastavama, pometi ili na krajnje granice gde naš narod biva i ujediniti ga u Velikoj Jugoslaviji, ujedinjenoj bratskim sporazumom Srba, Hrvata i Slovenaca na osnovama poštovanja narodnih prava i društvenog poretka, na korist narodnih slojeva. Eto uzvišenih ciljeva naše nesalomljive borbe.«⁷

Ovaj proglas, u kome se lažno prikazuje uloga četničke organizacije na početku ustanka u Srbiji, imao je za cilj da se Mihailović i njegovi četnici, pred savezničkom i domaćom javnošću, afirmišu kao borci protiv okupatora i da, pored ostaloga, i na taj način, srpeče Okupljanje narodnih masa oko Komunističke partije Jugoslavije, a 'koje su i te kalko bile raspoložene za borbu protiv nacističko-fašističkih osvajača.

U strahu da Mihailović ne promeni svoj dotadašnji, istinski stav u odnosu na ustanak i borbu protiv okupatora i time dovede u pitanje plan o stvaranju »homogene srpske države«, Moljević mu je, 23. aprila 1942., uputio-, preko Vasića, pismo u kome kaže:

»Ja ću da Vam govorim o Vama. Govoriću Vam slobodno i otvoreno, pa bilo Vam -pravo tili ne, pa bilo to pravo mom prijatelju G. Dragiši ih ne...

Jer ja evo godinu dana putujem sa svojim prijateljima, ali ne zavezanih očiju ni zatvorenih ušiju, već slušamo posmatramo i razgovaramo. I dok na jednoj strani slušamo želje srpskog naroda od Splita preko Boke Kotorske, Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka do Srbije, jer sad i tu imamo vezu u Užicu pa do Beograda, dotle s druge strane čujemo iz Londona posve druge glasove, protivne tim narodnim željama i težnjama. I već se u narodu oseća ogorčenje protiv tih londonskih lekcija. Ovih dana čusm-o i Vaš proglas. I kad ne bismo znali da je to nevešt falsifikat, kad ne bismo znali da ste ne samo do krajnosti požrtvovan već i vrlo ozbiljan i -pamet- tan čovek, onda bismo prema londonskom radiju o Vama stvorili sliku jednog neozbiljnog avanturiste, da ne kažem hohštaplera.

Može biti da ste Vi skroman čovek, a verujem svakako da ste disciplinovan vojnik. Ah zar i kao takav da trpite da se Vaše ime tako i na takav način spominje? Zar Vi ne vidite da ste Vi danas jedini autoritet u zemlji, i da sav narod upire oči u Vas. Zar ne znate da u zemlji nemate zamene? I ako izgubimo i taj autoritet, bilo da radi ovakvog postupka londonskog radija izgubite glavu, ih da narod radi istog posumnja u Vašu ozbiljnost, šta nas onda očekuje? Ono, gospodine generale, što je Rusija pre-živela 1917. .. I šta će onda biti sa našim planovima o srpskoj državi? Zar da pro-

padinu, tekovine tolikih naših pokolenja i snovi svih naših naraštaja od Kosova pa do danas? Ne! To ne srne biti. Vi se morate žrtvovati, Vi se morate prineti na oltar Otadžbine. Jer da Vi tu ulogu niste preuzeli, narod bi može biti tražio i našao neki drugi put, a ovako on mora da ide putem kojim ste ga Vi povelili, on niti može stati nasred puta, niti sme natrag. Vi ste ga povelili, Vi ga morate izvesti.

Vi morate stoga našoj gospodi u Londonu, tome tako šarolikom društvu koje ni danas kao da nije prešlo preko svojih starih računica, otvoreno reći: da ova zemlja nije više ona koju su ostavili, da je narod otvorio oči i da više ne govori jezikom kojim je govorio onda kada su ga oni napustili, da stoga ta gospoda moraju da se povinjavaju narodnoj volji, njegovim željama i težnjama, a Vi imate da budete tumač tih želja i tih težnji i njihov prvi branilac.

Vi imate da govorite našoj gospodi u Londonu, a ne oni Vama, i ispred Vas, i bez Vas. Vi imate da ispred naroda, a u smislu njegovih težnji, donosite odluke, a oni da im se prilagođuju i povinjavaju, a to će biti i u njihovom interesu, barem onih koji iskreno srpski misle i osećaju. Tako će imati pravo oni u Beogradu što govore da će primiti iz Londona samo kralja, a gospoda što su s njime otišla da ne treba ni da se vraćaju.

Presecite muški i jednom za svagda ovakav način rada preko londonskog radija, i to odmah dok nije bilo kasno!

I samo tako, gospodine generale, diktirajući narodnu volju gospodi u Londonu, držim da ćete poslužiti svome narodu, svome kralju i svojoj otadžbini u ovim teškim časovima, a u danom momentu sve okupiti oko sebe, i opravdati nade koje narod u Vas polaže.«⁸

Posle nekoliko uzastopnih zahteva, Moljević je, najzad, uspeo da privoli Vasića da mu omogući i lični kontakt sa Mihailovićem. On se, najpre, 16. maja 1942. na planini Goliji sastao s Ostojićem, a zatim, na njegov predlog i uz Mihailovićevu saglasnost, 21. maja, stigao je i na planinu Zlatar, na kojoj se, u to vreme, nalazio Mihailović.

U toku trodnevnog boravka na Zlataru Moljević je uspeo da izmenja misli s četničkim vođom i da mu usmeno obrazloži planove iznete u ranije upućenim pismima i memorandumu. Zadovoljan rezultatima razgovora naročito Mihailovićevim odobravanjem stavova koje je zastupao, Moljević se vratio u požeški kraj i, prema Mihailovićevom naređenju, stavio se na raspolaganje Vasiću.

Ubrzo je postao član odbora koji je kasnije pretvoren u Centralni nacionalni komitet.

U jesen 1942. Moljević je primio Mihailovićev poziv da zajedno s Vasićem i Pavlovićem dođe u Crnu Goru, u selo Lipovo, u kome se tada nalazila četnička Vrhovna komanda. Nešto kasnije Mihailovićev poziv primio je i Mladen Zujović, također član C.N.K.

Kratko vreme po dolasku Vasića, Moljevića i Zujovića u Crnu Goru, Mihailović je svu trojicu imenovao članovima izvršnog komiteta C.N.K.

Na kraju 1942. godine datiraju i dva Vasićeva pisma, upućena komandantu 2. ravnogorskog korpusa poručniku Predragu Rakovicu, koji se tokom 1942. godine brinuo o Vasićevom smeštaju i obezbeđenju.

Prvo je pisano pre Vasićevog odlaska iz Srbije u Mihailovićevu Vrhovnu komandu koja se, u to vreme, nalazila pod planinom Sinjajevinom u s. Lipovu i ono glasi:

»Danas je Gvozden Cvrkiić (komandir čete u Rakovićevom korpusu, brat Vojfca Čvrkića koga je Rakovićeva crna trojka ubila — nap. autora) dolazio kod mene, kaže mi: da ima 35 ljudi, koji su ranije bili u partizanima, i koji su se sklonili kod njega i oko njega, u strahu da ih ne uzmu na radove. Kaže da su ti ljudi bili zavedeni, a da su se sad njemu stavili na raspolaganje i da ga mole da ih on posavetuje šta da rade.

Ja sam mu obećao da ću Vam pisati pa da Vi ovo resite. Za većinu ovih ljudi on garantuje. Pitanje nije prosto. Ako nisu sigurni opasno je pustiti ih, a ako su neopasni šteta je gurnuti ih na drugu stranu. Vi dobro poznajete ljude i prilike ovde, pa odlučite. Uveren sam da ćete ovo pitanje povoljno resiti.

Ja ću u ime Boga ovih dana otići iz Vašeg kraja. .. Vaš čika Vasa.«⁹

Imajući u vidu činjenicu da je Raković u to vreme, sa svojim odredom bio legalizovan »kao odred srpske vlade Milana Nedića i otvoreno sarađivao sa nemačkim okupatorima — pukovnikom Frikeom u Čačku — u borbi protiv NOP, jasno je šta mu je Vasić ovim pismom stavio do znanja.

Drugo pismo Vasić je Rakovicu uputio neposredno po dolasku u Mihailovićevu Vrhovnu komandu. U njemu pored ostalog, piše:

»Sav naš put do cilja i zonu koju smo prošli o-pisaće vam donosio-c pisma. Odmah ću Vam reći koliko mi je žao što ovaj put nismo pošli zajedno. On bi i za vas bio od velike koristi i uveren sam da bi Vam dao mnogo podsticaja za budući rad. Upoznali bi

na njenuu više naših drugova, vrsnih pionira na našem velikom poslu, koji su našu organizaciju usavršili, čije su zasluge već do sad znane i stoje gotovi da okončaju naše veliko delo. (Ove hvale upućene su na račun četničkih komandanata Lukačevića i Đurišića — nap. autora).

Sa ovim što sam video potpuno sam zadovoljan. Vaši ljudi koji se vraćaju potvrdiće Vam isto. U Vrhovnoj komandi radi se punom parom. Izveštaj o dosadašnjem radu šaljem Vam u prilogu. Iz njega će se viideti koliko je krupnih poslova ovde svršeno. Isti izveštaj poslao sam i Zvonku (Vučkoviću, komandantu 1. ravnogorskog korpusa — nap. autora) pa Vas molim da ga u prapisu dostavite svima našim drugovima. (Ovi izveštaji su se odnosili na planove i pripreme Mihailovićevih odreda za učešće u IV neprijateljskoj ofanaivi protiv NOP — nap. aurora).

Sve moje zebnje da ću ovde naići na razočarenje iščeznule su brzo. Ovde je sve u najboljem redu. Mi smo dočekani bratski. Čiča (odnosi se na Mihailovića •— nap. autora) je onaj stari, neumoran, pun vere i razumevanja za sve nas i za sve stvari.

Ja sam ponovo pored njega, onako isto kao na Ravnoj Gori. Prionuli smo da predvidimo sve, da nas ništa ne iznenadi.

Naravno mišljenje o Vama je nepokolebljivo.

Sa velikim nestrpljenjem i divljenjem čitao je o Vašim nastojanjima za koje ima puno priznanje. To priznanje ima, isto tako, i za Vaše saradnike.

Sad je potrebno nastaviti rad sa istom energijom, sa voljom koja Vama nikad nije nedostajala. Učinite sve da ga i ubuduće zadovoljite.

Njegova je želja da se sad, u mome odsustvu, okupite oko Dronje (odnosi se na generala Miroslava Trifunovića, koga je Mihailović imenovao za komandanta Srbije — nap. autora). Onaj koga on priznaje mora biti priznat od sviju nas. Održavajte što tešnju vezu sa njim.

Druga je njegova želja da intrige preseccate u korenu. Moramo biti uzvišeni nad sitnim Stvarima i strastima, jer to zapovedno traži veliki zadatak kome smo se posvetili. Ja ne sumnjam da ćete u torn učiniti sve što do Vas stoji... Iskreno i srdačno Vaš čika Vasa.«¹⁰

Posle kraće pauze, Vasić je nastavio da mi drži, svoj već započeti, čas istorije.

— U iposlednje vreme ja nikako ne mogu da se otrgnem utisku da se glavni razlog, zbog koga nas je komandant pozvao u Vr-

hovnu komandu, sastojao u njegovoj želji da, donoseći odluku o jednoj zamašnjoj akciji protiv partizana, sa nama, kao predstavnicima tada već formiranog Centralnog nacionalnog komiteta, podeli istorijsku odgovornost. (Odnosi se na Četvrtu neprijateljsku ofanzivu protiv NOV i POJ — nap. autora).

Sticanju ovakvog utiska u znatnoj meri je d'oprimala i činjenica što je komandant vrlo dobro znao Zujovića, Moljevića, a naročito moj, beskompromisan i oštar, stav prema partizanima. On je sa sigurnošću računao da će za ovu akciju dobiti i našu saglasnost. U tome se nije prevario. Ali, s načinom kako je ona izvedena ja se nikada ne mogu složiti. Zujović takođe. Poslednja akcija nas je strahovito kompromitovala kako u očima saveznika tako i u narodu.

Međutim, Moljević ili nije svestan ove činjenice i teških posledica koje bi, eventualno, mogle iz nje da proizađu, ili, praveći se lud i odobravajući komandantove teške greške, pokušava da ostvari neke svoje bolesne ambicije. Takav njegov stav izazvao je pravi ozbiljniji sukob između nas dvojice. Nekoliko naporedo sa ovim, između nas je izbio i drugi.

Po dolasku u Crnu Goru pokrenuo sam naš centralni list »Ravna Gora«. Osnovni zadatak lista bio je širenje naših ideja i naše propagande. Kroz njega smo davali i smernice za propagandu ostalim lokalnim listovima koje izdaju pojedini komandanti. Međutim, Moljević je došao na ideju da jedan od prvih brojeva bude posvećen Englezima. Ja sam se, kao glavni urednik lista, tome energično usprotivio. Objašnjavao sam mu da Engleze smatram grobarima našeg naroda i da ih zbog toga mrzim do te mere da ću, u oslobođenoj zorniji, svim Silama nastojati da osnujem katedru na kojoj će se naučavati i negovati mržnja prema Englezima. Isto tako, rekao sam mu da ću nastojati da sve male narode sveta angažujem u borbi protiv njih. Ali, Moljević je i dalje ostao uporan u zahtevima i da se njegova ideja realizuje. On je čak pripremio i poslao mi kompletan materijal za jedan takav broj »Ravne Gore«. Materijal sam mu vratio i stavio do znanja da on u »Ravnoj Gori« neće biti objavljen sve dotle dok sam ja mjem glavni urednik.

Kao što vidite, ja se sa Moljevićem ne slažem i ne mogu da se složim po nekim, za mene veoma važnim pitanjima naročito na planu spoljne politike. Dok ja činim napore da nađemo zajednički jezik s Rusijom i pokušavam da nam obezbedim i njenu podršku, dotle gospodin Moljević smatra i tvrdi da nam je oslonac na En-

gleze i Amerikance više nego dovoljan, pa prema tome da je moj posao jalov i štetan.

Da bi umanjio moj uticaj na komandanta i time omogućio realizaciju svojih ideja, Moljević je počeo da se služi podlim i prljavim stvarima. Podilazeći i laskajući komandantu, on je počeo i da mu puni uši raznim lažima, klevetama i intrigama na moj račun. On se, čak usudio da kaže komandantu da sam ja saboter, neradnik i lenčuga. To su baš reči provincijskog advokata mizernih ambicija, čoveka koji za naš pokret, do danas, nije dao ništa drugo do neke zastarele statističke podatke o broju Srba, Hrvata i Muslimana po srazovima Bosne i Hercegovine i koji, sem toga, ništa više nije u stanju da pruži.

Sa takvim čovekom ja niti hoću niti mogu da sarađujem.¹¹

Govoreći o Moljeviću, Vasićeve oči su sve češće žmirkale, a lice postajalo sve crvenije. Očigledno, postajao je sve nervozniji. Da bih ga malo umirio, skrenuo sam temu na 1941.

O DOGAĐAJIMA IZ 1941.

Vasić me je, prilično zamišljeno duže posmatrao i najzad progovorio.

— Komandant (Draža Mihailović — nap. autora) — dao mi je u Lipovu zadatak da napišem isboriju događaja ikoji su se odigrali 1941. godine, od našeg dolaska na Ravnu Goru, naročito o našim odnosima i pregovorima sa partizanima, u kojima sam i ja neposredno učestvovao. Bez sumnje, ovi događaji su i najinteresantniji i objašnjavaju sve one koji su kasnije usledili. Koliko smo mi bili u pravu to će kasnije istorija reći. A moje je mišljenje i danas da smo bili u pravu.

Porazi koje smo pratrneli na Neretvi i Drini ostaće samo kao jedna od ratnih epizoda i ne mogu se smatrati kao posledice događaja iz 1941. godine. Oni su usledili usled nesposobnosti pojedinih komandanata koji su otpočeli otvoreni građanski rat, nepopularan u našem narodu.¹

Posle ovog kratkog uvoda, odgovarajući mi na postavljena pitanja, Vasić je nastavio:-

— U toku avgusta 1941. do nas su, sa raznih strana, pristizali podaci koji su govorili o partizanskim napadima na nemačke vojnice, razne objekte, žandarmerijske stanice i opštine. U nekim od izveštaja govorilo se i o partizanskim pripremama i pokušajima da umesto dosadašnjih opština uspostave sopstvenu vlast.

Mada smo -se sa Minićem sporazumeli da jedni druge ne napadamo, ipak smo se komandant i ja složili da se ovakvim njihovim postupcima usprotivimo, pa makar i silom oružja.

Negde početkom septembra 1941. -nalazili smo se u kolibama na Ravnoj Gori. Toga dana po podne neko nas je obavestio da je grupa partizana došla u selo Planinicu, udaljeno jedva desetak kilometara severno od Ravne Gore. Da su se smestili u školsku zgradu, uništili opštinu i da vrše mobilizaciju meštana za svoj odred. Kako su njihove akcije izazivale represije okupatora to se, radi sopstvene bezbednosti, njihovo prisustvo u našoj neposrednoj oko-

lini nije moglo -trpeti. Odlučili smo da ih napadnemo. Napad je izvršila »-podoficirska grupa«. Njom je komandovao lično komandant.

Posle kraćeg međusobnog puškaranja, on je uspeo da se privuče školskoj zgradi i da u nju ubaci bombu koja je prekinula borbu. Preostali partizani su zarobljeni.

Bio je to naš prvi oružani napad na partizane.

Nekoliko dana posle sukoba, Miloš Minić je ponovo došao na Ravnu Goru. Razgovore s njim vodili smo do duboko u noć. Ujutru smo ih nastavili. On je oštro protestovao zbog našeg napada na partizanski odred u Planinici, a zatim je nastalo mučno- i dugo međusobno optuživanje. Na kraju smo se ponovo sporazumjeli da se međusobno ne napadamo.

Pet do šest dana nakon sastanka s Minićem, na Ravnu Goru je stigao partizanski kurir i doneo pismo u kome partizani traže novi sastanak. Dali smo naš pristanak, a za mesto sastanka odredili smo kuću vojvode Živojina Mišića u selu Struganiku.

Dobro se sećam, sastanak je održan 19. septembra. Na čelu njihove delegacije bio je načelnik partizanskog štaba, a članovi su bili Minić i neki Stefanović. S naše strane, pored komandanta, sastanku smo prisustvovali vojvodin sin Aca (Aleksandar sin vojvode Živojina Mišića — nap. autora) i ja.

Šef partizanske delegacije predstavio nam se sa imenom Tito. U početku sam ja vodio razgovore s njim. Bio sam uveren da je Rus. I to sam mu stavio do znanja. Dao mi je negativan odgovor. Ubrzo posle ovoga setio sam se da se sekretar Komunističke partije zove Tito, da je Hrvat, metalski radnik koji je duže vreme proveo u Rusiji. Kada sam mu ovo saopštio, njegov odgovor nisam potpuno razumeo, ali iz učinjenog gesta zaključio sam da je moja konstatacija tačna.

Dalji razgovor s Titom vodio je, uglavnom, komandant. Oni se nisu mnogo razlikovali od onih koje smo već vodili s Minićem.

Njihove zahteve za stvaranje neke zajedničke četničko-partizanske vojske, i vođenje zajedničkih akcija protiv -okupatora, mi smo odbili iz već poznatih razloga. Ostali -smo uporni u našem stavu da ćemo u akciju, protiv neprijatelja, krenuti u času kada za to dođe vreme, a koji ocenimo da će za nas biti najpovoljniji.

Na kraju, kao i -na prethodnim razgovorima s Minićem, ponovo smo zaključili da se međusobno ne napadamo.

Međutim, od polovine septembra, partizanski o-dredi izvodili su i značajnije akcije. Njihovi uspesi postajali su sve veći. Narod Srbije, koji je, istini za volju, u to vreme bio i te kako raspoložen

za borbu protiv vekovnog neprijatelja, latio se oružja i počeo sve više da se okuplja oko partizana. U takvoj situaciji nastala je bojazan da ćemo ostati usamljeni. To je, pored ostalih, bio i jedan od osnovnih razloga kojim su naterali komandanta da naredi našim odredima da stupe u akciju protiv Okupatora. Ali, takvu akciju iz koje bi se, u slučaju potrebe, u svakom momentu, mogli vešto izvući i sačuvati svoje snage, potrebne za definitivni obračun s partizanima. Duboko ubeđenje da je obračun s njima neminovan stekli smo još znatno ranije, a naročito kroz razgovore s komunističkim prvacima. Ja sam isto tako bio uveren da su i komunisti bili istog ubeđenja, ali ni mi ni oni, u to vreme, nismo imali dovoljno snage da ga otpočnemo.

U toku oktobra, naši odredi su zajedno s -partizanskim vodili neprekidne borbe protiv neprijatelja. Međutim, iz dana u dan dolazilo je do sve krupnijih međusobnih incidenata koji su se, sve češće, završavali u ubistvima. Ovakvo stanje pretilo je obustavljanjem zajedničke borbe protiv okupatora, kome su počela da pristizu sve znatnija pojačanja.

U nekoliko pisama upućenih komandantu, komunisti su isticali potrebu novog sastanka između Tita i njega, na kome bi se raspravili dotadnji incidenti i donele odluke za preduzimanje mera za sprečavanje novih. U pismu je isticana i potreba sklapanja sporazuma.

Posle kraće diskusije, komandant je prihvatio moje mišljenje da će, s obzirom na partizanske postupke, naročito one oko rušenja stare i stvaranja sopstvene vlasti, bilo kakvi sporazumi ostati samo puka formalnost. Zato je ponuđeni sastanak odbio, a za rešavanje raznih međusobnih incidenata on je uputio u partizanski štab u Užice svoga oficira za vezu. Bio je to kapetan Milorad Mitić. Preko njega, komandant je zahtevao od partizanskog štaba da mu dostavi formulisane predloge za sklapanje ponuđenog sporazuma.

Kada je primio predloge, komandant je za vođenje novih pregovora s partizanima ovlastio kapetana Mitica.

Očigledno nezadovoljan ovakvim našim stavom, izraženim u momentima kada se situacija na frontovima počela okretati u korist neprijatelja, Tito se odlučuje da lično dođe i na drugi sastanak s komandantom. Ovaj ponovni, ujedno i poslednji, susret održan je, 26. oktobra, u selu Brajićima.

Dan pre sastanka komandanta s Titom u Brajićima, u naš štab, na Ravnu Goru, stigli su Ostojić, Lalatović i engleski kapetan Had-

son. Dolazeći iz Kaira, oni su nam preneli i prve poruke naše vlade. Istina, poruke su bile usmene i veoma oskudne, ali se iz njih ipak moglo zaključiti da se vladini stavovi ne razlikuju od naših, naročito u odnosu na komuniste.

Za mene je bila osobito značajna poruka koju su nam preneli Ostojić i Lalatović, a koju im je, pred polazak iz Kaira, dao general Bogoljub Ilić. (Ilić je u to vreme bio ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva u emigrantskoj vladi Dušana Simovića — nap. autora). Suština ove poruke je bila da ne stupamo u preuranjene akcije, nego da oprezno stvaramo tajnu organizaciju i da izaberemo nama odane ljude koji će u danom trenutku biti sposobni da, kao sreski načelnici, obezbede našu vlast i red u zemlji do dolaska vlade. Pored toga, savetovao nam je da svim sredstvima nastojimo da komuniste stavimo pod našu komandu.

Sličnu poruku preneo nam je i Hadson, samo što nam je on otvoreno rekao da se borba mora voditi u interesu, Jugoslavije, a nikako da to bude borba komunista za Sovjetsku Rusiju.

Pored ostaloga i ove poruke su znatno doprinele da odbijemo komunističke zahteve koje su njihovi delegati izneli na sastanku u Brajićima, 26. oktobra 1941., naročito one koji su se odnosili na stvaranje zajedničke komande i neke nove vlasti.

I na ovome kao i na prethodnim sastancima, najviše vremena utrošeno je oko međusobnog optuživanja i insistiranja na smenjivanju pojedinih komandanata. U izvesnim momentima, ja sam se toliko nervirao da sam bio prinuđen da napustim sobu u kojoj smo razgovarali. Tada sam iskreno žalio što smo komandant i ja sprečili potpukovnika Pavlovića u pripremama atentata na komunističku delegaciju, a kapetanu Vučku Ignjatoviću zabranili izvršenje već pripremljenog atentata na Tita (Vučko Ignjatović bio je komandant Požeškog četničkog odreda, kasnije legalizovanog kod kvislinške vlade Milana Nedića — nap. autora).

Na kraju razgovora, koji su trajali celo popodne, ipak je postignut neki sporazum s komunistima, ah samo po onim tačkama koje su nama 'konvenirale i išle u prilog ostvarenju naših ciljeva. A glavni cilj svih naših pregovora i sporazuma s komunistima bio je da ih stavimo pod našu komandu. Ako ne milom, onda silom.

Neposredno posle odlaska komunističkih delegata iz Brajića dugo sam razgovarao s komandantom o njegovim utiscima sa sastanka i o situaciji uopšte. Na osnovu onoga što smo jedan drugome ispričali, tvrdio sam mu da je sukob s partizanima neizbežan i da do njega neće proći još mnogo vremena.

Nekoliko dana posle sastanka s predstavnicima partizanskog štaba u Brajićima, na Ravnu Goru je došao Vuoko Ignjatović. Tražio je komandanta, ali je on bio momentalno odsutan. Posle njegove izjave da se radi o hitnoj stvari, Pavlović ga je doveo kod mene. Prilično uzbuđen počeo je da mi niže optužbe protiv partizana. A zatim je energično izjavio da je zbog toga doneo čvrstu odluku da ih on prvi napadne. Planirao je da napad izvede u centar njihove Republike — na Uzice. Iz oficirske torbe je izvadio već pripremljenu zapovest za napad i, objašnjavajući mi je, tražio je moju saglasnost da ga izvede.

Bez ikakvog dvoumljenja, u odsustvu komandanta, naredio sam Ignjatoviću da odmah krene u napad na partizane. Ovo moje naređenje bilo je i u duhu poruke naše vlade, koju smo samo dva dana ranije primili radio-vezom.²

Znatno kasnije, pronašao sam poruku emigrantske vlade koju mi je u ovom razgovoru pomenuo Vasić. Ona je iz Londona upućena 28. oktobra 1941. a glasila je:

»Nj. V. Kralj i Kraljevska vlada preduzimaju sve potrebne mere da Vam se što pre pruži sva potrebna pomoć. Pitanje povoljno rešeno. Pripreme u toku. Stoga uzdržavanje od prenamagljene akcije, kako biste izbegli gubitke i održali se preko zime. Sad se ne izlagati, već sačekati odavde nalog za akciju.

Održavajte stalno vezu sa našim u Bosni i Cmoj Gori. Preduzmite mere: za manevrovanje u cilju prebacivanja iz ugroženih mesta u krajeve van neprijateljskog dometa, za slučaj potrebe za zimovanje i za predstojeću akciju.

Do datog znaka za zajednički rad, bez krajnje potrebe ne izazivati neprijatelja. — Simović.«³

Kada sam obavestio komandanta, — produžio je da mi govori Vasić — da sam u njegovo ime odobrio napad na partizansku republiku, on se blago osmehnuo i rekao: »To ste dobro uradili. Potpuno se slažem s Vama. Krajnje je vreme da prekinemo sa avanturom u koju su nas komunisti uvalili i koja može skupo da košta i nas i ceo srpski narod.«

Još istoga dana komandant je odlučio da lično komanduje ovim napadom. Međutim, Ignjatović je bio loše sreće. Partizani su mu ubrzo preoteli Požegu i odmah zatim zatražili primirje. Očigledno, Ignjatović im je smetao i njegovo uništenje bilo im je u prvom planu. Ja sam bio protiv bilo kakvih daljih pregovora i zaključivanja primirja s partizanima, ali sam se, na komandantov zahtev, ipak složio da preko našeg delegata pri partizanskom štabu

u Užicu, kapetana Mitica, dostavimo i naše uslove. Telefonskim putem, preneo ih je potpukovnik Pavlović.⁴

Prema kasnije pronađenom dokumentu ovo telefonsko saopštenje za Tita je glasilo:

»Komandant mi je naredio da Vam odgovornim na Vaše zahteve. Pukovnik Draža Mihailović činio je krajnje napore da ne dozvoli bratoubilačku borbu. Obaveze koje je primio ispunjavao je najlojalnije... S druge strane, Glavni štab nar. oslob. odreda Jugoslavije nije hteo ispuniti ni jednu od svojih primljenih obaveza. Tako nije hteo dati ni najnužniju municiju za potrebe fronta, što je dokaz zadnjih namera; novac koji je imao biti poslat kao prva rata nije dat pod raznim izgovorima; od pušaka primljeno je svega 500 prema hiljadama koje su imale biti isporučene; naši ljudi su na sve strane zlostavljani, zatvarani a nije ništa učinjeno da se ovom nasilju i samovolji stane na put. Imamo nesumnjivih dokaza, pored vaših priznanja, da site vaše napade izvršili na četnike u Cajetini, zapadno od Užica, kao i u Kosjeriću, u noći između 30. i 31. Nema ni najmanje sumnje na kome leži teška odgovornost zbog prolivanja bratske krvi.

Dok su se četnici borili na frontu, skidani su vaši odredi i koncentrisani u Užicu, što nije promaklo našim zapažanjima. Napad koji ste počeli pripreman je već duže vreme, a mnoštvo vaših ljudi koji su uhvaćeni potpuno slobodno su izjavili u svojim saslušanjima koja su mi u rukama da ste vi ovaj napad pripremali i da im je za to naređenje izdaito. Za obustavu borbe zahtevam: na prvom mestu napuštanje Požege od vas. Po ranijem sporazumu lojalno ispunjenje istoga u pogledu oružja, novca, municije i ostalog materijala, i to odmah. Pored ovoga, puštanje svih zarobljenih četnika od vas. — Po zapovesti pukovnik Pavlović.« (Obaveze koje se u saopštenju pominju odnose se na sporazum sklopljen u Brajićima — nap. autora).⁵

— Posle odbijanja naših zahteva — nastavio je Vasić — koje nas nimalo nije iznenadilo, komandant je naredio da se naši odredi koji su, zajedno s partizanskim držali opsadu Kraljeva i vodili borbe oko njega, povuku prema Čačku. Bili su to momenti u kojima je nastajala teška pometnja. Pojedini odredi, pa čak i njihovi komandanti, bili su spremni na odricanje poslušnosti. Upotrebili smo mnogo reči da bismo ih ubedili u pravilnost našeg stava.

Koristeći pometnju, partizani su uspeali da razbiju neke naše odrede i da nas, svojim obručem stvorenim oko Ravne Gore, formalno opkole. Bili su to teški momenti, ali mi smo bili uporni. Na

žalost, u ovom sukobu s partizanima, jedini uspeh postigao je poručnik Zvonko Vučković sa svojim odredom i to u Gornjem Milanovcu.⁶

A Vučkovićev izveštaj o akcijama protiv partizanskih odreda u Gornjem Milanovcu, upućen Mihailoviću, glasio je:

»4. novembra 1941. godine u 11 časova, kada sam se nalazio na sastanku, povodom pitanja odbrane Milanovca, sa komunističkim komandantom bataljona Rakićem, pozvat sam na telefon iz Brajića od načelnika gorskog štaba potpukovnika Pavlovića koji mi je tada kratko naredio da odmah napadnem komuniste i da ih razoružam. Komandant mesta, kapetan Reljić, i komandant odreda koji je tada stigao u Milanovac, kapetan Stojanović, iz sela Lju-ljaka, resili su da ja odem u Brajiće i lično oibavestim potpukovnika Pavlovića da je njegovo naređenje sada nemoguće izvršiti, jer nije kod vojnika stvoreno potrebno raspoloženje, jer smo baš tih dana u Milanovcu i uspeh da uspostavimo relativno dobre odnose.

Potpukovnik Pavlović odbio je sve moje razloge i naredio da mi u Milanovcu postupimo odmah po izdatom naređenju. Po povratku u Milanovac, našao sam kapetana Reljića, Stojanovića sa odredom i ostale oficire (desetina) izvučene iz Milanovca u selo Brusnicu (Konjevića kuće). Objasnili su mi da su tako uradili da bi se gore pripremili za napad. Kako niko od njih nije hteo da se vrati u Milanovac, ja sam odmah sa pratiocima produžio za varoš i našao samo 40 naših vojnika razoružanih (pozadnji delovi štaba i odreda koji se izvukao)...

U kasarni, spreman za borbu, moj odred čekao je pod komandom narednika Krste Kljajića. Na ulazu u Milanovac komunisti su pokušali da mene i pratiocima razoružaju, što sam ja energično odbio, tražeći da me odmah odvedu njihovom komandantu. Sa Rakićem sam posle kratkog sporazumevanja uspeo u sledećem: oružje je odmah vraćeno razoružanim vojnicima. . . Odred kapetana Stojanovića i ostali oficiri mogli su se vratiti u Milanovac, gde sam ih ja posle pola sata i doveo. Kapetan Reljić je u međuvremenu otišao u Brajiće. Sve ovo koštalo me je časne reči da neću komuniste napasti, koju je od mene tražio Raikić kao garanciju.

Odmah sutradan, sa Stojanovićem, doneo sam odluku da napadnem komuniste, no s tim da se ja privremeno sklonim kako bih održao časnu reč u koju su komunisti čvrsto verovali.

Noću 7. novembra Kljajić je sa odredom iznenadno opkolio bolnicu i napao komuniste... Zarobljeni komunisti sprovedeni su u Brajiće. U isto vreme Stojanović je sa odredom napao Zdrav-

stveni dom, isterao komuniste iz varoši u pravcu sela Vrbave i zarobio ih... »⁷

Mada su tih novembarskih dana 1941. — nastavio je Vasić svoju /priču, — i o junačkoj borbi našeg naroda pod komandom pukovnika Draže Mihailovića mi smo, opkoljeni od partizana na Ravnoj Gori, i bez ičije pomoći, ipak bili prinuđeni da od partizanskog štaba zatražimo obustavu borbe.

Komandantovom predlogu da ponovo povedemo pregovore s komunistima ja sam se, u početku, energično usprotivio. AM, kada mi je komandant objasnio da pregovore, pa čak i eventualni sporazum, treba smatrati samo manevrom čiji su ciljevi spasavanje pokreta i njegove žive sile od uništenja i dobitak u vremenu, složio sam se s njim.

Na komandantove traženje komunisti su prekinuli borbu, a zatim su se njihovi i naši delegati sastali u Čačku. Komunisti su došli s konkretnim predlozima za nov sporazum, dok su naši delegati majori Lalatović i Đurić, prema komandantovim instrukcijama, uporno zahtevali da se komunisti, u duhu poruke naše vlade iz Londona, stave pod komandu pukovnika Mihailovića. Ovaj zahtev komunisti su kategorički odbili. Zbog toga prvi susret delegata u Čačku i nije doneo nikakve rezultate.

Dva, tri dana kasnije, delegati su se ponovo sastali u Čačku. Tom prilikom sačinjen je i pismeni sporazum između nas i partizana, ah on je, za nas, imao isključivo formalni karakter, jer je Tito, samo nekoliko dana kasnije, i dalje insistirao da se formira zajednički operativni štab koji će voditi zajedničke akcije protiv neprijatelja. Na ovo mu je komandant odgovorio da o formiranju zajedničkog štaba nema ni govora. A da su komunisti dužni, prema poruci naše vlade, da se stave pod njegovu komandu, jer je on jedini njen priznati predstavnik u zemlji. (Takva poruka emigrantske vlade je, tih dana, zaista i objavljena preko Radio-Londona — nap. autora).

Sutradan nemačke trupe su otpočele napade u pravcu Čačka i Užica. Tito je pozvao komandanta telefonom i zahtevao da naši odredi stupe u borbu protiv neprijatelja. Pod izgovorom da ne može prihvatiti frontalnu borbu, komandant je odbio Titov zahtev.

Bio je to posjednji razgovor između nas i komunista.

Odmah zatim komandant je naredio našim odredima da se »legalizuju« i povedu upornu borbu protiv partizana. (»Legalizacija« je bio četnički termin za odrede koji su stupili u kvislinške formacije — nap. autora). Budite uvereni da u tim trenucima niko od

nas nije mogao ni da zamisli kakvu je grešku komandant ovim naređenjem učinio i kakve će biti njene posledice.

Za kratko vreme, naši odredi su se pretvorili u Nedićeve i Pećančeve. Oficiri su počeli da primaju plate i da zajedno sa svojim ljudstvom vode manje-više mirnodopski i raskalašni život. Moral i disciplina u tim odredima srozali su se na nulu. Na komandantova naređenja oni se sve manje osvrću. Imajući u vidu dosadašnje iskustvo, naročito u poslednjim borbama s komunistima, na Neretvi i na Drini, postavlja se pitanje: u kojoj meri na njih uopšte možemo da računamo? — Ovim rečima je Vasić završio svoj prilično dugi čas istorije. Naš razgovor toga dana bio je završen.⁸

A kako je izgledala »-legalizacija« četničkih odreda vidi se i iz izveštaja komandanta Drugog ravnogorskog korpusa Predraga Rakovića upućenog Mihailoviću, u kome piše:

»Posle održane sednice na Ravnoj Gori 30. novembra 1941. godine, i prema dobijenim instrukcijama, a noću između 30. novembra i 1. decembra krenuo sam sa odredom iz Koštunića, gde sam bio na položaju, u srez Ljubički na svoj rejon.

Na dan 1. decembra osvanuo sam u Gornjoj Gorevnici, Toga dana Peti dobrovoljački odred iz Čačka, uz pratnju tri nemačka aviona, došao je do osnovne škole u Gornjoj Gorevnici, gde sam se sa njima sastao. Sa naperenim puškama prišao sam sa jednom desetinom vodu dobrovoljaca, i kada su videli da neću da pucam na njih, počeli smo prijateljski razgovor. Komandant Petog dobrovoljačkog odreda, kaplar, inače štuika-potpukovnik, (»Stuka« je četnički izraz za oficirske činove koje je davao Ljotić svojim istaknutim zborašima — nap. autora). Marisav Petrović postavio je pitanje ko sam, šta ovde radim i dokle idem. Odgovorio sam mu da imam odred od 200 ljudi i sa 20 automatskih oruđa, što je zaista bilo istina. ..

... I prvog decembra uveče obišao sam u Cačak sa Marisavom... Uglavnom, to veče sam se sa njima dogovorio da ostanem na terenu sa svojim odredom radi čišćenja terena od komunista, što mi je u stvari i bio zadatak kad sam pošao na svoj teren sa Ravne Gore.. . Uništenje komunista bilo je potrebno i meni, i Nemcima i Ljotićevcima, te smo se u ovom poslu sloižli... Preko Marisava, ja sam ipak uspeo da se upoznam sa nemačkim komandantom Frikeom i čim je Marisav odlazio iz Čačka, preporučio je mene kod Frikea, da je najbolje da ja primim Čačak posle njega. Na dan 1. maja primio sam komandu mesta u čačku sa svojim odredom, mada sam bio ilegalan; Frike u početku nikako me nije tr-

peo. I njega sam ubodljivo uverio da sam legalan i da sam pod komandom Nedićevom, čime se zadovoljio... Naravno, u ovoj okolnosti morao sam krajem marta da odem u Beograd i sedam dana sam svakoga dana bio primam kod Ceke Đorđevića, Masalovića i kod Nedića, tri puta... Dodeljema mi je teritorija sreza Ljubičkog sa sedištem u Čačku... »

Na poledini Rakovićevog izveštaja Mihailović je svojom rukom napisao :

»Frike — Odličan rad«. (»Frike« je bio nadimak Predraga Rakovića — nap. autora).⁹

*

* *

Radi boljeg razumevanja Vasićevog opisa odnosa između NOP i organizacije Draže Mihailovića, tokom druge polovine 1941. godine, pa i kasnije, neophodno je osvrnuti se i na delatnost emigrantske vlade kraljevine Jugoslavije, pod predsedništvom Dušana Simovića, u Londonu.

Mada su informacije stizale emigrantskoj vladi raznim putevima i kanalima, one su uglavnom bile sve iz istog izvora, i zbog toga većinom netačne i tendenciozne. Ah, baš takve kakve su bile, one su vladi konvenirale i išle u račun njenoj politici. Zbog toga ona je sve i formalno primala kao istinite, a zaMm je na osnovu tih lažnih izveštaja preduzimala diplomatsko-političke akcije, prvo kod Engleske, a preko nje, pa i direktno, i kod SSSR-a, sa kojim je 17. jula 1941. ponovo uspostavila diplomatske odnose. Emigrantska vlada je žurila da od njih što pre pribavi priznanje, da se Mihailović i njegova organizacija jedini u Jugoslaviji bore protiv okupatora za opštu savezničku stvar i — kao logičnu posledicu ovoga — njihovu saglasnost, da se sve snage u zemlji moraju staviti pod Mihailovićevu komandu.

U tom cilju, -predsednik emigrantske vlade general Simović obratio se i pismeno 13. novembra (dakle onoga istog dana kada se Mihailović sastao sa momačkim delegatima u selu Divcima i vodio pregovore o zajedničkoj borbi protivu POJ) ministru inostranih poslova Velike Britanije Idnu. U pismu Simović izveštava Inda, da je preduzeo korake kod ambasadora SSSR u Londonu, Majskog, kao i preko svoga otpravnika poslova u Moskvi, da imtervermišu kod vlade SSSR, kako bi ona hitno uticala na »(komuniste« u Jugoslaviji, da stave POJ pod Mihailovićevu komandu. Na kraju pisma Simović kaže:

»Bio bih duboko zahvalan britanskoj vladi ako bi ona preko ser Straforda Kriipsa, pružila svoju podršku molbi koju smo uputili ruskoj vladi.«¹⁰

Uz prvo pismo Simović je priložio i telegram primljen od Mihailovića 10. novembra. U telegramu Mihailović izveštava vladu o sukobu između njega i POJ, naglašavajući lažno da su sukob izazvali partizani napadom na Mihailovićeve snage. U telegramu se zatim kaže, da ovaj sukob može da se pretvori u građanski rat, koji bi parahsao borbu protiv okupatora, zbog čega moli da se preduzmu sve moguće mere kako bi se ovo sprečilo.

U svojoj depeši broj 209 upućenoj istoga dana otpravniku poslova u Moskvi, Simović kaže:

»Molimo, obratite se lično vladi i zatražite da pošalje hitno uputstvo komunistima da sarađuju sa pukovnikom Mihailovićem, pod njegovom komandom u ujedinjenoj akciji protiv napadača. Prema našem poslednjem izveštaju, komunisti napadaju Mihailovićeve trupe i tako im onemogućavaju da postignu uspeh protiv Nemaca. O rezultatima nas odmah otoavestite.«¹¹

Povodom pisma upućenog Idnu, ministarstvo inostranih poslova Velike Britanije, 16. novembra 1941. uručilo je jugoslovenskoj vladi odgovor u kome se, između ostalog, navodi, da se ministarstvo direktno obratilo gospodinu Majskom po ovom pitanju, da je on već poslao izveštaj svojoj vladi u smislu predloga jugoslavenske vlade, i da će poslati i drugi telegram Moskvi, u kome će istaći, da se Britanska vlada mnogo interesuje za ovu stvar. Britansko ministarstvo spoljnih poslova je u isto vreme u ovom pismu izrazilo želju, da se uskoro ugovori sastanak između gospodina Idna i predsednika jugoslovenske vlade radi razmatranja ovog pitanja.

Istoga dana Radio-Moskva se (pozitivno izražavao o Draži Mihailoviću. Govoreći o borbama u Srbiji Mihailovića je nazvao vođom svih snaga otpora...

Na ovu emisiju Radio-Moskve, Josip Broz Tito je reagovao tek 25. novembra 1941. godine. Toga dana, on je preko tajne radio stanice u Zagrebu uputio u Moskvu sledeći radiogram:

»Predaj hitno ovaj telegram gore (Kominterni) jer radio iz Moskve javlja užasnu glupost o Draži Mihailoviću sa kojim smo mi vodili krvavu borbu već mesec dana. On je komandant četnika, žandarma i svega ostalog ološa. On nas je napao 2. XI i pokušao da nas razoruža, ah smo ga mi potpuno razbili, tako da mu je ostalo svega oko 500 ljudi — žandarma. On je uspio na prevaru razoružati u Gornjem Milanovcu oko 360 naših ljudi i onda ih

predao Nijemcima u Vaijevo, a prethodno ih je do košulje svukao i izuo i onako gole dao odvesti u Valjevo — gde je većina postrjeljana, a ostali rade goli na aerodromu. U Mionici, kod Valjeva, Draža je dao ubiti 2. XI 17 naših bolničarki i oko 20 drugova koji su išli prema Užicu u naš štab. U Kolsjeriću su njegovi ljudi strašno unakazili oko 15 naših partizana i 2 učitelja. Mi smo ih našli i mrtve iskasapljanje dovezli u Užice da ih gleda sav svijet. To su zvijeri u ljudskom obliku.

Mi smo samo zbog Londona odustali da Dražu Mihailovića potpuno likvidiramo, ali ćemo teško moći zadržati naše partizane da to ne učine. Javi gore da prestanu davati gluposti koje širi londonski radio.

Imamo sve dokaze da Draža otvoreno sarađuje sa Nemcima u borbi protiv nas. Dražini ljudi nijednog metka ne ispaljuju protiv Nijemaca. Svu borbu vode samo partizani.

Ovi zlikovci su prije 4 dana prouzrokovali strašnu katastrofu. Oni su podmetnuli paklenu mašinu u tunelu (trezori Narodne banke u Užicu), gde je naša fabrika municije. Došlo je do užasne eksplozije i ubijeno je preko stotinu radnika i građana, koji su se nalazili -sklonjeni u sporednim tunelu. Pri tome je gotovo odletio i moj štab u zrak, jer se zgrada nalazi ispred tunela na 5 metara. Nas nekoliko je ostalo čitavih, ali je oko 15 naših kurira i stražara strahovito- ispečeno i sada su u bolnici.

Javi gore o Draži Mihailoviću i smjesta kreni ovamo sa Kišom (Stelom Kopdnič) da uspostavimo stalnu vezu, jer imamo sve mogućnosti.«¹²

Međutim, 28. novembra, Idn upozorava Simovića:

»Mi stavljamo jedino do- znanja da će nastavljanje naše pomoći (Draži Mihailoviću — nap. autora) zavisiti od održavanja ujedinjenog fronta pod njegovim vodstvom. Smatramo da bi bilo od najveće koristi ako bi jugoslovenska vlada poslala sličnu poruku Mihailoviću. Mi od sovjetske vlade, preko ser Straforda Kripisa tražimo da uradi sve što može da (Moskva) interveniše kod partizana da održe ujedinjeni front pod vodstvom pukovnika Mihailovića.«¹³

Kao rezultat najavljenog kontakta, između Idna i Simovića i Idno-vog upozorenja, Mihailoviću je upućena direktiva, da se svakako sporazume sa partizanima. Emigrantska vlada je smatrala da bi jedan ovakav sporazum olakšao njenu diplomatsku akciju usmerenu na podređivanje NOP njenom eksponentu Mihailoviću.

Ovakva direktiva je Mihailoviću više nego odgovarala u očajnoj situaciji u kojoj se nalazio, okružen na Ravnoj Gori nadmoć-

nim partizanskim snagama, i njegovim pripremama za izdaju. Pošto mu je sporazum sa NOP bio samo privremeno potreban iz pomenutih razloga i zbog ove aikcije emigrantske vlade, nije teško razumeti nalog, koji je Mihailović lično izdao svom delegatu Radoslavu Đuriću, da po svaku cenu napravi sporazum, kad je 19. novembra došlo do poslednjeg prekida pregovora s NOP u Čačku.

Cim je sporazum sklopljen, Mihailović je požurio da 22. novembra uputi emigrantskoj vladi sledeći telegram:

»Uspeo sam da prekinem bratoubilačku borbu koju je izazvala druga strana. U dosadašnjim borbama protiv jednih i drugih utrošio sam skoro svu municiju. Ulažem najveće napore da udružim sve narodne snage i izvršim reorganizaciju za odlučnu borbu protiv Nemaca. Potrebno je da najhitnije dobijem oružje, odelo, obuću i ostalo. Mihailović.«¹⁴

U telegramu br. 331, koji je otpravnik poslova Kraljevine Jugoslavije u SSSR uputio iz Kujbiševa emigrantskoj vladi 24. novembra, vidi se da je britanska vojna misija u SSSR podnela sovjetskoj vladi jedan memorandum u kome se traži hitna intervencija »kod pobunjenika« u Jugoslaviji, i napominje da britanska vlada »gleda na pukovnika Mihailovića kao na jedinog mogućeg vođu.«¹⁵

Osim pomenute diplomatske akcije, emigrantska vlada je u istom cilju preduzimala paralelno i druge mere. Proglasila je zvanično Mihailovića za svoga jedinog predstavnika u zemlji, a 7. decembra 1941. godine objavila i ukaz kojim se »za osvedočenu hrabrost i za osobite zasluge stečene za otadžbinu u ovom ratu« "unapređuje u čin brigadnog generala.

Ne znajući za Mihailovićevu izdaju izvršenu i zadnjih dana novembra kao i početkom decembra 1941. Simović se prvih dana decembra obraća Idnu:

»Bilo mi je veoma drago da primim Vaše ohrabrujuće pismo od 28. novembra, koje je u meni stvorilo potpuno pouzdanje i da će biti obezbeđen uspeh akcije preduzete i vođene od pukovnika Mihailovića. To pouzdanje proizilazi iz činjenice što su mišljenja obeju naših vlada o tome pitanju identična.

Sto se mene tiče, ja nastojim da ujedinjeni front svih patriota, pod vojnim i političkim vodstvom pukovnika Mihailovića, bude ne samo održan nego i pojačan. Iz toga razloga smatram da treba učiniti svaki napor u cilju materijalne pomoći u oružju, municiji i ostalome i da ta pomoć patriotima stigne što je pre moguće. To je jedini način na koji čitav pokret može da bude proširen i da se

pokaže da je od prvorazrednog značaja u momentalnim zbivanjima koja se očekuju u tome delu Evrope u bliskoj budućnosti.«¹⁶

Istoga dana Simović je uputio Mihailoviću čestitku:

»Kraljevska vlada izražava vam svoje zadovoljstvo što ste uspeali da objedinite sve patriote za zajedničku borbu protiv neprijatelja.«¹⁷

Smatrajući četnički pokret Draže Mihailovića osloncem svoje politike, kako na spoljnjem, tako i na unutrašnjem planu, emigrantska vlada je još znatno ranije, činila znatne napore da se Mihailović i materijalno pomogne.

Neposredno posle prvih primljenih radiogramma od Mihailovića, Simović se 20. oktobra pismom obraća predsedniku britanske vlade Vinstonu Čerčilu:

»Pozivom na posetu Njegovog Veličanstva Kralja Petra i na tri memoara o situaciji u našoj zemlji koji su Vam uručeni, primio sam jedan hitan telegram koji se odnosi na prvi memoar, u kojem vođa gerilskog rata u okupiranoj Jugoslaviji apeluje da hitno pošaljemo oružje: revolvare, lake mitraljeze, mitraljeze »bren«, bacače, municiju za sve gornje oružje i ručne bombe. U isto vreme on nas moli da odmah šaljemo medicinski materijal.

Bio bih Vam mnogo zahvalan ako bi se ovaj zahtev tretirao kao hitan i moj je predlog da mu se pošalje 120 lakih mitraljeza, 300 mitraljeza »bren«, 72 bacača, 8—10.000 ručnih bombi, na najpogodniji način, po mogućnosti avionima ili podmornicama. U pogledu medicinskih potreba, preporučio bih zavoje prve pomoći, sredstva za umirenje, lekove, vagu i zavojni materijal za 10.000 ranjenika.

Broj boraca gerilskog rata u Jugoslaviji izonsi 80 do 100.000 ljudi.

Vama vrlo odan Simović.«¹⁸

Odgovarajući na ovo pismo, Čerčil je 26. oktobra, obavestio Simovića, da je nemoguće iz Britanije slati bilo 'kakvu pomoć Mihailoviću, i da će brigu oko snabdevanja četnika preuzeti britanska komanda na Srednjem istoku.

Nekoliko dana kasnije, 31. oktobra, načelnik Imperijalnog generalštaba, general Džon Dil je uputio Simoviću sledeće pismo:

»Čuo sam od komandanta šta su u stanju da učine u cilju pomoći jugoslovenskim patriotima. Vi ćete, naravno, razumeti da je njihova mera momentalne pomoći ograničena hitnim zahtevima drugde na Srednjem istoku (misli na britanske pripreme za novembarsku ofanzivu u Kirenaiki i Libiji — nap. autora) ali oni

obraćaju punu pažnju vitalnom značenju pokreta u Jugoslaviji i oni će nastaviti da čine sve što je moguće da bi povećali početni obim pomoći koji je niže naveden.

1. Za nekoliko noći avioni će spustiti na Radovče jednog jugoslovenskog predstavnika i sledeći materijal:

- 30 lakih mitraljeza,
- 20 puškomitraljeza »Tomson«,
- 90 automata; sve sa odgovarajućom municijom,
- 1.000 zavoja prve pomoći,
- 10.000 funti sterlinga u zlatu.

2. U toku nekoliko narednih sedmica avioni, koji specijalno i stalno rade na tom poslu, spustiće na aerodrome i druge tačno određene prostore što je više moguće sledećeg materijala:

- 50 bacača od 3 inča sa 100 zrna po bacaču,
- 10.000 ručnih bombi,
- 40 italijanskih pištolja s municijom,
- 100 italijanskih lakih mitraljeza sa 50.000 metaka (ili alternativno sto mitraljeza tipa »pvarcloze« od 8 milimetara sa po 5.000 metaka po mitraljezu),
- 1,5 tona sanitetskih potreba.

3. Osim toga postoji nada da će jedna podmornica moći početkom decembra da iskrca:

- 20 lakih mitraljeza,
- 26 automatskih pušaka,
- 20 pušaka,
- 35.000 metaka odgovarajuće municije.

U međuvremenu, mi ovde aktivno razmatramo druge moguće mere i ja nisam zaboravio Vašu posebnu molbu za zimsku odeću i šatorska krila.

U toku pisanja ovog pisma primio sam vaša pisma od 30. i 31. oktobra. Mislim da će vam biti jasno da je komandant Srednjeg istoka u kontaktu sa patriotima i u Crnoj Gori i u Srbiji (Dil, u stvari, misli na spomenutu misiju koja je na prolazu kroz Crnu Goru i po dolasku najpre u partizanski Vrhovni štab u Užicu i potom — 25. oktobra — u štab Draže Mihailovića, prenosila informacije o ustancima — nap. autora) i da čini sve što može da hi zadovoljio njihove potrebe.

Vaš odani Dž. Dil.«¹⁹

Na Cerčilovu intervenciju, 17. novembra, u Kairu je održan sastanak između ministra vojnog emigrantske vlade, generala Bo~

goljuba Ilica i predstavnika britanske vlade na Srednjem istoku, ministra Olivera Litltona.

U zapisniku sa ovog sastanka, između ostalog, piše i sledeće:

»Zastupnik Vrhovnog komandanta đenerala g. Ilić izneo je sledeće:

— Da se naša regularna vojska pod komandom đenerala g. Draže Mihailovića, još uvek bori na teritoriji okupirane Jugoslavije i da je najhitnije potrebno pomoći toj vojsci, jer će u toku zime biti bez ičega. Najefikasnija pomoć bila bi izražena u sledećem:

a) Odašiljanjem materijala, naoružanja i ostalog podmornicom i destroyerima po mogućstvu.

b) Odašiljanje materijala, naoružanja i ostalog avionima činiti izuzetno, jer je ograničena količina materijala koju avion može poneti i što zimski dani smanjuju efikasnost aviona.

Na sve gore izneto britanski ministar gospodin Litlton izvoleo je odgovoriti:

— Da će uzeti u najhitnije razmatranje sugestiju o odašiljanju materijala našoj vojsci, koja se bori u Jugoslaviji pod komandom đenerala gospodina Mihailovića i to prvenstveno podmornicom, eventualno brodovima, a na drugom maštu tek avionima.«²⁰

U tački VIII ovog zapisnika piše:

»Zastupnik Vrhovnog komandanta đeneral gospodin Ilić izneo je da je naša vlada u Londonu preduzela korake za dobijanje jedne podmornice, kojom bi upravljalo i komandovalo naše osoblje, već spremno za to, i da bi ta podmornica imala zadatak održavanja stalne veze sa Jugoslavijom.

Pored iznetog đeneral gospodin Ilić naveo je i to:

a) Da ima i da su spremna tri naša oficira da budu prebačeni u Jugoslaviju, s tim da će se ovo prebacivanje izvršiti podmornicom. Pomenuta ekipa dobila je u svemu tačna uputstva o akciji na našoj teritoriji.

b) Da ima oko 150 naših mladih pilota, koji će biti organizovani i pripremljeni za prebacivanje iz Jugoslavije na Srednji istok.

Po prednjem ministar g. Litlton uzeo je potrebne podatke i pribeležio je pojedinosti o kojima će razgovarati na konferenciji.«

U tački XII zapisnika zabeleženo je:

»Zastupnik Vrhovnog komandanta đeneral gospodin Ilić podneo je listu materijala kojeg treba što pre dostaviti našoj regularnoj vojsci koja se bori pod komandom đenerala Draže Mihailovića.

Lista je predata ministru g. Litltonu, koji će najhitnije preduzeti da se navedeni materijal što pre dostavi našoj vojsci. ..²¹

Međutim, izveštaji koji su iz zemlje stizali u London govorili su o otvorenom i sve oštrijem sukobu između Mihailovića i partizanskih odreda, odakle je proisticao nedvosmislen zaključak, da su se akcije Simovićeve vlade za mirno stavljanje svih snaga u zemlji pod Mihailovićevu komandu, završile neuspehom.

Mada je radio-veza, zbog razvoja situacije u Srbiji, između Mihailovića i Simovića 5. decembra bila prekinuta, ipak je Simović 19. decembra dobio novi izveštaj »iz sigurnog izvora« u kome je, pored ostalog, pisalo:

»U vreme kad sam došao u Srbiju, četničke akcije su bile minimalne u samoj Srbiji. U Beogradu i u unutrašnjosti se znalo da su četnici u šumi, ali o tome koliko ih ima i gde su — nije bilo podataka. Na sabotaze komunista, koje su bile sve teže, Nemci su odgovorili teškim represalijama . . . Četnici su isprva s velikim negodovanjem gledali na te komunističke sabotaze . . . Četnici, odnosno njihove vođe, saopštili su komunistima da te stvari ne treba da rade, ali do sporazuma između njih nije došlo i akcije komunista se nastavljaju... Što se tiče pregovora Draže s Nemcima, čuo sam da su oni de facto vođeni i, kako mi je poznato, nije došlo ni do kakvih rezultata . . .«²²

Ali i pored saznanja o Mihailovićevoj izdaji, Simović je i dalje uporno nastojao da se sa njim što pre uspostavi veza i da mu se pruži pomoć. U tom cilju on je i britanskoj komandi, u toku decembra, uputio niz depeša:

»S obzirom na ogromnu važnost za ponovno uspostavljanje radio-veze s generalom Mihailovićem, učinite sve što je moguće...«

»Dvadeset sedmog decembra — zapisao je Simović — britanski oficir za vezu me je obavestio:

a) da je na Malti sve pripremljeno za upućivanje u Jugoslaviju šest radio-stanica, 100.000 engleskih funti sterlinga u zlatu, 75.000 dolara u novčanicama, oko 100 tona raznog materijala za borbu i život,

b) da su im stavljena na raspolaganje četiri aviona za prebacivanje;

v) da se samo očekuje uspostavljanje veze sa ustanicima, pa će se to odmah po partijama dostaviti na ugovorena mesta.«²³

Ali, sva Simovićeva nastojanja da stupi u ponovni kontakt sa Mihailovićem bila su -uzaludna.

Situacija u zemlji i neuspele kombinacije sa Mihailovićem, da NOP stavi pod njegovu komandu, razne intrige i afere koje su carovale u emigrantskim krugovima u Londonu, Kairu i SAD, posle podnetih ostavki deset ministara, Simović je bio prinuđen da 9. januara 1942. godine podnese ostavku.

U referatu »Zašto je smanjen general Simović«, čiji je autor jedan od Simovićevih protivnika iz krugova emigrantske vlade u Londonu, na početku piše:

»General Simović je morao otići, jer je politiku shvatio kao veštinu laganja i spletkarenja. Nije vreme da se sve otkrije, ali je potrebno radi objašnjenja podići makar samo krajičak.«

Zatim u referatu slede poglavlja: »Nesposoban vojnik i rđav čovek«, »Zanemareni borci — Sistem špijunaže«, »Spremanje novih Solunskih procesa«, »Politički intrigant sa diktatorskim prohtjevima«, »Igra sa Hrvatima protiv Srba (od avgusta do polovine decembra 1941) i »Pokušaj igre protiv Hrvata (od polovine decembra 1941. do 9. januara 1942.).«

Na početku drugog poglavlja se kaže:

»Za punih devet meseci, general Simović nije uradio ništa;

— Doturanje pomoći Draži i borcima u zemlji, ravno nuli;

— Izbeglo vazduhoplovno osoblje čami u Transjordaniji bez ijednog aviona ili školskog aparate, trunući u besposlici;

— Ono malo pešadije u Egiptu, bez modernog naoružanja i bez upotrebe;

— Prikupljanje dobrovoljaca, ni početo;

— Neposredna veza sa Dražom ne postoji.«

Na kraju trećeg poglavlja referata piše i ovo:

»Tako je »junak« i »Izvršilac« 27. marta — koji je značio jasno izraženu volju protiv načela nasilja i nacizma — potpuno prihvatio principe nacionalsocijalističke pravde, gde dobijen »befel« ide ispred zakona.

Simovićevo uklanjanje s vlasti uštedelo je Zemlji sramotu novih Solunskih procesa.«

Referat se završava recima:

»Kralj je Vladu ostavio ljudima koji politički nesumnjivo predstavljaju ceo narod.«²⁴

U toku jeseni 1941. godine bilo je i takvih događaja o kojima mi Vasić nikada nije rekao ni jednu jedinu reč. Iznoseći mi svoje viđenje događaja iz 1941. godine, on je prećutao činjenicu koju sam znatno kasnije ustanovio, da je Vasić bio taj koji je energično zahtevao da se prihvati predlog pukovnika Brane Pantića upućenog

Draži Mihailoviću da se sastane sa predstavnicima nemačkog okupacionog aparata, prvo sa funkciomerom nemačke obaveštajne službe — Abvera, Jozefom Matlom, na Ravnoj Gori, na kome je prisustvovao i Vasić, a zatim i sa ostalim predstavnicima okupatorskih vlasti, 11. novembra 1941. godine u s. Divcima, nedaleko od Valjeva.²⁵

Nepunu godinu posle Matlove posete Ravnoj Gori, 6. jula 1942. godine, major Radoslav Đurić je uputio Mihailoviću sledeći radiogram:

»Obavestite Vasića (Dragišu — nap. autora), da je Nenad (Mitrović, kapetan, obaveštajni organ za vezu sa Abverom — nap. autora) u vezi sa njegovom ćerkom. Dete prebolelo upalu pluća. Supruga i Tatjana još u logoru. Cini se sve da budu puštene. Nemač dr. Mati poznaje Dragišu (Vasića — nap. autora) od pre i preko Nemaca izjavio želju da bi hteo on sam da se privatno sastane sa Vasićem gde on želi. Prethodno da se sastane sa Nenadom.«²⁶

Da li je sastanak o kome je reč u ovom radiogramu održan, za sada nije poznato, jer o tome nema podataka. Ah, Vasićeva supruga Nataša i kćerka Tatjana su, na Matlovu intervenciju, puštene iz nemačkog logora.²⁷

RASPUŠTANJE KOMINTERNE I SUKOB SA BRITANCIMA

U prvi sumrak napusio sam Vasića i vratio sam se u brvnaru u kojoj se bio smestio Centar za vezu. U njoj sam, pored Peveca, Stojadinovića i Filipovića, na moje veliko iznenađenje zatekao i Farkaša. Bio je u uniformi poručnika Srpske državne straže. Došao je u četničku Vrhovnu komandu da kao kurir obaveštajnog Centra »Rodoljub« podnese Mihailoviću izveštaj o radu centra u Beogradu.

Sa Farkašom sam, posle večere, proveo nekoliko časova u šetnji i razgovoru. Ispričao mi je: da se posle moga odlaska iz Beograda, a po nalogu četničkog komandanta Srbije generala Trifunovića — »Dronje«, priključio beogradskom obaveštajnom centru »Rodoljub«. Po naredjenju šefa Centra stupio je u 'komandu Srpske državne straže u kojoj je postavljen za šefa telefonske centrale. U Vrhovnu komandu je stigao popodne i Mihailović ga je odmah primio.

— Čiči sam predao obaveštajni materijal o radu komunista i Ijotićevaca u Beogradu i o nekim nemačkim namerama, — pričao mi je Farkaš. U poslednje vreme komunisti su isuviše digli glave. Njihova aktivnost u Beogradu sve se više oseća. I milo mi je što je Čiča prihvatio moj predlog da se u okviru centra »Rodoljub« organizuje protivkomunistički odsek. On bi imao zadatak da otkriva komuniste i njihove simpatizere i da ih, preko već postojećih veza sa Specijalnom policijom, prijavljuje njoj ili nemačkim vlastima.

Dugo sam pokušavao da ubedim Farkaša da su naši neprijatelji okupatori i kvislinzi i da naša deiatnost treba, prvenstveno, da bude uperena protiv njih. Na 'kraju, ipak nisam stekao utisak da sam ga ubedio.¹

Međutim, sticajem nekih okolnosti, kasnije sam imao priličan uvid u rad obaveštajnog centra »Rodoljub«. Njegovi obaveštajni izveštaji, namenjeni Vrhovnoj komandi, često su upućivani i preko mene.

U prvom od njih, dostavljenom Mihailoviću, o radu »protivkomunističkog odseka« pisalo je sledeće:

»U pogledu rada protiv komunista i svojih zapažanja koja Vam je usmeno izneo Tip (»Tip je bio nadimak Farkaša — nap. autora)

mogu Vas izvestiti da je u tom cilju odmah formiran »Protivkomunistički odsak« i rad poveren Tipu uz saradnju omladinaca koji su mu dodeljeni iz omladinske grupe.«²

U nekoliko kasnijih izveštaja »Rodoljub« je obaveštavao Mihailovića o rasporedu, sastavu, jačini i naoružanju partizanskih odreda u Srbiji, navodeći imena njihovih komandanata i označavajući teritoriju po kojoj se ovi odredi kreću.

Po svemu sudeći bili su to podaci s kojima je raspolagao obaveštajni odsak Srpske državne straže, a s kojim je »Rodoljub« imao prilično čvrste veze.

Međutim, u okviru centra »Rodoljub« radio je i čovek pod pseudonimom »Dr Kraus«. On je bio prilično blizak pojedinim višim funkcionarima okupatorskih i kvislinških vlasti u Srbiji. Njegova obaveštajna delatnost se odvijala u ovim pravcima: na otkrivanju nemačkih političkih planova u odnosu na Jugoslaviju i Balkan; na zbližavanju okupatora i četnika i na sprečavanju Ljotićevog uticaja na okupatorske vlasti.

U izveštajima upućenim Mihailoviću »Dr Kraus« je pisao:

»Da bi bili što bolje obavešteni moramo Vam izneti izvesne momente najnovije akcije nemačkog Ministarstva spoljnih poslova na Jugoistoku. Ovi momenti nisu poznati ni onima za koje se smatra da su upućeni, a još manje Vama. U toku poslednjih godinu dana u nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova sve više dolaze do uticaja Austrijanci. Naročito se oseća uticaj Austrijanaca na probleme Jugoistoka. To se vidi iz toga što i u Beogradu i u Zagrebu i u Sofiji glavnu reč u ime nemačke diplomatije vode Austrijanci. . . Naime, svi su ovi Austrijanci ubeđani u propast Hitlerove Nemačke i stvaranje nezavisne Austrije. Uvareni u tu činjenicu, oni ne sanjaju o ženevskoj Austriji, već o jednoj Austriji mnogo većoj . . . Ta velika Austrija može se uglavnom stvoriti na uštrb bivše Jugoslavije. Da bi se to postiglo treba iskoristiti sadašnju mržnju između Srba i Hrvata, kao i naivnost sadašnjih srpskih faktora. Otuda je i stvoren tajni komitet za stvaranje što većeg razdora između Srba i Hrvata, o kome smo Vam javili.«³

»Dr Kraus« je na dobar taktički način servirao Nemcima sledeće:

»Mihailovićeva organizacija danas je jedini stvarni faktor u odlučivanju sudbine srpskog naroda. Nije važno šta se misli u Beogradu, već je važno šta se misli u unutrašnjosti, u najširim narodnim slojevima; ne postoji ni jedna kuća koja nije izgubila nekoga rođaka u borbi za ideju Mihailovićeve organizacije. To je pokret

koji ima stvarnu snagu naroda; Nemci, ako žele mir, moraju uzeti u obzir ove činjenice. Nedić ne predstavlja ništa, a ljotićevci predstavljaju snagu sve dotle dok ih Nemci podržavaju. Prema tome, ako Nemci žele mir, onda ne treba da diraju organizaciju i njen rad, već treba da nađu neku mogućnost da se bez pisanih sporazuma održi do kraja rata stanje tolerancije. Organizacija se može goniti ali se ne može uništiti...

U vezi sa ovim ataše za štampu i kulturni ataše nemačkog poslanstva već su bili kod nekih Nedićevih ljudi po nalogu pretpostavljenih i tom prilikom su govorili da oni imaju sigurne informacije o moralnoj, nacionalnoj i fizičkoj snazi organizacije DM. Razume se, govorili su u duhu gornjih sugestija i tom prilikom pitali su za savet šta bi trebalo raditi da sporazum bude siguran, a da se ne kompromituje organizacija i da Nemci budu sigurni. Ovo su mi potvrdili i Perić i Jonić i Stava Kulić. (Sva trojica su bili viši funkcionari kvisilinske vlade — nap. autora).

»Nemačko poslanstvo u Beogradu — kaže »Dr Kraus« u jednom od poslednjih izveštaja — ima poverljive podatke da se beogradski komunisti spremaju da napuste Beograd između 15. februara i 10. marta. Oni najviše šire vesti o hapšenjima, jer žele da unesu pometnju i u redove DM kako bi i oni počeli da beže. Prema istim informacijama, komunistička organizacija namerava da organizuje jači oružani otpor u Srbiji u toku druge polovine marta».⁴

Marta 1944. okupatorske vlasti su uhapsile »Dr Krausa« i, pod optužbom da je radio i za britansku obaveštajnu službu, stregale ga. Istovremeno uhapšen je i Farkaš sa još nekolicinom pripadnika »Rodoljuba«. Tako je ovaj za Mihailovića prilično značajan obaveštajni centar u Beogradu završio svoj rad.

Sutradan posle posate Vasiću u selu Požeginjama, Mihailović je ponovo pozvao Peveca, Stojadinovića i mene. Predmet razgovora bila je tehnička realizacija njegovog plana o uspostavljanju direktne radio-veze s SAD i propagandna radiofonska stanica.

Posle prilično iscrpne diskusije, i ne baš neke dublje analize svega onoga što smo mu izneli, Mihailović je zaključio da za ostvarenje njegovog plana ipak, postoje izvesne mogućnosti. Na kraju, podelio nam je i uloge:

— Radio-Sitanicu za vezu s Amerikom neka, pod Pevecovom kontrolom, radi Grbec (Josip Grbec bio je dobar radio-amater. U to vreme bio je radio-telegrafista u Centru za vezu Vrhovne komande — nap. autora). — A zatim, obraćajući se meni, Mihailović nastavi: — Radio-mehanička radionica iz Pevecovog centra preći će u Vas

.sastav. Pored ostalih, njen će zadatak biti da pod Vašom komandom izradi radiofonsku stanicu. Šef radionice je radio-inženjer koji ima dosta iskustva na konstruisanju i izradi radio-stanica. Juče sam razgovarao sa Farkašom. On ima mogućnosti da nas iz Beograda snabdeva radio-materijalom. U buduće, on će održavati vezu s Vama i dostavljaće Vam sav naručeni materijal potreban za izradu obe stanice. Materijalna sredstva za ove nabavke dobijaćete od mene, a Rakovicu sam već izdao naređenje za Vaš simeštaj i obezbeđenje.

— Najteži zadatak ostavio sam Stojadinoviću. On mora da mi reši izvor energije za napajanje ovih radio-stanica, i to što pre.⁵

Još istog dana, uz Pevecovu pomoć, formirao sam Centar za vezu br. 2. A samo nekoliko časova posile toga naređen je pokret. Stojadinovićeva i moja grupa raspoređene su u kolonu kojom je komandovao Dragiša Vasić. Sa nama je išao i Farkaš.

Noćni pokret, sa kraćim zastancima, po duboko ispresecanim padinama, bio je prilično naporan. Kada je svanulo, na vidiku sam primetio ruševine i zgarišta. Svuda oko nas bila je pustoš. Neko reče da je to teren na kome operiše vojvoda Rade Korda, koji predstavlja strah i trepet za muslimanski živalj i da je, zbog toga, u ovome kraju, jedino njegovo selo, do sada, ostalo pošteđeno i čitavo.

Kada smio izbijali na vrh kose obrasle divnom zelenom prolećnam travom, primetio sam grupu od desetak ljudi. Među njima su nekolicina imali dugu kosu i bradu. Očigledno, bili su četnici. Jedan od njih koji se izdvojio privukao je, za momenat, moju pažnju. Teškim koracima dolazio nam je u susret. Bio je visok, koščat i krupan, duboko izbrazdanog i od sunca opaljenog lica. Tipičan gorštak. Na sebi je imao crno sukneno odelo, a preko grudi, okačeni o vrat, viših su mu nemačka mašinka i dvogled. Na glavi je imao šubaru na kojoj je bio četnički znak (kostur čovečije glave, a ispod njega dve ukrštane butne kosti). Prišao je Vasiću i, posle ljubaznog pozdrava i nekoliko izmenjenih rečenica, produžio je u pravcu odakle smo mi dolazili.

Prišao sam Vasiću i upitao ga: ko je taj čovek?

— To je vojvoda Rade Korda. Jedan od zaslužnih Srba ovoga kraja.

— A po čemu je tako zaslužan? — upitah.

— Zahvaljujući njemu ovaj srpski kraj je očišćen od Muslimana i Turaka.

— A posledice?

— Budite uverni da nam to niko ne može zameriti, a što se tiče posledica, one za nas mogu biti samo pozitivne. Na sirpskraj zemlji, posle rata, živeće samo Srbi.⁶

Kada sam izrazio sumnju u njegovu tako kategoričnu izjavu, Vasić me je, umesto odgovora, pogledao i zažmirkao očima.

Na vrhu kose smo se zaustavili.

Bio sam iznenađen kada sam u zatečenoj grupi na kosi ugledao i potpukovnika Pavlovića. Prišao sam mu. Prekinuo je razgovor, koji je na francuskom jeziku vodio s dvojicom sagovornika. Posle srdačnog pozdrava, pokazujući mi rukom na omanjeg dežmekastog čoveka iz čijeg su okruglog i dugom i prosedom bradom obraslog lica svetlela dva plava oka, reče:

— Ovo je prvi ravnogorac, major Palešević. — A zatim predstavljajući mi drugog sa dugom kosom i ćosavim licem, nastavi:

— A ovo je kapetan Dušan Radović, zvani »Kondor«. Oni, kao i svi ostali ovde, pripadaju mojoj grupi.

Obraćajući se Paloševiću rekoh:

— O vama sam već dosta čuo...

— To verujem, — prekide me on i nastavi, — samo ne verujem da ste bilo šta o meni pozitivno čuli. Šta ćete? Došlo je vreme da smo mi, stari ravnogorci, postali nepoželjni, predstavljamo balast gospodinu Ministru i njegovoj Vrhovnoj komandi. Čiča (tako su četnici u međusobnom razgovoru zvali Mihailovića — nap. autora) više nema vremena ni da porazgovara sa nama.

— Šta ćeš, — upade Pavlović, — »legalizovani« su nas preplavili. To je danas Čičina glavna snaga.

Zatim nam je Palošević pričao o svojoj misiji u oblasti Knina, gde ga je Mihailović uputio decembra 1942. da bi komandovao četničkim snagama u napadu na oslobođenu teritoriju, a u okviru Četvrte neprijateljske ofanzive protiv NOP.

— Mesto da komandujem operacijama, tamošnja gospoda su me postavila za Đujićevog pomoćnika. Kakav apsurd. Pop komandant, a iskusni i školovani aktivni oficir, major, njegov pomoćnik. Da bi cirkus bio veći vodili su me i na sastanak sa italijanskim komandantom sa kojim su se sporazumevali o saradnji. — Reče nam Palošević. (Palošević je, bez Mihailovićevog znanja i (odobrenja posle pretrpljenog poraza, napustio oblast Knina i vratio se u Srbiju). Na kraju priče, obraćajući se »Kondoru« Palošević reče:

— Za tebe ne brinem. Ti si pripremio za Čiču poklon »naroda«. Tebi je položaj komandanta korpusa obezbeđen. Samo vodi sa-

da -računa da izabereš dobar korpus. Šta kriješ? Pokaži ljudima kakav poklon »narod«, preko tebe, šalje Čiči.

Prilično zbunjen Paloševićevim rečima »Kondor« nam pokaza kamu, nešto manju od oficirskog ratnog bodeža. Na njenim, srebrom ukrašenim, koricama bio je i natpis »per aspera ad astra« (latinska izreka koja u prevodu znači: put ka zvezdama (slavi) je trnovit. — nap. autora). A zatim počeo da nam objašnjava da se Palošević šali, jer kama nije poklon od »naroda« već od nekolicine boraca kojima je on komandovao u borbama na Drini.⁷

Kasnije, Mihailović je stalno nosio ovu kamu, a »Kondor« je postao, i do kraja ostao, komandant četničkog Zlatiborskog korpusa i jedan od najpoverljivijih Mihailovićevih ljudi.

Ubrzo, prekinut je odmor i svi smo zajedno nastavili pokret.

U Pavlovićevoj grupi bilo je i nekoliko omladinaca sa Vojinom Andrićem na čelu. Oni su se, u toku bitke na Neretvi, nalazili u Glavatičevu i pisali razne propagandne biltene i letke naroenjene četničkim jedinicama a, zatim su, preko Kalinovika i Foče, zajedno s Mihailovićem pobjegli u Sandžak. Uz put su nam pričali o porazima četnika na Neretvi i na Drini.

Kada sam, sutradan ispričao Vasiću sve što sam čuo od Paloševića, (kratko mi je odgovorio:

— To je više nego skandal! To nije više nikakvo taktiziranje, kako to komandant naziva, nego otvorena saradnja sa okupatorom, koja će nas isuviše skupo koštati. Posledice mogu biti katastrofalne.⁸

Istog dana, kasno uveče stigli smo u selo Milakovići i tu zanoćili. Ujutru, nastavili smo pokret i preko planina Jadovnika i Zlatara, oko ponoći, stigli u selo Radijevići.

Vasić mi reče da u svešteničkoj kući leži ranjeni četnički komandant Sandžaka Vojislav Lukačević. Pozvao me je da ga posetim.

Lukačevića smo zatekli u krevetu. Reče nam da rana nije teška i da se nada skorom ozdravljenju. Sa prilično detalja pričao nam je o borbama oko Konjica na Neretvi i oko Ustifcoline na Drini, u kojima je učestvovao u svojstvu četničkog komandanta. Zbog pretrpljenih poraza bio je više nego očajan. Ubeđivao je Vasića da je jedan od značajnih uzroka pretrpljenog poraza i četnička saradnja sa okupatorskim trupama. O borbenosti jedinica NOV govorio je sa divljenjem, ali izražavajući spremnost da se protiv njih i dalje bori.⁹

Posle kraćih zadržavanja u selima Trudovi i Bjeluši stigli smo 23. maja 1943. u selo Berekovo. Tu je do mene doprla vest da je u Moskvi doneta odluka o raspuštanju Kominterne.

Sutradan sam posetio Vasića. Dugo mi je objašnjavao korisnost ovoga akta i sopstveni stav prema njemu.

Vasićev stav povodom odluke o raspuštanju Kominterne, koji je i Mihailović glatko prihvatio, jasno je izražen u Mihailovićevom telegramu upućenom 30. maja 1943. svim četničkim komandantima. Telegram glasi:

»Raspis svima, — Dajem sledeću direktivu, kao dopunu ranije, za pojačanje propagande protiv komunista. Poglavlja su sledeća:

Prvo: Kominternu i njen cilj. Svim sredstvima podrivanje narodnih snaga u svim zemljama da bi u pogodnom času izveli svet-sku revoluciju i zaveli diktaturu u svim zemljama.

Drugo: Posledica 25-godišnjeg rada Kominterne. Nemački komunisti stavili se na raspoloženje Hitleru, a ne Staljinu, u broju od 12 miliona organizovanih članova. Italijanski komunisti postupili na isti način. Kominternu kod neprijatelja Rusije nije uspela, ali je naprotiv uspela u savezničkim zemljama i razjedinila otpor. Naši komunisti radovali su se slomu Jugoslavije. Danas ih vodi Jozef Broz, zvani Tito, i Moša Pijade...

Treće: Kominternu je protiv Rusije izazvala sumnje celog sveta i zato je morala raspustiti Kominternu.

Četvrto: Narodi posle rata očekuju mir, a Kominternu sprema kaos.

Peto: Osovinske sile kao i naši komunisti pretrpeh su poraz.

Sesto: Rusija se vraća sebi, da svoje brige posveti svome narodu. Ovim aktom priznaje Atlantsku povelju. Komunisti u drugim zemljama imaju da saviju svoje zastave i da se pokore svima. Naš ravnogorski pokret ima da izvede narodni preporod.«¹⁰

A samo nekoliko dana kasnije, četnička Vrhovna komanda je, povodom raspuštanja Kominterne, izdala i letak namenjen Srbima komunistima. Autor letka je Vasić. Njegov sadržaj bio je sračunat na razbijanje jedinstva u redovima NOP. Letak je glasio:

»Komunisti! Staljin je razoružao komunističku Internacionalu (Kominternu).

Posle ukidanja komesara u ruskoj vojsci prošle godine sada je ponovo baš sam Staljin zadao još jedan, možda poslednji smrtonosni udarac komunizmu i njegovoj političkoj, socijalnoj i ekonomskoj ideologiji. Na dan 22. maja u 9 sati naveče, iz Londona je objavljena senzacionalna za sav svet značajna vest iz Moskve — da je

Staljin raspustio (bolje reći razjurio) Komunističku internacionalu, Komintemu. To znači: jedinstvo komunističke organizacije u svetu ne postoji, jer mu je Rusija, najveća nada komunizma, okrenula leđa i Kominterni otkazala gostoprimstvo.

Dobiti rat protiv neprijatelja ili izgubiti rat, žrtvujući ljudske živote i zlato, za maglovite i naostvarijive teorije i utopije komunizma. To pitanje postavljeno je pred Staljina u svojoj sudbonosnosti. Kao realan političar, Staljin je, sa svojim saradnicima a rukovođen željama ruskog naroda, izabro ono što je bolje, korisnije i pametnije. U odluci o raspuštanju Kominterne kaže se »da je to učinjeno zato da bi se omogućila što bolja saradnja saveznika za pobjedu nad neprijateljem«. Znači da je Kominternu bila zapreka na putu do pobjede, pa ju je Staljin uklonio, udario je šakom u nos.

Srbi partizani! Posle ove Staljinove odluke, međunarodni komunizam i ideologija mrtvi su! Rusija se sve više, politički i ideološki, približava svojim i velikim demokratskim saveznicima Engleskoj i Americi. Njen državni brod punom parom plovi u vode demokratije! Kao što je Kominternu bila smetnja Rusima za uspešno vođenje rata protiv neprijatelja, pa je morala da bude razjurenjena, tako su i Vaši politički komesari najveća smetnja za uspešno vođenje naše srpske oslobodilačke borbe ...

Tresnite što pre o zemlju sa političkim komesarima i komandantima, jer što pre to bolje po vas ...

Srbi partizani! Kada sami obračunate sa svojim političkim komesarima, slobodno bez ikakvog straha i kolebanja pristupite svojoj srpskoj braći — četnicima... Ako tako ne postupite, istorija će Vam ne samo udariti žig Brankovića, žig izdajnika svega srpskog naroda i srpstva!...

U istariji poznata su dva žalosna tipa izdajnika: Juda i Efijalt! Juda je izdao Boga, a Efijalt je izdao svoj grčki narod u borbi kod Termopila. Ova dva izdajnička tipa, obadva jednako¹, gadna su jer izdajnik svog naroda, gadan je kao izdajnik božiji, a možda je Efijalt gadjniji i žalosniji izdajnik od samoga Jude. A vi, braćo Srbi, ako i dalje budete išli za svojim političkim komesarima, koji vas danas vode u bratoubilački rat, bićete u isto vreme i Juda i Efijalt, izdajice Boga i izdajice srpskog naroda. Narod će vas pregaziti i osuditi, a istorija će vam udariti sramni žig izdajnika«. ¹¹

Naime u selu Brekovu, 28. maja 1943., šef britanske misije pukovnik Bejli je uručio Mihailoviću poruku Vrhovne komande Srednjeg istoka, koja od Mihailovića kategorički zahteva izvršenje odluka do kojih je »došlo posle pažljivog razmatranja svih raspoloži-

vih izveštaja i na osnovu direktive izdate od strane načelnika Štaba britanskih oružanih sila«. ¹²

Odluke su formulisene u pet tačaka:

»1. Izvestićete đenerala Mihailovića da ga kao saveznik Vrhovne komande bratskih trupa na Srednjem istoku molim da prekine svaku kolaboraciju sa Osovinom i da pređe na istok, u Srbiju. Tamo bi imao da posveti svoj puni napad na neprijateljske komunikacije — autoritet i lični uticaj produženju napada na neprijatelje komunikacije.

2. Izvestićete đenerala Mihailovića da bi trebalo odmah da krene na Kopaonik sa svim odanim oficirima i vojnicima. Ako bude ustrebalo, treba se i naoružanom silom probiti.

3. Uбудuće Vrhovna komanda smatraće rejon pod njegovom: komandom i uticajem ograničen sa zapada elementima otpora, već-ustanovljenim na desnoj obali Ibra i ka jugu do Skoplja.

4. Na toj teritoriji Vrhovna komanda poslaće obilnu pomoć iz vazduha.

5. Vrhovna komanda je zamolila britanski radio da napada kao-izdajnike sve kvislinge koji se bore sa Italijanima, među ostalima Bajom Stanišića, đenerala Đukanovića i g. Jevđevića. Vi ćete da imenujete druge, po Vašem iskustvu.-« ¹³

U depeši se naglašava da se faktori za ove odluke sastoje u tome:

»1. ... što se uskoro može očekivati saveznička ofanziva, s obzirom na situaciju na Sredozemlju i za to je potrebno da Draža-»imperativno ispuni ranije date obaveze«;

2 — da Draža ne predstavlja »nikakvu vrednost kao borbena snaga zapadno od Kopaonika«, jer su njegove jedinice u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini već likvidirane ih su u saradnji sa Osovinom;

3 — kao faktor pominje se spremnost četnika u istočnoj Srbiji i na Kosovu, da pod britanskom kontrolom izvrše napad na neprijateljske komunikacije;

4 — da »partizani predstavljaju dobru i efikasnu borbenu snagu u svim rejonima, gde je đeneral Mihailović prestavljen jedino kvislinzima«. ¹⁴

U depeši se naređuje Bejliju da sa britanskom misijom ode sa Dražom na Kopaonik.

Krajem maja 1943. napustio sam Vrhovnu komandu i prema Mihailovićevom naređenju, zajedno sa Stojadinovićem, krenuo na određeni teren. Nekoliko dana kasnije smestio sam se u jednu od: kuća sela Rožica ispod planine Kablara.

Sa izvršenjem moga glavnog zadatka išlo je vrlo traljavo. Upravo onako kako srno to, prilikom izrade plana veza, i predviđali. I posle nekoliko Mihailovićevih intervencija nijedan komandant nije pristao da se odrekne direktne veze sa svojim vođom. Tako se moj posao sveo na održavanje radio-veze sa centrom za vezu Vrhovne komande i nabavku materijala za izradu planiranih radio-stanica.

Početak juna, u susedno selo Vričane stigao je Mihailović sa Vrhovnom komandom. Nekoliko dana kasnije od Peveca sam čuo da su se već i onako zategnuti odnosi između Mihailovića i britanske misije još više zaoštrili. Ali, on ili nije znao ili nije hteo da me detaljnije upoznava sa razlozima koji su izazvali ovu zaoštrenost. Prave razloge saznao sam tek nakon mesec dana od Dragiše Vasića.

Evo šta se to, prema Vasićevom pričanju i raspoloživim dokumentima dogodilo što je poremetilo odnose između Mihailovića i britanske misije pri njegovom štabu:

U duhu odluke britanske vlade, da fcoriguje svoj stav prema Draži Mihailoviću, 26. decembra 1942. godine, na planinu Sinjajevinu spustili su se padobranima, britanski pukovnik Bejli i kapetan Grinlis.

Pored ostalog, Bejli je doneo i predao Mihailoviću i trideset miliona italijanskih lira.

Kao šef britanske misije pri četničkoj Vrhovnoj komandi, Bejli je imao zadatak da uspostavi snošljiviji odnos i tešnji kontakt između Mihailovića i prethodne misije sa kapetanom Hadsonom na čelu. Osim toga, trebalo je da 'četničku organizaciju otrgne od saradnje sa okupatorima i privoli je za izvršavanje zadataka od opštih savezničkih interesa u borbi protiv zajedničkih neprijatelja.

»Došao je s puno nade, a takođe i bio primljen. — izjavio je, kasnije o Bejliju jedan od bliskih Mihailovićevih saradnika, Mustafa Mulaiić. — Poznao je zemlju i prilike u njoj, naročito Srbiju i južnu Srbiju, jer je bio dvanaest godina u rudniku Trepči, u svojstvu direktora. Dobro je govorio srpski i bio odličan kozer, tako da se u društvu odmah snašao. Znao je da bude ćutljiv, preterano hladan i neuzbudljiv. Vrlo inteligentan i intuitivan. Bio je u službi Intalidžens-servisa kao jedna od značajnih figura britanske obaveštajne službe.«¹⁵

Prvih dana po dolasku Bejh je bio smešten u selu Lipovu, u kući gde je boravio Mihailović i njegov štab, a zatim je preseljen u jednu od kuća u selu Donje Lipovo, u čijoj su se blizini nalazili i ostali pripadnici britanske misije, koje je Bejli tu zatekao.

U vezi sa Bejlijevom dolaskom Mihailović je telegramom, 9. februara 1943., obavestio emigrantsku vladu u Londonu:

»Pukovnik Bejli je stigao ovde sa pismom Predsednika vlade i ličnim pismom g. Idna. Veoma sam zahvalan g. Idnu što mi je poslao čoveka koji će biti sposoban da uđe sa potpunim razumevanjem u veoma zamršenu i tešku Situaciju u vezi sa našom borbom. Takođe sam zahvalan g. Idnu na njegovom ličnom pismu u kome on izražava svoje duboko poverenje u rad mojih saradnika i u moj rad. Molim Vas, gospodine, da predate ovu poruku.«¹⁶

Prijateljski odnosi između Mihailovića i novog šefa britanske misije pukovnika Bejlja nisu bili dugog veka. Između njih dvojice, 28. februara 1943. godine, dolazi i do otvorenog sukoba, koji je izazvao Mihailovićev govor održan u selu Lipovu prilikom krštenja deteta.

Ubeđen da je na pragu pobede, dok je, u stvari bio na pragu svog presudnog poraza, Mihailović je 28. februara 1943. prihvatio poziv meštana Miiike Iličića iz sela Donjeg Lipova da mu krsti novorođenče. Na svečanost je Mihailović — pored svih svojih bližih saradnika među kojima su bih Vasić, Zujović, Moljević i drugi — poveo i šefa britanske vojne misije pri njegovom štabu, pukovnika Bejlja. Po završenom obredu krštenja, počela je zakuska uz koju se popilo prilično rakije. U najoptimističnijem raspoloženju zbog pobede koju je očekivao, okružen svojim saradnicima i u prisustvu meštana, Mihailović je digao čašu i uz zdravicu održao govor u kome je oštro napao politiku britanske vlade i, po njegovom mišljenju, nedovoljnu pomoć koja mu je pružena. Rezimirajući svoje izlaganje, Mihailović je doslovce izjavio:

»Sve dok Italijani budu moj jedni izvor pomoći, saveznici neće moći ništa učiniti što bi izmenilo moj stav prema njima.«¹⁷

Završavajući govor, Mihailović je istakao da su njegovi glavni neprijatelji partizani, ustaše, Hrvati i Muslimani i tek pošto se sa njima bude obračunao, on će okrenuti i prema okupatoru, Italijanima i Nemcima.

Da bi razumeo ovaj težak, javno učinjen Mihailovićev politički ispad, treba podsetiti na ono što ga je izazvalo. Evo njegove pozadine.

U svojim planovima za uništenje oslobodilačkog pokreta sopstvenog naroda, Draža Mihailović je i te kako računao na sigurnu pomoć emigrantske vlade — čiji je član, kao ministar vojske, i on bio — ah, ne manje i na veliku pomoć zapadnih saveznika, naročito Engleza. Na obilatu pomoć računao je posebno prilikom pripremanja

svoig najvažnijeg plana, učešća u operacijama »Vajs I« i »Vajs II« boje je, kako smo videli, smatrao idealnom prilikom za ispunjenje okupatorovog i njegovog zajedničkog dilja — uništenje NOP. Međutim, baš u tom periodu, ova pomoć, naročito u oružju i municiji, ne samo da je bila nedovoljna, već je postala takva da na nju Mihailović nije mogao sa sigurnošću ni da računa.

Na to su uticala dva uzroka. Prvi se ogledao u tome što je istina o NOP i njegovoj borbi protiv okupatora u zemlji već bila počela da prodire u svetsku javnost, dok je u isto vreme saradnja Mihailovića i njegove organizacije sa okupatorom postajala sve opštija i sve vidnija. Drugi je uzrok proisticao iz toga što britanski saveznici, koji su na sebe primili zadatak pružanja pomoći Mihailoviću za borbu protiv okupatora, nisu tada ni uz najbolju volju bili u stanju da, s obzirom na vojnu situaciju u kojoj su se nalazili, zadovolje Mihailovićeve, u to vreme nimalo skromne zahteve.

Neispunjavanje svih njegovih zahteva veoma je ogorčilo Mihailovića. On je bio ubeđen da znatan deo odgovornosti za takvo stanje pada na novog šefa britanske vojne misije pukovnika Bejhja, čijem se dolasku u njegovu Vrhovnu komandu bio u početku obradovao.

Mihailović je, naime, računao da će u Bejliju imati čoveka koji će ga potpuno- razumeti i da će preko njega obezbediti kod britanske vlade i savezničke komande na Srednjem istoku punu podršku i pomoć za ostvarenje svojih ciljeva. Ovo utoliko- pire što je verovao da će sa Bejhjem, čovekom koji je više godina boravio u Kraljevini Jugoslaviji, kao jedan od direktora rudnika Trepće, lako naći zajednički jezik, naročito u odnosu na borbu protiv NOP.

Međutim, bez obzira na Bejlijev intimni stav u kome se Mihailović verovatno nije prevario, šef britanske misije se u zvaničnim razgovorima sa ministrom vojske i načelnikom štaba Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije čvrsto držao zvaničnog stava britanske vlade. A taj stav -je počeo krajem 1942. i prvih nedelja 1943. godine, u odnosu na Mihailovića, osetno da se menja. Zbog takvog Bejlijevog držanja, a naročito zbog činjenice što su zahtevi upućeni za pomoć u oružju i municiji preko Bejlja ostali u ovom odsudnom periodu uglavnom glas vapijućeg u pustinji, Mihailović je, čim mu se ukazala zgodna prilika, i javno u Bejhjevom prisustvu istakao svoje nezadovoljstvo politikom britanske vlade.

Taj ispad nije šokirao samo pukovnika Bejhja, koji je prilično razumevao i govorio srpski jezik i za vreme Mihailovićevog govora stalno orveneo i bledeo. On je neprijatno iznenadio i Vasića i Žujo-

vića, ikoji su se u toku tog govora nekoliko puta trgli i međusobno značajno pogledali.

Iako su, i pored svega, svi prisutni poltronski pozdravili kraj govora klicanjem kralju i njemu, Mihailović je već sutradan, posle diskusije sa Vasićem i Zujovićem koji su osuđivali ovaj njegov ispad, pokušali da privole pukovnika Bejlilja da odustane od eventualne marnare da o ovome obavesti britansku vladu. U tom cilju Zujović je, prema Mihailovićevim instrukcijama, vodio duži razgovor sa Bejljem, ubedjujući ga da se govor mi u kom slučaju me može tumačiti kao izraz stvarnog Mihailovićevog raspoloženja i politike koju on sprovodi i 'koja je potpuno na liniji saveznika.

Ubedeni da je Žujovićeva misija uspela i da je pukovnik Bejh prešao preko svega ne obaveštavajući svoju vladu, Mihailović i njegovi saradnici produžili su uporno i spokojno izdajničkim putem kojim su već bili duboko zabrazdih. Ali, ovde na spoljnopolitičkom sektoru, relativno brzo ih je čekalo teško razočaranje. Prethodno su, međutim, imah da iskuse svu gorčinu poraza na bojnom polju.

U Ldpovu, gde je stigao 14. aprila oko 10 časova pre podne, Mihailovića je čekalo novo, veoma neprijatno iznenađenje.

Njegov govor na krštenju u Lipovu, u kome je oštro napao britansku vladu i na koji je, računajući da će ga pukovnik Bejh ipak prećutati, bio gotovo zaboravio, odjeknuo je iz sinjajevinskog krša mnogo dalje nego što je Mihailović želeo u času kad ga je održao. Bejli je, naime, i o ovome incidentu i o borbi Mihailovićevih snaga protiv NOP obavestio svoju vladu.

Zapanjen ovakvim Mihailovićevim izjavama, predsednik britanske vlade Winston Cerčil, koji je u tome momentu zastupao i momentalno odsutnog ministra inostranih poslova Idna, uputio je 29. marta 1943. oštru notu jugoslavenskoj vladi, koja je uručena lično njenom predsedniku Slobodanu Jovanoviću. U njoj je, pored ostalog, stajalo:

»Izveštaji koje je vlada Njegovog veličanstva dobila od oficira za vezu s generalom Mihailovićem, i iz drugih izvora, ne ostavljaju sumnju da tamo još vlada potpuno nepostojanje jedinstva među raznim elementima otpora, da se između snaga generala Mihailovića i četnika, s jedne strane, i drugih jedinica otpora, s druge strane, vodi stvarno građanski rat i da se u toj borbi i sam general Mihailović povezao, direktno ili indirektno, s italijanskom okupacionom vojskom. Ovi izveštaji, među kojima ima i takvih kojima vlada Njegovog veličanstva nije bila sklona da veruje, bili su potvrđeni

od generala Mihailovića u govoru Ikoji je održao na mesnom skupu 28. februara, a o kome je izvestio tamo prisutni pukovnik Bejii.

Vi ste svesni da je politika vlade Njegovog veličanstva uvek bila: pružiti generalu Mihailoviću punu pomoć u njegovoj borbi protiv Osovine, slati mu svu moguću materijalnu pomoć. Kroz dve godine ona je sprovodila tu politiku do granica svojih mogućnosti i zbog toga je utoliko više preneražena kad vidi reakciju Mihailovića. Smatram da reci izgovorene u uzbuđenju možda ne predstavljaju trezveno razmišljanje i da je general Mihailović privremeno ogorčen zbog male količine pomoći ikoju mu je vlada Njegovog veličanstva u poslednje vreme mogla slati — na žalost, iz razloga koji ju izvan njene kontrole. Vi ćete shvatiti da vlada Njegovog veličanstva ne može preći preko ovog napada, niti prihvatiti, bez objašnjenja i prethodnog pretresa, politiku koja je u celasti suprotna njenoj. Ona ne bi nikad mogla opravdati pred britanskom javnošću ili svojim saveznicima svoju dalju pomoć pokretu čiji vođa ne Okleva javno izjaviti da su njegovi neprijatelji njegovi saveznici — da li privremeno ili trajno, to nije važno — i da njegovi neprijatelji nisu Nemci i Italijani, upadajući u njegovu zemlju, nego njegovi sugrađani Jugosloveni, a na prvom mestu među njima ljudi koji se u ovom času bore i daju svoje živote da oslobode svoju zemlju od jarma stranaca.

Vi ćete, siguran sam, shvatiti da će, ukoliko general Mihailović nije spreman izmeniti svoju politiku prema italijanskom neprijatelju i prema svojim jugoslovenSkim sugrađanima, za vladu Njegovog veličanstva zaista biti potrebno da revidira svoju sadašnju politiku podupiranja generala Mihailovića ... <<B

U duhu ove Čerčilove note, predsednik emigrantske vlade Slobodan JovanOvić je 5. aprila 1943. uputio Mihailoviću sedeće pismo:

»Britansko ministarstvo inostranih dela dobilo je tekst onog govora koji ste vi držali 28. februara ove godine na jednom lokalnom skupu. U tom govoru, koji je sav ispunjen optužbama protiv britanske vlade, ima jedno mesto koje je privuklo njenu naročitu pažnju. To je ono mesto gde kažete da su Italijani vaš jedini pravi izvor pomoći i potpore. Britanska vlada je uzela ozbiljno ovu tvrdnju i učinila mi je tim povodom oštre predstavke. Britanska vlada je takođe jako uznemirena onim mestom gde izjavljujete da smatrate partizane, ustaše, Muslimane i Hrvate kao vaše glavne neprijatelje i da ćete tek pošto svršite s njima obrnuti vaše snage protiv Italijana i Nemaca. Britanska vlada ne može nikako odobriti gledište po kome su glavni neprijatelji Jugoslavije njeni rođeni sinovi

i to poglavito oni 'koji se bore protiv Nemaca i Italijana, a ne sami Nemci i Italijani.

Kako ste vi, član jugoslovenske vlade, britanska vlada želela je da vam stavi na znanje da je potrebno da promenite stav kako prema Italijanima, tako i prema onim Jugoslavenima koji se bore protiv neprijatelja, jer bi inače britanska vlada morala revidirati svoju dosadašnju politiku koja se sastojala u pomaganju vašeg pokreta sa isključenjem svih drugih centara otpora u Jugoslaviji.

Primajući na znanje ovu pretstavku, ja sam britanskoj vladi svratio pažnju na vaše najnovije izveštaje u kojima vi poričete svaku saradnju s Italijanima i obeležavate partizane kao. napadače na srpski živalj koji vi ne možete ostaviti bez odbrane. Za ustaše sam pomenuo da oni čine sastavni deo neprijateljske oružane snage i da su prema tome sukobi s njima neizbežni. Pored svega toga ja moram izjaviti da vaš govor od 28. februara, ako je tačno dostavljen, ne odgovara ne samo pogledima britanske nego ni pogledima jugoslovenske vlade. Nemci i Italijani koji su rasparčali Jugoslaviju i oduzeli našem narodu slobodu, jesu naši prvi i glavni neprijatelji. Protiv njih valja udružiti sve borbene snage Jugoslavije, ostavljajući na stranu naše unutrašnje razmirice. Svaki građanski rat koji se vodi za vreme neprijateljske okupacije koristi samo neprijatelju i nikom više. Mi razumemo da je bilo prilika kada ste morali primiti borbu s partizanima, ali iz toga još ne sleduje da i saradnja s Italijanima protiv partizana može biti opravdana. U svakom slučaju vojnu pomoć Velike Britanije mi možemo tražiti samo za borbu protiv Nemaca i Italijana, kao i njihovih satelita, ali ne i za međusobne sukobe. Ma koliko trenutno s pogledom na lokalne prilike italijanska potpora izgleda korisna, ona bi bila skupo plaćena ako bi zbog nje bila dovedna u pitanje ona mnogo važnija i dragocenija potpora koju nam Velika Britanija ukazuje. Ta vam je potpora mogla izgledati do sada nedovoljna, ali britanskoj vladi nije oskudevala dobra volja da vas pomogne. Veliko, rastojanje između vas i britanskih trupa, oskudica prevoznih sredstava i potreba da se sve snage prikupe za operacije na Srednjem istoku jedini su uzrok što su vaši opravdani zahtevi bili do sada nepotpuno zadovoljeni. Prema uveravanju britanske vlade promenjena vojna situacija na Srednjem istoku učiniće uskoro mogućim da vam se pošalje pomoć u većem obimu, ali pod uslovom da britanska vlada bude uverena da će vaš stav prema neprijatelju biti saobrazan njenom stavu i da ćete vi Ubuđuće sarađivati s njima lojalno i od sveg srca.

U saopštenju svega ovoga ja vam kao- predsednik jugoslavenske vlade stavljam na srce da u sporazumu sa tamošnjim britanskim oficirima zauzmete kako prema Italijanima tako i prema partizanima jedan stav koji neće davati povoda zamerkama ni britanske ni jugoslovenske vlade.«¹⁹

Poruka koju je Bejli imao da saopšti Mihailoviću odnosila se baš na ova pitanja izmeta u Oerčilovoj noti i pismu Slobodane Jovanovića. Poimajući je, Mihailović je morao da proguta veoma gorku pilulu.

Prema Jovanovićevim savetima, on je odmah uputio depešu Čerčilu u kojoj mu se, dajući svoju verziju o incidentu u Lipovu, duboko izvinjava.

U odgovoru upućenom Jovanoviću, 16. aprila, posle brojnih kleveta na račun NOP, Mihailović, pored ostalog, piše:

»Kategorički odbijam da sam rekao kako su Italijani jedini naš pravi izvor pomoći... Nisam rekao da nam Nemci i Italijani nisu glavni neprijatelji...

Sa predstavnikom Velike Britanije, naše saveznice, nastavljam dosadašnju saradnju koja ni za trenutak nije bila raskinuta, a sve zamerke koje su mi učinjene došle su kao posledica nepotpuno shvaćenih mojih reči. Sve što sam rekao i što je povod činjenih mi prigovora, rekao sam ne u vidu govora, niti na javnom skupu, već u jednom užem porodičnom krugu o ručku prilikom jednog krštenja i gde sam hteo da ohrabrim ljude da izdrže, iako nam očekivana pomoć ne stiže.

Za ovo sam imao razloga. Oni su sledeći: prvo, toga jutra primljeni izvodi savezničke štampe o kampanji koja se protiv mene i nacionalnog pokreta vodi, a koje mi je stavio na raspolaganje vojni predstavnik Velike Britanije, drugo, Jugoslovenske emisije radio-Londona koje su odlučno protivne narodnom raspoloženju i njegovim težnjama; Centralnog nacionalnog komiteta, o strahovitoj gladi koja vlada u opustošenom krajevima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i među izbeglicama u Srbiji i Crnoj Gori; i najzad četvrto, neshvatljivi zahtevi da se moji izveštaji o izvršenju sabotaže, o gladi i o žrtvama 'koje podnosi naš narod, kao i o našoj akciji uopšte, potkrepljuju dokumentima.«²⁰

Mihailovićev odgovor Jovanović je dostavio britanskoj vladi.

Koristeći se Mihailovićevom verzijom, a da bi incident potpuno izgladio, Jovanović je voidio i više razgovora sa istaknutijim britanskim predstavnicima u kojima je branio svoga ministra vojske.

Još pre incidenta u Lipovu, saveznici su raspolagali sa dosta obimnim materijalom o Mihailovićevoj otvorenoj saradnji sa okupatorima, o čemu je bila obaveštena i šira saveznička javnost. Da bi opovrgao glasove o Mihailovićevoj izdaji, Slobodan Jovanović je, 25. februara 1943. godine, uputio Mihailoviću telegram u kome mu tendenciozno postavlja sledeća pitanja:

»1) Da li je Jevđević zaista prošle godine sklapao kakve sporazume sa Italijanima?

2) Da li je istina da je posle ovoga Mihailović posetio Negria, italijanskog generala?

3) Da li je tačno da se uništavaju naselja Hrvata od strane četnika Jevđevića, a pod zaštitom Italijana-«²¹ — znajući unapred kakav mu odgovor na njih Mihailović jedino sme dati.

I zaista, Mihailović mu 2. marta šalje zvaničan odgovor pun bestidnih laži, među kojima — ilustracije radi — navodimo samo sledeće:

»Niti ove, niti prošle godine, Jevđević nije sklapao sa Talijanima sporazume ma kakve vrste ...

Jevđević lično nije nikakav vojnički vođa, pa prema tome i nije mogao uništavati hrvatska naselja. Naprotiv, sva njegova nastojanja su bila da utiče na narod da se zbog zverstava ustaša, izvršenih po srpskim selima, ne sveti nad hrvatskim stanovništvom...

Do sporazumevanja i sklapanja izvesnih sporazuma dolazilo je samo između komunista i Gestapoa. Rezultat ovih sporazuma je ujedinjena njihova saradnja, koja danas besni protiv nas ... «²²

Ne zaostajući u beskrupuloznosti nimalo za svojim ministrom vojske i načelnikom štaba Vrhovne komande, Slobodan Jovanović, predsednik vlade Kraljevine Jugoslavije, prosleđuje 24. aprila 1943. godine, svojim aktom St. pov. NO. 105 ovaj Mihailovićev izveštaj britanskoj vladi i premijeru Cerčilu u nameri da što je moguće više obmane najodgovornije savezničke faktore.

Međutim, sve ovo je pokazivalo da istina o pravoj situaciji u Jugoslaviji sve više i sve šire prodire u svet i da ova prljava igra emigrantske vlade i njenog glavnog eksponenta u zemlji neće moći još dugo da traje.

Krivicu za ovaj incident sa britanskom vladom Mihailović nije tražio u svome zavereničkom i izdajničkom stavu i saradnji sa okupatorom u borbi protiv sopstvenog naroda, već je za poremećaj odnosa optuživao britansku misiju pri svom štabu, a naročito njenog šefa pukovnika Bejlja i kapetana Karla Robertsona, koji je još krajem jula 1942. godine iz savezničke komande na Srednjem isto-

feu parasitiran na Durmitor radi priključenja hritanskoj misiji pri Mihailovićevoj Vrhovnoj komandi. Pored ostalog, za Robersona je Mihailović tvrdio da je »komunista i da je njegovom zaslugom uspostavljena veza između britanske vlade i partizana.«²³

Zbog svega ovoga, između Bejlja i Mihailovića počinje sve češće da dolazi do prilično žučnih rasprava i objašnjavanja, što je sve više pogoršavalo njihove odnose. Mihailović je od tada sve članove britanske misije pri svojoj organizaciji počeo da, i kroz zvanična akta i depeše upućivane svojim komandantima, naziva »mošinovd«. (Mihailović je smatrao da je Bejh Jevrejin — nap. autora).

Sa željom da Mihailovića aktivira u barbi protiv Osovine i da utiče na njega da prekine borbu s NOP, britanska vlada, stavljajući u zaborav incident u Lipavu, upućuje preko Jovanovića 11. maja Mihailoviću »komunikaciju«, u kojoj izražava nadu da će mu moći slati i veću pomoć, ali pod uslovom da između nje i Mihailovića dođe do sporazuma.²⁴

U APSTINENCIJI

PAD VLADE SLOBODANA JOVANOVIĆA

Zaoštrenost odnosa između Mihailovića i britanske misije Vasića nisu mnogo uzbuđivali. On je znatno više bio zaokupljen problemom iznalaženja razloga krize i ostavke vlade Slobodana Jovanovića. Govoreći o tom problemu, pročitao mi je pismo koje je, povodom pada Jovanovićeve vlade, uputio Mihailoviću.

Znatno kasnije pronašao sam original tog pisma i evo šta u njemu Vasić kaže:

»Poštovani gospodine generale,

Ostavka vlade Slobodana Jovanovića dala mi je povoda da Vam pišem. Ni u jednoj prilici ranije nisam tako osećao potrebu i dužnost da Vam saopštim neke misli.

Kriza Vlade biće verovatno svršena 'kada Vi budete primili ovo pismo; ali bez obzira na njeno rešenje i ma kakvoi ono bilo, ova razmišljanja, smaram, neće za vas biti bez interesa.

Dve su pretpostavke moguće o uzrocima krize Jovanovićeve vlade. Prva je: da su izazvali oni cinični i besprimerni zahtevi našeg bezbrižnog engleskog saveznika, sa kojim site me zahtevima, koje ste s pravom nazvali učenom, upoznali prilikom našeg skorašnjeg sastanka. Ne može se ni zamisliti da bi Slobodan Jovanović ove zahteve, koji nas pouižavaju više od ispunjenja uslova austrijskog ultimatumu 1914. godine, pa 'čak i omoga što je sama Nemačka od nas tražila 1941., a koji se 'kose sa našim osnovnim zakonom, mogao da primi.

Druga je pretpostavka: da je ostavka rezultat planske i neobično dobro smišljene taktike crvenih i njihovih simpatizera, isto tako sračunata na potpomaganje tih Hrvata. Sa njima su zajedno i sve ostale podzemne i mračne sile kojima mije išlo u račun svesrdno podržavanje i najbolje razumevanje Jovanovićevo, ili našeg pokreta koji je, po njima, izraz reakcionarne struje u zemlji.

To, da je naš pokret izraz reakcionarne struje u zemlji, jeste platforma i smisao one borbe koja je protiv nas vođena sa besprimernom upornošću i kojoj je cilj svođenje značaja našeg pokreta na najmanju meru, ciničnim tvrđenjima da om kao borbena smaga ili

vnedmost postoji samo na jednoj vrlo ograničenoj teritoriji naše države, o čemu ste se uverili s druge strane.

Zato su, i ne od sikora, crveni činili sve, pa su i u tome imali uspeha, da predstave našim saveznicima i da ih čak ubede: kako se mi protivimo uspostavljanju posle rata demokratskog sistema u zemlji. Ovo nam je jasno potvrdio i Đonović (delegat emigrantske vlade na Srednjem istoku — nap. autora) u pismu od 27. II og. moleći nas da o tome energično razuverimo naše Saveznike. Ne bi smeli da se zavaravamo: da se ova fama o fašističkim tendencijama našeg pokreta, pod uticajem vešte propagnde, već dobro upila u osećanja naših Saveznika, da se ako ne i više, a ono u tome na nas sumnja.

Karakteristično je da je Kongres jugoslovenskih novinara u Londonu (a to su sve crveni ili njihovi simpatizeri), o kome smo Kongresu čuli u jednoj skorašnjoj londonskoj emisiji, otvoreno izjasnio protiv Jovanovićeve vlade, koja, po njemu, ne pruža garanciju da će buduća država zadovoljiti demokratske težnje širokih narodnih slojeva i biti uređena na demokratskoj osnovi.

Sva ova borba koja se tako vodila bila je upravo protiv nas i Slobodane Jovanovića, najveće srpske vrednosti na onoj strani, i uopšte, protiv ličnosti čije je levičarstvo nesumnjivo i dobro poznato, ah za koga se, isto tako, zna da podržava našu borbu po najboljem znanju i osećanju i da se jedini zauzima za prestiž koji smo zaslužili i koji zaslužujemo, razbijajući famu o našem fašizmu. Đonović je vrlo dobro osetio kada je rekao i preporučio: da se naročito morate starati da ne učinite ništa što bi Vam se moglo prebaciti kao izraz našeg antidemokratskog, ih kako on reče — fašističkog odnosno diktatorskog raspoloženja, i da je to od kapitalne važnosti.

Ovde se neminovno nameće pitanje kraljeve ženidbe i Vašeg stava prema njoj, i ja Vas molim, gospodine generale, da me o tome, i bez obzira što je od Vaše strane odluka već pala, ipak mirnije saslušate. Ja sam osetio da Vi, prilikom našeg skorašnjeg susreta, niste imah volje da sa mnom o ovom pitanju razgovarate, ali moram reći da se ono kobno pojavljuje baš u vezi ovog gornjeg i da je ono od neograničene važnosti za naš pokret, kao i po Vas lično, zbog opasnosti Ikoju na sebe navlačimo.

Gospodine generale, pomislite, molim Vas, kakav bih ja izgledao u svojim očima, pa i u Vašim, kad Vam ne bih rekao sve što mi na srcu leži. Vama, sa kojim sam skoro dve godine nerazdvojno delio samo patnje i neprijatnosti, odnosno nečuvane duševne muke, koje su samo nama poznate, koga sam voleo kao svoga brata i čije

me pogreške pogađaju Više nego ikog. Upitao sam se ko Vam je za ove dve godine bio odaniji od mene? U pitanju kraljeve ženidbe, mi znamo stav Jovanovićeve vlade. Taj stav je njegov stav, pre svega. Vlada je protivna kraljevom venčanju u ovo vreme »i dok se situacija u zemlji i u izgledu na dobar ishod rata ne promeni«.

Eto, u ovome se Vi otvoreno niste složili sa Vladam ni sa SI. Jovanovićem.

Kad uzrok ostavke njegove i ne bi bio iz onih dveju iznetih pretpostavki, ja sam duboko uveren da bi Slobodan Jovanović nju podneo i na ovom pitanju (kraljeve ženidbe — nap. autora). Slobodan Jovanović nikad ne bi primio istorijsku odgovornost da kao predsednik Vlade pristane na brak deteta na prestolu, u ovo vreme. U to ja ni časa ne smem da sumnjam. U tom slučaju: ko bi prouzrokovao njegovu ostavku nego- Vi, ko bi ga oborio nego Vi, onoga koga znam koliko poštujete, koji je najbolje razumevao i potpomagao Vas i naš pokret, čoveka za nas dragooena i nezamenljiva, a čije će uklanjanje imati nedoglednih, pa i fatalnih posledica na koje čovek samo sa jezum srne i da pomišlja.

U ovom pitanju vi se dobro sećate kako je tekla stvar između nas. Događalo se tako da je Izvršni odbor C. Komiteta upoznat o stvari samo forme radi, jer iako smo se složili sa odgovorom na kraljev telegram, koji je imao za cilj da stvar odloži, sledovao je raspis u jednoj imperativnoj formi.

Tako se desilo, i to ostaje istorijski fakat, da se po ovom pitanju, sudbonosnom za narod i za dinastiju, niste složili ni sa stavom i mišljenjem Slobodana Jovanovića i kraljeve vlade, kao ni Centralnog komiteta, ako izuzmemo dr MoljeVića, čoveka sa mentalitetom austrijskog roba i sa emcijama vrlo mizernim, jer teško boluje od ministarskog položaja. Sa njama zajedno Vi niste podelili istorijsku odgovornost po jednom krušnom i sudbonosnom državnom aktu, koji uveravam Vas, ni sam narod, u svojoj visokoj razboritosti, u duši ne odobrava i ikako ste Vi mogli imati drugi utisak. Istorija je, uostalom, i suviše poštena, a da bi joj ovo moglo da promakne.

U čisto vojničkim stvarima Vi ste jedini i to je meni razumljivo. U pogledu vojničkih stvari meni je potpuno shvatljivo da ste ih Vi vodili sami, pošto pored sete niste imali dorasle pomagače u vojnicima i sposobne saradnike, koji bi Vaše planove znali da sprovode. Ja ovde izuzimam odlične komandante kao što su: Bačević, Pavle i Lukačević, i naročito mislim na poslednju zimošnju ovogodišnju akciju i na one Vaše vojne saradnike u samoj Vrhovnoj komandi.

Ja ću ovo svoje, mišljenje, u svoje vreme, potkrepiti činjenicama, jer sve one događaje i ono što se zbivalo ja nisam prespavao, već sam budno pratio i sa puno pažnje pomagao.

Samo tako moglo se desiti da, pored još nekih uzroka, Vrhovnu komandu u tim akcijama tuče kapetan Arsa Jovanović i student Peko Dapčević.

Ah, ako ste bih u položaju da vojničkim stvarima rukovode potpuno samostalno, jednu čistu političku stvar smatram da ste trebali voditi u saglasnosti sa Vladom i Centralnim nacionalnim komitetom, te da, ne čineći ništa na svoju ruku, ne pružite neprijateljima baš ono što su oni sa toliko zluрадosti očekivah, da bi nam što više naškodili.

Gospodine generale, smatrao sam za dužnost jednog od Vaših najstarijih i najbližih saradnika da Vam na sve ovo ukažem, utoliko pre što sam duboko uveren u ono što sam rekao Donoviću, u telegramu, a to je: da ne poznajem čoveka koji ima više odvratnosti prema diktatorskom načinu upravljanja od Vas.

Uveren sam da ćete me razumeti, jer sam Vas upoznao za vreme najsvirepijih iskušenja kada ste se umeli snalaziti i vladati sobom, jer sam Vam ovo rekao iz čistog srca ti svog bogatog iskustva, kao što sam i do sada govorio i radio u ponositoj skromnosti, da bi uspela naša borba, da biste uspeh Vi, kome niko od mene ne može biti veći prijatelj, naša sveta stvar, san naš i naš idol za čije ću ostvarenje raditi do poslednjeg daha. Poštujte Vas, Vaš odani Vasić.«¹

Pad Slobodana Jovanovića, za koga je, jioš nakon 1930. godine, vezao svoju političku karijeru, Vasić je doživio i kao svoj sopstveni pad. Njegovi planovi da Ravnogorski pokret realizuje ciljeve velikosrpske politike, koje je 1937. — 1941. godine zacrtao Srpski kulturni klub, ostaće samo neostvarene želje.

*

* *

Događaji oko ženidbe kralja Petra drugog, koju Vasić, u pismu upućenom Mihailoviću, navodi kao jedan od razloga krize emigrantske vlade sa Slobodanom Jovanovićem na čelu, i Mihailovićevog stava prema kraljevoj ženidbi, sa kojim se Vasić nije složio, tekli su u zemlji ovako:

Po prijemu obaveštenja od emigrantske vlade o 'kraljevoj veridbi i namerama da se oženi, Mihailović je uputio pismo lično kralju Petru u kome mu, pored ostalog piše:

»Zahvalan sam Vašem Veličanstvu što se, povodom svoje tako sudbonosne odluke, obratio meni za moje mišljenje zato što sem u neposrednom dodiru sa narodom.

Ja pire svega, molim Vaše Veličanstvo da veruje izrazima moje iskrene radosti povodom Vaše veridbe sa nj. kr. visočanstvom princezom Aleksandrom... i da zajedno sa nj. kr. v. princezom Aleksandrom primite moje srdačne čestitke.

Sto se tiče samog venčanja, koje iz sasvim opravdanih razloga i samo Vaše Veličanstvo želi da bude skromno i bez ceremonija, mišljenja sam: da ono ne bi trebalo da se obavi sve dok narod, koji ga za sada ne očekuje, ne bude od mene za to pripremljen te da bi ga prihvatio kako sa razumevanjem tako i sa oduševljenjem. Ove pripreme nameran sam izvršiti preko svojih komandanata, koji će imati zadatak da narod uvere o korisnosti koraka koji Vaše Veličanstvo preduzima i za njihovo dobro. Za ovo mi je potrebno odobrenje Vašeg Veličanstva, posle čega ću odmah izdati potrebna uputstva za celu teritoriju ... »²

U pismu nije bilo ni jedne jedine reči o stavu Centralnog nacionalnog komiteta, što je Vasića izuzetno iritiralo. Ah bez obzira na Vasićeve primedbe i neslaganja, Mihailović je, posle obećanja datih kralju Petru, a po njegovom odobrenju, krenuo u akciju i polovinom juna 1943. godine, uputio potčfncjenim komandantima »na ličnost«, »svečanu depešu« u kojoj pored ostalog kaže:

»Nj. V. kralj Petar drugi nameran je da se u zemlju vrati sa kraljicom. Njegova je izabranica princeza Aleksandra, kći Grčkog kralja ratnog druga našeg blaženopočivšeg kralja Aleksandra prvog. Sa ovim izborom su se saglasili Nj. V. kraljica Marija mati kraljeva, Grčki (kralj, mati princeze Aleksandre, Nj. V. kralj Vehke Britanije, koji je kršteni kum našeg kralja. Sa obzirom da su se saglasili naš predsednik vlade u Londonu i g. Čerčil predsednik Britanske vlade.

Sa ovim izborom učvršćuju se prijateljske i savezničke veze između nas i Grčke sa kojom smo sklopili zajednicu koja treba da se proširi u zajednicu svih balkanskih naroda pod nazivom Balkanska unija, koja će jedino garantovati trajni mir na Balkanu protiv svakog napadača, jer će predstavljati ozbiljnu snagu udruženih balkanskih naroda... Ah Nj. V. kralj venčanje bi obavio tek onda kada ceo naš narod bude dao svoj blagoslov...

Nj. V. kralj obratio se narodu preko mene... da narod preko mene uputi mu svoj blagoslov za venčanje koje će se obaviti skromno i bez ceremonijala...

Svečanu depešu ne objavlјivati dok se uputstvo ne dobije.»³

A, uputstvo za sprovođenje »svečane depeše« glasi:

»Svečanu depešu saopštiti narodu preko viđenih ljudi iz svih krajeva sa Vaše teritorije. Najpre izvršiti skup viđenih ljudi po srezovima i preko komandanata brigade i nižih starešina upoznati sve ljude sa depešom, i od njih dobiti pristanak i blagoslov. Viđeni ljudi će svaki u svom kraju na taj način konferencijama obavestiti narod o ovome u čemu će ih pomagati sve starešiime zaključno sa komandirima četa. Kazati narodu da je ovo velika korist za narod i dinastiju, jer učvršćujemo savez sa Grčkom a isto tako da se sa ovom odlukom slaže i kralj Velike Britanije, naš predsednik vlade i g. Ceraí.

Nama je potreban kralj domaćin koji ima svoju kuću i porodicu te će ovo zapušiti usta svakome koji se danas bori protivu ovoga govorima, neprijateljska propaganda: nemačka, italijanska, ustaška i komunistička. Utoliko je veći dobitak stvarnoj koristi za narod i državu, da nam je jasno Nj. V. 'kralj Petar drugi traži blagoslov od naroda. Radi toga ćete svečanu depešu umnožiti u potreban broj i u produžetku iste neka narod na taj način svojim potpisom potvrdi dati blagoslov.

Najpametnije sve dokumente prikupiti i zakopati na sigurnom rnestu, jer ne sme ni jedan od ovih dokumenata pasti neprijatelju u ruke ... Potpise prikupiti od punoletnih građana koji su u našim redovima... ceo rad po ovom izvršiti u najvećoj tajnosti.»⁴

O odgovorima koji su stigli od komandanata korpusa i Mihailovićevih ličnih obaveštajnih organa Mihailović je vodio specijalnu zabelešku. Iz nje se vidi da je većina odobravala veridbu, ali je postavljala zahtev da se čin venčanja obavi »posle rata u oslobođenoj zemlji.«

U svoju zabelešku Mihailović je uneo i sadržaj izveštaja koga je primio od svog ličnog obaveštajnog organa inženjera Petra Milićevića koji je imao nadimke »Ante« i »Lorenc«. U zabelešci piše:

»Od raznih korporacija prikupio sam sledeće:

a) Predstavnik pravoslavne crkve usmeno saopštio: »Sto se tiče momenta venčanja o tome treba da odluče oni u Londonu kojima su bolje poznati politički motivi toga svečanog čina zbog kojih im nije moguće odložiti venčanje do dolaska Nj. V. kralja u zemlju.

b) Predstavnici Saveza sokola kraljevine Jugoslavije dali su aledeći tekst svoga blagoslova »... primio sa radošću tu odluku u uverenju da će se oni — u koliko naročiti državni interesi ne budu

drukčije zahtevaii — priveisiti u delo onda kada će ceo naš narod, oslobođen sadašnjih svojih teškoća, stradanja, patnji i nevolja, moći punim srcem da učestvuje ovom radosnom (događaju svoga kralja i kraljevskog doma... A da li će narod danas moći doneti tu radost kada je stotine hiljada domova u crno zavijeno ili opustelo, a što je preostalo potuče se od nemila do nedraga, kada su stotine hiljada njegovih sinova u zarobljeništvu ili po raznim logorima i kada se posvedneveno uništavaju stotine i hiljade života te povećavaju ogromni broj do sada prinetih žrtava; Da li će moći shvatiti sam taj čin u sadašnjem vremenu i ovakvim po narod strašnim prilikama?»⁵

»Političke grupe: Radikali (Ace Stanojevića), samostalni demokrati, socijalisti i dehmčno demokrati, izvestan deo demokrata kategorički je stao na stanovište, ne protiv izabranice, već protiv momenta obavljanja čina venčanja u sadašnjim prilikama gotovo iz istog razloga kao i Savez sokola, to je istakao u svome komentaru.

Preko svojih predstavnika dali su pismeni blagoslov koji glasi: »Ženidba kralja je uvek jedan politički akt. Ona je to naročito danas kada se kralj nalazi u inostranstvu, van svoje zemlje, u ratno doba, pre obnove svih organa države i pre oslobođenja državne teritorije. Za kralja i kraljevu kuću i državu bilo bi udobnije da se ovaj svečani čin obavi u obnovljenoj zemlji...

Kolo srpskih sestara »... da bi još veće bilo zadovoljstvo ako bi se imalo omogućiti da se venčanje odloži do povratka u otadžbinu Nj. V kralja i njegove izabranice.«⁶

Karakterističan je i telegram majora Vehmiira Piletića, komandanta Krajinskog korpusa, upućenog Mihailoviću 15. juna 1943. godine iz koga se takođe vidi kakvo je raspoloženje pojedinih četničkih komandanata i naroda bilo prema kraljevoj ženidbi. U telegramu Piletić kaže:

»Lično sam se obradovao izabranicom Nj. V. kralja i uveren sam da se radi u prvom redu za dobro našeg naroda. Verujem da bi se venčanje sada prihvatilo sa razumevanjem, ali i sa diskrecijom na štetu dinastije pod naprimer, i komunističkom propagandom. Objašnjavanje veridbe sada, a odlaganje venčanja u oslobođenoj otadžbini narod bi jednodušno odobrio. Korisno bi bilo za narod i dinastiju da Nj. V. kralj pređe i pred kraj dođe u šumu i bude sa Vama.«⁷

Na ovaj telegram, Mihailović je, 19. juna, odgovorio Piletiću:

»Vaša depeša... jako me je iznenadila i začudila. Postupite tačno po datim uputstvima za sprovođenje rada po svečanoj depeši.«⁸

Očigledno, ogromna većina konsultovanih, kao u ostalom i Centralni nacionalni komitet, a posebno Dragiša Vasić, izjašnjavali su se protiv kraljeve ženidbe dok traje rat. Ali Mihailović se na sve ovo nije osvrtao, nego je nekoliko meseci kasnije obavestio kralja i emigrantsku vladu Božidara Purića da on, njegovi ipotčinjeni komandanti i narod daju svoj »blagoslov« za obavljanje čina venčanja. Najzad 20. marta 1944. godine, kralj Petar drugi se venčao u Londonu.

Tako je završena još jedna od mnogobrojnih Mihailovićevih obmana srpskog naroda i svojih najbližih saradnika, kako među londonskom emigracijom tako i onih u zemlji, među koje su bez sumnje spadali Slobodan Jovanović i Dragiša Vasić, nekadašnji republikanac, a zatim štićenik krune.

Sadiržina Vasićevog pisma upućenog Mihailoviću povodom pada vlade Slobodane Jovanovića, a naročito Vasićeve aluzije na Dražin diktatorski stav i njegovu političku nesposobnost, znatno su doprineli daljem zaoštavanju njihovih međusobnih odnosa. Zbog toga je Vasić bio prinuđen da svoje dotadašnje mesto u četničkom pokretu definitivno ustupi Stevanu Moljeviću. Od jula 1943. godine pa sve do četničkog kongresa u selu Ba, Moljević je bio jedina politička ličnost uz Mihailovića i »značio je isto što i politička koncepcija i politička akcija Draže Mihailovića. On je bio misao i agens...«⁹

Krajem juna Vasić je napustio Vrhovnu komandu, i sve do Kongresa u selu Ba, s Mihailovićem je održavao samo pismenu i radio-vezu.

„LEVICARSTVO" SLOBODANA JOVANOVIĆA I KRAH VELIKOSRPSKE POLITIKE

O »levičarstvu« Slobodana Jovanovića, koje Vasić pominje u pismu Draži Mihailoviću, povodom pada emigrantske vlade kojoj je on bio na čelu, i pravim uzrocima njenog pada, mogla bi se napisati posebna, ne mala knjiga. Međutim, mi ćemo se ovde osvrnuti samo na neke karakteristične momente iz njegove obimne biografije.

Posle završenog Pravnog fakulteta u Ženevi, Slobodan Jovanović je svoju karijeru započeo 1890. godine u diplomatskoj službi, kao činovnik Ministarstva spoljnih poslova 'kraljevine Srbije. Na ovoj dužnosti, sve do 1887. godine, radio je na organizaciji političko-propagandnih akcija u Makedoniji. A zatim je prešao na Veliku školu, kasnije na Pravni fakultet u Beogradu na kome je bio profesor sve do penzionisanja 24. jula 1940. godine.

Za dopisnog člana Srpske akademije nauka izabran je 1905. godine, a tri godine kasnije, postaje i njen redovni član. Kasnije, Jovanović je bio i rektor Beogradskog univerziteta i predsednik Srpske akademije nauka.

Kao protivnik vladajuće Radikalne stranke, Jovanović nije imao, pre prvog svetskog rata, neke značajnije političke funkcije, niti je obnavljao svoje ranije diplomatske akcije. Neposredno pred prvi svetski rat, on se uključuje u grupu naučnika i publicista čiji je zadatak, 1914. godine, bio da putem publikacija namenjenih međunarodnoj javnosti objašnjavaju i propagiraju ratne ciljeve Srbije. U toku prvog svetskog rata Jovanović je bio na službi u Pa-esbirou Vrhovne komande u Solunu, a zatim od 1917. godine u Ministarstvu spoljnih poslova na Krfu.

Sećajući se Slobodana Jovanovića iz toga vremena, Branko Lazarević je, povodom sedamdeset godina od njegovog rođenja napisao, za »Letopis Matice Srpske«, članak pod naslovom »lik Slobodana Jovanovića«, koji je objavljen u broju mart-april 1940. godine. U članku Lazarević, pored ostalog piše:

»Bezbroj je likova u ličnosti g. Slobodana Jovanovića... skoro dvadeset i pet godina bližeg poznanstva... U njegovu ličnost se

ulazi kao u galeriju portreta. . . g. Slobodan Jovanović je sa Petrom Petar, sa Markom Marko... Sa desnim ramenom na niže od levog, sa desnom nogom koja se neprimetno izbacuje na desno, prilično lakog ali uvek zaljuljanog hoda...

Na Krfu. Saznam da tog i tog dana g. Jovanović treba da stigne iz Soluna, »na rad« uz Ministarstvo spoljnih 'poslova. Kako sam bio šef Presbiroa, i g. Jovanović treba da dođe iz Presbiroa Vrhovne komande, smatrao sam da je moja nadležnost da upitam g. Pašića gde će biti postavljen. »Našao sam mu sobu za rad«, odgovori mi. »Pa, u čemu je stvar?« — »Nije tamo za njega«. »Zavereničko pitanje« je bilo u jeku, sudilo se po pitanju »Soluskog procesa«, a g. Jovanović je, kako mi reče jedan član vlade, »voleo da zabode nos u sve to«. I, eto ga jednoga dana na pristaništu u Krfu. Neko sivo odelo, »mašna«, nakrivljena na levo, skroman, tih, miran. Kako mu rekoh da mi je g. Pašić rekao da mu je »nađena soba za rad«, prsnu u jedan dobar smeh i, u još veći, kad mu ukazali na putu za hotel »Angleter«, kako se neki njegovi poznanici razbežaše kad ga ugledaše.

Za vreme te njegove »internacije« stanovali smo zajedno. Tu sam, prvi put, osetio koliko je to jedan, tako da kažem, renesansni duh. Njegovo interesovanje je neverovatno velikih razmera. Nisam mogao, uopšte, da vidim da li što postoji što ga svestrano ne zanima. U svemu je na jedan čudan način prisustvovao. Iz očiju mu uvek bije da je potpuno u društvu i predmetu u kojima je i da potpuno nije. Ono što je stalno kroz sve prolazilo to su osmeh i smeh, primedba i »dodatak«. Sve to sa njegovim interesantnim glasom. To je jedan, donekle, piskav 'glas; kao onaj koji je zabeležen kod Platona i Bizmarka. U osmehu naročito kada je nešto podzriv, ima nešto lake ironije, za koje vreme mu se usne zaokrugle, obrazi приметно izdižu, a oči malo pritvore. Onda padne, »primedba« ... imao je »duboko zamišljene oči, plave i poštene... I njegov »fizis« je čisto duhovan ...

Kod većine se najviše vidi struktura. Kod njega se ona malo vidi. To dolazi mnogo i od njegovih boja: plavih, bledih, sivih. Uz to, na celom telu dominira glava i, na njoj, čelo. Lice, na niže, sve je uže, i završava se sa zašiljenom bradom. Ta obrnuta piramida, i, uz to, boje, daju vrlo spiritualan izgled njegovom liku. Taj lik je skoro providan, eterast, fluidan ...

On može u sve da se premetne, i u svakoj koži da se nađe, privremeno, kao u svojoj. Kažem privremeno, jer on se dajući i po-

zajmljiujući iz svoga duha ono što mu je potrebno za duh koji »obrađuje«, ponovo vraća svome domu...

G. Jovanović se »ne može« staviti ni u koju školu. On ih je sve posećivao, ali se ni u jednu nije upisao... To je, rekao- bih, njegova glavna osobina. Ako bi se tražila dominantna u njemu, to bi bila dominantna...

G. Slobodama Jovanovića teško je saznati. Taman mislite da ste mu uhvatili ovu ili onu osobinu, on se izmigolji i, kao riba, bućne u vodu. I lov počinje ponovo. To je predeo koji se svaki čas manja. Naći ga kroz njegove posrednike, kroz njegova dela, uzaludan je posao. Otkrivati ga, tamo i amo, kroz mnogobrojne ličnosti koje je obrađivao i, kad mislite da se sakrio iza onog ili ovog džbuna ove ili ome ličnosti, on je već iza mekog sasvim udaljenog i tu čuč i smaje se. Lov morate da napustite ili da pucate na neki tobožnji cilj.«¹

Montirani »Solunski proces« 1917. godine, i ubistvo Dragutina Dimitrijevića — »ApiSa« i njegovih saradnika još više je učvrstilo u Jovanoviću mržnju prema Radikalnoj stranci, ubeđen da je ona glavni inicijator i organizator ovog »zločina«, koji je na njoj i Aleksandru Karađorđeviću ostavio tanku i sramnu neizbrisivu mrlju. Međutim, za razliku od emotivnog Vasića, on svoj stav nije javno ispoljavao. Naprotiv, držeći se po strani svake politike i ne pripadajući ni jednoj političkoj stranci, Jovanović se trudio da, po svaku cenu zadrži svoju prividnu političku neutralnost i da sa svima održava korektne odnose.

Ovakvim svojim stavom, Jovanović je, još u toku rata, stekao poverenje vladajućih vrhova, i po njegovom završetku bio određen za predsednika Međunarodno-pravne sekcije u delegaciji Srbije na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. — 1920. godine, koju je predvodio Nikola Pašić.

Kao jedan od osnivača »Srpskog književnog glasnika«, Jovanović je 1920. do 1921. godine, bio i jedan od njegovih urednika. Od tada datira i sve bliže prijateljstvo između njega i Dragiše Vasića. To prijateljstvo se kasnije sve intenzivnije razvija, naročito posle objavljivanja Vasićeve knjige »Utuljena kandila« 1922. godine, za koju je Jovanović napisao predgovor.

Međutim, Jovanović se i dalje ne odriče svoga »neutralnog« političkog stava koji mu je omogućio da bude prihvaćen za istaknutog predstavnika opštih »nacionalnih« interesa i širokih »nepristrasnih« pogleda, lišenih raznih stranačkih uskogrudosti. Tako je, najzad, počela da se stvara neka vrsta mita o Slobodanu Jovano-

viću. Ali u krilu progresivnog društvenog mišljenja bilo je i jasnijih i realnijih viđenja Jovanovića i njegovih dela.

Tako Velibor Gligorić, u člancima »Lica i maske«, 1927. godine, osvrćući se na Slobodana Jovanovića i njegova dela, pored ostalog piše:

»Slobodan Jovanović ima fini talenat pasca komedija i za to što je kozarski duh, privlačljiv anegdotama, ličnosti, on uvek uzdržava jednu naklonost za ismejavanjem i izrugivanjem. Slobodan Jovanović nije onaj naučnički duh 'koji Shvata događaje u prošlosti kao iskustva i koji od tih iskustava stvara moralne, socijalne i filozofske principe. Slobodan Jovanović ne roni u prošlost radi sistema već najviše radi hvatanja enterijera znamenitih ljudi i događaja radi kombinacija političkih intriga, radi što obilnijeg stvaranja tekućeg života od prošlosti čime se ne mogu uvrediti poznanici niti upasti u opasne polemike. Slobodan Jovanović je iz kuće koja je imala političku ulogu u prošlosti. Ta 'kuća ima svoje razgranate veze, svoju fizionomiju, svoje principe. Jovanović gleda političku istoriju kroz prozore od te kuće, iza zavesa, očima zadovoljnim kad ugledaju nešto od 'čega će se napraviti fina, Skrivena aluzija. Porodične grobnice imaju veliki uticaj na rad naših javnih radnika. Uvek se neki zavet ili amanet vidi, u daljini, kroz pero našeg intelektualca ili ako ne to onda kult ikakvog pretka koji je zadužio svojim delima zemlju.«²

Pet godina kasnije, 1932. godine, Gligorić u članku objavljenom u knjizi »Oni koji odlaze«, o Slobodanu Jovanoviću, pored ostalog, piše i sledeće:

»Slobodan Jovanović pripada inteligenciji domaćina u našim varošima, onom redu građanskih intelektualaca koji nemaju da se bore za dan i komad, čvrsto su utemeljeni u građanske tradicije i prema aktivnosti svoga doba imaju kriterijum rentijera, nezavisnost i slobodoumnost baziranu na privatnoj svojini. Taj red intelektualaca ima svoj moral i svoje skrupule. Sa privatne svojine kao sa nekog utvrđenja, čija se sudbina ne sme predavati nikakvoj avanturi, utvrđenja koja je i zaseban kontinent na kome se razvija sloboda ličnosti sa svetim egoizmom, posrnatraju mrgodno i zlovoljno »krize« čovečanstva. Na tome kontinentu razvija se pacifizam uz slobodnu misao i lepu umetnost...

Njegova politička istorija je istorija ličnosti, istorija dvora Obrenovića (u osnovi dramska i komediografska), vođa i osnivača političkih stanaka, sa državno 'pravnim objašnjenjem embriona jedne države koja se razvijala iz turskog vazalstva. Sudbonosna pitanja

te istorije u Jovanovićevom osvetlenju bila su uvek dinastična i politički melodramska, nikad socijalno ekonomska. Ceo srpski XIX vek posle ustanka prikazao se kao igra dvorskih kamarila sa kraljevskim glavama i lična borba 'kraljeva sa narodnim vodama. Političku istoriju ovog veka pisao je intelektualac konzervativac, više literat nego naučnik, koji je sve političke pojave posmatrao kao sukobe ličnih i porodičnih odnosa, dinastiju portretirao kao središte svega državnog i društvenog života, a narodne vođe potajno potcenjivao.«³

*
* *

Odeljenje za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije 15. je januara 1937. godine rešenjem (broj I 225) kojim »izjavljuje da nema razloga za zabranu« Udruženja pod nazivom Srpski kulturni klub. Ovim je aktom, dakle, odobren rad institucije koja će za kratko vreme svoga postojanja, do rata, ostaviti znatnog, žalosnog traga u srpskoj kulturi i istoriji.

Dve godine kasnije »Srpski glas«, povodom sedamdeset godina od rođenja Slobodane Jovanovića objavio da je Jovanović »smislio ... glavnu ideju pokreta, na čijem se čelu nalazi kao stvarni i duhovni vođa

Na početku rada SKK, februara 1937. godine Jovanović je izabran za njegovog predsednika.

Time je Slobodan Jovanović počeo da se oslobađa svoje prividno neutralne političke ljuštore i da se, za kratko vreme, prikaže u svojoj pravoj velikosrpskoj nacionalističkoj i hegemonističkoj boji.

Potpredsednici su bili Dragiša Vasić, književnik, i Nikola Stojanović, advokat.

Osnivači Kluba nisu bili samo — kako bi ime Kluba nagoveštavalo — ljudi iz kulture. Bilo je tu i trgovaca, bankara, vojnih lica, visokih državnih činovnika.

Mada se dubljom analizom zvaničnog pravilnika SKK moglo zaključiti da se (kroz njega provlači velikosrpska nacionalistička intencija »okupljanja Srba«, ipak je taj pravilnik bio sušta suprotnost programu, akcijama i ciljevima koje je u praksi SKK sprovodio. Očigledno, pravilnik je bio samo maska iza koje se krila najekstremnija grupa velikosrpske buržoazije okupljene u SKK. Nepunu godinu dana od njegovog osnivanja ovo je bilo i obelodanjeno. Dnevni list »Vreme« je, 15. novembra 1937. godine, obaveštavajući

O otvaranju prostorija SKK u palati Izvozne banke na Terazijama, pored ostalog, objavio i govor predsednika SKK Nikole Stojanovića, koji je rekao:

»Srbi sačinjavaju polovinu stanovnika Jugoslavije i nastanjavaju najjuglednije jugoslovenske oblasti, od Timoka i Vardara do Jadranskog mora. Oni imaju državotvornu tendenciju i vojničke ambicije, a praktično su najistrajniji. Mi nalazimo da je dužnost svakog Jugoslovena da pomogne da se dobre srpske osobine razviju do krajnje granice mogućnosti, jer svesno i jako srpstvo predstavlja najsigurniju odbranu Jugoslavije (podvukli autori). Mi smo uvereni da ni Hrvati, ni Slovenci neće zaostati.

Ovo jačanje srpstva biće omogućeno samo jednom kulturnom akcijom većih razmera, osnovanom na starim srpskim tradicijama, jer širokogrudne narodne mase, koje su svagda nosioci države, mogu relativno primati samo one kulturne tekovine koje budu naklemljene na njihove stare, dobre tradicije.

Vrhovno vodstvo nacije treba da vodi brigu o jedinstvu, o koordiniranju pojedinih akcija. Ono treba da stoji uvek Visoko i da gleda široko. Jugoslovenstvo ima svojih i mnogobrojnih neprijatelja i za borbu protiv protivnika potrebno je da se sve nacionalne snage udruže i da se ta borba vodi u ime jugoslavenstva. Glavno je da rezultat za jugoslavensku državu bude povoljan. Svi smo mi saglasni da Jugoslavija kao nacionalna država treba da ima svoju nacionalnu dušu. Naše je gledište da je najsigurniji put, ka velikoj budućnosti Jugoslavije da u ovom pravcu negujemo i usavršavamo nacionalnu misao.«⁵

Karakteristično je da se u Stojanovićevom izlaganju javlja teza »o jakom srpstvu kao najsigurnijoj odbrani Jugoslavije«. Ta će teza postati jedna od ključnih »ideoloških« premisa u delovanju Srpskog kulturnog kluba. U sažetoj formuli »Jako srpstvo — jaka Jugoslavija« ona će biti istaknuta u zaglavlju lista »Srpski glas« koji će SKK pokrenuti 1939. godine, kao i u zaglavlju »Nove Srbadije«, časopisa koji 1940. izlazi kao organ podmlatka SKK.

Većina članaka, naročito uvodnih u oba ova glasila bila su otvorena na liniji velikosrpskog nacionalizma i hegemonizma, dakle politike koju je zastupao i zagovarao SKK. Ovo naročito dolazi do izražaja posle sklapanja srpsko-hrvatskog sporazuma (Cvetković-Maček), 1939. godine, i obrazovanja banovine Hrvatske. Osvrćući se na ovaj sporazum, Slobodan Jovanović je u članku »Jugoslovenstvo danas«, objavljenom u »Srpskom glasu«, 4. januara 1940. godine, pored ostalog, pisao:

»Ja imam jedan savet koji mislim da mogu kao Srbin da dam Srbima. Mi Srbi treba da razumemo da pred nama stoji dvojak zadatak. Imamo pravo da branimo srpstvo. Kad se obeležava hrvatsko-etnička celina, onda se neminovno mora obeležiti i srpska etnička celina...«®

Ovim je Slobodan Jovanović otpočeo svoju akciju oko stvaranja srpske banovine. Ubrzo, ova ideja je naišla na odobravanje i podršku i ostalih krugova i pojedinaca koji su bili zaokupljeni idejom velikosrpstva, od kojih su neki sedeli i u redovima vlade Dragiše Cvetkovića. Tako je, polovinom 1940. godine, počeo da se uz asistenciju Slobodana Jovanovića, priprema nacrt uredbe o reorganizaciji kraljevine Jugoslavije, a koji je, pored ostalog, predviđao i sledeće:

»... 1. Obrazovanje Srpske zemlje

Clan 1.

Banovine Vrbaška, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska spajaju se u jedno pod zajedničkim imenom Srpske zemlje, čije je sedište u Skoplju.

Dosadašnje banovine pretvaraju se u oblasti, zadržavajući svoje nazive i svoja sedišta.

II. Prenošnje nadležnosti na Srpske zemlje

Clan 2.

U nadležnost Srpske zemlje prenose se poslovi: poljoprivrede, trgovine, industrije, šuma, rudnika, građevina, socijalne politike i narodnog zdravlja, fizičkog vaspitanja, pravde, prosvete i unutrašnje uprave.

Svi ostali poslovi ostaju u nadležnosti organa državnih vlasti na celoj državnoj teritoriji.

Isto tako ostaju u nadležnosti državnih organa i poslovi, koji su osobitog značaja po opšte interese države ...

Clan 3.

Srpskim zemljama da bi mogle uspešno svršavati poslove svoje nadležnosti, ima se obezbediti potrebna finansijska samostalnost. Ona se sastoji u samostalnom prikupljanju određenih prihoda i izvršenju rashoda predviđenih budžetom Srpske zemlje.

Koji će izvori, oblici i vrste prihoda pripasti u nadležnost Srpske zemlje odrediće se posebnom uredbom.

Isto tako posebnim uredbama rešiće se i pitanje pripadnosti i podele državnih fondova, imovine i sudova.

Sa prenosom poslova iz nadležnosti države u nadležnost Srpske zemlje preneće se u njihovu nadležnost odgovarajući krediti predviđeni u državnom budžetu za 1940/41. godinu. Za izvršenje ovako prenetih kredita pripada Zemaljskom savetu potpuno naredbodavno pravo.

Ukoliko predviđeni krediti u državnom budžetu za 1940/41. za Srpske zemlje ne budu dovoljni, odobravaće se naknadni 'krediti.

Član 4.

Zakonodavnu vlast u stvarima iz nadležnosti Srpske zemlje vrše Kralj i Sabor zajednički.

Upravnu vlast u stvarima iz nadležnosti Srpske zemlje vrši Kralj, preko Zemaljskog saveta.

Sudsku vlast Srpske zemlje vrše sudovi. Njihove presude i rešenja izriču se i izvršuju u ime Kraljevo na osnovu zakona .. „⁷

Usled napada sila osovine na kraljevinu Jugoslaviju, 6. aprila 1941. godine, do pokušaja stvaranja Srpske banovine nije došlo, ali ovu koncepciju Slobodan Jovanović je uporno zastupao i kao predsednik emigrantske vlade.

Evo i dva svedočanstva o razgovorima sa Slobodanom Jovanovićem u to vreme.

Prvo je napisao vajar Ivan Meštrović u svojim memoarima »Uspomene na političke ljude i događaje«, u 'kojima o susretu i razgovoru sa Jovanovićem piše:

»Nekoliko dana poslije sporazuma Cvetković-Maček bili smo **dr Curč** i ja u Beogradu, piše Meštrović. Večerah smo kod »Srpskog kralja«. Poslije večere pozvao nas je dr. Bogdan Popović u **drugi** dio dvorane, gdje su **imali** svoj stol akademci, koji su se svaki Ijedan tamo sastajali na **večeru** i na razgovor.

Prisutni su bili: profesor Slobodan Jovanović, Bogdan Popović, Guta Protić, Miša Trifunović i dr. Nikola Stojanović, koji je prisustvovao u svojstvu tajnika novoosnovanog Srpskog kluba, kojem je Slobodan Jovanović bio predsjednik.

Sa Slobodanom Jovanovićem sam se dobro poznavao i bih smo u dobrim odnosima. Izgledalo je, kao da je on sklon da se hrvatsko-srpski odnosi poprave. Svakog je ljeta dolazio na ljetovanje na Hvar, pa smo se viđah u Splitu. Čim smo sjuh, obratio se g. Slobodan Jovanović meni, sa svojim glasom evnuha, te rekao prilično oštro:

— Dokle ćete vi Hrvati u Zagrebu ubijati Srbe?

Ja sam ga začuđeno pogledao i smješkajući se uzvratio:

— Dosad nam je bilo poznato, da se ubijalo samo Hrvate, čika Slobodane, a ja mislim, da se ne bi smjelo ubijati ni jedne ni druge (...).

— Vi se stvarno uzbuđujete zbog jednog neznatnog, iako žalosnog, događaja, a zajedno ste s nama željeli da dođe do sporazuma — obratio se dr. Ćurčin Slobodanu.

— Jesam, razumije se, ali ne do ovakvog. Sporazum ... potpisao ga jedan Ciganin... vidjet ćemo to ... Taj i takav sporazum ne obavezuje Srbe — uzvratio je Slobodan.

— Ja sam uvijek govorio da je stvaranje neke države zajedno s Hrvatima nemoguća besmislica. Trebali smo uzeti i prisajediniti prečanske srpske pokrajine, a Hrvate pustiti neka tamo, na svome, rade, što ih je i volja, i neka se pripajaju kako znadu. Toga sam mišljenja i danas i tako će konačno i svršiti — upao je u razgovor gospodin Protić vrlo autoritativno.

Na to je nastao tajac koji je davao utisak odobravanja.

— Pocijepani srno, pocijepani — nastavio je Cika Slobodan — pocijepani vjerom i pogledima. To se ima da zahvali prošlosti njih tamo prijeko, te jednoj i drugoj crkvi, poglavito katoličkoj, kojoj je i glava u tuđini. Otuda svađa i nesnošljivost — reći će Slobodan.

— To je samo djelomično istina, Cika Slobodane. Živjeli smo mi prijeko i prije izmiješani, ali se nismo svađali oko vjere, barem se nisu svađali katolici i pravoslavni. Ženili smo se među se i kumovali jedni drugima i gotovo se nije ni znalo tko je što, ni po govoru, a ni inače, ako nekoga nisi izričito pitao tko je. A i onda je jednom, ili drugom bio sinonim: Bunjevac ili Rkać. A otad se ujedinismo i nastupi ovo vaše državnostvorstvo i »narodno jedinstvo«, poče se narod razjedimjavati, razlike, gdje ih je bilo, produbljavati, a gdje ih nije bilo, stvarati. Na primjer, u mom kraju ni po govoru, a ni inače, nisi mogao razlikovati seljake, niti si znao, dok ti nije rekao, tko je Bunjevac, a tko Rkać. Tko je bolje bio upućen, mogao je ustanoviti da pravoslavci govore ijekavski, a katolici ikavski. Sad, međutim, djeca u školi moraju izgovarati ekavski, jer je to »pravilno srpski«, a sinonim konfesije je Srbin, ili srpske vjere.

— Ne može, valjda, narodna država ostaviti seljaka u neznanju, da ne zna ni što je, kao što je to prije bio slučaj kod vas tamo — uzvрати mi Slobodan. — Pa i tu su uglavnom popovi smetnja, a poglavito je na njima krivnja za šovinizam.

— Samo djelomično, gospodine Slobodane. A kad me tjerate, ja ću vam reći gdje je, uglavnom, intelektualna krivnja i gdje je rasadnik šovinizma: u vašoj Akademiji »s čistom naukom«. Vaši aka-

demici pišu, a vi to šampate, kako je Hrvate, ukoliko ih ima u Bosni i Hercegovini, »Importirala Austrija«. I vi biste htjeli, da to naša djeca prime i vjeruju u povijest kao istinitu, i da to rade, uza sve grobove svojih pradjedova, koji datiraju davno prije nego je tamo doprlo pravoslavno pučanstvo. Dakle, vi intelektualci i vaša Akademija nauka glavni ste rasadnici šovinizma, drugi vas, neuki, samo slijede, jer vas drže za svjetionik.

Cika Slobodan je bio ljut, ali je šutio, a šutjeli su i drugi. Dr. Ćurčin me potegao za rukav

— Pustite, Mestre! Manite Stojanovića i slične.

Brzo smo se zatim razili. Kod rastanka, Bogdan Popović je izrazio želju da sutradan večeramo zajedno i sami, on, dr. Ćurčin i ja.«⁸

Drugo svedočanstvo je vođa »levih zemljoradnika« dr. Dragoljub Jovanović, koji je, u svojim neobjavljenim memoarima, zapisao:

»Šta je to Srpski klub? — pitao sam naglo Slobodana Jovanovića. Mene je uvek ženiralo da Vas pitam, ali je sada došlo vreme. Pretpostavljao sam da su Vas na to naveh beogradski Srbi iz Bosne i Hercegovine koji hoće da nešto rade, makar da se zabave.«

»Ne, to je moja ideja, odgovorio je Slobodan Jovanović. Pre nekoliko godina, bio sam u Dalmaciji i prolazio kroz Bosnu. Video sam da su naši Srbi dosta zbunjeni i da im kulturne ustanove propadaju. Dok su bih pod Austro-Ugarskom, brinuli su se sami o sebi i imali jaku privatnu inicijativu. Posle rata, mislili su da je tu država, kojoj treba sve prepustiti. U stvari, država nije bila srpska, niti je preuzela poslove Prosvjete, Matice srpske i drugih kulturnih društava. Ja sam mislio da taj rad treba obnoviti.«

»I niste ga obnovili. Stvar se izvrgla u nešto drugo. Trebalo je da bude centar za proučavanje i za koordinaciju, a iz toga je izišao Srpski glas. Najpre su Vaši ljudi išli da prave »filijale Kluba po unutrašnjosti, a sada govore o srpskoj stranci.«

»Ovako je bilo — pristao je da govori »naš Volter« (tako je dr. Dragoljub nazivao Slobodana Jovanovića — nap. autora).

— Mi smo počeli sa proučavanjem. Održano je nekoliko predavanja. U unutrašnjost su predavači išli samo po pozivu. Zvao su ih skoro po pravilu levičari. To je bilo ono vreme kad su levičari bili patrioti. Vlasti su nam zamerale da štitimo komuniste. Mi smo odista pokrivali te omladince, mi i vojska. Danas nas ti isti napadaju da smo reakcionari i srpski šovinisti.«

»To je zbog Ćorovića, primetio sam ja, — piše Dragoljub Jovanović. — Inače se oko Vas kupe mnogi koji su pod Šestim januarom bili Jugoslaveni, a sad se u njima probudili ojađeni Srbi.«

Odgovorio je: Ćorovića ne mare zbog njegovog rada kao rektora. A ne vidim ko bi u Klubu bio šestojanuarac. Imate republikance, samog Dragišu Vasića, Voju Vujanca, braću **Zujovíce**, a Stranjaković je levičar«.

»Oni pišu drukčijim stilom nego »Balkan«, ali iznose iste stvari: love pogreške Hrvata i izazivaju psihozu građanskog rata. To ne može imati uspeha na selu, ni među malim svetom u unutrašnjosti. Néki dan smo bili u Raškoj, pa će jedan Englez koji je došao na moj zbor, pitati kako je tu primljen »Srpski glas«. Napravili smo anketu. Nijedan od seljaka nije bio čuo za taj list. Jedan sudijski pripravnik je rekao da ga besplatno dobija njegov otac, koji je u ratu bio komandant Dragiši Vasiću. Jedan seoski učitelj je znao da ga prima njegov sveštenik, ljotićevac. Inače, u varošici, niko.

»Ne mogu napraviti srpsku stranku«, rekao je Slobodan, »ali ne možete ni Vi čisto seljačku. Nije dovoljna samo jedna ideja. Oni imaju samo nacionalnu, Vi samo socijalnu. Vi biste morali više naglasiti nacionalni momenat. Uspeli su samo pokreti koji su stvorili amalgam od više ideja. Hitler je napravio takav amalgam. I Maček. Mali potoci moraju da se sliju da bi postala reka. Eto, pravite vi srpsku seljačku stranku. To može imati uspeha«.

Dragoljub Jovanović navodi da je Slobodanu Jovanoviću u lice rekao: »Moji drugovi i ja Vam »Srpski glas« ne opraštamo.«⁹

Uskoro, posle ovog razgovara Slobodan Jovanović je nastupio i na otvorenu političku scenu.

*
* *

Imenovanje Slobodana Jovanovića za potpredsednika pučističke vlade, formirane nakon izvršenja vojnog puča 27. marta 1941. godine, nije bila ni malo slučajna stvar. Njegove zavereničke ambicije javile su se još nekoliko godina ranije kada je, uz njegovo prisustvo 1938. godine formirana jedna od zavereničkih grupa o kojoj nam je pričao Staniša Kostić. Preko pripadnika ove grupe Srbe Popova, Jovanović je održavao vezu i sa generalom Dušanom Simovićem, sa kojim je, neposredno pre izvršenja puča stupio i u direktni kontakt i diskutovao o mogućnostima izvršenja državnog udara.

Poznavajući Jovanovićev neutralni stav prema fašizmu, pučistička vlada ga je predvidela kao delegata za razgovore sa fašistič-

kim vođom Musolinijem, sa ciljem da ga privoli na intervenciju kod Hitlera, kako bi se izbegao napad sila osovine na kraljevinu Jugoslaviju. Ali do Jovanovićevog puta u Italiju nije ni došlo. Nje-ga je preduhitрила nacističko-fašistička invazija na Jugoslaviju.

Posle begstva iz zemlje, Jovanović je, kao potpredsednik Simo-vičeve emigrantske vlade, zastupao onaj isti velikosrpski naciona-listički stav koji je karakterisao i SKK, kome se on nalazio na čelu.

Posle pada Simovićeve vlade, januara 1942. godine, novu emi-grantsku vladu obrazovao je Slobodan Jovanović. On je pre svih, kada je saznao za pojavu Draže Mihailovića i Dragiše Vasića uz njega, shvatio da će pomoću njih stvoriti stub velikosrpske nacio-nalističke politike u zemlji, a koju je on u svojstvu predsednika emigrantske vlade planirao i sprovodio u emigraciji. Zbog toga je bez ikakvog dvoumljenja imenovao Dražu Mihailovića za ministra vojske, a zatim avgusta 1942. godine i za načelnika štaba Vrhovne komande.

Ovakva Jovanovićeva politika koju je on uporno sprovodio pu-nih godinu i po dana, u najsudbonosnijim časovima istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, na kraju je morala da doživi bezuslovni krah, a samim tim i pad svih onih koji su je zastupali, među kojima je Jovanović igrao glavnu ulogu.

Kraću, ali vrlo solidnu analizu uzroka pada emigrantske vlade Slobodana Jovanovića, koji je ujedno bio i njegov pad, dao je po-znati istoričar Branko Petranović. U ovoj analizi on, pored osta-log piše:

»Vojna agonija četnika na Neretvi i Drini u proleće **1943**, otkri-vanje Mihailovićeve kolaboracije od strane javnog mnjenja u za-padnim savezničkim državama i Čerčilova politika »ekvidistance« dovele su u proleće 1943. drugu Jovanovićevu vladu u beznadežnu krizu. Velikosrpski deo Vlade vezivao je svoju sudbinu za Mihailo-vića. Stare rasprave opterećivale su vladu čineći je od prvog dana emigracije razjedinjenim telom. Članovi vlade podeljeni i ispunjeni međusobnom mržnjom, starim i novim razmiricama, tvrdokorno su branili stara shvatanja i raspirivali nacionalne i političke konfron-tacije. Pojava, snaženje i postepeno izbijanje na međunarodnu sce-nu narodnooslobodilačkog pokreta, naročito od osnivanja AVNOJ-a, unosili su još veće nespokojstvo u redove jugoslovenske političke emigracije. Njeni predstavnici razmišljali su — nezavisno od kore-nito promenjenih prilika — na način radikala i HSS-a, Nikole Pa-šića i Vlatka Mačeka, u kategorijama Udružene opozicije i Banovine Hrvatske, blokirani nacionalnim predrasudama i stranačkim netrpe-

ljivostima. Vlada je bila klasno ©prede!jena protiv snaga koje su dovodile u pitanje stari svet odnosa i ideja. Srpske političare u emigraciji su iritirale njihove hrvatske kolege u Vladi napadima na Mihailovića, kao eksponenta srpske buržoazije za obnovu predratne Jugoslavije, monarhije i velikosrpske hegemonije u njoj, a hrvatske što su prvi gledali na njih s nepoverenjem, kao na separatističku snagu i državno nekonstruktivne elemente.

Jovanovićeva vlada je, lutajući u punom smislu po bespuću nakon promene britanske politike, pokušala da odredi svoje političke ciljeve u okviru savezničke politike, podstaknuta od Britanaca, praktično pod njihovim pritiskom. Slobodan Jovanović je dao izjavu o vaspostavljanju Jugoslavije podvrgavanjem svih njenih ustanova »temeljnoj reviziji« u duhu »popravljenе i podmlađene demokracije«. Buduća Jugoslavija je imala da počiva na principu federacije Srba, Hrvata i Slovenaca, pod jedinstvenom centralnom vladom i dinastijom Karađorđevića kao trijalistička monarhistička država. Unitarizam se navodno »pokopavao«, ali se sem »osnovnih nacija« ostale, s nacionalnim manjinama nisu ni pominjale. Srbija je u trijalističkoj monarhiji zamišljena kao najjača jedinica u čijem bi se sastavu nalazile Makedonija (»Južna Srbija«), Crna Gora, Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Kosovski i Metohija.

Proklamovanje načela budućeg uređenja Jugoslavije 21. juna 1943, pod pritiskom Idna, nije spasilo vladu Jovanovića, koja je svim snagama branila Mihailovića, oslonjena na velikosrpsko jezgro u njoj. Podnošenjem ostavke radikalski prvak Miloš — Miša Trifunović obrazovao je istog dana, 26. juna 1943, koalicionu vladu od predstavnika svih stranaka. Za potpredsednika vlade imenovani su Juraj Krnjević, Slobodan Jovanović i Miha Krek. U Trifunovićevoj vladi našao se i armijski general Petar Živković, predsednik vlade u doba šestojanuarskog režima, koji je kasnije postavljen i za pomoćnika Vrhovnog komandanta oružanih snaga, Kraljevine Jugoslavije. Život Trifunovićeve vlade međutim nije bio duži od mesec i po dana. Poremećeni odnosi među vrhom političke emigracije Kraljevine Jugoslavije kulminirali su u raspravama o odobrenju budžeta Banovine Hrvatske, koji srpska većina u vladi nije bila spremna da prihvati. Kralj je 9. avgusta prihvatio ostavku Trifunovićeve vlade i obrazovao novu s Božidarom Purićem na čelu. Zet Nikole Pašića i diplomata od karijere našao se na čelu administrativnog (činovničkog) kabineta, bez stranačkog obeležja. U ovoj vladi Mihailović je zadržao resor ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva. Pre nego je Purić i postao predsednik Jugoslovenske.

•vlade u izbeglištvu Britanci su aktuelizovali raniju ideju da Vlada napusti London i prenese svoje sedište u Kairo, kako bi, s obzirom na razvoj situacije i očekivanu kapitulaciju Italije bila bliža poprištu događaja u zemlji. Ova ideja je ostvarena tek 'krajem septembra 1943. prelaskom kralja, Purića i dela ministara u Kairo.«¹⁰

A, u članku »Današnji lik Slobodana Jovanovića«, Milan Bogdanović je, 1946. godine, napisao, pored ostalog i siedeće:

»Slobodan Jovanović je konzervativac po svome ideološkom, pa i psihološkom postroju. Njegovi pogledi na svet i na život odaju čoveka koji stalno nosi u sebi skepsu za novo i preobražajno. Dok je u njemu delovala potrebna intelektualna autokontrola on je mnogo puta nadvlađivao taj svoj duboki konzervatizam i trudio se da se objektivno odnosi prema našim teškim političkim stanjima u prošlosti. Ali konzervatizam u političkoj primeni, pre ili posle, pretvara se u političku reakciju, a ona odvodi u negativan javni moral. Slobodan Jovanović je to vrlo dobro znao i decenijama se kao žive vatre čuvao da uvede sebe u ma kakvu političku praksu. Arhipoznato je bilo da se Slobodan Jovanović nikada nije mogao navesti da učini ma kakav javni politički gest, da izda neku deklaraciju, da potpiše kakav odlučniji »manifest«, da se javno solidariše ma sa kojom političkom grupom ili partijom. I tako je on buridžanovski stajao negde po sredi, ni levi ni desni: za politikom progressa nije mogao da pođe, jer nije odjekivala u njegovoj duhovnoj prirodi, a u otvorenu reakciju se čuvao da zagazi...

Konzervativac je postao politički aktivan, ali u isto vreme i politički reakcionar.

Sve dalje je, samo prirodan put u sve dublju i mračniju reakciju, kotrljanje sve nizbrdnijom političkom linijom. Kroz reakciju politički sad povezan sa najgorim reakcionarima stare Jugoslavije, predstavnicima i nosiocima korupcije i političkoga nemoralu u njoj, on postaje prisni deo i, više od toga, centar jedne od naroda odbačene i narodu iz tuđine i pomoću neprijatelja u tuđini suprotstavljene političke bande, koja ne preza ni od zločina izdaje. I taiko je Slobodan Jovanović definitivno izneverio narod, a prisvojio je Dražu Mihailovića i prljavu emigrantsku kliku. Zakonitost se izvršila, rđava politička linija se poklopila sa rđavom moralnom linijom. I zato savremenost danas briše Slobodana Jovanovića iz časnoga imenika narodu vernih i sa njime sređenih kulturnih prvaka...

Slobodan Jovanović ostaće ono što danas jeste: emigrantski otpadnik, neprijatelj naroda iz tuđine, centralni član jedne izdajničke, reakcionarne i korumpirane klike, branilac monarhije kad je narod

izgradio republiku, dvorski čovek kad zemlja nema više dvora, advokat jednog kralja bez prestola, glavni glumac u jednoj više tužnoj nego komičnoj opereti. On danas u pustinji emigracije dočarava »fatamorganu« krune i prestola jednom obeskrunjenome kraljiću. I čeka da ga jednog dana filmuju Amerikanci, u nekoj od onih filmskih lakrdija o operetskim kraljevima bez prestola za koje oni imaju specijalan apetit. Uzalud će se pred filmom čitati izjava da su »ličnosti izmišljene i da je svaka sličnost slučajna«, u holivudski komično stilizovanoj figuri savetnika i zabavljača prognanoga kraljevskog umnog maloletnika svet će uvek prepoznavati ovaj današnji, iskrivljeni lik Slobodana Jovanovića. I to će biti njegova poslednja slava.«¹¹

MONTIRANO PISMO CRVENOARMEJACA STALJINU

U selima na Kablaru, Vrnčanima, Roščima, Janičićima i Gojnoj Gori, Mihailović i njegova Vrhovna komanda zadržali su se sve do 11. jula 1943. godine.

Nekoliko dana pre napuštanja Gojne Gore, Mihailović je pozvao Peveca i mene. Na njegova pitanja odgovarao sam da radovi na izradi radio-stanice, a pored izvesnih teškoća, ipak napreduju. Pevec je, pored ostaloga, rekao Mihailoviću da će stanica predviđena za vezu sa SAD, čija je izrada poverena radio-amateru Grbecu, biti završena najkasnije za mesec dana i da će se, u slučaju potrebe, moći koristiti i za radiofoniju.

Desetog jula Mihailović je pozvao dr Đuru Đurovića i naredio mu da organizuje novinsku agenciju »Demokratska Jugoslavija«. Istovremeno, imenovao ga je za njenog šefa. Zadatak agencije bio je da priprema razne propagandne materijale koji će se preko ovih stanica, kada budu završene, emitovati.

Dr Đura Đurović je bio vršilac dužnosti direktora za snabdevanje u Opštini grada Beograda. Na izborima 1935. kandidovao se za poslanika za srez Ljubički, na listi, tadašnjeg predsednika vlade Boška Jeftića, ali nije bio izabran. Kasnije, radio je za Udruženu opoziciju i bio primljen za člana Demokratske stranke.

Prve kontakte s Mihailovićevom četničkom organizacijom Đurović je uspostavio polovinom 1942. preko Predraga Rakovića i Dragoslava Pavlovića. Godinu dana kasnije, 14. maja 1943. na Rakovićev zahtev, Mihailović je izdao Đuroviću ovlašćenje:

»1. — da poveže predstavnike nacionalnih Muslimana u našoj zemlji, prvenstveno gajretovce, i da ih dovede u vezu i tesnu saradnju sa predstavnicima nacionalnih Muslimana koji aktivno rade u našoj organizaciji, sa: Fehim Musa — Kadićem, dr Ismetom Popovcem i Mehmedom Pašićem (svi iz Mostara).

Potrebne instrukcije za ovaj rad daće mu poručnik Raković prema mome usmenom naređenju.

2. — da pokuša stvaranje veza sa punopravnim predstavnicima u Rumuniji, koji su iskreni protivnici današnjeg stanja u Rumu-

niji. O postignutim uspesima istovremeno će obavешtavati: mene, majora Piletića i kapetana Ocokoljića, (četnički komandanti u istočnoj Srbiji — nap. autora) preko Dronje Trifunovića (četničkog komandanta Srbije — nap. autora).

3. — da razvije što jaču propagandu među manjinama u našoj zemlji, kako bi se njima olakšala situacija prilikom opšteg obračuna, s obzirom na njihovu nelojalnost prema našem narodu.

4. — da razvije što jaču propagandu u svim društvenim slojevima našega naroda, naročito među onima koji su se do sada ograđivali o našu nacionalnu borbu.

Rad po iznetom treba da bude zasnovan na tome da Muslimani i manjine u povezanoj akciji, u okviru naše organizacije, imaju sami da kaŕnjavaju svoje krivce i tako sami očišćeni, i borbom u našim redovima, dokaŕu svoju privrŕenost Nj. V. Kralju Petru II i Jugoslaviji.-«¹

Posle prijema ovlašćenja, Đurović se krajem maja 1943. sastao s Mihailovićem u selu Brekovu, a zatim je došao i smestio se u selu Rosice, odakle je počeo da razvija svoju aktivnost.

U svom prvom štampanom letku pod naslovom: »Neće biti kao što je bilo«, Đurović je, pored ostalog, napisao i sledeće:

»Ko ŕeli staro i radi da se vaspostavi ono što je bilo u bivšoj Jugoslaviji, taj je zakleti neprijatelj naroda i drŕave, i sa njim treba postupati kao sa narodnim izdajnikom«.

A zatim letak završava recima:

»Na srpskoj zemlji ŕiveće samo Srbi, i niko drugi. Jer smo videli i celom svetu dokazali da kod nas samo Srbin zna da ŕivi i mre za svoju nacionalnu slobodu i drŕavnu nezavisnost.«²

Za vreme boravka Vrhovne komande na padinama planine Kablara, Đurović je vodio česte i duŕe razgovore s Mihailovićem i stekao njegovo poverenje, koje se uskoro razvilo do te mere da je Mihailović rado prihvatao njegove političke savete i sugestije. Nešto kasnije, Đurović je postao član Centralnog nacionalnog komiteta, a polovinom 1944. izabran je i za njegovog sekretara.

Mada sa manjim zakašnjenjem, Grbecu je pošlo za rukom da sklopi kratkotalasnu radio-stanicu većeg dometa, i da preko nje 26. avgusta 1943, uspostavi direktnu radio-vezu između četničke Vrhovne komande i SAD. Prve njene signale uhvatila je jedna pomorska stanica i prenela ih Ministarstvu mornarice SAD. Preko Ministarstva inostranih poslova ona su dostavljena ambasadoru emigrantske vlade Fotiću. Posle izvršene provere četnička stanica je, pod imenom »Sume i planine«, Mihailovićevim telegramom upućenim predsedni-

ku SAD Ruzveltu, otpočela sa emisijama koje je za nju pripremala agencija »Demokratska Jugoslavija« pod Đurovićevim rukovodstvom.

Pored službenih telegrama namenjenih Fotiću i emigrantskoj vladi, stanica je emitovala i propagandni materijal i izveštaje agencijama »Asošieted presu« i »Junajted presu« listovima »Njujork tajmsu« i »Srbobranu«. Kroz izveštaje i propagandni materijal servirane su razne izmišljotine, laži i mnogobrojne 'klevete na račun NOP.

Preko ove radio-stanice upućena je i jedna izjava grupe pripadnika Crvene armije koji su pobjegli iz nemačkog zarobljeništva i našli se među Mihailovićevim četnicima.

Krajem novembra 1943. sastao sam se sa Vasićem u selu Jančićima. Pored ostalog ispričao mi je da je krenuo u obilazak nekih četničkih jedinica u Sumadiji.

— Ovde sam se zadržao, — reče Vasić, — zbog grupe ruskih vojnika koji su pobjegli iz nemačkog zarobljeništva iz Kraljeva i sada se nalaze u Rakovićevim jedinicama. — A zatim nastavi da mi priča o njima i njihovoj izjavi namenjenoj Staljinu i Kalinjinu, koja je prvobitno bila sastavljena prema njegovim sugestijama.

— Međutim, Raković je u moj tekst, nevešto, ubacio nekoliko rečenica iz kojih se lako može zaključiti da je njihova izjava, u stvari, naša najordinarnija montaža.³

Evo kako se to odigralo:

Vasić je uputio Mihailoviću, 19. novembra 1943. telegram u kome mu pored ostalog, kaže:

»Stupio sam u vezu sa ruskim vojnicima izbeglim iz Kraljeva, koji su kod Rakovica. To su inteligentni mladi ljudi koji iznenađuju po tome kako su pravilno upoznali naše prilike. Iz sopstvenih pobuda, molili su da im se omogući da Staljinu, Kalinjinu, i Vrhovnom vojnom komitetu u Moskvi, možda preko njihovog predstavnika u Kairu, upute opširan telegram u kome bi izložili našu stvarnost, koju su oni videli i razumeli. Kao Sloveni, prišli su srpskom narodu na čijem su hlebu ..«⁴

Samo tri dana kasnije, 22. novembra, Raković je dostavio Mihailoviću najavljenju izjavu koja glasi:

»Moskva, Kremlj. Vrhovnom sovjetu i Vojnom komitetu, drugovima Staljinu i Kalinjinu, od niže imenovanih ruskih zarobljenika, koji su pali u zarobljeništvo na položajima oko grada Harkova juna meseca 1942. godine.

Mi, dole potpisani, dopali smo u nemački logor grada Miierova i druge nemačke logore gde smo proveli tri meseca. Zatim smo odatle upućeni na radove u radničke bataljone, na teške radove pod prinudom i stražom.

Kako se postupa u nemačkim logorima prema ruskom narodu, vrlo je dobro poznato celom narodu Sovjetskog Saveza.

Mi smo radili u Ukrajini. Prilikom velikog povlačenja Nemaca u 1943. godini nas su odveli u Jugoslaviju, u zatvorenim vagonima i pod stražom.

Nalazimo se u Srbiji od 20. jula 1943. godine, a radili smo na većim stanicama i na proširenju železničke mreže.

Za to vreme upoznali smo srpski narod, koji nam je pomogao da se dočepamo šuma i planina. Baveći se u mnogobrojnim gradovima i selima Srbije imali smo prilike da se uverimo da sav srpski narod vodi borbu protiv nemačkog okupatora za svoju slobodu, za svoju nezavisnost, nalazeći se na strani Draže Mihailovića, koga je jednodušno izabrao za svoga vođu. Uverili smo se da su Nemce, prilikom okupacije Jugoslavije, pomogli belogardejci koji su bih nemački špijuni, kao i hrvatska vojska koja se zajedno sa Nemcima borila protiv srpske vojske.

U sadašnje vreme nalazimo se po raznim mestima i raznim odredima Draže Mihailovića, gde su nam predlagali da idemo Titu, vođi jugoslavenskih partizana. Mi nismo hteli ići tamo zato što znamo i što smo se uverili da se pod komandom Tita nalaze u stvari danas oni isti ljudi, Hrvati i Muslimani, koji su svojevremeno radili na uništenju i izdaji Jugoslavije, koji su uzeli maha u komunizmu da bi što uspešnije uništili srpski narod.

Mi Rusi, nalazeći se u odredima jugoslovenske vojske i srpskih seljaka, uverili smo se isto tako da ceo srpski narod kao jedan čovek, od malog do velikog, stoji po svojoj slobodnoj volji pod komandom Draže Mihailovića i da se po pozivu svoga Kralja Petra II bori protiv Nemaca za svoju slobodu.

Mi, ruski borci nikada nećemo zaboraviti svoju otadžbinu i svoj slovenski narod. Borili smo se i borićemo se protiv nemačkog okupatora.

Završavamo molbu Vojnom komitetu i saopštavamo Vam radi provere o nama svoje adrese — devetnaestorice ljudi i molimo isto-vremeno da se saopšti našim roditeljima i ženama o našoj borbi protiv Nemaca na ovoj strani, i to ne samo nas 19 već i naših drugova koji se nalaze raspoređeni u odredima Draže Mihailovića.

Pozdravljamo druga Staljina i njegovu nepobedivu Crvenu armiju, kao što pozdravljamo i ceo narod SSSR. Molimo za pomoć srpskom narodu u njegovoj borbi za svoju slobodu.»⁵

Primivši ovu izjavu Mihailović, 24. novembra, obaveštava Vasića, Đurovića i Rakovica sledeće:

»Sa velikim oduševljenjem primio sam izjavu ruskih vojnika i njihove želje da se jave Rusiji, ali to ne može da bude otvoreno preko »Demokratske Jugoslavije«, i to ćemo učiniti na drugi način i zato mi treba tekst njihove izjave sa njihovim imenima. Ako bi preko »Demokratske Jugoslavije« dali ovu izjavu, ovo lako može da uzbudi Amerikance sa kojima sad imamo najbolje odnose baš zaslugom »Demokratske Jugoslavije«. Mi ne možemo od sigurnog praviti veresiju. Zbog toga da ne bismo probudili sumnje protivu nas kod Amerikanaca, mi u ovom pogledu moramo da radimo politički ali tajno. Englezi su isto tako ljubomorni na rusofilstvo našeg naroda, pa to pojačava još više moju odluku. Ne brinite ništa da ću ja iskoristiti izjave ovih ruskih vojnika, ali na drugi način«.⁶

U odnosu na koirišćenje izjave grupe pripadnika Crvene armije, Mihailović, Đurović i Vasić imali su potpuno različita mišljenja.

Evo, najpre, Đurovićevog predloga iznetog u njegovom telegramu upućenom, 27. novembra, Mihailoviću:

»Nisam Vam ništa javljao o izjavama ruskih vojnika. Ove izjave nisu nikakav argument protiv naših komunista ni kod anglosaksonaca. Rusku vladu bi ipak trebalo o tome obavestiti redovnim putem, pošto će to učiniti Englezi za svoj račun. Američku bi javnost eventualno interesovalo samo ono što se odnosi na lične doživljaje ovih ljudi u nemačkom ropstvu. Zato sa dosta zanimljivih podataka to bi za američke novine bila senzacija. Ako bi se rešili, mi bismo u toj formi mogli obavestiti Ameriku o ovim Rusima u našoj vojsci. Od juče nastupio je mesečni prekid rada sa Amerikom. Dronja (general Trifunović — nap. autora) je kod nas«.⁷

I pored izraženog nezadovoljstva zbog Rakovićevog ubacivanja nekoliko sopstvenih rečenica u »izjavu pripadnika Crvene armije«, Vasić je njoj pridavao priličan značaj. On je u početku uporno nastojao da se izjavi da pun publicitet. Ali, Mihailović se tome suprotstavio i u telegramu upućenom Vasiću, 4. decembra, izneo je razloge svoga stava:

»Mlađa (Mladen Zujović — nap. autora) izvestio me iz Kaira da se Englezi jako plaše rusofilstva srpskog naroda i alko bi to potvrdili svojim stavom budite uvereni da bi nas još jače napali. Sve što rade Englezi, računajmo na nepoštenje i probu na koju nas stav-

ljaju. Imamo drugi način da hvatamo vezu s kim god hoćemo, i to ne preko Engleza.«⁸

Mada se nije složio sa Mihailovičevim mišljenjem, Vasić je ipak prihvatio njegove sugestije. O tome je i obavestio Mihailovića telegramom u kome, pored ostalog, kaže:

»Ovo bi bio posredan prekor našim saveznicima što nikako ne uviđaju ono što su ruski vojnici kod nas uvideli za kratko vreme, tj. našu stvarnost; a i politika nekada iziskuje čak i učenu pre nego prosto robovanje i kukavičluk. Kažete da ne možemo praviti od gotovine veresiju. Sami možemo sebi čestitati na ovoj gotovini, a ja mislim da je ona žalosna gotovina. Naš saveznik u duhu demokratije (Engleska) ne dopušta nam ni jedno prirodno osećanje, da volimo koga hoćemo, a sa svoje strane neumorno potpomaže rusofile kroz Tita.

Ne shvatam, takođe, ni visoku politiku Kaira, kojoj je nužno da sakrivamo jedno prirodno osećanje. Broj G. O. (četnički list Glas Oplenca koji je izdavao korpus Gorske garde — nap. autora) bio je odlično pripremljen, u duhu stava ruskih vojnika. Ja sam ga obustavio po Vašem naređenju. Jer, ako se narod koleba i plaši, uzalud je ova propaganda. Jedina i najglavnija naša gotovina, jeste narod. Usmena propaganda jeste upečatljivija od pismene i zato ćemo sa Vašim dopuštenjem neumorno nastojati da na njoj radimo sve dok ne obiđemo celu teritoriju Srbije, posle čega bih se vratio u VK, ako ne naredite drugačije. Molim Vas da verujete u moju duboku odanost

Međutim, Mihailović je specijalnom šifrom, preko radio-stanice »Demokratska Jugoslavija«, »izjavu pripadnika Crvene armije« dostavio 6. decembra Petru Živkoviću koji je, u to vreme, bio pomoćnik Vrhovnog komandanta sa sedištem u Kairu. Na kraju telegrama date su i adrese potpisnika izjave uz Mihailovićevu napomenu: »Molim da se ova izjava saopšti što pre ruskoj vladi i obavestite nas o rezultatu. O svemu ovome Englezi ne smeju ništa znati.«¹⁰

Na kraju je, 20. januara 1944. godine tadašnji predsednik Jugoslovenske emigrantske vlade Božidar Purić predao »izjavu grupe pripadnika Crvene armije« ambasadoru SSSR Nikolaju Vasiljeviču Novikovu.

RUSIJA I SVETOSAVLJE

Posle kraćeg zadržavanja u Ljubićkom **srežu** i učešća **u napadu** Rakovićevog korpusa na **delove** Druge i Pete divizije koji su, krajem novembra 1943. sa prostorije Kremna — Bioska, prodirali ka Užicu, Vasić je otišao u **Sumadiju**, u obilazak četničkih **jedinica**. Najduže se zadržao u korpusu Gorske garde pod komandom Nikole Kalabića — »čika Pere«, koji je, tih **dana**, 27. novembra 1943. godine sklopio sporazum sa nemačkim okupatorima za zajedničku borbu protiv NOP, a što **je**, bez svake sumnje Vasiću bilo dobro poznato. U ovakvim okolnostima, i pod Kalabićevom zaštitom, Vasiću je bilo omogućeno znatno bezbednije kretanje i boravak **u Sumadiji** i njejoj **bližoj** okolini.

Odmah po dolasku kod Kalabića, Vasić je održao nekoliko manjih zborova na kojima je propagirao i objašnjavao politiku Ravnogorskog pokreta sa pozicija velikosrpskog nacionalizma, ne zaboravljajući da istakne potrebu naslona na Rusiju i borbe protiv NOP. Pored toga, on je održao i više pojedinačnih susreta sa svojim jednomišljenicima iz građanskih redova, palanačkim intelektualcima, sveštenicima, poljoprivrednicima i drugima. Svima njima je uporno dokazivao potrebu odlučne borbe protiv pripadnika NOP i njihovih simpatizera, nazivajući ih »trockistima« koji nemaju ništa zajedničkog sa komunizmom u Rusiji.

Zborovi i pojedinačni Vasićevi kontakti sa ljudima, dah su povoda saradniku kvinslinškog lista »Novo vreme« da objavi vest da je Vasić napustio Dražu Mihailovića i da stvara svoju republikansku stranku.

Saznavši za ovo, potpukovnik Radoslav Đurić, komandant Južne Srbije, radiogramom upućenim Mihailoviću, postavio je pitanje verodostojnosti ove vesti. Na ovo pitanje, od Mihailovića je, 1. decembra 1943. godine, dobio sledeći odgovor:

»U prilogu članka »Novog vremena« da Dragiša Vasić pravi republikansku stranku i vojsku to je najobičnija izmišljotina. G. Vasić je u našim redovima i demantuje ovalke glasove sa indigniranjem.«¹

Početkom februara, neposredno posle četničkog kongresa u selu Ba, Mihailović je sa nekolicinom svojih najbližih saradnika i članova CNK, među kojima je bio i Vasić, došao u selo Jančice, u kome sam se i ja, već duže vreme, nalazio i u kome je bila smeštena i Đurovićeva novinarska agencija »Demokratska Jugoslavija«.

Za vreme boravka u Jančicama, Vasić je, na momente, bio veoma potišten i neraspoložen, a po nekada je odavao i utisak krajnje nezainteresovanosti. Najpre mi je pričao o svojim utiscima stečenim na inspektionom putovanju po Šumadiji. Rekao mi je da je o njima, pismenim putem, obavestio i Mihailovića.

Znatno kasnije sam pronašao neka Vasićeva pisma, iz ovog perioda, upućena Mihailoviću. U jednom od njih pisanom 3. decembra 1943. godine, on kaže:

»Poštovani gospodine generale,

O mnogo čemu propustio sam da Vas obavestim, jer mi se retko ukazuje prilika da Vam se javim. Sad koristim Smiljeniceve kurire da Vam po njima pošaljem ovaj, na brzu ruku napisan izveštaj. Meni se uvek činilo da je ipak mnogo važnije raditi nego izveštavati. Kao što sam već i prošli put rekao, sve što mogu sam da ispravim, upotpunim ili uopšte dovedem u red činim da bi Vas poštdeo. Uvek je potrebno mnogo vremena da bi se savesno ušlo u stvari i prilike, a kad se u njih uđe onda je lakše da se odavde, bar ono što je u mome delokrugu, preduzme i obavi.

Ovoga puta ne mogu a da Vas ne upoznam sa izvesnim zapažanjima do kojih se dolazi na osnovu utisaka i mogli koristiti u pogledu glavnih direktiva i uputstava koje izdajete. Bio bih veoma zadovoljan, ako bi što u tome doprineo. I ako sam, baveći se na ovome putu, uvek govorio da je sve bar uglavnom dobro, uveren sam da tek onda neću pogrešiti ako Vam iznesem i drugu stranu medalje i ako Vam na prvom mestu, ukoliko se tiče naše organizacije u vojničkom smislu i u pogledu njenog duha, discipline i morala kažem: da je ona, ako se uzme u obzir koliko je vremena proteklo od kada se na njoj radi, podbacila. Drugim rečima, rezultati koji su do sada postignuti, ne bi se moglo reći da su zadovoljavajući. Mestom može čovek i da se oduševi onim što vidi, a kad pomisli da je to postignuto iza dvadesetogodišnje truleži, ali opšta i stvarna slika ne može da zadovolji. Navešću Vam pojave koje nisu retke ni izuzetne, a koje bacaju u brigu. Na svom putu konstatovao sam na primer, uzaludno trošenje municije o slavama, svadbama, iz besa, i kad se ne štede ni bombe, neodazivanje na poziv ili negodovanje prilikom mobilizacije, ne retke slučajeve krvološtva,

kad se na primer, sa uživanjem kolje mesto strelja, zatim neispravnost u materijalnom pogledu, protekcija, lične osvete od strane manjih starešina, toleriranje komunističkih simpatizera (poslednjih dana kad se čula potmula grmljavina topova i kad su počeli da krstare partizanski odredi, kojih od 1941. godine nije bilo u ovim krajevima, izvesni partizani koji su u našim redovima mobilisani, počeli su da dižu glave i otkrivaju pravo raspoloženje), nepristojno ponašanje u domovima, pijančenje, glasno bogohuljenje itd., itd.

Sve ovo moglo bi da se popravi jedino izuzetno strogim, radikalnim merama, pojačanom inspekcijom i što češćim naredbama sa ciljem da se ovim pojavama stane na put.

U pogledu obuke može se reći da je u poslednje vreme i posle Vaših naređenja da se iskoriste iskustva gerile u ovom ratu, radilo nešto ozbiljnije. Ja sam više puta prisustvovao obukama, ali nigde nisam video da su ova iskustva iskorišćena. Od moga vremena nisam video da se ma šta izmenilo, niti se šta preduzima da se neguje inicijativa, borbena sposobnost i samopouzdanje pojedinaca i manjih grupa, držeći se onoga da udarna snaga leži u udarnoj snazi pojedinaca i sposobnosti da se operacija svršava brzo i na prepad. O poletu, energiji, fanatizmu našeg borca iz redova stalnih četnika moglo bi biti reči, dok se kad je u pitanju masa, oseća samo apatija, jer je moral tamo ispod prosečnog. Na žalost, ovaj moral i kod samog naroda, koji je razočaran u očekivanju da se rat svrši još ove godine, nije na potrebnoj visini.

Drsko krstarenje partizanskih grupa kroz Srbiju u poslednje vreme, otkrilo je pravo raspoloženje i mišljenje naroda, o nama. Kao što Vam je poznato, ove partizanske grupe krstarile su, uglavnom, bez rizika po njih. Neke od njih vukle su sa sobom i kolsku komoru, što znači da su se kretali putevima. To je slučaj sa Južno-moravskom brigadom, koja je pre neki dan predanila u selu Zunama (Gruža). Iz II Ljubičke brigade bila je poslata jedna jača daljna oficirska patrola u čijem izveštaju između ostalog stoji od reči do reči: Da naših ljudi u Srezu Gružanskom i to na prostoru Bumbarevo Brdo, Žurne, Pretoke, Guncati, Rađmilović, Borač, uopšte nije bilo. Ovu patrolu koja je noću prošla kroz Bumbarevo Brdo, Guncate sve do Zuna niko nije sreo ni zaustavio. Vraćajući se po danu sa 10 naoružanih vojnika, iako je bio nepoznat, vođ ove patrole, nije ni od koga pitan ni ko je, ni šta je, ni odakle je. Partizani su održali zbor u školi u Zunama, bez osobitog osiguranja, jer su osećali sigurnost, pošto nikoga nije bilo ni u bližoj, ni u daljoj okolini. Njihov komandant je u svome govoru između ostalog rekao :»Mi smo

oslobodilačka vojska, koja se bori protiv svih okupatora. Uz nas su i Engleska. Naša Crvena armija je blizu, nalazi se na granici Rumunije. Sa Draže je skinuta maska, on nema više nigde podrške, i ne vredi držati puške džabe. Nedića, Ljotića je napadao najpogrdnijim rečima, rekavši da im je skoro došao kraj, pa je naposljetku pozvao prisutne da stupe u oslobodilačku vojsku. Rekao je, da oni nisu došli da narod unište, već da mu objasne ko su oni, šta hoće i ko je oslobodilačka vojska. Od prisutnih građana neko je iz gomile rekao: A kralj? Na šta se govornik okrenuo sa rečima: »Neka on dođe mi njemu nećemo ništa, samo nam je cilj da se oslobodimo«. Komandant je po svršenom govoru tražio da kupi neke cipele, obuću, kožu od koje bi pravili obuću, govoreći da će on to platiti i izvadio je svoj novčanik i rekao: »Evo, ovo je engleski novac«. Primećeno je da niko od njih nije imao na sebi nešto od engleskog odeia. Između sebe govorili su kako je palo Užice i da će se skoro sastati sa njihovom grupom koja tamo operiše.

Ne može se poreći da je narod prilično razočaran posle toga. On se uverio da ga njegova vojska ne može da zaštiti ni od manjih, slabo naoružanih i u svakom pogledu bednom stanju partizana, o čemu se uverio svojim očima, iako je on tu vojsku izdržavao skoro celo vreme i gledao je da skoro ništa ne radi. Zato ne bi bilo čudo ako bi on, u slučaju većih uspeha partizanske matice, koja pokušava da nadire u Srbiju, bio obuzet panikom, naročito ako bi se uverio o njenom napredovanju. Prilikom ovog pokušaja a dok se čula topovska paljba u daljini, a ja sam na svakom koraku čuo kako pitaju koliko ih ima?

Što bi s obzirom na ovo trebalo preduzeti? Vi znate bolje.

Za vreme prolaska ovih partizanskih trupa, obaveštajna služba, sem kod II Ravnogorskog korpusa, gde je najbolja, bila je neobično slaba. Veze između korpusa su nikakve, pa se ima utisak da su njihove granice kao granice između država. Ne izostaje ni surevnjivost i zluradost, ako se dogodi neuspeh kod suseda, nedrugarski odnosi između starešina nisu izmakli oku naroda.

Uz sve ovo oseća se potpun nedostatak propagande. Ona je decentralizovana i to što ne postoje inspektori za propagandu velika je praznina. Naši propagandni otseci po korpusima i brigadama morali bi da odgovaraju jednom centru propagande koji bi znalački imao da organizuje narodnu misiju i koji bi vršio kontrolu nad njihovim radom, a ne komandantima korpusa, koji su zauzeti drugim poslovima, pre svega vojničkim.

Ovo što se tiče opaski iz poslednjeg vremena. U pogledu podataka iz Valjevskog korpusa, propustio sam u prošlom izveštaju da kažem, kako su mi rekli da ima mogućnosti, a ista mogućnost postoji i kod Komarčevića, da se otud ispošalju u brdske krajeve desetine vagona pšenice, nekoliko vagona pasulja, krompira i drugog, što bi olakšalo narodu u brdskim krajevima. Ovo bi se moglo iskoristiti.

Propustio sam isto tako da Vam kažem nešto o kapetanu Negotincu na koga mi se žalio Komarčević. Znam da ste siti i presiti intriga, a i sam sam preko njih do sada prelazio. Ne znam šta ovaj bednik ima protiv mene iako mu nikad nisam ništa natrunio. Pričao je Komarčeviću da ga (Komarčevića), ja podrivam u Vrhovnoj komandi, iako sam ovog oficira svega jedanput video na Ravnoj Gori, a o stanju u njegovom korpusu ništa nisam znao, dok kod njega nisam došao i kada sam se uverio da radi odlično i da je jedan od najozbiljnijih naših komandanata. Kad je došao kod Komarčevića rekao mu je da ima naređenje da izvrši pregled njegovog korpusa i da će ako ne bude sve u redu primiti njegov korpus. Kada ga je Komarčević upitao, ko je protiv njega u Vrhovnoj komandi, rekao mu je da je to Vasić, čovek koji ne zna ni šta je to korpus.

Ovo iznosim samo zato da se uverite, kako imam neprijatelja i među onima kojima nikad ništa nisam učinio na žao, a kakav je on neka Vas uveri priloženi izvod iz Kolubarskog korpusa od 2. avgusta 1943. godine, iz koga će te videti šta je sve naitrućao kad se vratio iz Vrhovne komande.

Molim Vas gospodine generale, da primite uverenje o mome poštovanju i odanosti.

Vaš Vasić.«²

U drugom pismu upućenom Draži Mihailoviću iz Sumadije, 11. decembra 1943. Vasić je pisao:

„Poštovani i dragi gospodine generale,

Uvek se desi da Vam na brzu ruku pišem, jer su čika Perini kuriri (**Cika** Pera — Kalabić — nap. autora) već spremni za put kad sam stigao u Božurnju.

Otkako sam došao na ovaj teren (oko Oplenca) bio sam sa mnogim ljudima i sa njima toliko govorio da sam prepun utisaka. Od njih mi buči glava. Iz Topole bilo je takođe dosta ljudi — građana, seljaka i službenika. Ovde je sasvim nešto novo, atmosfera druga, sve je drugačije nego na drugim terenima kuda sam prošao. Ovde smo mi nova pojava, kao kad bi najedanput došli crveni, koji su željno očekivani, ali, isto tako, i na putu da budu brzo izgustirani.

Narod sve idealise, zamišlja naše ljude kao apostole, a mane se brzo otkrivaju i onda nastaje razočaranje. A mi imamo malo apostola i fanatika. Naši ljudi su sa dosta mana, sa podrškama i gresima iz prošlosti, kvareni, kao što ste uvek govorili, više od dve decenije. Narod je opazio da naši nisu isposnici i oseća da mu već postaju teški, najpre u pogledu ishrane, a može da pravi upoređenje između onih drugih (Vasić misli na pripadnike NOP — nap. autora) koji se zadovoljavaju kačamakom, i naših koji nemaju ništa protiv toga da se ponešto zakolje, kao i ne protiv gibanice. Pa ni toga da dovode svoje prijatelje iz gradova.

Ovde je svako selo bolesno i retko je koje da nije dalo veći broj drugoj strani (Narodnooslobodilačkom pokretu — nap. autora). Ti koji su davali drugoj strani, sad su zburadi što kod nas nije sve u redu.

Onda dolazi držanje i stav naših Saveznika da unesu još veću pometnju i to na jednom nemirnom prostoru, gde ne prođe dan bez krvi i sukoba. Sve do sada nisam verovao u ono što sad vidim u ovom istorijskom kraju, u kome je čika Pera postigao ogromne rezultate, dok je tamo ono oko Kosmaja može se reći strašno. Kosa mi se dizala kad sam čitao izveštaje našeg mladog — hrabrog Mlade Bojovića, (komandant Kosmajskog četničkog korpusa — nap. autora) koji najcrnje opisuje situaciju na svome terenu, koju situaciju energično popravlja čika Pera. On radi sve što može, ispravlja i kažnjava one mane o kojima je napred bilo reči, ali sam i ja njega zatekao u velikoj depresiji. Njemu teško pada nedostatak sredstava za borbu i muči se zbog Vaših zamerki; njegov položaj da se snađe kako zna, da bi izvršio zadatak bez sredstava je mučan.

Iz Topole došlo mi je nekoliko intelektualaca Beograđana. Očajno su neobavešteni. Oni mi kažu da uznemireni Beograd vapije za propagandom. Malo je kad kažem da sam očajan zbog neizlaženja »Ravne gore«, koje niko danas ne može da shvati. Vi ćete mi verovati da bih se sav založio, ali sam u položaju čika Pere, koji treba da se bori bez sredstava. »Ravna gora« bi do sada izašla da ste mi ostavili bar dvojicu saradnika. Sada mi je ostala nada u Zivka Topalovića, o kome sam Vam javio telegramom, ako dođe iz Beograda. A on bi bio potreban inače ...

Ja mislim, da je krajnje vreme da se Centralni komitet pozove bez svakog izgovora, da sa njim hitno pretresemo ovaj položaj. Mi moramo pozvati ljude iz naroda, održati kongres, dokazati celom svetu da smo izraz narodne volje, mi moramo nešto uraditi. Jer,

dokle ćemo mi da ćutimo ne pokušavajući da odbijemo najgrdnije i tendenciozne klevete o našem reakcionarstvu i dr.

Naše je ćutanje u istini neoprostivo, neizdržljivo i strašno. »Ravna gora«, koja odmah mora da izađe, naša muška reč na narednom sastanku, jeste ono što se mora hitno sprovesti. Ja sam uveren da ste o tome neprestano razmišljali i da nećemo dugo čekati na Vašu odluku od koje zavisimo.

Zaista poslednji je čas.

Iskreno Vas pozdravlja odani Vasić.«³

Evo još nekoliko izveštaja koji govore o situaciji u Šumadiji za vreme Vasićevog boravka u njoj.

U jesen 1943. Kraljeva gorska garda, sa Nikolom Kalabićem na čelu, zajedno sa okupatorskim i kvislinškim formacijama vodila je, tako reći, neprekidne borbe sa Šumadijskim, Kosmajskim i Sremskim odredom i Prvom južnomoravskom brigadom NOVJ, koja se u to vreme preko Šumadije probijala za Sandžak.

Ni u ovim borbama četnici nisu ostvarili svoj cilj. Kalabićeva garda često je bila tako razbijena da joj je trebalo i po nekoliko dana da se ponovo prikupi i osposobi za nove okršaje.

Pišući o ovim borbama, potporučnik Milutin Janković, komandant jedne od brigada Kraljeve gorske garde kaže:

»Prilikom prolaska komunističke bande kroz Gružu (odnosi se na Prvu južnomoravsku brigadu NOVJ — nap. autora) njihovi simpatizeri podigli su glavu. Ovaj zločin ne srne niti može biti nezapažen. Mi, Ravnogorci, dužni smo da zlu stanemo na put. Ova komunistička banda od 530 ljudi zadržala se u selu Zunama 24 časa, gde je održala zbor stanovnicima oba pola. Zunci su rekli da im nikad bolji ljudi nisu došli, a komunisti da ih niko bolje nije dočekaao. Odakle ovo dolazi? Dolazi otuda što u selu Zunama ima komunista. Kako da ovo istrebimo? Popaliti i uništiti.«⁴

Pravdajući neuspehe četničkih akcija protiv NOP u Šumadiji, u jesen 1943, načelnik štaba Posavsko-kolubarskog korpusa kapetan Neško Nedić, dostavlja 31. decembra Draži Mihailoviću predlog za novu akciju:

»U srezu Lazarevačkom i Kačerskom komunisti imaju svoje pristalice i simpatizere. Komunisti imaju u nekim selima ovih srezova svoje naoružane pristalice koje se kriju kod kuća kao mirni i radni domaćini. Povremeno, prema naređenju komunista, oni noću izvrše neki zadatak, vraćaju se kućama, skrivaju oružje i nastavljaju redovan posao. Ovakva situacija je u srezu Kosmajskom, po

kome kreće i naoružana grupa komunista, koju vodi poručnik Radivoje Jovanović, a koja operiše i u Kalabićevom rejonu.

Rudnički korpus se može očistiti samo na taj način da mi upadnemo na njega sa jačim snagama, da mobilišemo ceo Rudnički korpus i da počnemo sa istrebljenjem simpatizera, odnosno sa otkrivanjem njihovih naoružanih pristalica i likvidiranjem, pošto prethodno bude zagarantovana potrebna borbena snaga, koja će raščistiti sa komunistima, ako bi se pojavili na ovoj teritoriji u nekoj naoružanoj formaciji.

Ovaj posao mora se obavljati sa poznavacima ljudi. Inače sve akcije čisto vojničke prirode, koje bi se povele, prošle bi bez rezultata kao i do sada. Zato se mora poći policijskim putem, dok im se kanali ne iseku, da se nemaju gde sklanjati, a tada ćemo tražiti glavninu da se obračunamo s njom, oslanjajući se na snage pukovnika Simića i komandanta Kalabića.

Mesni komunistički komiteti su počeli vrlo intenzivan rad. Sasanci, širenje »Proletera«, kurirska služba, pa čak i otvorene pretnje pojedinim licima su skoro javna stvar.

Preduzete su opsežne mere. U naš aparat uključena je i policija da se tako dopunjujemo.«⁵

Međutim, i pored ovih četničkih neuspeha, rukovodilac akcije »za uništenje komunista u Šumadiji«, pukovnik Jevrem Simić — »Drška« uputio je Draži Mihailoviću pismo u kome, pored ostalog piše:

»Dragi Dražo, sada te želim upoznati sa situacijom koja vlada u okolini Beograda, i to po korpusnim oblastima:

1. — Kosmajski korpus: Komandanti ovde caruju i šire se kao da niko drugi ne postoji sem njih. Mada Ras (jedan od nadimaka Nikole Kalabića — nap. autora) teškim srcem pristaje da radi na ovom terenu, ipak kao disciplinovan oficir pristupa energično. .. Narod, pak, do sada je osećao snagu komunista i njima se prilagođavao. Ras, tukući komuniste, uteravao je strah u kosti, i to se i po narodu proćulo. Kako narod poštuje silu — a to je Rasovo ime — i u ova dva sreza dobro je poznato.

2. — Smederevski korpus: Lazović je dosta uspeo. Formirao je Banatsku jurišnu brigadu koja se sada čelici u borbama sa crvenima, u srezu podunavskom. Njemu je teško — iz Gročke često uskaču komunisti u Podunavlje ...

3. — Avalsfc i korpus: Narod ovde nema dovoljno jasnu predstavu o našoj snazi jer tamo nema ilegalnog ljudstva, a komunisti, brate, idu sa oružanim snagama ...

Smatram za dužnost da ti predložim za odlikovanje, i to:

Nikolu Kalabića za Karađorđevu zvezdu sa mačevima. Lazovića za belog orla sa mačevima, Milovana Nedeljkovića za belog orla sa mačevima. Oni su to zaslužili potpuno u svom radu do sada na ovom terenu i u borbama sa komunistima u poslednja tri meseca ... Tvoj klasni drug Ješa.«⁶

— Moje prisustvo u Šumadiji mnogima se nije sviđalo — govorio mi je kasnije Vasić, — a naročito komandantovom školskom drugu Jevremu Simiću, koga je komandant, kao svog intimnog prijatelja, u svojstvu inspektora Vrhovne komande, poslao u pomoć Kalabiću. Simić zvani »Drška« je, po mome dubokom ubeđenju, skroz amoralni tip, od koga naša organizacija ima samo štete. Od seljaka o njemu, ne možete čuti ništa pohvalno i lepo.

Taj čovek se usudio da mi u lice kaže kako je, posle moga dolaska, postavio komandantu pitanje: »Imaš li još koga da pošalješ u lutajući azil?« Nekoliko dana kasnije saopštio mi je: »Smatram da su ovde dva inspektora suvišna. Ja ovih dana napuštam ovaj teren i idem u Vrhovnu komandu da se objasnim sa Dražom.«

I zaista, on je otišao u Vrhovnu komandu. Možete misliti šta je takav čovek o meni sve mogao da natruća komandantu. Simićevim izmišljotinama se pridružila i Nedićeva intriga objavljena u listu »Novo vreme« o tome kako sam se odvojio od komandanta i stvaram, tobože, novu republikansku stranku i vojsku. A Vi svakako znate kako komandant reaguje prema onima čija popularnost raste.

Pored onih istina koje sam mu izložio u pismima i mnogih drugih, i ovo su ne malo važni razlozi zbog kojih se komandant prema meni potpuno ohladio. Poziv za »Svetosavski kongres u Ba«, koji mi je, tek onako uzgred i u poslednjem momentu, uputio, najbolji je dokaz njegovog stava prema meni.⁷

Vasić mi zatim pokaza telegram primljen 16. januara od Mihailovića:

»Primio sam dva Vaša pisma. Nikoga nisam ovlastio da Vas rečima i delima napada. Ne mogu primiti odgovornost ako pojedinci nešto pričaju. Naredili smo da niknu listovi svuda po korpusima i u koliko stižemo dajemo uputstva. »Ravna gora« treba da bude list direktive. Potrebno je da dođete na Kongres, koji se priprema 24. januara; treba da budete kod Zvonka Vučkovića. (Selo Ba, u kome je održan četnički Kongres, nalazi se u rejonu koji je obuhvatao Prvi ravnogorski korpus pod Vučkovićevom komandom — nap. autora). Sva pitanja tamo će se raspraviti.«⁸

— Od prvog dana, — nastavio je Vasić, — bio sam protiv uvlačenja političkih stranaka u pokret. I danas sam ostao dosledan ovom stavu. Ne znam šta je komandantu trebao ovakav Kongres. Kada sam mu nabacio potrebu održavanja Kongresa mislio sam na Kongres Ravnogoraca, a ne propalih političara i još stvaranja neke koalicije s njima.

Stvarajući Ravnogorski pokret, ja sam ga zamislio sa strogo nacionalnim obeležjem i nacionalnom ideologijom imunog od svake druge politike. Sa ovim se i komandant (Draža Mihailović — nap. autora) potpuno složio i svojski pomogao njegovo stvaranje. Kao takav, pokret je do kraja trebao da zadrži prvobitno zamišljenu ideologiju. To je ona ista ideologija koju je od osnivanja zastupao i širio naš Srpski kulturni klub, čija se većina njegovih članova danas nalaze među ravnogorcima. Zbog takve koncepcije i ideologije Ravnogorski pokret je uživao punu podršku i pomoć naše veličine i autoriteta u Londonu, predsednika dr. Slobodana Jovanovića, i ne samo njega, koja nije bila mala i beznačajna. Međutim, njegovim padom, sve je krenulo u drugom pravcu i daj Bože da se sve ovo dobro završi. U što ja malo verujem.

Moram priznati da je ovaj Kongres za mene bio formalni cirkus. Zbog toga nisam ni hteo aktivnije da učestvujem u njegovom radu. Na komandantov zahtev pristao sam da ga otvorim besedom na temu »Rusija i Svetosavlje«. Mnogi su mi stavili do znanja da je beseda bila »isuviše literarna«.

U ovoj kratkoj besedi sam, u najkraćim crtama izneo naše tradicionalne veze sa Rusijom i potrebu njihovih obnavljanja u novim uslovima. Cilj mi je bio da kod prisutnih stvorim raspoloženje za povratak poverenja u Rusiju kao jedinu zaštitnicu pravoslavlja i najrealnijem našem osloncu. O ovom problemu sam i ranije, u nekoliko mahova, sa komandantom mnogo šire razgovarao i obrazlagao mu moj takav stav. Ali nikada nisam bio siguran da je do kraja prihvatio moje sugestije. Uticaj onog nesposobnog i ograničenog Moljevića na njega, iako koban, bio je na kraju jači. Moja iskrenost se komandantu, u zadnje vreme ne sviđa. Njemu sada više godi Moljevićeva lasfcavost.

Po završetku Kongresa sam čak saznao da se Moljević uplašio da ću na Kongresu izneti mnoga moja zapažanja, koja su bila iskrena i dobronamerna, a i od vitalnih interesa za Ravnogorski pokret, a o kojima sam često obaveštavao komandanta koji je to sve ignorisao. Ovaj strah Moljević je preneo i na komandanta. Moram da priznam da je bilo vrlo ozbiljnih razloga za njihov strah.

Budite uvereni da sa novim Centralnim nacionalnim komiteom, kakvog komandant i ovo novo društvo okupljeno oko njega žele da stvore, nikada neću sarađivati.⁹

Sta se to na »Svetosavskom kongresu« odigralo što je Vasića dimulo do te mere da se ponovo izjašnjava za apstinenciju?

Uoči Kongresa održana je u selu Ba pretkonferencija, na kojoj su učestvovali: Zivko Topalović i njegova supruga Milica, Adam Pribićević, Vladimir Belajčić, Dimitrije Lazarević, Đura Vilović, Aleksandar Aksentijević, Dura Đurović, Vasa Ristić, Vladimir Predavec, Branislav Ivković, Stevan Moljević i Draža Mihailović.

Predkonferenciji je predsedavao Moljević, a uvodno izlaganje je dao Draža Mihailović.

U svom izlaganju Mihailović je rekao:

Da je on demokratski raspoložen, da je njegova namera da okupi sve demokratske snage u zemlji i da odbija sve prigovore koji mu se postavljaju kao nosiocu ma kakvih apsolutističkih težnji. Zatim ih je Draža zamolio da ne capidlače nego da se sporazumeju u ovako teškim prilikama u kojima se zemlja nalazi, posle čega je napustio konferenciju.

Zivko Topalović je tražio od Moljevića da izloži kako ravnogorski pokret zamišlja ovu saradnju i pod kakvim uslovima. Na to je Moljević odgovorio, da već postoji ravnogorski pokret, da je u njega uključen najveći deo našeg naroda, pa i članovi svih političkih orijentacija, i naglasio je da već postoji narodno vodstvo, te da bi ga bilo nezgodno menjati i da bi trebalo to vodstvo da ostane i produži rad. Na ovu Moljevićevu izjavu reagovali su svi prisutni »političari«, pa je Ivković postavio zahtev da, ukoliko stranke pristupe pokretu, dobiju i odgovarajući uticaj u vodstvu pokreta. Na tu njegovu primedbu reagovao je Aca Aksentijević, a jedan od prisutnih »Ravnogoraca« na Ivkovića je potegao revolver, pa se na tome sednica prekinula.

Posle podne konferencija je nastavljena pod predsedništvom Draže Mihailovića, koji je izjavio da se po sebi razume da se vodstvo mora dopuniti predstavnicima stranaka i ostalih vanstranačkih institucija, ukoliko se one budu angažovale u pokretu. Posle duže diskusije zaključeno je da u vodstvu Pokreta svaka stranka da jednak broj predstavnika, a »ravnogorci« koliko i sve stranke ukupno.

Zatim se prešlo na diskusiju o platformi za saradnju, koja je trebalo da bude izražena u rezoluciji Kongresa. Moljević je predložio rezoluciju čiji je nacrt, kako je rekao, dobio od članova CNK iz

Beograda. Ovaj predlog rezolucije bila je slavopojka ravnogorskom pokretu bez ikakvog političkog sadržaja. Međutim, posle duže diskusije, prihvaćena je rezolucija koju je predložio Živko Topalović.

Prilikom diskusije o nazivu »Pokreta« »ravnogorci« su tražili da se zove »Ravnogorski«, ali je najzad prihvaćen predlog »političara« da se nazove »Jugoslovenska narodna demokratska zajednica.«

Po pitanju oblika državnog uređenja: monarhija ili republika, »političari« su predlagali da se to pitanje rezerviše docnije, za jedan kasniji autoritativni narodni forum, ali su »ravnogorci« insistirali da se prihvati monarhija sa dinastijom Karađorđevića, pa je na Dražinu intervenciju i molbu da se lično njemu učini ta koncesija, prihvaćeno stanovište »ravnogoraca«.

Diskutovano je i pitanje da li će biti unitarno ili federativno uređenje države, pa je prihvaćeno ovo poslednje u obliku trojne federacije.

Po pitanju — kojim će se političkim grupacijama priznati pravo učešća u Ravnogorskom pokretu, »ravnogorci« su dali predlog da se primaju sve stranke sem Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) i Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS), uz to da se ne može primiti ni Komunistička partija, kao stranka direktno suprotna njihovim nazorima. Pretstavnici stranaka bili su za to da se u Pokret ne primi samo JRZ, a da u pokret mogu ući i JNS i Komunistička partija, s tim da se kod JNS vrši odabiranje ličnosti, a Komunistička partija da svoje oružane odrede utopi u sastav zajedničke jugoslovenske vojske, kojom je komandovao Draža Mihailović. Ovo je stanovište usvojeno.

Najzad je utvrđen dnevni red Kongresa.¹⁰

Tako su se »ravnogorci« i »političari« nekako složili da jedinstveno istupe na Kongresu, o čijem se održavanju pre ove konferencije — kako kaže Dragi Jovanović — »zuokalo nekih 5—6 dana« u Beogradu, a njemu je bilo poznato da je iz Beograda otišlo na Kongres 30—35 ljudi. Pored toga, Jovanović je iz jednog razgovora sa Nojbahterom, nemačkim generalnim opunomoćenikom za Srbiju, video da su Okupatori ne samo znali za održavanje Kongresa, nego čak i to da je **Živko** Topalović pisao rezoluciju, o kojoj su »ravnogorci« i »političari« »u tajnosti« i onako žestoko diskutovali.

Na taj način, sve je bilo pripremljeno da Kongres može nesmetano otpočeti rad, pa je čak bilo naručeno preko 200 komada fotografija Draže Mihailovića sa lulom, koje je trebalo na Kongres da donese inž. Zika Veličković iz Beograda.

Navedena predkonferencija, na kojoj su od strane jednog odabranog kruga ljudi bile prejudicirane odluke Kongresa, takođe se smatrala kao njegov sastavni deo.

Još pre početka Kongresa došlo je do razmimoilaženja između Živka Topalovića i članova »Svifta« u Beogradu, koji je ustvari bio deo Centralnog komiteta Ravnogorskog pokreta, sastavljen od Vasićevih jednomišljenika, čije je mišljenje uglavnom delio i Stevan Moljević. Radilo se o pitanju partijskog obeležja pretstojećeg Kongresa i popunjavanja »Svifta«, odnosno CNK. Od toga pitanja nastala su dalja razmimoilaženja između »ravnogoraca« i »političara«, koja nisu rešena ni na Kongresu, ni posle njega. Rukovodioci »Svifta« iz Beograda obrazložili su svoja stanovišta u pismu, upućenom Draži neposredno pred Kongres, u kome pored ostalog piše:

»Za ove tri godine partijske oštrice su se u narodu istupile, partijske svađe i borbe se utišale, i ponova ih sada oživljavati bio bi najveći greh i najveća šteta za narod. Stoga mi svi i dalje odlučno ostajemo na stanovištu da popunjavanje Svifta ne može i ne sme nikako biti na partijskoj osnovi jer se tako on ne može održati već se mora raspasti, a i današnji njegovi članovi, koji su u njega ušli po napred iznetoj osnovi ne bi mogli dalje u njemu ostati. Svako od današnjih članova pripada jednoj od bivših političkih stranaka u kojoj je često zauzimao jedno od najvažnijih ili vodećih mesta. Oni u Svift nisu ušli kao partijski predstavnici već kao nacionalni borci i radnici i samo kao takvi mogu u njemu ostati. Mi smo to G.T. (**Živku** Topaloviću — nap. autora) nekoliko puta naglašavali, a naročito pred njegov polazak, i čudi nas da Vam on to nije dovoljno istakao.

Isto tako mi odlučno stojimo na stanovištu da i Kongres treba i mora da ima nacionalno obeležje. Na njemu ne sme da se pojavi niko ko bi govorio u ime stranaka, niti se pak uopšte na njemu sme pomenuti ime neke partije. Ako bi se to učinilo onda bi on izgubio svoj značaj i ostavio bi vrlo rđav utisak na sve prisutne. Na njemu se mogu pojaviti ljudi u ime raznih nacionalnih i kulturnih organizacija, u ime raznih pokrajina, mesta i tome slično, ali nikako u ime partija. Svetosavski skup mora da bude izraz oduševljenja i spontana manifestacija želja, potreba i gledišta celokupnog srpskog naroda na rešenje njegovih životnih pitanja, kao što je to bila skupština u Orašcu, skupština u Takovu, Podgorička narodna skupština i skupština Narodnog Veća u Novom Sadu koje su proglasile ujedinjenje svojih pokrajina sa Srbijom 1918. To će se moći ostvariti samo tako ako se ne pojave partijski ljudi koji će uneti zabunu.

Bio bi greh i prema narodu i prema opštoj stvari ponovo raspaljivati partijske strasti koje su se u narodu ugasile i pored već postojećeg građanskog rata uvlačiti ga u partijske borbe. Na skupštini ne sme da se oseti uopšte partijska zainteresovanost već samo brat-ska srpska solidarnost na zajedničkom poslu.

Uostalom, danas partije u stvari i ne postoje. Njihovi šefovi nalaze se izvan zemlje. Partijski život je razriven. Organizacije 3 godine ne funkcionišu. Mnoge od najviđenijih ličnosti su pomrle ili se nalaze u ropstvu, ili u šumi, ili su u nemogućnosti da dadu ma kakva izraza svome gledištu. Za potvrdu toga navešću Vam samo jedan primer. Pre izvesnog vremena Maček se preko jednog svoga poverenika obratio jednom od bivših saradnika Srba sa željom da dođe u vezu sa nadležnim srbijanskim partijskim organizacijama. Dotični gospodin, Mačkov dobar prijatelj kome je neobično stalo da se ponovo rehabilituje, odgovorio mu je da je nemoguć ma kakav kontakt sa strankom u Srbiji, pošto njihove organizacije ne funkcionišu, jer bi mnoge od njih teško mogle sastaviti jednu trećinu članova svojih izvršnih odbora, a svi šefovi stranaka nalaze se izvan zemlje. S druge strane pak vidite i po tome što su kod Vas došli predstavnici tobože partije, a oni su svi, sem jednoga, bili samo izabranici koji održavaju kontakt sa još 4 do 5 prijatelja. Od 8 srpskih stranaka Vama su došli ljudi samo iz 3 stranke (Socijal-demokratske, Demokratske i Samostalne demokratske — nap. autora).

Pri polasku gore mi smo isto tako kazali T. (Topaloviću — nap. autora) da skupština ne treba da bira nove članove Svifta, već da pored ostalog donese i ovu odluku: »Narod ovlašćuje G.D.M (Gospodina Dražu Mihailovića — nap. autora) da i dalje sarađuje sa ljudima sa kojima je do sada sarađivao i da može njihov broj, prema ukazanoj potrebi, i povećati. I on se s time potpuno složio . . .

Ovaj deo ovde Svifta nije potrebno uglavnom više za sad proširivati za rad, pošto se ni sa ovim brojem ne može pod okupacijom raditi. Izbor novih članova za sad treba vršiti samo u tome slučaju, ako bi nekoga zaslužnog za akciju ili iz drugih neophodnih potreba trebalo izabrati. Ti novoizabrani nije potrebno da se upoznaju sa ostalim članovima Svifta, a naročito ne sa ovima koji se ovde nalaze. Možda bi prema ukazanoj potrebi deo Svifta pri Štabu trebalo povećati. Samo i u tom slučaju izbor ne bi trebalo vršiti na partijskoj osnovi, niti pak Skupština treba da se zanima izborom novih

članova. Međutim, neke, od onih ljudi sa terena koji bi na skupštini učestvovali trebalo bi prema zaslugi i potrebi izabrati.. .«ⁿ

Da bi sprečili otpor »Svifta«, koji bi mogao da izazovu odluke »Svetosavskog kongresa«, Mihailović, Vasić i Moljević mu upućuju, 12. februara pismo u kome mu, pored ostalog pišu:

»U ovom odgovoru, pored mene učestvuju gg. Vasić i Moljević. Zaista g. Topalović nas nije tačno obavestio u razgovorima sa Vama. Verujem da on to nije zlonamerno učinio, već kako njegova gospođa kaže on je uvek sklon na kompromise, pa je rešenje situacije prilagođavao i traženjima druge strane. Mi ostajemo i dalje na tome, u pogledu popune Svifta, da on ne sme ni dalje imati nikakav partijsko stranački karakter, ali se zato sada Svift treba da pretvori u vodstvo Ravnogorskog pokreta, čime će on da zadrži prvenstveno nacionalni karakter. To je i jedino rešenje, koje odgovara sadašnjoj situaciji u zemlji. Mi se slažemo sa Vama da budući članovi Svifta mogu biti na prvom mestu čestiti i poštjeni ljudi, koji nisu u prošlosti kompromitovani, poznati javni, kulturni i prosvetni radnici, nacionalno ispravni i zaslužni za opštu narodnu stvar. Izabrani bez obzira na stranačku pripadnost, oni će oličiti dolazak novoga doba. Ravnogorski pokret ostaje i dalje vanpartijski, ostaje opšti narodni pokret. On ima da utiče na celokupni javni život i formiranje nove države.

Mi nismo oživeli partijski život, niti nam je to namera, već obratno mi smo dobili od njih izjavu da se prekida svaka partijska delatnost za vreme trajanja rata i posle dok se prilike u zemlji normalizuju. Kako će partijski život, čim se prilike normalizuju opet morati da oživi, nama se sada pruža prilika da već od sad utičemo na taj budući partijski život i njegovo prečišćavanje. U Centralnom Nacionalnom Komitetu mi ćemo imati polovicu svojih ljudi, koji će uvijek moći da stave svoje veto, bazirajući to na rezoluciji, a i sporazumu, tako da neće pustiti u komitet nijednog partijskog čoveka ako nije čiste prošlosti. Oni pak ljudi partijski, koji nemadnu podršku komiteta izgubiće svaki ugled i uticaj u narodu. Pored •komiteta, mi ćemo imati svoj Ravnogorski pokret, koji će predstavljati narodnu snagu, i u kome politički ljudi neće imati nikakvog partijskog uticaja. Napominjem da Centralni Nacionalni Komitet biće formiran samo pri Vrhovnoj Komandi na terenu, sastavljen po rezoluciji od delegiranih članova Svifta to jest Ravnogorskog vodstva i predstavnika političkih i nepolitičkih formacija, koje su ušle ili uđu u Jugoslovensku Demokratsku Narodnu Zajednicu. Rezolucija, koju Vam dostavljamo objašnjava tačno, da Ravnogorski po-

kret iako divovskih razmera nije se mogao odreći ove saradnje, i otvaranja pristupa svima drugim organizacijama, koje ne pripadaju pokretu. *Dovoljno je da napomenem važnost ulaska g. Zivka Topalovića, koji bez obzira na sadašnju snagu predstavlja u našim redovima pristupanje svih radničkih demokratskih struja,*¹² (uz ovo je Draža Mihailović dopisao »g. Vasić smatra da ovo nije stvarno«), a on pod drugim uslovima ne bi pristupio. Ujedinjena demokratska narodna zajednica predstavlja za inostranstvo još veći kapital, jer Vam je poznato da inostranstvo želi da nas prikaže kao reakcionarno strujanje sa diktatorskim težnjama, pa smo i to morali da suzbijemo jedino na ovaj način. Da smo se pred inostranstvom pojavili kao jedinstveni Ravnogorski pokret, oni bi to okvalifikovali kao jednostranački sistem sa diktatorskim težnjama i diktatorom na čelu. Na predkonferenciji kongresa došlo je bilo do zategnutosti, pa je druga strana htela čak, da napusti kongres, što bi nam veoma škodilo.

Kongres je imao, i potpuno zadržao nacionalno obeležje. Niko nije govorio u ime ma koje političke stranke, niti se to čak na kongresu smelo pomenuti zbog raspoloženja koje je na njemu vladalo. Mi smo veoma zadovoljni sa raspoloženjem na kongresu i na njemu smo uvideli celu našu snagu. Kongres je imao jugoslovenski karakter, sa težnjom da se u budućoj Jugoslaviji na prvom mestu ujedine Srbi, koji su jedino bili neujedinjeni, i da zauzmu dostojno mesto. Mi znamo da je naš partijski život razriven, ali isto tako nama je jasno da se partijski život mora obnoviti posle rata na mnogo zdravijim osnovama, i na reformisanim programima, kako iziskuje današnje vreme. Iako je partijski život razriven, mi pod sadašnjim prilikama moramo tražiti dodir i sa Mačekom. Od osam srpskih stranaka nisu sve došle, ah preko pojedinaca bile su sve predstavljene. Stvaranjem Jugoslovenske Demokratske Narodne Zajednice, mi smo širom otvorili vrata svima strankama ah ne i svima ljudima iz njihovih redova.

Iako sve stranke nisu predstavljene svojim vođstvom, one će daljim razvojem događaja na to biti prisiljene. Stari Radikah pokazali su na kongresu najbolje raspoloženje.

Obzirom na inostranstvo mi nismo mogli zahtevati na kongresu da donese pored ostalog i odluku da se DM (Draža Mihailović — nap. autora) ovlašćuje, da sarađuje samo sa ljudima sa kojima je do sada sarađivao, i da ovo ostane anonimno. Kao što se iz rezolucije vidi gg. Vasić, Moljević i Topalović izabrani su od kongresa u organizacioni odbor za proširenje Centralnog Nacionalnog Komite-

ta. Ovaj organizacioni odbor ima da se proširi tako, da u njemu bude pola članova iz Ravnogorskog pokreta, odnosno dosadašnjeg Centralnog Nacionalnog Komiteta, a drugu polovinu daće političke i nepolitičke organizacije JDNZ. To će biti budući Centralni Nacionalni Komitet pri Vrhovnoj Komandi. U ovom slučaju g. Topalović pripada grupi političkih stranaka. Pored ovoga Centralnog Nacionalnog Komiteta, na terenu mi smo stvorili narodne ravnogorske odbore seoske, opštinske i sreske, a Centralni Nacionalni Komitet produžiće dalje sa stvaranjem okružnih i pokrajinskih sekcija Centralnog Nacionalnog Komiteta. Budite uvereni da od sela do pokrajina biće naši ljudi jer drugih nema.

Dosadašnji Centralni Nacionalni Komitet, kao što smo napred kazali treba da se pretvori u voćstvo Ravnogorskog pokreta, i mi se nadamo da ćete se Vi toga primiti, jer sem naziva ništa se više ne menja, pošto je Ravnogorski pokret vodeći u celoj ovoj stvari.

Mi smo već naredili da se kod Muslimana obrazuju muslimanski narodni ravnogorski odbori. Kod Hrvata još toga nemamo, ali kod Hrvata imamo Jurepo (jugoslovenski revolucionarni pokret), koji je na čisto našoj liniji, i koga se nećemo odreći. Obrazovana demokratska zajednica pruža mogućnost prijema čak i onih koji ne pripadaju Ravnogorskom pokretu, što se odnosi na Hrvate i Slovence. Sto se tiče Muslimana, mi smo mišljenja da njihovo pitanje treba rešavati samo na nacionalnoj srpskoj osnovi. Kako će svi Muslimani, po našem mišljenju spasti u srpsku federativnu jedinicu, to Muslimani imaju samo jedno nacionalno opredeljenje, a to je srpsko. I kada bi mi to propustili i pošli drugim putem učinili bi grešku koja se ne bi mogla više popraviti. Za to će naša propaganda ubuduće biti naročito posvećena Muslimanima i njihovom pitanju, a sa ove tačke gledišta.

Naša je naročita namera bila da Centralni Nacionalni Komitet može postojati samo uz Vrhovnu Komandu na terenu, a ne tamo kod Vas, da bismo spasli Vas od popunjavanja neželjenim elementima, i u tome smo uspeli, jer ste Vi sada voćstvo Ravnogorskog pokreta koga tuđi pripadnici ne mogu popunjavati. One pak, koje primamo u Centralni Nacionalni Komitet na terenu dobro ćemo filtrirati. Vi nam morate u svakom slučaju poslati još tri člana iz dosadašnjeg komiteta, da bi mi ovde imali u Centralnom Komitetu potreban broj predstavnika iz našeg pokreta.

Da rekapituliramo. Iz celog ovog izlaganja izlazi siedeće:

a) — Dosadašnji Centralni Nacionalni Komitet pretvara se u voćstvo Ravnogorskog pokreta zajedno sa nama ovde.

b) — Pri štabu V.K. obrazuje se Centralni Nacionalni Komitet., koji ima svoje sekcije u pokrajinama i okruzima. Dalje po srezovima, opštinama i selima obrazuju se ravnogorski narodni odbori.

v) — List Ravna Gora predstavlja centralni list Ravnogorskog pokreta, koji diriguje i svima listovima na terenu.

JDMZ imaće svoj poseban list.

Pokrenuće se jedan neslužbeni srpski list, koji će se zvati Ujedinjeno srpstvo, i koji će zastupati interese srpske federativne jedinice, i celog srpskog naroda.

Mi Vas molimo za Vašu saradnju, i prethodno Vašu saglasnost za ovako rešenje, jer drukčije nije moglo biti.

Mi ćemo Vas i dalje obavешtavati o svima događajima, i konsultovati se sa Vama isto kao i do sada.

Pošto Ravnogorski pokret treba da utiče na celokupni javni i narodni život, to je potrebno da produžite dosadašnji rad, i da preduzmete i sve druge poslove za stvaranje državnog i nacionalnog programa, kao i sve pripremne mere za njegovo izvođenje. U danom momentu mi treba da znamo šta hoćemo, a isto tako i kako ćemo.

U danom momentu mi moramo da obezbedimo našem narodu njegove etnografske granice, i njegovo puno ujedinjenje u srpskoj federalnoj jedinici, da toj jedinici obezbedimo i sve privredne uslove za slobodan život i razvitak u budućnosti. Isto tako, mi imamo da pripremimo sve predradnje za pravilno rešenje socijalnih pitanja u savremenom duhu, u prvom redu seljačkog, radničkog i činovničkog pitanja. Mi moramo da pripremimo i rešenje odnosa rada i kapitala u savremenom duhu. Mi moramo da resimo pitanje obnove zemlje, kolonizaciono pitanje, valutno pitanje i prosvetno pitanje.

Potrebna nam je Vaša saradnja i u sva tri pomenuta lista. Ali je potrebno za sav ovaj rad i što češća izmena misli, a zato je u prvom redu potrebno da bar nekoliko Vaša člana čim pre dođu ovamo.

Mi se nadamo da smo Vam dali sva potrebna objašnjenja, i da ćete usvojiti sve naše razloge za doneta rešenja. Mi Vas najsrdačnije pozdravljamo, i očekujemo što pre vesti od Vas. D-D-S (Draž, Dragiša, Stevan — nap, autora).«¹³

Ali, članovi »Svifta« u Beogradu, objašnjenja data u ovom pismu, nikada nisu prihvatili.

Međutim, očigledno je da su, pad Slobodana Jovanovića, i šest meseci kasnije, stvaranje koalicije između Ravnogorskog pokreta i građanskih političkih stranaka, nazvane Jugoslovenska narodna de-

mokratska zajednica (JNDZ), označili i politički pad nezadovoljnog Dragiše Vasića. Njemu na kraju nije ostalo ništa drugo nego da se distancira od društva kome je dotle pripadao. Ali, svoju odluku nije odmah dosledno sproveo. Do definitivnog napuštanja Draže Mihailovića trebalo je da prođe još više od godinu dana.

Nalazeći se još uvek u selu Jančićima, Vasić je na inicijativu sveštenika Marijana Dimitrića, predsednika srpskog ravnogorskog odbora za srez Orašački, a uz Mihailovićevu saglasnost, napisao raspis koji je, 21. februara 1944. godine, upućen svim četničkim komandantima, u kome je, pored ostalog, napisao:

»Sveta pravoslavna crkva učestvuje sa nama samo preko pojedinaca. Potrebno je da stupi sada u naše redove celom svojom organizacijom. Svaki korpus, po mogućstvu i brigade treba da imaju sveštenika ili kaluđera. Njihove porodice imaju biti obezbeđene, a oni da činodejstvuju u narodu i besplatno. Ovi sveštenici imaju da budu ilegalni. Pre odlaska u šumu neka to izvrše u saglasnosti sa vladikama.

U svima korpusima obeležiti značajna mesta spomen-kapelama, koje Ravna Gora posvećuje Vidovdanu. Kapele da budu brvnare pokrivene sindrom — ponavljam — brvnare pokrivene šindrom. Unutrašnji prostor 8 x 12. Ikonostas od drveta sa troja vrata. Na ikonostasu okačene ikone. Glavna vrata za ulaz u crkvu sa zadnje strane, a između oltara i leve pevnice prema severu jedna mala vrata za izlaz, posle pričešća. Ove spomen-kapele komandanti će podizati u sporazumu sa sveštenikom.

Komandanti će izvestiti da imaju sveštenika po korpusima i brigadama. Sveštenici treba da odgovaraju sledećim uslovima: da nisu skloni piću i da nisu uopšte ukaljani. Pored činodejstva sveštenici imaju siedeće dužnosti: propagandu za suzbijanje psovki i nemorala, kao i za širenje trezvenosti, na organizaciji pomoćne sanitetske službe, naročito preko ženske i omladinske organizacije po selima, u vezi sa Ravnogorskim odborima. Oni su referenti za pomoć porodicama poginulih i umrlih i vode evidenciju o ukazanoj bratskoj pomoći. Da drže moralne propovedi u crkvi i van crkve u narodu. U trupu uzimati prvenstveno mlađe sveštenike. Njihovi zastupnici u parohijama pomagače njihove porodice po crkvenim propisima. O uspehu ovoga rada stalno me izveštavati. Napominjem da u narodu ima mnogo nekrštene dece, naročito u Bosni, kao i nevenčanih divljih brakova. Divlje brakove ozakoniti venčanjem. Skrećem pažnju komandantima da je na ovaj način angažovanje crkve

veoma potrebno, kao vrsta naše propagande da se zna ko smo i šta smo mi.«¹⁴

Na Vasićev predlog je, krajem februara 1944. godine, formiran i otek za veroispovest pri Mihailovićevoj Vrhovnoj komandi.

Osećajući Vasićevu bliskost i naklonost prema pravoslavlju i crkvi kao i poštovanje koje je gajio prema sveštenstvu, sveštenik Marijan Dimitrić se, 31. maja 1944. godine, obraća Vasiću pismom u kome mu piše:

»Najlepše Vas molim da pitanju reforme našeg crkvenog života posvetite najveću pažnju ili bar da Čiči (odnosi se na Mihailovića — nap. autora) kažete, da se to učini u svetosavskom duhu, a prema shvatanjima našega naroda, od kojeg se ona — Crkva — ne sme odvojiti. Mi smo sveštenici skoro imali jedan skup ovde (u orašačkom srezu — nap. autora), pa smo se o svemu razgovarali. Oni su me ovlastili da u ime njihovo istupim pred Vas i VK (Vrhovnu komandu — nap. autora) i da iznesem poglede braće sveštenika na uređenju naše crkve. Osnovno je: vladike, sveštenike i kaluđere postaviti svakog na svoje pravo mesto i odrediti sva prava i dužnosti, tako da sveštenici ne robuju vladikama ih bolje reći kaluđerima, često puta ljudima bez srca i duše. Sve sveštenike je strašno naljutilo saznanje da su se dva kaluđera plasirali u VK i da oni predstavljaju taj ilegalni verski odbor ah tek u 1944. c., dok su mase sveštenika u organizaciji pod svim progonima od početka ostali kao obični borci ili sa ulogama koje nemaju veze sa pitanjem naše crkve i njenog života. Rekli su mi svi da Vam javim, da će Ravnogorski pokret izgubiti i poslednjeg sveštenika iz svojih redova ako im budu krojili kape kaluđeri, pa ma oni bih obični monasi ih vladike. Sveštenstvo traži da proporcionalno uzmu učešće u tom Odboru sveštenici i kaluđeri, tako da sveštenstvo samo sebi izabere pretstavnike koje će poslati kao ilegalne i koji će stalno raditi na pripremanju zakona i Ustava Crkve za posle rata. Moram Vam otvoreno reći da su svi sveštenici srećni da su u Čiči i svima vama tamo našli svoje branioce i sa vašim shvatanjima su zadovoljni, ah nisu zadovoljni sa dosadašnjim radom verskog Oteka u VK, pa apeluju na Vas da se pitanje nas sveštenika reši kako zahtevaju interesi naše Crkve i naroda, ali u dogovoru sa sveštenicima i narodom.«¹⁵

O VEZAMA SA „CRNOM RUKOM" I SSSR-OM

2a vreme boravka u selu Jančićima, Vasić je odseo u kući Petra Petrovića-Bekute, koja nije bila mnogo udaljena od one u kojoj sam se ja nalazio. Cesto, za vreme svojih uobičajenih šetnji, on me je posećivao i sa mnom vodio, po nekada, i prilično duge razgovore, naročito na teme koje su ga opterećivale. Tako se, u toku ovih razgovora, često vraćao na događaje koji su se odigravali na »Svetosavskom kongresu« i na njegovoj »predkonferenciji«, na kojoj je samo delimično prisustvovao. Ali je uporno prikupljao sve detalje događaja koji su se na njoj odigrali. O svemu tome je neprekidno razmišljao i donosio svoje zaključke.

Evo šta sam o svim tim razgovorima zabeležio:

— Žučna i bezobzirna borba za vlast između ravnogoraca i trećerazrednih predstavnika političkih stranaka, uz pretnje i vađenje oružja — otpočeo je Vasić svoju priču — naterala me je da ponovo razmišljam o događajima koji su se odigrali u našoj nedavnoj prošlosti. O njima sam razmišljao i kada sam pisao članak za naš list »Ravna Gora« i objavio u drugom broju lista pod naslovom »Naš oficirski kor«. Pretpostavljam da ste ga čitali.

U ovome članku Vasić je pored ostalog napisao:

»Najsvetliji primer potomstvu dadoše oni što iznesoše zastavu slobode i razviše je na Ravnoj Gori da pod njom nastave borbu sa brojnim neprijateljima, i spoljašnjim i unutrašnjim, i da pobeđe ili da umru. Oni izdržaše krvave borbe sa najkrvavijim dušmanima — Nemcima, pa borbu sa komunistima koji su na čelu sa kojekakvim probisvetima: Titom, Mošom Pijade, Vajnerom, Levijem, Ribarom, Đilasom, Cicmilom i drugima, dvadeset godina zavodili našu mladež slobodom ljubavi, maglovitim obećanjima i defetizmom; koji su je učili da ljubi daleke i nepoznate tuđe zemlje, a mrzi svoju rođenu otadžbinu u kojoj su joj ognjišta otaca i grobovi dedova i pradedova, da voli tuđe narode, a ubija svoju rođenu braću; koji su je učili neko vreme da u horovima deklamuje »Branićemo zemlju«, dok Rusija nije sklopila pakt sa Nemačkom, a u svom ratu, kada je neprijatelj provalio u zemlju da izdajnički nagovara vojnike da

pucaju na svoje oficire i bacaju oružje; koji su tako najbolje poslužili neprijatelju u njegovim paklenim namerama, i bili sastavni deo njegove pete kolone, a u homogenim srpskim krajevima prvi i najpouzdaniji njegovi saradnici. Ali kojima nije ništa smetalo da sve čestite ljude nazivaju petokoloncima ...

I zato se danas ti isti neprijatelji udružuju protiv njega (srpskog oficira — nap. autora) i najveštiji od njih — komunisti, na jednoj strani u Bihaću, posle Užica i Zabljaka, svojoj trećoj prestonici, proglašavaju da su skinuli sa prestola dinastiju Karađorđevića i pregovaraju sa pukovnikom Prancetićem, komandantom crne (ustaške) legije, izaslanikom poglavnika Pavelića, a na drugoj se, u Beogradu i ostalim mestima po Srbiji, uvlače u Ljotičeve odrede i nemački Gestapo, da odatle skidaju glave Srbima oficirima, svesni da su im to najopasniji neprijatelji.«¹

Posle ovih rečenica, punih srdžbe, uvreda, laži i kleveta na račun NOP i njihovih rukovodioca u kojima Vasić ispoljava i svoju zaista krajnju mržnju prema Komunističkoj partiji Jugoslavije i komunizmu uopšte, on u članku dalje piše:

»I dok je, posle prošlih ratova, i Balkanskog i svetskog, sa svršenim ratom bila svršena i uloga srpskog oficira, dok su dalji posao preuzimale političke partije i politički ljudi, da na političkom polju upropaste ono što je na vojnom dobiveno, sutra, sa svršenim ratom, uloga oficira neće i ne sme biti završena, ona će tek otpočeti.

Dražu Mihailovića očekuju teški, ali istorijski zadaci.«²

Tako je Vasić pisao 15. februara 1943. godine.

— I danas, na žalost, u još uvek porobljenoj zemlji, koja se, istina, nalazi na pragu oslobođenja, počinje da se rađa slična situacija onoj koja je vladala posle ubistva Aleksandra Obrenovića, pa i kasnije, posle Balkanskog i Svetskog rata, kada su nastale borbe između političkih stranaka, naročito Radikala i zaverenika, koji su organizovali i izvršili ubistvo poslednjeg Obrenovića i omogućili povratak dinastije Karađorđevića. Ovo ubistvo nikada nisam odobravao pa ga i danas ne odobravam. Iz prostog razloga što je i dinastija Obrenovića imala i te kakve zasluge za oslobođenje Srbije od Turaka i za njen kasniji razvoj. Ali je nepobitna činjenica da su zaverenici učinili ogromnu uslugu i danistiji Karađorđević i radikalima.

Kasnije, zaverenici su stvorili organizaciju »Ujedinjenje ili smrt« poznata pod imenom »Crna ruka«, koja je sebi postavila za cilj ujedinjenje svih Srba i pripajanje Srbiji svih oblasti u kojima Srbi predstavljaju većinu stanovništva: Stvaranje i razvoj ove orga-

nizacije, sve do Balkanskog rata, obilato su pomagali i Dvor i Radikali.³

Dalje mi je Vasić pričao, o dotle malo poznatim pa čak i nepoznatim detaljima o organizovanju zavere i ubistvu Aleksandra Obrenovića, o događajima koji su posle ovog ubistva usledili i o pozadini montiranog »Solunskog procesa«, a što je danas već dobro poznato, naročito posle obnove »Solunskog procesa«, održanog pred Vrhovnim sudom Narodne Republike Srbije od 2. do 13. juna 1953. godine.

— Zar ovaj Kongres — pričao, mi je dalje Vasić — a naročito njegova »pretkonferencija«, na kojoj je otpočela oštra borba za vlast između Ravnogorskog pokreta, koji okuplja najzdraviji deo oficirskog kora, i političara koji su se tek sada resili na stvaranje neke koalicije sa našim pokretom i da nam nameću neki njihov program, ne liči na onu borbu između radikala i zaverenika, a o kojoj sam vam pričao, i od čijeg su uticaja strahovali i oni i Aleksandar koji ih je podržavao.

Neki dan sam i Komandantu (odnosi se na Dražu Mihailovića — nap. autora) postavio otvoreno pitanje: Gde su bili ta politička gospoda, sa Živkom Topalovićem na čelu, koji je 1941. godine, kada smo se mi okupljeni na Ravnoj Gori i počeli da stvaramo Ravnogorski pokret, sedeo u Beogradu pod sigurnom zaštitom svoga prijatelja Milana Aćimovića. Gde su oni, i pre toga, bili kada je Srpski kulturni klub učestvovao u pripremama državnog udara izvršenog 27. marta, i kada su se svi njegovi članovi, posle aprilskog poraza, odazvali pozivu, upućenom sa Ravne Gore, i stupili u naše borbene redove.

Komandantu sam skrenuo pažnju da njegovi kompromisi sa političarima mogu da nas dovedu dotle da na kraju doživimo istu sudbinu koju su doživeli zaverenici posle »Solunskog procesa«, a koji su žrtvujući svoje živote, doveli na vlast Aleksandrovog oca Petra, i time ga izvukli iz teške materijalne krize i spasli kompromitacije. Umesto zahvalnosti, Petrov sin, kada je postao prestolonaslednik i regent, svojim dobročiniteljima je istresao rafal u grudi. Od tada Karađorđevići su za mene ubice, sem onog dečaka u Londonu koji se neiskusan rastrzava između saveznika i naših londonskih političara, a koji ga vuku svaki na svoju stranu.⁴

Nastavljajući i dalje da mi priča o »zaverenicima«, Vasić mi je rekao:

•— Za sva saznanja o Aleksandrovom zločinu, izvršenom pod snažnim pritiskom radikala sa Nikolom Pašićem na čelu, prema za-

vereničima, koji je ostavio neizbrisivu mrlju u srpskoj istariji, a o kojima sam vam govorio, najveću zahvalnost dugujem Velimiru Vemiću i njegovom dnevniku koji je vrlo objektivno i pedantno vodio. Zahvaljujući i njemu, uspostavio sam čvršće kontakte sa njegovim drugovima Crnogorcima, među kojima je bio i Božin Simić. Sa njima sam i kasnije održavao veze. Njih smo konsultovali i prilikom pripremanja Dvadesetsedmomartovskog udara.

Božin Simić mi je, posle njegovog povratka iz emigracije, negde 1936. godine, pokazao jedan interesantan dokument. Bilo je to pismo Petra Karađorđevića upućeno, oktobra 1899. godine, ruskom ministru finansije grofu Vite, iz koga se nedvosmisleno zaključuje u kakvoj je materijalnoj situaciji bio Petar Karađorđević, nepune četiri godine pre nego što je postao kralj Srbije. Tom prilikom Božin mi je rekao da je ovaj dokumenat stavio na raspolaganje Svetozaru Pribićeviću. On ga je objavio u svojoj knjizi »Diktatura kralja Aleksandra«, objavljenoj u Parizu, na francuskom jeziku 1933. godine.⁵

Vasić mi je o Vemiću vrlo pohvalno govorio sa puno poštovanja njega njegove ličnosti.

— I prema Mustafi Golubiću gajim posebne simpatije. — Govorio mi je Vasić — Bio je to veliki prijatelj i saborac Apisa i mog rođaka majora Ljubodraga Vulovića. (Obojica su na »Solunskom procesu« osuđeni na smrt i streljani — nap. autora). I Golubić mi je ispričao dosta detalja o pripremanju »Solunskog procesa« i njegovom hapšenju u Solunu i mučenjima u solunskom zatvoru, da bi ga naterali da lažno svedoči protiv optuženih. Ali uprkos svemu on je ostao dosledan istini i njegovo saslušanje bilo je u stvari odbrana Vulovića i ostalih lažno optuženih.

Ja sam još na Solunskom frontu, zajedno sa dr Slobodanom (odnosi se na Slobodana Jovanovića — nap. autora) prikupio prilično nepobitnih dokaza o montiranju »Solunskog procesa« i prikupljanju lažnih svedoka protiv optuženih Apisa, Vulovića i njihovih drugova. Po povratku u zemlju, sve sam te dokaze, stavio na raspolaganje mom cenjenom tadašnjem tastu Stojanu Ribarcu, koji je od 1918. godine bio Ministar građevina u vladi Stojana Protića. Zahvaljujući, pored ostalog, i ovim dokumentima i Ribarčevoj upornosti, usledilo je, krajem marta 1919. godine pomilovanje za sve one koji su osuđeni na »Solunskom procesu«, a koji su sve do toga vremena čamili u zatočeništvu, u Skopskom kaznenom zavodu na ostrvu Ulusu, nedaleko od Krfa.⁶

Vasićeve priče o zaverenicima — »Crnorukćkna« bile su za mene, u ono vreme nešto sasvim novo, te su me prilično zaintrigirale. Zbog toga sam kasnije pronalazio i čitao materijale o njima i »Solunskom procesu«. Tako sam pronašao i navodno saslušanje Mustafe Golubića pročitano u toku »Solunskog procesa«, na 63. sednici Vojnog suda u Solunu, održanom 9. maja 1917. godine, sa početkom u 15 časova i 30 minuta. To saslušanje glasi:

»38. Mustafa Golubić, student prava, iz Stoca, ima 26 godina, nije osuđivan:

Pukovnika Dragutina Dimitrijevića prvi put je upoznao kad je sa pismom D-re Dedijera došao u štab Užičke Vojske, gde je našao Nezira Hadžinalića, Boška Arežinu i Veljka Zečevića i gde je ostao mesec i po dana, pa onda otišao u Rusiju, tamo ostao Oko tri do četiri meseca i vratio se u isti štab, koji je tada bio u Zaječaru, i s tim štabom doputovao na Krf. Majora Vulovića poznaje iz Prokuplja od 1912. godine. Pukovnika Tucovića poznaje od vremena kad je (svedok) bio u Užičkoj Vojsci, a viđao se s njim i u Parizu. Bogdana Radenkovića poznaje od pre dve godine, ali s njim nije opštio. Potpukovnika Velimira Vemića poznaje iz viđenja. Ni sa jednim od optuženih nije govorio o unutrašnjim stvarima. Nezir mu nije govorio, niti mu je ko drugi od drugova Bosanaca pričao, da se sprema ubistvo g. Pašića. Nikakav novac, uopšte, nije primio od pukovnika Dimitrijevića. Jednom prilikom u Solunu primio je izvesnu sumu od majora Vulovića i podelio sa Ciganovićem i Šarcem; sa dobivenim delom otputovao je u Svajcarsku. Sa sinom đenerala Damnjana Popovića upoznao se u Skoplju. Jednom je u Skoplju otišao u Kuma, novo, odakle je stražarno sproveden za Skoplje i zatvoren; ali je brzo potom bio pušten iz pritvora. Ne zna na čiju je intervenciju pušten. Ništa ne zna o nekoj vojnoj organizaciji u našoj vojsci. Prvi put otišao je u Svajcarsku s Krfa 19. februara 1916. godine. Odatle se vratio, posle 40 dana u Solun, gde je došao po Boška Arežinu. U Solunu nije ništa radio, a ostao je oko mesec dana i za to vreme viđao je pukovnika Dimitrijevića i Muhameda Mehmedbašića. Iz Soluna je otišao u Francusku o trošku jednog kaluđera, koji mu je pozajmio 100 dinara. U Francuskoj je ostao do 5. februara tekuće godine, kad je i uhapšen. Sa optuženima nije ništa radio na našim unutrašnjim poslovima. Ni Malobabiću ni Desimiru Coloviću nije ništa govorio o našim unutrašnjim stvarima. Sumu od 500 rubalja, koju je primio od pukovnika Dimitrijevića, predao je potpukovniku Božinu Simiću, da ih preda po opredelenju.

Zatim se vrše suočenja:

I. Između optuženog Rade Malobabića i svedoka Mustafe Golubića:

I jedan i drugi ostaju pri svojoj reci.

II. Između svedoka Desimira Čolovića i svedoka Mustafe Golubića:

Svaki ostaje pri svojoj izjavi.«⁷

Međutim, prvobitno Golubovićevo saslušanje koje je sačinjeno u komandi mesta u Solunu nije izneto na sud, nego je kasnije uništeno.

— Nepravde koje su počinjene prema Golubiću, — govorio mi je Vasić — naterale su tog poštenog čoveka da napusti zemlju i da svoj život provede u tuđini — u emigraciji. Kao rođeni revolucionar prihvatio je komunističku ideologiju. Sa njim sam se sretao posle njegovog povratka iz Francuske 1920. godine, sve dok ga vlasti nisu internirale, prvo u Rakovicu, a zatim u Stolac, odakle je, pobegao u Beč, a zatim u Rusiju.

Bio sam iznenađen kada sam ga 1940. godine, sreo u Beogradu, posle uspostavljanja diplomatskih odnosa između nas i Rusije. Rekao mi je da je u Beograd došao ilegalno i zamolio me je da mu pomognem u njegovom prikrivanju od vlasti. U nekoliko sam mu izlazio u susret. Preko njega sam uspeo da uspostavim kontakt sa Ruskim poslanikom u Beogradu Viktorom Plotinjakovim, sa željom da od njega što više saznam o stavu Rusije prema Hitleru i da čujem njegovo mišljenje o našim namerama da nasilno uklonimo kneza Pavla.

Posle nekoliko sastanaka sa Plotinjakovim, konstatovao sam da o knezu Pavlu ima veoma loše mišljenje, što je ohrabrilo i mene i g. Slobodana (Jovanovića — nap. autora), kada sam mu ovo saopštio.

Sa Plotinjakovim i Golubićem sam imao kontakta i posle aprilskog sloma, kada je svako od nas pošao svojim putem. Znatno kasnije sam čuo da su Nemci uhapsili i ubili Golubića. Ali još uvek nisam siguran da je ova vest tačna.

Iskreno da vam kažem, vezu sa Rusijom, zemljom i narodom koji su me uvek interesovali i koji me i danas interesuju, nikad nisam prekidao niti ću je ikad prekinuti dogod sam živ. Ona je u meni duhovna i duboko žalim što nas današnja Rusija još uvek ne razume. Ono što sam ja u njoj doživeo ostavilo je u meni snažne i neizbrisive pečate. To je narod koji zaslužuje krajnje divljenje i prema njegovoj prošlosti i prema njegovoj kulturi.

Zatim mi je Vasić pričao o posetama moskovskom muzeju revolucije i požarištima, skrećući mi pažnju da ih je opisao u svojoj knjizi »Utisci iz Rusije«.⁸

U ovoj knjizi pod naslovom »Prošlost«, Vasić je napisao:

»Bio sam i u muzeju Revolucije. O tome muzeju, smeštenom u bivšoj palati grofa Razumovskog, u prostorijama čuvenoga Engleskoga Kluba, koji nam je poznat iz »Rata i Mira«, pisao je Krleža u svojoj knjizi »Izlet u Rusiju« 1926. Ja se na njemu zadržavam samo toliko koliko moram, tj. koliko je potrebno da se ovaj problem malo osvetli. Posetio sam ga nekoliko puta i u njemu zaticao bezbrojne ekskurzije studentskih, radničkih i drugih đачkih i omladinskih organizacija. Zaticao sam tamo i ekskurzije besposlenih radnika i to mi se dopalo. Raspitao sam i doznao sam da takve ekskurzije polaze svakodnevno iz Berze Rada, odakle se kupe radnici i radnice koji su toga dana ostali nezaposleni. I saznao sam, tako isto i od njih samih, da su oni, za vreme ove besposlice, oslobođeni od plaćanja stanova, članskih uloga po klubovima, svih obaveza javnim institucijama, pa čak i plaćanja bileta na tramvajima.

Pratio sam, dakle, takve ekskurzije, posmatrao. Išao sam za njima od Stjenjke Razina do Lenjina. Zadržavao se svuda, gde su oni zastajali. Sve su razgledali pažljivo, radoznalo, zaneseno. Istorijski radničkog pokreta, ustanci, tehnika revolucionarnog podzemlja, epoha gladi, period izgradnje, sve su zapažali tako da bi upamtili.

Sa velikim interesovanjem zagledali su portret Joakimove, koja je trideset i osam godina provela u Sibiru, plemićke Vere Nikolajevič Figner i Kavaljskaje, koje su tamo ostale po dvadeset godina i koje su još žive.

Raspitivali se o morozovskom štrajku i Orehovu-Zeuvu, šmitovskom, sevastopoljskom i kronštatskom ustanku, o 1905-oj, o decembarskom vojničkom pokretu u Moskvi, sveaborgskim pobunama; ispitivali koliko je kad streljano, na kome mestu, je li ko preživeo, jesu li im živa deca, ko ih poznaje. Zagledali prvi broj »Pravde« 1912; fotografije Kirpičnikova, vojnika volinskog puka, koji je prvi izveo puk iz kasarne da se pridruži Revoluciji. Aspahova, prvoga oficira koji je stupio u borbu sa vladinim trupama. Citali zapiskle vojnika slate govornicima o zborovima pred Oktobrom, »mir će biti kad naše komandante pokoljemo«. »Želimo mir, mir, mir. Svi želimo mir«, — prva mitraljeska komanda itd. Osmehivali se na portret Kerenskoga i kod Raspućinova svojeručna pisma Ministru Unutrašnjih Dela Hvastovu, kome je preporučivao jednu dražesnu sirotu.

Kod Hodinske Katastrofe 1896, kad su na hodinskom polju, a povodom carevog krunisanja, izginule hiljade Oko carskih kobasica, čaša i oraja, čime ih je počastio, zadržavali su se oni duže. Posmatrali groblje, bez koga se moglo, i čitali kalko je car istoga dana posetio bal u francuskom poslanstvu, kao i stihove Baljmontove pesme Osvetitelja 1905: »Ko je počeo vladati Hodinkom taj će svršiti popevši se na ešafot!«

Odatle prilazili su Mariji Aleksandrovoj Ananjinoj, osuđenoj na smrt, zbog sumnjičenja da je imala učešća u pdkušaju atentata brata Lenjinova na cara Aleksandra III, 1. marta 1887. U izjavi svojoj navodila je ona: kako se starala da pripremi svoga sina u gimnaziju. »Moji odnosi sa Aleksandrom Ilićem Uljanovim bili su jedino zbog sina«. Ali joj to nije pomoglo. I sad ,na tom malom protokolu saslušanja ove Ananjine, u jednom ramu smeštenom, čitaju oni svojeručnu i autentičnu primedbu carevu, a sa tri debela znaka divljenja: »Eto, to je baš užasno! Seljak pa se uvlači u gimnaziju!!!« I redom tako nailaze oni na Dnevnik Nikole Drugog, od 15. juna 1905, na sam dan »Potemkinskog« ustanka. Tamo je puškaranje, krv, tamo je užas, a on piše: »Đavo bi ga znao šta se dešava u crnomorskoj floti«. Prosto neću da verujem! Tetka Olga došla na čaj. Kupali smo se, pa smo se šetali barkom!« I tako dalje. I tako dalje. Sibir sa svojim užasima. Ko bi sve izredao. Ja samo dodirujem, podsećam. I to je samo muzej Revolucije. Ali neka se zamisli, šta im se sve može pružiti u onoj zemlji kao prošlo i nedobro!

U školama, gde izučavaju istoriju te Revolucije, upoznaju se sa patnjama, žrtvama i naporima svojih očeva, pričaju im o pogromima, o pukovima koji su ugušivali one ustanke, o zapostavljanju mužika, o vremenu kad je samo car imao 5,144.000 desetina šume, manastiri 2,365.000, pomješčici 26,335.000, a svi seljaci ukupno 6,646.000. Onda ih ponovo vode da vide Zimski Dvorac, i onaj Katarine, i onaj Jelisavete, i onaj Aleksandrovske, pa sjajne palate i vide plemića, pomješčika, buržoazije, u kojima su danas njihovi klubovi, sanatorijumi, teatri, škole, kina, domovi odiha, sve što je nekad služilo jednoj porodici, jednom čoveku, i neumorno im govore dalje o vremenu kad je gospodinu bilo stidno da se vozi u tramvaju, u »karucama bednih«, kad u marinski teatar ni student nije mogao ući bez velike protekcije, kad. ..

I doista, za vreme svoga bavljenja u Rusiji, ja sam video i govorio kako sa najvećim pristalicama, tako i sa najvećim protivnicima današnjih ruskih vlastodržaca. Ali, osuđujući ove sa svoga staništa, ja moram priznati, među ovim poslednjim, i najljućim, ni-

je bilo ni jednoga 'koji tu prošlost, na koju smo podsećali, ne bi podjednako i odlučno osuđivao, obeležavajući je nečim što je bilo nezdravo i nenormalno. I to je lako razumljivo. Jer, kad čovek zna, jer kad se čovek upozna sa tim bezbrojnim ustancima, svim tim pobunama aristokrata, radnika i vojnika, započinjući od Dekabrista pa do Lenjina, i kad se uveri kakve su sve vrednosti bile žrtvama onih vladavina tako neoprostivih i neiscrpnih pogrešaka, onda mu se užasna eksplozija Revolucije čini samo jednom prirodnom i neizbežnom neminovnošću. U isto vreme čovek oseća da se ne može dvoumiti o vladavinama, koje su protiv sebe imale i bile podigle jednoga Puškina, jednu plejadu iz Krjepsnog Prava, Narodnjaka ili onu iz Narodne Volje, jednoga Dostojevskog ili jednoga Tolstoja.

A svaki put kad sam iz onoga muzeja izlazio, ja nisam mogao a da ne pomislim: kako je sve ono što je doživeo mogao doživeti samo onaj narod. I kakav je on i kako se on može shvatiti, mislio sam, kad posle svega što je pod najposlednjim svojim carem izdržao, i kad ga je pobedio, rešava on o njegovoj sudbini tako da ga internira u inostranstvu, a onda u unutrašnjost zemlje, pa se na kraju sve svršava groznim ubistvom ne samo njegovim nego i njegove ženske dece koja sa grehovima očevim i grehovima predaka nikakve veze nisu imala.«⁹

A, pod naslovom »Metež«, Vasić je napisao:

»Iza ove prošlosti, na koju smo potsetili, došao je kaos, naišlo je jedno od najvećih i najkrvavijih Plaćanja što ga je Istorija zabeležila.

Mi, koji tu stvarnost nismo imali prilike da svojim očima gledamo, predstavili smo je sebi jasno iz onoga što su nam najbolji savremeni pisci u izobilju pružili u njihovim tvorevinama. Tu sliku tako izrazitu, upotpunili su nam dramski umetnici besprimerno snažnih talenata, od kojih su mnogi ove iste događaje lično preživljavali i koji su u tome davali tako mnogo da nam se ne jedanput činilo kao da smo tu stvarnost zaista sami proživeli. Metež najogromnije armije na svetu, koja baca oružje pa ga posle traži, strahotu ove raspanosti i anarhije na frontu i u pozadini, duševne bitke onih što su branili staro a nisu znali zašto ili osećali da to ne zaslužuje, sukobe onih koji su vođeni idejama sa potpunim zverovima u ljudskoj koži, razuzdanim i oslobođenim svih stega, revolucionare što ih je Revolucija zbunila, i njihove učenike što su se u njoj snažili, pristalice jednih što su zbog zverstava vođa prelazili protivniku i obratno, onda buđenje novog čoveka u starom, sve one

moralne ponore očeva i dece, sve užasne posledice parola: bacaj oružje, pljačkaj, idi u krajnost, sve zaplete, sve krize, borbe, osвете, nepravde, dobrote, sav taj najsloženiji unutrašnji rad, sve te intimne svetove čoveka mase sa svima svojim protivurečnostima, eto tu i takvu dinamiku revolucionarnih dana gledali smo mi kao u životu.

Pred našim očima, skoro pomućenim, kretala se, gužvala, borila, mrcvarila i uništavala, sva ta razjarena ljudska stihija u nezapamćenom požaru svih strasti, svih namera, svih prohteva, pravaca i stremljenja. Ponekad puna smisla i razumevanja, razvijala se, zaplitala i mrsila, rasplitala i rešavala ova u istini jedinstvena borba belih, crvenih i sivih boja, a u svoj svojoj složenosti klasa, grupa, interesa, verovanja, mišljenja i predrasuda, u onoj složenosti kojom se može odlikovati samo Rusija i od koje se mutio naš um.

Eto taj kaos, tu epohu meteža, prvo i pre svega, potrebno je da sebi predstavi svaki onaj, koji bi hteo da, u koliko je to moguće, zamisli ovu Rusiju koju ispitujemo, Rusiju sadašnjice.¹⁰

I dalje, pod naslovom »O metežu«, u istoj knjizi, Vasić nam je ispričao:

»Jedan od istaknutih novijih pisaca M. Bulgakov, koga, po njegovom političkom raspoloženju, ubrajaju među nezadovoljnike i kontra revolucionare, a među satirike, po njegovom književnom rodu, napisao je roman »Belogardejci«, koji je docnije preradio u komad »Dani Turbinih«. Ova stvar, u kojoj se, verno i na simpatičan način, opisuje život i duševne muke oficira bele armije, a za vreme borbi sa trupama Petljure na granici Ukrajine, bila je zabranjena da se iznosi na pozornicu. Na zauzimanje Stanislavskoga, međutim, koji je sovjetskoj vlasti predstavio svu ogromnu štetu teatra od ovakve zabrane, odobreno je ipak da se komad igra, i to svega za jednu sezonu, u Moskovskom Hudožestvenom Teatru, dok je zabrana za pozornice u provinciji i na dalje zadržana.

Ja u potpunosti ne mogu izlagati interesantnu sadržinu ovoga izvanredno uspeloga književnoga proizvoda, ali ću iz njega prikazati samo jednu od uzgrednih scena, iz razloga što mi je ona donela jedno otkriće, dosta važno, o onome tako složenom, intimnom i protivurečnom u ruskom čoveku. To otkriće poslužilo mi je docnije kao vrlo zgodna polazna tačka za jedan od zaključaka o najvažnijem ruske današnjice.

Jedno kratko zatišje što je nastupilo u sukobima među trupama belih i ustanika Petljurinih, u porodici Turbinih, u njenom intimnom stanu, vratilo je donekle dobro raspoloženje. Pored svih bri-

ga, pored sve neizvesnosti i nemira za budućnost, živo se ćaska za čajem, pretresa se ono što se preživelo. Tu su, lepotice Jelena Talberg, sestra Turbinili, onda inteligentni Turbin, otmeni i ozbiljni oficir artiljerije, junak drame, tu su i njegovi drugovi, koji ga poštuju i obožavaju.

U jednom trenutku, u sred razgovora, na scenu izlazi najmlađi Turbin, Nikolka. Mlad, prkosan, bujan, on, u onu atmosferu inače dobrog raspoloženja, unosi sobom nešto kao jednu čitavu buru proleća. Izraz mu sjajno vedar, vatrene oči nasrnejane, pokreti puni života i njegova pojava zasenjuje sve. U novoj uniformi pitomca Kadetskog Korpusa, u bluzi beloј kao sneg, detinjska izraza, situpa on takav među njih i očarava ih. Onda oduševljen, pijan od sreće, saopštava im o svome ostvarenom snu, o tome da će uskoro postati oficir. I tada, u toj radosti, grli sve oko sebe, prilazi pijaninu. Glas mu drhti, počinje da peva »Bože cara hrani«.

Ja sam sedeo u parteru i, u samom trenutku njegovog stupanja, osetio sam da se nešto veoma zanimljivo oko mene dešava. Nepri-mećeno, vrlo oprezno obratio sam tada pažnju, i to što sam video, bilo je zaista neobično. Sva lica hila su u jednom jedinom izrazu: izrazu jedne retke i do suza dirljive nežnosti. U onom komešanju u uznemirenosti, u punoj uzdržljivosti, bilo je do očiglednosti jasno: da je pojava ovoga mladića u uniformi, sahranjenoj pre deset godina, davno zaboravljenoj, probudila u njima jedno dirljivo sećanje na nešto što je za uvek nestalo, što je staro, ali ipak njihovo.

Sve ovo desilo se munjevito i neočekivano i ja sam posmatrao njihovu zabunu povećanu glasom ovoga deteta što je toliko iskreno ljubio svoga cara. Kao da se jedan od drugoga plaše, gledahu se oni krišom, pazeći da se ovo osećanje ne primeti, kao stideći se sebe samih. Brzo su se umirili i malo posle, istoga ovoga večera, samo u drugoj sceni, pljeskali su oni živo i oduševljeno pobedi nad belima.

Uskoro posle ovoga, u Realističkom Teatru, gledao sam »Cement« od Gladkova. U ovoj, isto tako uspejoj, stvari, prerađenoj takođe iz romana, a u kojoj se pisac bavi problemom nove žene, jedna od scena nadovezala se na onu koju sam opisao.

Gleb Cumalov, radnik cementne fabrike, vraća se kući posle građanske vojne, u kojoj se odlikovao. Stara fabrika opustela je, ne radi više; stanje radnika, njegovih drugova koji su bez posla, strašno je. Po dolasku naslućuje on o nedozvoljenoj vezi svoje žene sa inženjerom Klajstom, čovekom koji je svom dušom protivnik novoga poretka i koji se sprema da ide za granicu. U jednoj prilici oni se susreću i Klajst, obavešten o slutnji Cumalova, očekuje nje-

govu osvetu. On veruje da mu nema spasa, da mu je smrt neizbežna, i moli Čumalova da ne odugovlači, da ga ne mrcvari, da brzo svrši što je naumio. I tada, neočekivano, gleda on pred sobom čoveka koga i ne razume. Čumalov, novi čovek, i ne sanja o kakvoj osveti. Ono o čemu on sanja to je obnova njihove fabrike. I kad ga Klajst moli da ne oteže, da s njim što pre svrši, Čumalov, ne razumevajući sa svoje strane inženjera, govori o njegovim zlatnim rukama, toliko potrebnim da oživi njihova mrtva fabrika, da se zaposli i povрати sav ovaj svet koji, gladan, od njega očekuje sve. I tada se tek Klajstu otkriva taj novi čovek, koga nije očekivao da vidi, tada on u Čumalovu počinje da gleda ne krvoloka, koji misli na osvetu, već onoga, koji zna da razume i da oprosti, drugoga čoveka, koji sanja o obnovi porušenog, koji je u istini društveni cement. I on, koji se spremao da ide za granicu, smrtno prezirući novi poredak, postaje njegov svom dušom i neumorno radi zajedno sa onima koje je mrzeo, a da bi se ostvario san Gleba Čumalova.

Eto, ove scene, dale su mi polaznu tačku do zaključka o onome tako važnom što sam tražio da otkrijem». ¹¹

Jednom prilikom, za vreme Vasićevog boravka u selu Jančićima, rekao sam mu, da sam još u Beogradu čuo, a kasnije i ovde u Vrhovnoj komandi da je on održavao veze sa komunistima. Da je čak dvojicu doveo na Ravnu Goru i da je išao u Kolašin sa ciljem da spasava neke komuniste, koje je Đurišić uhapsio u nameri da ih izvede pred sud.

— To nije tačno! — uzbuđeno mi je odgovorio Vasić i nastavio — Ta dvojica »komunista«, za koje ste čuli da su bili na Ravnoj Gori, su profesor Miloš Savković i novinar Ratko Sotirović. Njih je doveo major Radoslav Đurić. Pošto su i jedan i drugi bili vični novinarstvu, a ne znajući njihovo pravo opredeljenje, iskoristio sam ih za uređenje lista »Sloboda ili smrt« koga smo izdavali, u to vreme, na Ravnoj Gori. Posle incidenta oko uređenja drugog broja, o kome sam vam ranije pričao, obojica su, na moju intervenciju napustili Ravnu Goru.

Sto se tiče moje posete Kolašinu, ona je usledila na poziv Pava Đurišića. Cilj mi je bio da se поближе upoznam sa situacijom, jer je u Kolašinu, u to vreme, bio Đurišićev štab. Tačno je da sam obilazio zatvor. Tog dana je bilo i neko suđenje komunistima, ali ni za jednog komunistu nisam intervenisao, niti mi je to bilo na kraj pameti. Sve su to intrige koje se stalno vrte oko mene, naročito posle Moljevićevog dolaska u Vrhovnu komandu.

Jedini moj iskreni i prisni prijatelj od komunista bio je književnik Miroslav Krleža. Njega sam neobično cenio, a i danas ga cenim, prvenstveno kao književnika i poštenog čoveka, za razliku od ovih naših današnjih trockista. Sama činjenica da nije među njima, govori da se sa njima ne slaže. U njegovom sam časopisu, neko vreme objavljivao moje radove.

Moji odnosi sa njim počeli su da se hlade posle atentata na Stjepana Radića i poslanike njegove stranke, koji su u govorima u parlamentu, neposredno pre atentata, upućivali strahovite uvrede na račun naših, srpskih, heroja sa Cera i Kajmakčalana. U toku naših razgovora, posle ovog događaja, Krleža je uvek nalazio nekih pravdanja za ove mangupe, što ja nisam mogao da podnesem, jer je to, po nekad, i mene vređalo. I pored toga što ovaj atentat nisam odobravao, jer on za mene još uvek predstavlja težak zločin. Nakon nekoliko godina smo se i potpuno razišli. Ali poštovanje prema njemu i danas gajim i osećam. Možda ćemo se nekada ponovo zbližiti — reče mi na kraju Vasić.¹²

Međutim, u svom referatu, na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, Josip Broz Tito je, pored ostalog, rekao:

»Na kraju još nekoliko reči o politici glavnog rukovodioca Partije od 1932. do 1937. godine — Gorkića...

3. Gorkić je bio vrlo tesno povezan sa Slobodanem! Jovanovićem (onim u Londonu i s Dragišom Vasićem, od kojih je jedan u ovom ratu bio, kao pretsjednik emigrantske vlade, šef Draže Mihailovića, a drugi saradnik Dražin u borbi protiv nas, to jest protiv naroda). Imao je, dakle, veze s dvojicom najgorih reakcionara, kasnijih osnivača takozvanog Srpskog kulturnog kluba. Zna se da je on njima »davao« direktive, ali mi nismo nikad saznali kakve je direktive on dobijao od te gospode.«

O ovim svojim vezama sa Gorkićem, Vasić mi nikada nije rekao ni jednu jedinu reč, i ako su te veze sigurno postojale. Ovo se može zaključiti i iz Vasićevog pisma upućenog Mihailoviću, povodom pada vlade Slobodana Jovanovića, u kome ističe spoznato levičarstvo« Slobodana Jovanovića, misleći verovatno na Jovanovićeve veze sa Gorkićem, a koje je i Vasić održavao.

Prema svemu onome što mi je Vasić ispričao, sasvim je sigurno da je on održavao veze sa pojedinim, fuinkcionerima SSSR, što on uostalom nije ni prikrivao.

Međutim, na pitanja: kakvog su karaktera bile ove veze; da li je, o čemu i u kom obimu Vasić obavestavao funkcionere SSSR-a, danas se, usled nedostatka dokumenata, ne može dati precizan odgovor.

Teza da je Vasić radio za obaveštajnu službu SSSR i da je, prema njenim direktivama prišao Draži Mihailoviću, za sada je teško prihvatljiva, a naročito ona u kojoj se govori da je Vasić, za vreme svog boravka kod Mihailovića imao i svoju radio stanicu preko koje je održavao vezu sa funkcionerima obaveštajne službe SSSR.

Ovu tezu donekle pobija Vasićev, zaista, beskompromisni stav prema NOP koga je SSSR podržavao, kao i njegov velikosrpski nacionalizam koji je krajnje nespojiv sa komunističkom ideologijom. Što se tiče tajne radio-stanice, sasvim je sigurno da je Vasić, na terenu, pored sebe nije imao, niti se u njegovoj pratnji nalazilo lice obučeno za rad na primo-predajniku. Sigurno je da bi ovakva stanica bila otkrivena, bilo od strane Centra za vezu Vrhovne komande, bilo od prislušne službe okupatora, koja je bila vrlo dobro organizovana i tehnički opremljena i koja je prisluškivala, hvatala i dešifrovala veliku većinu telegrama, ne samo Mihailovićeve radio-mreže, nego i radio mreže NOP.

Vasićeve veze sa SSSR-om bile su delimično i rezultat njegovog slavenofilstva i pravoslavlja, kao i iluzija da se stanje u SSSR-u mora menjati u pravcu koji je on zamišljao. Ove svoje iluzije Vasić je često potkrepljivao nekim potezima učinjenim u SSSR-u, kao na primer, imenovanje Patrijarha pravoslavne crkve, posle Hitlerove agresije na SSSR, koje je tumačio da se SSSR vraća nekom, u njegovoj glavi zamišljenom, konzervativnom pravoslavlju i slično.

Na Vasićeva osećanja prema Rusiji, nije za potcenjivanje ni uticaj njegove druge supruge Nataše, kćerke ruskog carskog admiral, koji se borio na strani kontrarevolucionara u Rusiji, pod komandom generala Vrangel, da bi se najzad, sa svojom porodicom, našao kao emigrant u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i ostali ruski emigranti sa kojima je Vasić bio u kontaktu.

Prema tome, Vasićeve veze sa funkcionerima SSSR, nisu mogle ni približno biti toliko čvrste kako ih je on to, po nekad, zamišljao i sa njima pretio. One su se prvenstveno svodile na njegovu »duhovnu vezu«, stečenu kroz klasičnu rusku literaturu koju je dobro poznavao i sa kojom se oduševljavao, što, uostalom, dokazuju i citirani odlomci iz njegove knjige »Utisci iz Rusije«.

Vasićev prilazak Draži Mihailoviću, bez ikakve sumnje, bio je rezultat njegovog čvrstog klasnog opredeljenja i njegove velikosrpske ideologije. Ovome je u izvesnoj meri doprinelo i prijateljstvo sa Slobodanom Jovanovićem kao i uticaj istaknutijih pripadnika Srpskog kulturnog kluba, Mladena Zujovića, Vojislava Vujanca i drugih.

ŽRTVA MEĐUSOBNOG OBRAČUNA IZDAJNIKA

Bio je sunčan dan, početkom maja 1944. godine. Nalazio sam se u dvorištu kuće u selu Jančićima i nešto razgovarao sa mojim domaćinom Dragoljubom Jovanićem. Iznenada, naišao je Dragiša Vasić sa svoja dva pratioca i odmah, posle pozdrava sa prisutnima, pozvao me je da uđemo u kuću. Bio je prilično nervozan i potišten. Još nismo ni seli, bez ikakvog uvoda, Vasić mi je rekao:

— Sa komandantom (Mihailovićem — nap. autora) sam se definitivno razišao. Glavni razlog je što niti mogu, niti hoću da sarađujem sa Moljevićem i Topalovićem. Neću da sa njima zajedno radim na proširivanju Centralnog nacionalnog komiteta, uključivanjem trećerazrednih i problematičnih političara u njega. Hoću da ostanem dosledan stavu koji smo zauzeli i zastupali od 1941. godine, kada sam došao na Ravnu Goru i sa istaknutijim članovima Srpskog kulturnog kluba osnovao i organizovao Ravnogorski pokret. Takav moj stav i rad je komandant sve do skora odobravao i svojski podržavao. Međutim, sa ovim njegovim novim stavom i uvlačenjem političara i njihovih stranaka u pokret ne mogu niti hoću da se složim. On nije isvestan dokle to može da nas dovede. Ta ista gospoda političari, koji su već sada počeli da kritikuju i osuđuju neke naše postupke, biće u stanju da sutra, u pogodnom momentu, organizuju i ravnogorski proces, sličan onom Solunskom, i na kome će on i njegovi najverniji i najbliži saradnici, ravnogorci, biti prve žrtve.

Sve sam ovo, pa i mnogo više i šire, naveo u pismu koje sam mu neki dan uputio i na koje nisam dobio odgovor, mada sam ga zamolio da mi hitno odgovori i, prema potrebi, što pre pozove na razgovor.

Pošto je i ovaj poziv izostao, rešio sam, teškog srca, da se na kraju, i definitivno povučem u apstinenciju. Idem u moju Sumadiju, među jedino državotvorne elemente u ovoj zemlji i da sa njima dočekam kraj rata. A, zatim ću, u miru da objektivno opišem sve događaje koje sam doživljavao i preživljavao.¹

Prema načinu na Ikoji mi je Vasić ovo saopštio, a koji se znatno razlikovao od naših ranijih razgovora, osetio sam u kakvom se stanju u tim momentima nalazio. Zbog toga nisam hteo da ga nekim svojim pitanjima još više uzbuđujem. Prešli smo na neke beznačajne razgovore koji su bili izuzetno kratki. Vasića nije držalo mesto. U jednom momentu je naglo ustao sa stolice, pružio mi ruku i očinski zagrlio.

— Ja odoh svojim putem. Vama želim sreću. Pamet u glavu. Uvek sam vam govorio, a sada ću vam reći: Budite oprezni i pazite dobro šta radite. U naš su se pokret uvukli mnogi mangupi.²

Bile su to poslednje reči koje mi je Vasić uputio. Izašao je iz kuće, pozvao pratiocę i krenuo na put. To je ujedno bio i moj poslednji susret sa njim.

Uskoro posle ovoga susreta sa Vasićem, usledio je i moj premeštaj u Centar za vezu Vrhovne komande.

Mesec dana kasnije, negde polovinom juna 1944. godine, čuo sam da je Vasić uputio pismo generalu Miroslavu Trifunoviću, četničkom komandantu Srbije, u kome se žali na Mihailovića i, da je to pismo, stvorilo još veću Mihailovićevu netrpeljivost, već ranije ispoljenu, prema Vasiću.

Kasnije sam pronašao ovo pismo, napisano 4. juna 1944. godine, u kome Vasić piše:

»Hvala Vam što ste mi dostavili Vaš razgovor sa gđeneralom Mihailovićem. Iz njega vidim da je gđeneral uvređen nečim u mom pismu u kome se nije nalazilo ništa sem istine. Meni je to žao. Ali ja mogu da kažem da sam sto puta više i do srca uvređen od njega za koga me je sudbina tesno i čvrsto vezivala.

Ne sumnjam da će doći vreme kad će se on uveriti da nije bio u pravu. Iz Vašeg pisma vidim da mu je već dostavljeno kako govorim protiv njega. Ja ne govorim ni protiv koga, već samo možda govorim o stvarima koje mi toliko leže na srcu i kojima on stoji na čelu.

Ako se jedan duboko uvređen i častan čovek i požali na nepravdu koja mu je učinjena, makar pred špijunom, ako ukaže na neku nemalu ili kobnu pojavu kod nas, zar mu zato treba prebaciti opomenom »da mu to može škoditi«. Mi znamo šta to znači »može škoditi« u ovakvim prilikama.

Lepo, bogami. Doživeo sam i to da mi moj komandant i prijatelj iz 1941. preti likvidacijom zato što sam rekao poneku opravdanu kritiku, i to pošto smo u Ba uverili ceo svet o našim demokratskim težnjama i dali sva ona obećanja.

Mislim da je ova pretnja bila nepotrebna. Ostvarena, međutim, ona bi mu mogla doneti neprijatnosti koje bi ga opteretile mnogo više nego sve dosadašnje zajedno.

Ja, gospodine đenerale, o tome neću više da govorim. Hiljadu korisnih stvari imao bih da kažem g. đeneralu Mihailoviću i verujem da ništa bolje ne bi bilo nego da još jednom lično govorimo. Ali ako on neće, šta ja mogu ...

Ja bih o ovome lično pisao g. đeneralu ali kako mi on nije odgovorio na prošlo pismo, to mu ne mogu ni ja pisati.«³

*
* *

Neposredno pre Vasićevog drugog dolaska u Šumadiju, pa i kasnije, za vreme njegovog boravka u njoj, komandant kraljeve garde Nikola Kalabić, uz koga je Vasić provodio najviše vremena, vršio je nezapamćene masovne zločine nad srpskim, šumadijskim, »jedino državotvornim« narodom »u ovoj zemlji«, kako ga je Vasić okvalifikovao.

O Kalabićevim zločinima po Šumadiji, a naročito po selima Kosmaja i njegovoj okolini, postoje mnogobrojni dokumenti, od kojih ćemo se osvrnuti samo na neke od njih.

Posle neuspehlih jesenjih i zimskih akcija »čišćenja komunista u Šumadiji« Mihailović je, u proleće 1944, ponovo naredio Kalabiću »da po svaku cenu uništi i komunističke delove u oblasti Kosmaja, Venčaca, Bukuije i sve do Beograda«.

Kako je tekla ova akcija, najbolje se vidi iz operacijskih dnevnika Kalabićevih jedinica. U dnevniku 3. brigade Gorske garde, pored ostalog, piše i ovo:

»Utorak 11. aprila 1944. godine kišovito, selo Dubana: ...Danas u selu Dubani streljano šest lica komunističkih jataka i zapaljene su dve kuće komunističkih jataka.

Sreda, 12. aprila 1944. godine ... Danas u Senaji streljani komunistički jataci i to: Spasoje i žena mu Natalija.

Četvrtak, 13. april 1944. Duban-Vlaška... 1. i 3. bataljon na svojim rejonima radi na prikupljanju žita za predaju našoj vojsci. U samu zoru, oko 2 časa, krenula je brigada za s. Dubanu radi blokiranja ovog sela zbog hvatanja komunista. Pri polasku streljali su četiri komunistička jataka ...

Na putu između Vlaške i Dubane nastavlja se punom parom hvatanje komunističkih jataka ...

Subota, 15. april 1944. godine Dubana: Sa 1, 2. i 4. bataljonom u s. Dubani vrši se hvatanje komunističkih jataka, a i 3. bataljon je na ovom rejonu. Sa starešinama i vojnicima prisustvovao sam službi božijoj u crkvi u s. Dubani, gde je izvršena ispoved i pričešće vojnika. Pokret preko sela Bodljevac za Veliku Krsnu. Selo Bodljevac blokirano i pretreseno, ali su se komunisti izvukli u pravcu Drugovca.

Četvrtak, 20. april 1944. godine. Vlaška: Sa 1. i 2. i 4. bataljonom oko 4 časa blokirano selo Vlaška i izvršen pretres sela. Pretres sela trajao je do 8 časova, a posle toga pred zborom seljaka likvidiran je Tihomir Avramović iz Vlaške, komunistički jatak, koji je ranije bio aktivan komunista ...

Četvrtak, 27. april 1944. godina Kovačević: Sa 1, 2. i 4. bataljonom u s. Kovačevcu i radi se na uspostavljanju uprave opštinske i vojne, pošto su pojedina lica pobjegla da ne sarađuju s nama, a to su predsednik opštine, delovođa, kmet i komandant mesta ...

Utorak, 2. maj 1944. godine Dubana: Danas je zapaljena kuća Vitomira Savića iz Dubane, zato što mu sin Milosav nije se hteo odazvati pozivu za vežbu već je pobjegao u komuniste. Uhvaćen je partizan Milutin Marić ... biće likvidiran.«⁴

Nezadovoljan rezultatima ove aikcije »čišćenja«, komandant četničkog Avalskog korpusa Sveta Trifković, 22. aprila, obaveštava Dražu:

»Aktivnost komunista u neposrednom susedstvu Avalskog korpusa u poslednje vreme se naglo povećala i dalje stalno raste.

Stanje komunizma u susednom srezu podunavskom je sledeće: već sada po selima nalaze se grupe jačine 30—60 partizana, a ukupna jačina samo u ovom srezu dostigla je do 200 partizana. Ovaj broj se stalno penje. Sela toga sreza potpuno su organizovana u komunističkom duhu. Imaju svoje straže i svoju organizaciju u svim vidovima. Omladina muška kao i ženska sva je fcomunlizirama i na sve strane pevaju se komunističke pesme i širi propaganda, dele komunistički listovi i leci. Naši odredi ovde retko dolaze. Prošle zime prolazili su samo u jačim snagama, ali bez dobre teritorijalne i seoske organizacije čišćenje nije moglo biti izvedeno sa uspehom. Poslednji put vrlo lako i vrlo brzo razbijena je brigada potporučnika Dokmanovića jer je bila slaba.

Pokazalo se da se malim snagama ne može uspešno boriti sa organizovanim komunistima. Naša neaktivnost, koju oni tumače kao slabost, čini da u tim krajevima, gde je naš uticaj slab, broj njihovih boraca i pristalica raste.

Glavni cilj njihov jeste Beograd. Zato naročito obrađuju srezove podunavski, mladenovački, kosmajski, koji treba da posluže kao koncentracijska prostorija. Njihova organizacija u Sremu je poznata, a aktivnost u Banatu se povećala. Komunističke snage u Kosmaju sada su male ali postoje. Dok je Garda prisutna, oni će biti bezopasni. Ali, čim se Garda udalji iz Kosmaja, ovi će ojačati. Jer još uvek u ovom kraju postoji jak koren njihov koji nije uništen.

Molim za naređenje da udruženim snagama sa svih strana obuhvatimo komuniste i bez milosti uništimo sve njihove borce i sve osveđene njihove jatake i pomagače».⁵

Zabrinutost četničkih komandanata za razvoj situacije u smederevskom i kosmajskom kraju, iz dana u dan, sve je više rasla. Zbog toga se Trifković 15. juna ponovo obraća Draži Mihailoviću:

»U smederevskom kraju i Kosmaju situacija se naglo pogoršala i dalje se stalno pogoršava. Komunisti se svakim danom sve više ojačavaju kako u pogledu broja ljudi tako i u pogledu brojnog stanja oružja i municije. Problem pristalica ne postoji za komuniste, jer je smederevski kraj rezervoar za popunjavanje njihovih redova. Isto tako i veći deo mladenovačkog i kosmajskog sresa privezan je i organizovan od strane komunista. U tim krajevima komunisti su potpuno sprovedli svoju organizaciju. U svakome selu obrazovali su Narodnooslobodilački odred, omladinu svrstali u SKOJ, a žene u Antifašistički front. Svoju propagandu razvili su do maksimuma. Izdaju svoje listove, rasturaju letke, brošure i radio-izveštaje.

U vojnom pogledu komunisti su veoma aktivni u tim krajevima. U većini slučajeva u smederevskom kraju naši odredi su primorani da se povlače, a često bivaju i jače razbijeni. Najteža i zabrinjavajuća pojava u tim krajevima je to što je dobar deo naroda potpuno ideološki obrađen u komunističkom duhu. Mnogi seljaci postali su pravi komunisti, ideolozi.

Primoran sam da iznesem da je držanje komunista i njihovog vodstva mnogo korektnije nego što je to slučaj sa vodstvom naše organizacije. U smederevskom kraju četnici pljačkaju po odobrenju svojih starešina, koji idu daleko da čak i naređuju pljačku kuća partizanskih pristalica i to pravdaju kaznenom merom za njihovu saradnju sa komunistima.

Stanje naše organizacije u tim krajevima veoma je rđavo. U ovom pogledu naročito slabo stoji smederevski kraj (srezovi oko Smedereva). Isto tako i veći deo mladenovačkog i kosmajskog sresa.

Naši komandanti u uverenju su da je dovoljno mobilisati ljude milom ili silom i obrazovati vojne jedinice, prokrstariti sa istima

kroz sela, izvršiti likvidaciju koga bilo i nastaniti se u neki siguran kraj i odatle komandovati. Smatraju da je dovoljno biti krut vojnik i disciplinu zavesti sistemom dželata, kame i telesnih kazni. Oni tome narodu ne umeju da pruže ni jednu toplu reč. U sela zalaze retko, i to kao kaznena ekspedicija.

Mišljenja sam da se u taj kraj upute veće snage Mlavskog korpusa. Ovim snagama i njihovim komandantima treba postaviti jasne zadatke u pogledu planskog i sistematskog čišćenja i uništenja komunista u njegovom korenu».⁶

Draža je uslišio Trifkovićevu molbu i 25. juna naredio formiranje »Privremene šumadijske grupe korpusa«, u čiji su sastav ušli: Avalski, Smederevski, Rudnički i korpusi Gorske garde: Oplenacki i Kosmajski.

Tih dana Kalabić je otpočeo i svoju novu akciju »sistematskog čišćenja i uništavanja komunista«. Zvanični operacijski dnevnik Gorske garde, iz toga perioda, prepuni su hladnih opisa masovnog uništavanja nedužnih ljudi:

»Četvrtak, 22. juni 1944. godine M. Požarevac.

... Otišli smo u Mali Požarevac i ručali. Za to vreme došao je komandant Gročanske brigade i doneo spisak sumnjivih lica iz M. Požarevca. Na osnovu tih podataka streljano je u M. Požarevcu 12 ljudi koji su bili sumnjivi kao komunisti. Streljanje je izvršila jurišna brigada.

Ponedeljak, 26. juna 1944. godine Vlačka.

Danas je izvršen pretres terena Dubana — Barovnice... Pre polaska iz Dubana streljali smo trojicu uhvaćenih komunista. Streljan je i Milivoje Obradović iz Dubana, koji je pobjegao iz jurišne brigade

Stravični pokolj seljaka u partizanskom selu Drugovcu, lakonski je opisan u istom dnevniku:

»Komunisti su pobijeni, njih oko 150, a jedna manja grupa pobjegla je u pravcu Gornja».⁸

O zverstvima Nikole Kalabića i njegovih gardista Draža Mihailović je redovno obaveštavan. U izveštaju koji je primio pod naslovom: »

Postupci i rad pojedinih starešina 4 brigade Gorske garde u srezu kosmajskom«, pored ostalog piše:

»1. Komandant 4. brigade GG. potpukovnik Momčilo Obradović zahteva, i to dozvoljava i svojim mlađima, da mu se pripremaju obedi koji liče na gozbe, ili, još teže, posle gošćenja od nekoliko dana napušta gostoljubivi dom pogrđama i psokama, jer mu žensko čeljade toga dana nije, uz kokošku, dozvolilo da »popravi kosmajsku

rasu«, svojom »gružanskom krvlju«. Takav se slučaj odigrao u kući uglednog domaćina s. Nemenikuća, a domaćinov sin je otvoreno izjavio »ovakvi postupci dovode do toga da narod više ceni partizane« ...

2. Komandant 2. bataljona 4. brigade GG. potporučnik Milivoje Nikolić, prevazišao je sve svojim postupcima. Batinati, prebiti, preklati i ubiti su mu najomiljeniji izrazi a sprovođenje istih u delo najsladi posao. Isti komandant je čak izvršio i delo ubistva nad sveštenikom s. Stojnika, Vladetom Popovićem, ocem četvoro dece.

3. Komandir čete u 2. bataljonu 4. brigade GG. narednik Nikolić Petar ide tako daleko u svom prostakluku da otvoreno nasrće na ženski svet dok nezaštićeni roditelji pribegavaju raznim trikovima da bi spasli svoju decu.

4. Komandir čete u 2. bataljonu Kalezić, duševno bolestan, isprebijao je kundakom mobiliisanog mladića iz s. Nemenikuća samo zato što ovaj nije umeo trenutno da zauzme mesto u streljačkom stroju u borbi sa partizanima u s. V. Ivanča. Mladić je od zadobijenih povreda i umro. Brat ubijenog se nalazi u našim jedinicama koje se bore na Drini.

5. Bivši komandant mesta s. Nemenikuća i sadašnji komandir posadne čete Ljubomir Jovanović »Dakal« moralna je nakaza koja, pod pokroviteljstvom komandanta drugog bataljona Nikolića, terorise narod tako da se mogu čuti i ovakve reči: »Ako je ovakva Dražina vojska svuda, onda nam ne treba ni kralj ni Draža.«

Narod je ogorčen, a naša stvar je u pitanju i tim više što je ovde svima znano da, kraj kvislinških vlasti u Sopotu, sedi i komandant sreza kosmajskog sa dugom kosom i bradom i deli vunu sa načelnikom sreza, a svoje komandante i četovođe doziva u sresko mesto radi dogovora.

Ađutant komandira 4. brigade GG. Raka Savović takođe sedi u Sopotu, a što je najteže svi znaju i o tome naveliko pričaju da u Sopotu sedi i radi neki Dobra koji je naš oficir za vezu sa Nemcima. Obična je stvar da komandanta sreza prate žandarmi i srpske državne straže.«⁹

Naređenje Draže Mihailovića za prebacivanje Gorske kraljeve garde u Toplicu i Jablanicu prekinulo je, za kratko vreme, divljanje Nikole Kalabića po Šumadiji i Podunavlju.

Ali nisu sve jedinice Gorske garde napustile Šumadiju. Delovi koji su ostali u srezu kosmajskom nastavili su akciju »čišćenja komunista«. Draža Mihailović je 25. jula izvešten o toku ovih operacija.

»Brojno stanje trupa: U podunavskom srezu učestvovala je: I grupa brigada Avalskog korpusa sa 400 ljudi, 50 ljudi pod komandom kapetana Đorđevića iz Smederevskog korpusa i oko 150 ljotičevaca (kako su oni imali istovremenu akciju, to smo ih upotreбили kao »goneći odred« jer su imali ogroman broj automata, što je nama nedostajalo).

Rad na terenu: 22. jula »U 13 časova primljen je izveštaj od naših obaveštajnih organa iz sela Živkovca da se jedna grupa partizana nalazi u šumama oko sela Vodnja. U isto vreme izvestio me komandant gonećeg odreda iz sela Drugovca da prilikom čišćenja terena nijedna kolona nije naišla na partizane.

Međutim, kada je oko 19 časova jedan deo gonećeg odreda stigao u selo Binovac, dobio je podatke da se partizani iz jedne šume u blizini sela Binovca prebacuju ka selu Malo Orašje, izvešteni da su naše jedinice napustile M. Orašje.

U 20 časova napadnuti su partizani u selu Malo Orašje, koji su se taman razmesitih po selu da večeraju. Prihvatili su borbu i počeli da beže u više grupa, tom prilikom je uhvaćen jedan ranjen i jedan živ partizan.

23. jula prilikom saslušanja ranjenog partizana isti je odao da se u šumama oko sela Vodnja nalazi u lagumu partizanska bolnica sa sedmoricom ranjenika među kojima se nalazi i teško ranjeni »Srba«, komandant kosmajске partizanske brigade. Odmah su jedinice 1 grupe brigada Avalskog korpusa krenule u pretres Vodnjanskih šuma.

Prilikom pretresa pronađena su 2 laguma ispod zemlje veličine 2 puta 2 u kojima je pronađena veća količina sanitetskog materijala i injekcije, kao i raznih drugih stvari. Ispod jednog laguma partizani su primih borbu.

Stanje na Kosmaju. Kod naroda su razbijene sve lepe iluzije o ravnogorstvu i Draži, a organizacija je često najgori oblik najkorumpiranije klike seoskih siledžija i pokvarenjaka. Ukoliko organizacija formalno i postoji, u nju su ljudi ušli pod pritiskom sile. Često je slučaj da ljudi uplaćuju novac i daju druge vrednosti da bi se izvukli iz organizacije. Ravnogorstvo na Kosmaju znači: nasilje, progonstvo najboljih, nemoral i punu korupciju.«¹⁰

Sve je ovo Vasiću bilo i te kako dobro poznato. Ah, on nije nalazio za shodno da podigne svoj glas i založi svoj autoritet da bi sprečio ove strahovite i nezapamćene masovne zločine, nad nedužnim pripadnicima svog sopstvenog naroda i onih koji se bore za

njegovu slobodu. Naprotiv, Vasić se oduševljavao Kalabićevim »uspesima« i, u krajnjoj liniji, pohvaljivao njegove zločine.

Interesantna je i činjenica, da je Vasić pohvaljivao i smatrao najboljim četničkim komandantima baš one, koji su se naročito isticali u svojoj saradnji sa okupatorima i sa njima sklapali čak i pismene sporazume za zajedničku i nepoštednu borbu protiv NOP i njegovih simpatizera, kao što su bili: Predrag Raković, Vojislav Lukačević, Pavle Đurišić, Nikola Kalabić i njima slični, kod kojih je Vasić i najduže boravio. Svi su oni bili Vasićevi jednomišljenici i u celini prihvatili njegovu velikosrpsku nacionalističku ideologiju. Istovremeno oni su mu pružali i najsigurniju zaštitu.

*
* *

Početkom septembra 1944. godine, u nekoliko mahova sam razgovarao sa Vojinom Anidrićem, bivšim urednikom omladinskog lista Srpskog kulturnog kluba, koji je tih dana postavljen za šefa propagande na radiofonskoj stanici pri Centru za vezu Vrhovne komande, o Dragiši Vasiću i njegovoj ulozi u Ravnogorskom pokretu. Jednom prilikom mi je, pored ostalog, rekao:

— Vasića kao književnika neobično cenim. Ali, po mome dubokom ubeđenju, on je kobna ličnost za naš pokret. Pune tri godine on je bio Čičin prvi savetodavac i pomagač. Najuticajnija ličnost. Vrlo inteligentan i kulturn, ali ličan i pristrasan, sentimentalno raspoložen, impresionista i nerealan književnik; on predstavlja antitezu hladnog i odmerenog državnika, koji je svaki svoj gest imao da meri na terasijama i da vodi računa šta će kome da kaže. Kao pravi umetnik koji se povodi za osećanjima, on je bez jedne određene politike i to u najdelikatnijim državnim pitanjima.

Vasić je čas republikanac, čas monarhista, čas demokrata, čas totalitarac. Takvim svojim stavom on je poremetio mnoge odnose među ljudima u pokretu. On je kriv za raspirivanje osvete. Za nas je sreća što se u ovim teškim momentima povukao u apstinenciju. Samo je pitanje dokle će izdržati.¹¹

Međutim, petnaestak dana kasnije, 21. septembra 1944. godine, nalazio sam se u stanu učitelja Berića, u selu Badovincima, u koje je dan ranije stigla Vrhovna komanda Draže Mihailovića. Neočekivano, rano ujutru, došao je kod mene Vojin Andrić. Bio je prilično uznemiren i, bez mnogo okolišanja počeo je, sa krajnjim nezadovoljstvom, da me obaveštava o novim Mihailovićevim odlukama, o

kojima je pre kratkog vremena bio obavešten. Govorio mi je da je razgovarao sa potpukovnikom Dragoslavom Račićem, koji je juče Mihailoviću predao Memorandum u kome zahteva da Vrhovna komanda, već jednom, zauzme jasan i odlučan stav »kako bi, na kraju, jednom već znali kome pripadamo« — Reče mi Andrić i nastavi:

— Posle duže rasprave sa Račićem, Mihailović je zaključio da se, s obzirom na situaciju, borba protiv okupatora, još uvek, ne može otpočeti i da je jedino rešenje da se povlačimo, preko Drine u Bosnu, o čemu je već doneo odluku. Tvrdim vam — sa puno gorčine, nastavio je Andrić — da je to ideja onog tupavog Moljevića, da bi, se u svojoj Bosni, pred budućim biračima prikazao ko je i 'kakav visoki položaj zauzima u pokretu. Rekao sam Račiću da ovo moramo po svaku cenu sprečiti, pa čak i silom. Složio se sa mojim predlogom da izvršimo puč u Vrhovnoj komandi, sličan onom 27. marta, i da iz Vrhovne komande razjurimo ovu sadašnju Čičinu (Mihailovićevu — nap. autora) okolinu, dok bi njega zadržali na sadašnjem položaju. Na mesto uklonjenih doveli bi Vasića, Stranjakovića, Miodraga Paloševića i možda još nekog od popularnih komandanata. A zatim da se stupi u vezu sa komunistima i povedu pregovori o zajedničkoj borbi protiv okupatora, jer je oslobođenje očigledno na pragu. Ove borbe koje Hitler još vodi, predstavljaju njegove zadnje trzaje.

Račić se složio sa mojim predlogom, ali mi je rekao da za ovakvu akciju bi morali imati i pristanak još nekoliko komandanata, prvenstveno onih jedinica koje se nalaze u neposrednoj blizini Vrhovne komande i komandanta Beogradske grupe korpusa Aleksandra — Saše Mihailovića. Obećao sam Račiću da ću lično razgovarati sa vama, sa Vasićem, Stranjakovićem, Kalabićem, Paloševićem i Sašom Mihailovićem, a po mogućnosti i sa Pavlovićem, koga je Čiča uhapsio i drži, već više od mesec dana u zatvoru, pod stražom, zbog toga što je naredio napad na nemački transport na niškoj pruzi.

Vi ste prvi kome se obraćam u Vrhovnoj komandi iz prostog razloga što prema vama osećam izuzetno poverenje, koje je možda proisteklo iz vašeg drugarskog i ljudskog odnosa prema potčinjenima.

Vaš bi bio zadatak da u određeno vreme, kontrolišete i ne dozvolite da preko radio stanica ode neki radiogram kojim bi se, od nekog komandanta jedinice, zahtevala kontra akcija. I ako su mi poznati vaši prijateljski odnosi sa Pevecom (komandant Centra za vezu Vrhovne komande — nap. autora), na vama je da odlučite, da

li ćete ga o ovome obavestiti. Jedino vas molim da ovaj naš razgovor ostane u najvećoj diskreciji.

— Smatram da vam moj pristanak, još uvek, ne znači ništa. A po malo me čudi da se, posle onog vašeg mišljenja o Vasiću, koje ste mi pre kratkog vremena rekli, ponovo opredeljujete za njega — odgovorio sam Andriću.

— U situaciji u kojoj smo se našli, boljeg izbora za sada nema. U toj situaciji siguran sam da bi on bio najpogodniji.

— Onda idite što pre i obavite planirane razgovore, a zatim me, po povratku, o svemu obavestite. — Rekao sam, na kraju, Andriću.¹²

Istoga dana, pre podne, Andrić je napustio Badovince i otišao ka Beogradu.

Analizirajući, makar i površno, situaciju u kojoj se, septembra 1944. godine, našao ceo Mihailovićev kontrarevolucionarni i izdajnički pokret, Andrićeva ideja, i sve ono što mi je u vezi sa njom ispričao, bila mi je isuviše naivna i neostvarljiva.

Nepuna tri dana nakon Andrićevog odlaska, 24. septembra, Mihailović je naredio povlačenje preko Drine u Bosnu. Prelaz Drine je vršen po ešalonima, a pomoću skele u Badovincima. Andrić se vratio u Badovince u momentu kada se i poslednji ešalon ukrcavao u skelu i sa njim je prešao Drinu i našao se na levoj obali u Bosni. Tek sutradan me je pronašao u selu Dvorovima, nedaleko od Bijeljine. Bio je strahovito razočaran, jer je njegov put bio uzaludan, a ideja o puču mu je pala u vodu, kako sam sa sigurnošću i pretpostavljao. Najzad mi je ispričao:

— Prvo sam otišao kod Vasića. Našao sam ga kod Kalabića u Satomji. Razgovarao sam sa obojicom. Kalabić se kolebao i, sa dosta neverice mi je odgovorio, da u načelu nema ništa protiv puča, ukoliko i ostali komandanti budu dali svoju saglasnost. Međutim, Vasić, koji je krajnje utučen i, prema mom utisku, nezainteresovan, pošto me je saslušao, ne postavljaajući mi ni jedno pitanje, što se retko dešava u razgovorima sa njim, kratko mi je odgovorio: »To čime se vi zanosite prava je detinjarija i krajnja utopija. U ostalom idite u Beograd, pronađite Vemića (Velimira, učesnika u zaveri protiv dinastije Obrenovića 1903. godine — nap. autora), upoznajte ga sa ovim što ste meni rekli i neka vam kaže svoje mišljenje.

Otišao sam ipak u Beograd, ali sam u njemu zatekao pravi haos. Nisam uspeo da pronađem ni Vemića ni Sašu Mihailovića.

Moram vam priznati da sam bio strahovito iznenađen kada sam čuo da se Vasić u Satornji, krajem avgusta, sastao i sa Dragim Jo-

vanovićem. (Sefom bezbednosti pri vladi Milana Nedića____nap. autora).

Sada mi je sasvim jasno, da sa puta kojim smo krenuli nema povratka. Ostaje nam još samo da se nadamo da Zapadni saveznici, a naročito Amerikanci, kako nam to Mek Dauel (pukovnik, šef misije SAD pri Mihailovićevoj Vrhovnoj komandi, od avgusta do kraja oktobra 1944. godine — nap. autora) tvrdi neće dozvoliti da u Jugoslaviji zavlada komunizam. — Reče mi, na kraju Andrić.¹³

*
* *

Od početka oktobra 1944. godine, pa i nešto ranije, u toku oslobađanja Srbije i Beograda, od strane Narodnooslobodilačke vojske uz pomoć jedinica Crvene armije, ostaci razbijenih Mihailovićevih korpusa, povlačeći se u pravcu Zapadne Srbije, stigle su početkom druge polovine oktobra u oblast Ivanjice. Tu se, najzad postavilo pitanje: Sta i kuda dalje?

»Već prvi susreti sa snagama sovjetske vojske govorili su — piše major Aleksandar Milošević u svom dnevniku — tući se sa njima, mada je i do toga dolazilo, bilo je van svake zdrave logike. Ništa drugo nije ostalo nego povući se na zapad ispred njih. I Čiča je naredio takvo, postepeno, uzmicanje.

Takva situacija navela je komandanta operacije majora Dragoslava Račića da sazove konferenciju svih komandanata grupa korpusa i korpusa, čije su jedinice tu bile, ili samo njih bez jedinica.

Konferencija je održana 21. oktobra 1944. u ivanjičkom hotelu. Bili su prisutni: major Dušan Smiljanić, komandant Sumadijske grupe korpusa; major Laie Komarčević, komandant Posavsko-tamnavske grupe; kapetan Nikola Kalabić, komandant Oplenačke grupe korpusa (Gorske garde); major Siniša Ocokoljić, komandant Mlavske grupe korpusa; major Sveta Trifković, komandant Avalskog korpusa; major Miloš Marković, komandir Požeškog korpusa; major Steva Jovović, komandant Topličkog korpusa; kapetan Aleksandar Milošević, komandant Drugog šumadijskog korpusa; kapetan Neško Nedić, komandant Valjevskog korpusa, kapetan Dragomir Gara Topalović, komandant Rudničkog korpusa; kapetan Voja Tufegdžić, komandant Cerskog korpusa; major Blaža Brajević, komandant Prvog kosovskog korpusa (Drugi kosovski korpus majora Zike Markovića ostao je na svom terenu i nikuda nije kretao), kapetan Vuk Kalaitović, komandant Prvog mileševskog korpusa; potpukovnik Miodrag Palošević i Dragiša Vasić.

Razmotrena je situacija koja je, ovde u Srbiji, bila svakome jasna. Postavljalo se pitanje: Sta dalje da se radi? Sva razmatranja svodila su se na dve mogućnosti: sa jedinicama, ovakve kakve su, udaljiti se od sovjetskih trupa, ili ostati i dalje u Srbiji i produžiti borbu.

Druga mogućnost tražila je kao neminovno osipanje u gerilu. Kod prve je moglo da se postupi dvojako: uraditi onako kako je Čiča naređivao, što je već bilo u postupku, ih krenuti sa svim snagama u Crnu Goru.

Račić je lično bio u vezi sa Pavlom Đurišićem i Pavle mu je to predlagao tvrdeći da ima spremljene hrane i duvana za šest meseci za sve srbijanske snage. Svoj predlog je potkrepljivao time što su bili blizu mora gde možemo vladati jednim delom obale, a u slučaju eventualnog iskrcavanja zapadnih saveznika, bićemo prvi tu. Nijedne druge pretpostavke nije bilo, niti je moglo biti u onakvoj opštoj situaciji i njenom poznavanju od naše strane.

Predlog Pavla Đurišića odmah je odbačen. Najpre zbog toga što nije konsultovao Čiču, a u mogućnost iskrcavanja zapadnih saveznika na Jadranu pre se moglo ne verovati nego verovati. Ići zimi u provalije crnogorskog terena sa velikim snagama, značilo bi dati crvenima mogućnost da nas lakše unište, jer bismo bili lišeni pokretljivosti. Najzad, sumnjalo se i u postojanje hrane. Posle kraćeg izlaganja Dragiše Vasića, koji je govorio i o ličnosti Čiče, ostalo je da i dalje radimo onako kako je Čiča naređivao.¹⁴

Prema kasnije prikupljenim podacima, Vasić je na konferenciji komandanata u Ivanjici rekao:

»Pavle Đurišić moraće da se povuče iz Crne Gore kao što se mi povlačimo iz Srbije, a u crnogorskim krševima neće odjeknuti sirene engleskih i američkih ratnih brodova. Englezi i Amerikanci dolaziće u Crnu Goru posle rata, kao turisti, slikaće se na crnogorskim plažama i leškariti pored svojih kola u hladovini crnogorskih maslina, a kao vojnici neće stupiti svojom nogom na crnogorsku zemlju. Oni su nas, izručili partizanima kao gomilu bezvrednog zelja i nama u ovoj situaciji ne ostaje ništa drugo nego da odmah, bez kolebanja, krenemo za Čičom. Naš Čiča zove nas u Bosnu i mi moramo da se odazovemo njegovom pozivu. U Bosnu, a ne u crnogorska brda!

— Bosna je takođe puna brda! — uzviknuo je Račić.

— Znam da je puna, ali u Bosni, u Čičinom zagrljaju, nama će biti mnogo toplije nego u Crnoj Gori.

Račić je još dugo uveravao Vasića i komandante da korpuse treba skloniti u Crnu Goru, ali prevagnuo je poziv Draže Mihailovića.¹⁵

Tako su se ovi ostaci razbijene Mihailovićeve vojske, preko Sandžaka prebacili u Bosnu.

Uz kolonu Gorske kraljeve garde, sa njenim komandantom Nikolom Kalabićem, išao je i Dragiša Vasić.

U operacijskom dnevniku Drugog jurišnog korpusa Gorske kraljeve garde, koja je bila u sastavu 4. grupe jurišnih korpusa, o kretanju kroz Sandžak i Bosnu od 1. novembra 1944. godine, do 10. januara 1945. godine, pored ostalog, piše sledeće:

»Brojno stanje korpusa 2.773 čoveka.

4. novembra u 8 h. komandant je, (reč komandant u ovome dnevniku odnosi se na Nikolu Kalabića — nap. autora) sa pratećom četom, ordonans oficirom Đukanovićem i ađutantom p.por. Rajovcem sa kamionima preko Duge Poljane, krenuo za Novi Pazar gde je stigao u 14 časova — posle kraćeg odmora, komandant je sa jednim delom čete produžio za Rašku, i po završenom poslu vratio se u N. Pazar gde se i zanoćilo.

5. novembra ceo dan je komandant ostao u Novom Pazaru, svršavajući službene poslove sa pukovnikom i g. Pogačnikom (kom. granične Nedićeve Srpske državne straže — nap. autora). Nabavljeno od Nemaca 60.000 municije i 600 granata za laki italijanski bacač.

6. novembra u 10 h. komandant je sa pratećom četom, kamionima krenuo preko Duge Poljane i stigao u Sjenicu u 14 časova. Jedini Garde ostale su na svojim položajima.

7. novembra 1944. godine u 7,30 h. komandant je sa deset trojki, ordonans oficirom kap. Đukanovićem i ađutantom Milovanom Rajovcem krenuo sa kamionima u Prijepolje radi sastanka sa komandantom Srbije den. Trifunovićem. Usled zakrčenosti puta od nemačkih kolona, vrlo se je sporo kretalo, te se stiglo u Prijepolje tek u 20 h.

8. novembra u 06 h. komandant je sa pratnjom krenuo iz Prijepolja i u Sjenicu stigao u 15 h. Komandant se sretno spasao od bombardovanja, jer ga je bombardovanje zateklo u sred Sjenice.

Komandant je 10. om. zanoćio u Sjenici u 11 om. oko 7,40 h. krenuo pravcem: Sjenica — Karaula — Milošev Do — Prijepolje — s. Šupa gde je došao u 18 h. i zanoćio.

U 10.30 komunisti su napali našu 3. brigadu.

12. novembra komandant je bio u poseti kod komandanta Srbije.

13. novembra u toku celoga dana jedinice Garde ostale su na svojim položajima sa potrebnim obezbeđenjem. U toku dana bilo je čarki sa manjim komunističkim delovima jer im je to bio cilj da uznemiravaju naše jedinice. Ceo dan sakupljana je hrana kako ljudska tako i stočna od simpatizera crvenih.

14. novembra pred mrak istoga dana manji komunistički delovi napali su našu 2. brigadu.

15. novembra oko 23 časa crveni su napali kosmajsku brigadu, 2. brigadu oplenačkog korpusa i jurišno prateću brigadu. Borba je trajala 3,1/2 časa.

16. novembra u 04 časa jedinice Garde krenule su iz V. Šupe preko Kolovrata — Seljašnice — Jabuke — Pljevlja gde su stigle Oko 16 h. i na periferiji varoši zanoćile sa obezbeđenjem. Ljudstvo je ceo dan bilo u okolini Pljevlja, jer su naletali anglosaksonci. Komandant je bio na slavi kod komandanta Srbije, p.puk. Keserovića i kap. Tufegdžića.

17. novembra u 8 h. jedinice Garde (izvršile su marš iz Pljevalja ka Čajniču. Komandant je sa 3 pratioca automobilom iz Pljevalja krenuo u 10 h. i stigao na prenoćište oko 15 h.

18. novembra u 8 h. jedinice Garde krenule su drumom za Čajniče gde su stigli oko 14 časova i sa potrebnim obezbeđenjem zanoćili.

19. novembra, Jurišno-prateća brigada, štabna četa i štab sa komandantom izašao je van varoši zbog bombardovanja od strane anglosaksonaca, a uveče vratili se na konak u Čajniče, na prenoćište.

21. novembra. Komandant je slavljenicima Sv. Arhangela čestitao slavu uz prigodan govor. Slavi je prisustvovao i pukovnik g. Vasić Dragiša.

22. novembra. Komandant je otišao automobilom u Goražde na sastanak sa komandantom Srbije.

17. decembra u 12 h. jedinice sa svojih položaja krenule pravcem s. Mislovo, — s. Podšeplje gde su stigle oko 20 časova i zanoćile. Ovog dana primljena je za jedinice municija.«¹⁶

»Primljena« municija stigla je iz okupatorskih magacina, a prema sledećem zahtevu Nikole Kalabića:

»Komandantu otseka nemačke vojske Rogatica — Sarajevo.

Gorska garda Nj. V. Kralja Petra II u borbama sa komunistima od Ivanjice pa zaključno sa severnim padinama pl. Devetaka, utrošila je skoro svu municiju tako, da je običan strelac ostao sa po 10 metaka a na automat prosečno 100—150 metaka.

Usled ovakvog stanja u municiji nemoguće je preduzeti veće akcije protiv komunista, a novim protivnapadom komunisti bi mogli povratiti izgubljene položaje i time ugroziti komunikacije koje Vi sada koristite.

Kako Gorska Garda Nj. V. Kralja Petra II ni jednom prilikom nije napadala nemačku vojsku iza busija i zaseda, nego se uvek samo borila protivu najvećih zlotvora celog sveta — komunista, to bi u našem zajedničkom interesu bilo dobro da nas pomognete u puš-čanoj, mitraljeskoj i bacačkoj municiji, te kako bi mogli produžiti našu borbu do konačnog uništenja komunista.

U ovom cilju šaljem vam moga oficira za vezu poručnika g. Šarkovića koji će vam usmeno izložiti naše današnje najnužnije-potrebe.

Smatram, da ćete me kao vojnik i nacionalista potpuno razumi-
meti i shvatiti situaciju u kojoj se danas zajedno nalazimo, te ćete nas utoliko pre pomoći.

Komandant Gorske Garde Nj. V. Kralja
Inžinjerski major
K.«¹⁷

U nastavku operacijskog dnevnika Drugog jurišnog korpusa Gorske garde piše:

»Prelaz preko r. Sp-reče izvršili smo noću 27/28. decembra 1944. godine u vremenu od 02 do 07,30 h. Prelaz je bio vrlo težak jer je bilo samo .brvno, a reka inače dosta duboka. Sa nama je prešao i Toplički korpus.

28. decembra. Dok smo mi izvršili prelaz, komunisti su iz s. Kovača, napali našu komoru. Ovde je nastradala komora 4. bataljona i lična komandantova komora.

29. decembra. U 18 časova jedinice su izvršile pokret iz s. Kovači do s. Višća. U ovom selu bio je vrlo rđav smeštaj, a ishrana još gora. Naša dva bataljona, koja su u Sekovićima vodila borbu sa komunistima, ušla su u sastav Poljske straže. Izjutra u 9 h. komunisti su u s. Živincama napali Poljsku stražu.

30. decembra u 8 časova izvršen je pokret iz s. Višća do u s. Koračić. Put je bio težak i dugačak. Naši vojnici mada goli, bos, gladni i iznureni, izdržali su ovaj ovoliko dug put.

Saznajemo da je S.D.S. iznenađena i da im je komandant poginuo i 54 koje oficira i vojnika. Crveni nas prate u stopu, ali ih mi sače'kujemo i tučemo se do poslednjeg metka — kada se povučemo prema već predviđenom pravcu. Vreme hladno.

6. januar. Kamaodant se sa pratećim bataljonom iz Cerovog •Gaja prebacio u s. Srpska Grabska. Pojedini domaćini primili su nas bratski i ukazali svaku pažnju, dok su pojedini i oružje potezali na naše vojnike, gde je komandant Garde morao da interveniše, a jednog domaćina da veže i da izudara. Badnjak je na vrlo skroman način unosen i najskromnije proslavljen uz vrlo mali broj oficira i vojnika.

7. i 8. januar. Drugi dan Božića, kod komandanta. Garde, bio je na ručku Gospodin Ministar, njegov pomoćnik deneral Damjanović, komandant Srbije sa svojom pratnjom i zadržali se do 18 časova. Za vreme ručka, odnosno po završetku ručka diskutovali su o situaciji. Kod više oficira i vojnika videla se donekle potištenost, jer i ovaj Božić provode pod okupacijom, i to još daleko od svoga doma.

11. januar u 04 h. Garda je krenula u dve kolone i to: u levoj Jurišno prateća i Crnogorski korpus, a u desnoj Oplenački korpus pravcem: Vranjak — istočna ivica s. Parevca. U 8 h. ovladali smo kosom iznad varoši Modriča, koja je poslužila kao polazni položaj za napad na samu varoš Modrič. Na ovom položaju uhvaćena je veza desno sa Smederevskim korpusom kome je bio pravac napada preko s. Skugrići na drž. imanje koje se nalazi na periferiji varoši. Levo je uhvaćena veza sa rasinsko-topličkom grupom — kojoj je bio pravac napada levo od Garde. Borba za Modrič trajala je od 11. januara do 14. januara 1945. godine do 23 časa kada su naši konačno zauzeli celu varoš (od ustaša — nap .autora).«¹⁸

A evo kako jedan komandant bataljona Gorske kraljeve garde opisuje prizore zatečene prilikom upada u Modriču:

»Na ulici se vide ostaci ustaškog terora: spaljene kuće, poubijane starice i mladice, dosta leševa sa razmrskanim lobanjama, isečenim stomacima i crevima rasutim po kaldrmi. Jednoj starici izvađeno srce i stavljeno iznad njene glave. U jednoj kući zatekao sam leš jedne žene srednjih godina isečene na komade. Ležala je u usirenoj krvi, pored stola na kome je stajala Božićna česnica. Na njenom rasporenom grudnom košu ležala je mačka. Kada me je ugledala počela je tužno i jezivo da mauče, milujući šapom mrtvu glavu svoje odavno mučki ubijene gazdarice. Malo dalje od ove kuće, na Modričkoj kaldrmi ležali su naduveni leševi sa kojih su psi kidali i razvlačili meso.«¹⁹

Odmah posle zauzeća Modriče 28. januara 1945. godine Draža Mihailović je u nju smestio zloglasnu školu »kraljevih komandos«, kroz koju je prošlo nekoliko grupa špijuna i terorista.

Po zauzeću Modrice, Vasić je, zajedno sa Kalabićem, boravio u njegovoj neposrednoj okolini. Odatle je, najzad, posle dužeg ćutanja, uputio Mihailoviću, 10. februara 1945. godine, pismo u kome se žali na svoj položaj navodeći da je »doveden najzad dotle da bez ikakve dužnosti ide pored jedne jedinice prosto kao izbeglica«. U daljem tekstu Vasić postavlja Mihailoviću zahtev da ga rehabilituje.²⁰

Međutim, na poledini pisma, član CNK, Aleksandar Aksentijević je napisao:

»On (odnosi se na Vasića — nap. autora) traži da se povrati na položaj odakle će imati uticaja na vojno-politički život Ravnogorskog pokreta. Njegova dvogodišnja apstinencija imala je za cilj da dokaže da lični sastav i vojnog i političkog dela vodstva pokreta nije njegovo »društvo«.

Potrebno je prethodno da on izmeni iz osnova svoje naopako shvatanje, a to može samo ako bude uzeo aktivno učešće u radu CN Komiteta — »đubreta«, kako je on rekao.«²¹

Posle ovoga, na izričiti zahtev Draže Mihailovića, Vasić je došao na sastanak C.N.K, koji je održan u crkvi u selu Kožuku, 12. marta 1945. godine.

Na ovom sastanku je prvo izvršeno suočenje između Dragiše Vasića i Stevana Stankovića, predsednika CNK, koji je ranije obavestio Mihailovića, i ostale članove CNK, da ih je Vasić uvredio i da se ne smatra članom CNK. Prilikom suočenja Stanković je povukao svoju izjavu i izvinuo se Vasiću, navodeći da je bio pogrešno informisan. A zatim je na Stankovićevo pitanje zašto je otišao u apstinenciju, Vasić odgovorio:

»Iz prostog razloga što ste Ziku Topalovića uveli u pokret '. postavili za predsednika CNK.

Prema izjavama nekolicine prisutnih na ovom sastanku, Vasić je uglavnom ćtao. »Na licu mu se videlo teško nezadovoljstvo sa politikom Vrhovne komande, ali ga govorom nije izražavao. Rezignirano je čekao neminovan krah.«²²

Na kraju sastanka CNK je doneo i rezoluciju u kojoj piše:

»Centralni nacionalni komitet obraća se Kraljevskim Namesnicima da u ovom najtežem i najkritičnijem vremenu naše narodne istorije, svesni svoje velike uloge, ali i svoje istorijske odgovornosti, preduzmu sve da se odmah prekine građanski rat u zemlji i da se narodnim vojnim snagama, pod komandom Draže Mihailovića, pruži mogućnost da se:

u potpunosti, neometane i nenapadnute, upute protiv okupatora, a za što brže oslobođenje zemlje;

da se narodu obezbedi slobodan povratak na napuštena ognjišta, u miran život, kao i da se našem političkom vodstvu pruži prilika da, zaštićeno od terora, slobodno izađe na političku pozornicu i pred narod iznese svoj program, zasnovan na principima istinske slobode i demokratije.«²³

Mada znatno docnije, ova rezolucija je ipak stigla u ruke savezničkih vlada, ali već je bilo isuviše kasno za bilo kakve pregovore. To je bio, u stvari, poslednji pokušaj Draže Mihailovića i četničkog političkog vodstva da za vreme rata steknu legalitet pred velikim silama i da se umešaju u stvaranje nove Jugoslavije.

Toga dana, Vasić je saznao i za poruku koju je, dan ranije, Jovan Đonović uputio iz Kaira Mihailoviću, a koja je glasila:

»Našem čoveku u sovjetskom poslanstvu saopšteno je za Vas sledeće: Ako Mihailović iskreno želi sporazum sa nama, neka pošalje u Beograd svoga delegata, koji bi u našem prisustvu poveo pregovore sa Titom. Pod našoj protekcijom, pregovorima bi bila sređena sva pitanja. Za sada je najvažnije da se svi bore protivu Nemaca. Zato Mihailović treba da se bori tamo gde mu odredi naša komanda. Kad sporazum bude načinjen, neće biti osnova za bojazni i nepoverenja.«²⁴

Dalje se u depeši govori o uslovima koje su sovjetski funkcioneri postavili da bi se mogao ostvariti sporazum sa Dražom i da odbijaju odlazak misije u Mihailovićev štab. Zatim se napominje da Mihailovićev delegat »može da se javi u Beograd u vremenu od 25. februara do 10. marta«. Đonović preporučuje da bi »neoportuno bilo sve odbiti kako ne bi Sovjeti i to uzeli kao dokaze za saradnju sa neprijateljima«. Najzad se govori o tome da će se iz tog sovjetskog poslanstva javiti u Beograd o predloženim datumima, kako bi se Mihailovićevom čoveku dozvolio dolazak u Beograd i da se »po mogućstvu prekinu napadi komunista dok traju pregovori«, kao i to da Mihailović ne treba o svemu tome da obaveštava savezničke oficire koji se kod njega nalaze.

Pošto je Mihailović ovu depešu primio 11. marta, a rok za najavljene pregovore isticao je 10. marta, to je on ispod téksta depeše olovkom napisao: »Traži ponovo datum i kome delegat da se javi«.

O ovom slučaju Mihailović je u svom saslušanju, kada mu je posle rata suđeno, rekao da je početkom 1945. godine tražio preko Đonovića da pošalje svoje delegata kod sovjetskih funkcionera radi

pregovora, ali pošto je od Donovica dobio navedeni odgovor sa za-
kašnjenjem — »stvar je propala«.²⁵

Isti zaključak doneo je i Dragiša Vasić. Koristeći ovo kao nepo-
sredan povod, a u stvari zbog neslaganja sa politikom koju su Mi-
hailović i njegova bliža okolina sprovodili zadnju godinu dana, Va-
sić se odlučio da zajedno sa Pavlom Đurišićem napusti Mihailovića.

Donoseći odluku da napusti Mihailovića, Đurišić je, u međuvre-
menu, stupio u kontakt sa Dimitrijem Ljotićem i Momčilom Đuji-
ćem, koji su se nalazili na čelu kvislinških i četničkih snaga u Slo-
veniji. I jedan i drugi su odobravali Đurišićev plan i nastojali da
Đurišića i njegove snage po svaku cenu dovedu u Sloveniju, čak su
im preko Nojbahera obezbedili doček i smeštaj.

Istovremeno, Đurišić je posredstvom svojih blistavih saradnika
uspeo da uspostavi kontakt i sa vođom crnogorskih federalista Se-
kulom Drljevićem, koji se u to vreme nalazio u Zagrebu.

Saradnja Mihailovićevih četnika sa federalistima, »zelenašima«
Sekule Drljevića u Crnoj Gori, datira još od početka 1942. godine.
Ona je bila rezultat realizacije okupatorskih planova za objedinja-
vanje i angažovanje svih buržoaskih i reaktivnih snaga u bor-
bi protiv narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije.

Da bi do kraja ostvarili ovaj plan, italijanski okupatori su još
u prvoj polovini 1942. godine organizovali u većim mestima Crne
Gore nekoliko zborova na kojima su isticane potrebe i zahtevi za
objedinjavanje svih reakcionarnih snaga Crne Gore za borbu pro-
tiv NOP. *

Pored ovih zborova, istaknuti četnički funkcioneri i »zelenaši«
održali su, pod predsedništvom četničkog vođe Blaže Đukanovića, i
nekoliko zajedničkih konferencija. Na njima su govornici zahtevali
da četničko-»zelenaška« saradnja postane što čvršća kako bi i nji-
hova zajednička borba protiv NOP bila uspešnija. Rezultate ovih
zahteva objavio je 2. maja 1942. godine kvislinški list »Glas Crno-
goraca«, koji je u to vreme izlazio na Cetinju.

U članku pod naslovom »Za jedinstvo nacionalnog pokreta« pi-
salo je, pored ostalog, i siedeće:

»Na sjednici Glavnog odbora crnogorske nacionalne organizaci-
je na Cetinju, došlo je u diskusiji do predloga i zaključka da se ima
brisati naša politička narodna podvojenost na »bjelaše« i »zelenaše«,
i da se, sljedstveno tome, cio narod ujedini u jedan jedinstveni na-
cionalni pokret.«²⁶

Ali, i pored ove saradnje borba za vlast između četnika i federalista nije prestajala. Ni jedni ni drugi nisu bili voljni da je bilo s kim dele.

Posle kapitulacije Italije federalistički vođa Sekula Drljević, ubeđen da je nastupio njihov davno očekivani momenat, predlagao je nemačkim okupatorima da uspostave »samostalnu crnogorsku državu u kojoj bi vlast bila u rukama isključivo federalista«. Međutim, ovu Drljevićevu ponudu Nemci su glatko odbili. Njima je za borbu protiv NOP bila potrebna znatno veća pomoć od one koju im je mogao pružiti Drljević. Zbog toga su nemački okupatori, odbijajući Drljevićevu ponudu, i doneli odluku da obrazuju komesarsku »Crnogorsku narodnu upravu« pod predsedništvom Ljuba Vuksanovića, i na taj način sebi obezbede saradnju i pomoć svih reakcionarnih nacionalističkih grupa Crne Gore (nacionalista, federalista i preostalih četnika).

Međutim, nesuglasice između Đurišića i Mihailovića, koje su nastale sredinom 1944. godine, federalistima nisu promakle, pa su Đurišićevu ponudu za pregovore glatko prihvatili.

Na osnovu ovih pregovora i rezultata postignutih na njima Drljević je 22. marta 1945. godine izdao »Dnevnu zapovjed Crnogorskoj narodnoj vojsci« u kojoj pored ostalog stoji:

»Vaš komandant potpukovnik Pavle Đurišić preko, svojih opunomoćenih izaslanika došao je u vezu sa mnom, kao predsednikom Crnogorskog državnog vijeća. Sporazumjeli smo se da se ubuduće zovete i da budete Crnogorska narodna vojska. Ja sam Vaš Vrhovni komandant... Nalazimo se na području Nezavisne Države Hrvatske ... Dala Vam se prilika da neposredno osjetite toplinu prijateljstva hrvatskog naroda i njegovog velikog poglavnika prema crnogorskom narodu .. . Borit ćete se rame uz rame sa junačkom hrvatskom vojskom protiv zajedničkog neprijatelja ...

Moja je zapovjed da se pokoravate naredbama potpukovnika Pavia Đurišića, koji će komandovati u moje ime i po mojim uputstvima .. .»²⁷

Međutim, sporazum sa Đurišićem poslužio je Drljeviću samo kao maska za realizaciju njegovih pravih namera i davno skovanih planova. U zajednici sa Pavelićem, on je doneo odluku da u pogodnom momentu likvidira Đurišića i ostale istaknutije četničke funkcionere i da na taj način obezbedi potrebne oružane formacije za preuzimanje vlasti u Crnoj Gori.

Prema postignutom sporazumu između Drljevićevih i Đurišićevih delegata, Drljević je izdejstvovao kod unutrašnjih vlasti da

se prihvate Đurišićevi ranjenici i bolesnici i da im se ukaže pomoć. Na osnovu ovih aranžmana, Đurišić je predao ustaškim vlastima u Bosanskom Brodu oko 2.700 ranjenika i bolesnika, koji su kasnije smešteni u Staroj Gradiški.

Saznavši za sporazum sklopljen između Đurišića i Drljevića, Mihailović je 23. marta 1945. godine uputio raspis svim podčinjenim komandantima u kome, pored ostalog, kaže:

»Prema dobivenim obaveštenjima od oficira i vojnika koji su uspeli da se odvoje od trupa Crne Gore i Staroga Rasa i dođu ovde kod nas, Pavle Đurišić izvršio je formalnu izdaju prema narodu, kralju i ovoj komandi.

Poznati crnogorski separatista Sekula Drljević u toku jučerašnjeg dana obilazio je ranjenike i bolesnike trupa Crne Gore i Starog Rasa u Bosanskom Brodu. Znači da je Pavle Đurišić stupio u vezu sa njim.

Trupe Crne Gore i Starog Rasa idu pod ruku sa ustašama i javno govore da su na Vučjak došli komunisti i da su sve snage komande Srbije razbijene. Zbog toga su izvesni delovi trupa Orne Gore i Staroga Rasa sa ustašama poseli položaj oko Karaule i bacačima tuku drum. Ovo je dovoljan dokaz da su trupe Crne Gore i Staroga Rasa stupile u vezi sa ustašama i da sa njima žele da sarađuju. Ovde je čista izdaja za račun crnogorskog separatiste Sekule Drljevića. Crnogorci će ući u sastav Pavelićevih snaga pod komandom Sekule Drljevića, a sve srbijanske i bosanske jedinice koje se nalaze tamo biće razoružane.

Pored usmene propagande Pavle Đurišić pokušava da razara naše redove i da utiče na komandante i jedinice komande Srbije. U tom cilju, pod vidom obaveštenja ugovorio je sa izvesnim komandantima radio vezu i preko nje dostavlja razne izmišljotine i obećanja. Ovo treba onemogućiti i ni jedan komandant od danas ne sme i ne treba da i dalje održava vezu radio putem sa Pavlom Đurišićem. Treba mu otvoreno reći da komandanti srbijanskih trupa ne žele više da održavaju vezu sa njim.

Ne dajte se zavesti lažima i separatističkim težnjama Pavla Đurišića. Ovde je očigledna izdaja i to treba svakome da bude jasno.

Povodom ovoga obrazovaću od svih komandanata srbijanskih trupa Ravnogorski sud, koji će ovo pretresti i utvrditi, na osnovu čega će Pavla Đurišića lišiti čina i oglasiti ga izdajnikom. O svemu ovome obavestiće se sve savezničke komande da je Pavle Đurišić sa svojim trupama prišao ustašama i crnogorskim separatistima.

Prednje primiti k znanju i ne dati da se laži Pavia Đurišića uvuku u redove naših jedinica. Obratiti pažnju na položaje koje drži prema nama i biti spreman na sve.«²⁸

Kad je ovaj raspis stigao i do Pavia Đurišića, on je uputio radiogram majoru Dragoslavu Račiću. Sadržaj ovog radiogramma Račić je izneo u pismu upućenom 30. marta 1945. godine Draži Mihailoviću :

»Dragi Čiča,

Od Đurišića sam primio sledeću depešu:

»Uvek ste skloni neistinama pa i sada. Poslednjih dana ste pustili krilatice, delite zlatnike, partijske ravnogorske činove i karadordjeve zvezde samo da održite vojsku i komandante. Zar to nije sramota, a istorija će to suditi. Lažeš i ti i svi koji kažu da sam imao vezu ma sa kim od ustaških vlasti. Ali tačno je da vi služite kao zaštitnica Nemaca. Zovete mene i moje komandante divizija na sastanak, hoćete da me likvidirate. Plitki ste da se ne možete prozreti.

Moji komandanti slušaju mene i nisu im potrebne obmane na konferencijama. Nisam tebe ni ostalu dvojicu zvao na sastanak da donosimo odluke, već da učinimo predlog toj našoj komandi, jer obzirom da sam se oslobodio bolesnika i izbeglica, hteo sam da vidim mogućnost opstanka ovde. Ali vaš pokušaj likvidacije otvorio mi je oči. Mojim daljim pokretom ja ću vam dokazati sve. Đurišić.«

Šaljem vam ovo radi znanja.«²⁹

Posle četverodnevnog odmora u predelu Bosanskog Broda, Đurišić je svojim trupama naredio pokret desnom obalom Save u pravcu planine Motajice i Lijevča polja. Pošto su kod Srpca prešle reku Vrbas, one su 1. i 2. aprila stigle na Lijevče polje i dobile dvodnevni odmor. Bilo je to vreme potrebno da se uspostavi kontakt sa četničkim komandantom zapadne Bosne pukovnikom Slavoljubom Vranješevićem i komandantom korpusa u ovoj oblasti Lazarom Tešanovićem, sa ciljem da ih pridobiju za zajedničku akciju prodora u Sloveniju.

Međutim, kada je primio Ostojićev i Đurišićev poziv, Vranješević je o tome odmah obavestio Dražu Mihailovića i od njega zatražio instrukcije i objašnjenje o stavu koji treba da zauzme prema ovoj dvojici. A da bi opravdao vreme potrebno za Mihailovićev odgovor, on je obavestio Ostojića i Đurišića da ga na Lijevču polju sačekaju nekoliko dana koji su mu potrebni da bi sakupio svoje jedinice.

Na Mihailovićev odgovor Vranješević nije dugo čekao. U pismu upućenom Vranješeviću 6. aprila 1945. godine Mihailović, pored ostalog piše:

»Snage potpukovnika Pavia Đurišića jako su preopterećene vrlo velikim brojem izbeglica i nije tačan podatak pukovnika Ostojića da potpukovnik Đurišić raspolaže sa 15.000 četnika iz Crne Gore, Sandžaka i Boke Kotorske, već ima ukupno oko 7.000 boraca, dok pukovnik Baćović ima oko 1.000. Snage potpukovnika Pavia Đurišića, ovako preopterećene izbeglicama, a pod komandom starešinskog kadra kome je jedina želja da po svaku cenu ode negde daleko van domašaja borbe, ne predstavljaju nikakvu borbenu vrednost, te sam im ja i dozvolio, pošto ih nisam hteo ništa sprečavati da idu gde hoće, jer podvlačim, nemaju borbene vrednosti, a pored toga ove snage vrše vrlo velike pljačke nad stanovništvom, naročito srpskim, što je dovodilo do vrlo teških sukoba sa jedinicama istočne Bosne gde god su prolazile. Ukoliko ove snage budu što pre otišle dalje, kao što kažu na zapad, utoliko će lakše da se radi na terenu.

Dostavljam Vam precizno odgovore na Vaša pitanja izneta u aktu Pov. br. 166.

1. Pukovnik g. Zaharije Ostojić nema više nikakve uloge u ovim krajevima ...

2. Trupe Orne Gore, Sandžaka i Boke Kotorske mogu da se kreću gde god hoće ... a ovo što rade niti je po mom odobrenju niti naređenju ...

3. Pošto pukovnik g. Ostojić ne radi u saglasnosti sa Vrhovnom komandom to prekinite svaku vezu sa njime, jer on nema više nikakve funkcije u odnosu na vas. On u stvari ne vodi ni crnogorske trupe, jer njih vodi potpukovnik Pavle Đurišić, a pukovnik Ostojić je uzeo samo ovu firmu da bi lakše ostvario svoje namere u odnosu na druge starešine koji ovu situaciju ne poznaju.

4. Vi ste od sada pod neposrednom mojom komandom ...

Ja lično ostajem i dalje pri svojem... za rad u sadašnjoj situaciji. Ako nastupi takva situacija da budem morao odavde se povući, doći ću sa svim raspoloživim snagama kod vas, ali budite uvereni da ću i od vas težiti ka svome glavnom cilju da se sa snagama istočne Bosne, Srbije i Hercegovine opet prebacim na teren Srbije, istočne Bosne, Hercegovine, jer smatram da mi moramo ostati sa narodom i boriti se za njega i njegovu slobodu. Budite uvereni da naši veliki demokratski saveznici ne žele izbeglice i priznaće rad samo borcima za slobodu i demokratiju. Ja i bez toga bih tako radio.«³⁰

Očigledno, Mihailović nije birao sredstva i načine kako bi, i svojstvenom mu demagogijom, sprečio dalje rasulo svoje organizacije koje je, još znaitno ranije, otpočelo da uzima sve više maha.

Prebacivanjem svojih snaga sa prostora Bosanskog Broda na Lijevče polje, Đurišić je prekršio postignuti sporazum sa Sekulom Drljevićem i izazvao njegovo ozbiljno podozrenje, naročito u pogledu daljih namera. O ovome je Drljević obavestio i nadležne ustaške vođe, koje su odmah naredile ustaškim i domobranskim jedinicama iz Banjaluke i Slavonije da posednu drum Banjaluka — Bosanska Gradiška, napadnu Đurišićeve snage i spreče njihov dalji pokret. Istovremeno, Drljević je uputio u Đurišićev štab svoje parlamentare, sa zadatkom da ponovo nagovore Đurišića da sa svojim snagama priđe Drljeviću. Ali je sve već bilo kasno.

Četvrtog aprila ujutru, ustaške i domobranske jedinice su iznenada napale Đurišićeve snage i nanele im ozbiljne gubitke. Samo u prvom udarcu uništen je ceo štab Gatačke brigade sa komandantom sveštenikom Radojicom Perišićem na čelu. Da bi sprečio uništenje svojih jedinica Đurišić je uputio pukovnike Luku Baletića i Pavia Novakovića, sa Božom Joksimovićem, na pregovore sa ustašama uz zahtev da mu omoguće slobodan prolaz u pravcu planine Kozare. Ali ustaše nisu prihvatile bilo kakve pregovore.

U toku noći između 4. i 5. aprila Đurišićeve snage skrenule su ustaše sa ciljem da se probiju prema Kozari, ali bez uspeha. Ovaj neuspeh izazvao je demoralizaciju i rasulo Đurišićevih snaga. Ne samo pojedinci već i cele jedinice sa komandantom na čelu napuštale su Đurišića i predavale se Drljevićevim emisarima, koji su se našli na Lijevču polju da bi nagovorili pojedine četničke komandante da pređu u »Crnogorsku narodnu vojsku« Sekule Drljevića.

O situaciji koja je tih dana vladala na Lijevču polju komandant 2. sarajevske četničke brigade kapetan Vladimir Tešanović izvestio je 8. aprila 1945. godine, iz sela Veliko Blaško, štab Srednjobosanskog korpusa:

»Usled vrlo teške situacije na Lijevče Polju, sa 2. sarajevskom brigadom prebacio sam se na desnu obalu Vrbasa dana 7. IV oko 18 i 30 časova i ovog momenta stigao ovamo.

Do sada prebacile su se i ove jedinice: Kalinovička brigada, leteća brigada »Bosna«, sandžaklije Vuka Kalaitovića, Bilećska, Pribojska, Višegradska brigada, a treba da se prebaci i čika Branko (Zaharije Ostojić — nap. autora), koji verujem da se već prebacio. Sinoć, pred večer na obalu Vrbasa u svrhu prebacivanja preko Vrbasa na desnu obalu, došao je komandant Romanijskog korpusa

(major Bora Mitranović — nap. autora), štabna četa istog i štabni bataljon p. puk. Pavia Đurišića.

Situacija 7. IV. u Liječju Polju:

Jedinice vojvode Pavia Đurišića usled teške situacije, a zavedeni propagandom Sekule Drljevića odlučile su da se predaju ustašama, odnosno Sekuli Drljeviću, koji se proglasio vrhovnim komandantom crnogorske vojske nezavisne Crne Gore.

Na pregovorima koje su vodili Pavlovi delegati sa nekim Pavelićevim izaslanikom, zaključeno je da se Crnogorci ne razoružavaju i imaju se dislocirati na području Hrvatske po naređenju hrvatskih vlasti. Bosanci i Srbijanci imaju se smatrati ratnim zarobljenicima.

Usled toga Čika Branko, Srbijanske i Hercegovačke jedinice odlučile su pod svaku cenu prebaciti se na našu teritoriju i to ostvaruju.

Komunisti drže desnu obalu Vrbasa i ugrožavaju jedinice koje se prebacuju. Dana 7. IV. oko 17 i 30 časova, leteća brigada »Bosna« i delovi drugih jedinica vodili su borbu sa 19. komunističkom brigadom .. ,³¹

Uviđajući svu težinu situacije, Đurišić je u dogovoru sa Dragišom Vasićem, Zaharijem Ostojićem, Petrom Baćovićem, Lukom Batićem, Mirkom Lalatovićem i drugim istaknutim četničkim funkcionerima, odlučio da od preostalih trupa obrazuje jednu elitnu jedinicu jačine od nekoliko stotina odanih mu ljudi i da sa njima pokuša da se prebaci na desnu obalu Vrbasa, a zatim, da se uputi južno od Banjaluke i preko Grmeča i Bihaća nastavi put za Sloveniju. Za to vreme ostale jedinice i izbeglice prišle bi fiktivno Sekuli Drljeviću, s tim što bi se kasnije i one probile u Sloveniju.

Sa novoformiranom jedinicom Đurišić je prešao reku Vrbanju i u selu Čelincu se 10. aprila sastao sa Vranješevićem i Tešanovićem. Obojica su odbili Đurišićev predlog da se zajedno probijaju do Slovenije, navodeći da se ovome protive njihovi potčinjeni komandanti, pa i ostalo ljudstvo koje ne želi da napušta svoj teren.

Kod Gornjeg Sehera Đurišić je sa svojim odredom ponovo prešao Vrbas i na putu Banjaluka — Mrkonjić Grad 17. aprila sreo ustaškog generala Metikoša i Drljevićevog delegata Dušana Krivokapića. Njih dvojica su preneli Đurišiću novu poruku Sekule Drljevića i ustaša, da se vrati svojim trupama, garantujući mu slobodan prolaz preko hrvatske teritorije .U toku pregovora koji su vođeni između Đurišićevih delegata i ustaških vlasti u Banjaluci, jedinice NOBJ su 21. aprila napale Đurišićev odred na putu Mrkonjić Grad — Banjaluka i presekle mu odstupnicu u pravcu reke Sane. Ovo je

nateralo Đurišića da prihvati uslove ustaša i Drljevića. Preko Banjaluke on je sa svojimi odredom došao u Staru Gradišku i priključio se svojim trupama koje su nešto ranije bile tu smeštene.

Odmah po dolasku u Staru Gradišku, Đurišića i sve ljudstvo koje je sa njim stiglo ustaše su razoružale i formirale komisiju koja je dobila zadatak da sasluša Đurišića i ostale više četničke funkcionere, koji su se nalazili uz njega. Posle kraćeg vremena, Pavle Đurišić, Dragiša Vasić, Luka Baletić, Mirko Lalatović, Zaharije Ostojić, Pavle Novaković, Petar Baćović, gotovo svi oficiri koji su se posle Lijevča polja nalazili uz Đurišića i nekolicinu članova četničkog nacionalnog komiteta za Crnu Goru, oko 150 njih na broju, prebačeni su u logor u Jasenovcu i poubijani.

Tako su ustaše zapečatile sudbinu velikosrpskog nacionaliste Dragiše Vasića.

»Takva je sudbina nekih ljudi. — Rekao je Miroslav Krleža, govoreći Milošu Miniću o Vasiću — Iza njih ostane književno delo koje su stvorili i koje se zbog svoje umetničke vrednosti uvrsti u istoriju književnosti i kulturno blago svoga naroda, kao što je to, po mom mišljenju, i književno delo Dragiše Vasića, a on kao izdajnik svoga naroda u najsudbonosnije doba njegove istorije — osuđen i odbačen od svoga naroda i istorije — odlazi na bunjište istorije.«³²

DRAGIŠA VASIĆ
U OČIMA DRUGIH

SUPROTNE OCENE

U danima kada su, Draža Mihailović i njegov savetnik, zamenik i ideolog Ravnogorskog pokreta Dragiša Vasić, činili prve korake na putu izdaje, u štampi zapadnih saveznika su se pojavljivali senzacionalni članci koji su, glorifikujući Mihailovićev pokret i njegove vođe, lažno prikazivali njihovu ulogu u borbi protiv okupatora. Tako je poznati njujorški nedeljnik »Tajm«, 10. novembra 1941. godine, objavio članak pod naslovom »Rat bez kraja« u kome je, pored ostalog, pisak»:

»Najviše zataškavana kampanja drugog svetskog rata je rat u strmim, golim planinama Srbije, koji Osovina nije ni posle više od šest meseci uspela da završi...

— Na bojnopolju nalaze se dve jugoslovenske vojske. Jedna sastavljena većinom od delova redovne vojske koja se nije predala, vodi borbu u istočnoj Srbiji, u blizini bugarske granice. Druga operiše na granici Bosne, u zapadnoj Srbiji...

— Vojske održavaju vezu pomoću nekoliko desetina prenosnih radio-stanica...

— Jedan profesionalni vojnik i jedan bivši beogradski advokat su vođe jugoslovenskih snaga. Vojnik je pukovnik Draža Mihailović, mršav, 47-godišnji čovek koji je u 'prošlom svetskom ratu mitraljezom zarobio jednu neprijateljsku bateriju teške artiljerije. Dragiša Vasić bio je rezervni oficir, ali je bolje poznat kao književnik i osnivač Srskog kulturnog kluba .. .«¹

Samo četiri dana kasnije, 14. novembra, američki publicista sa međunarodnom reputacijom Andre Vison, objavljuje u »Njujork heral tribjuna« članak u kome, pored ostalog, piše:

»Ime spisatelja je Dragiša Vasić. Pedesetogodišnji autor, koji je napisao 1903. (1919. — nap. autora) »Karakter i mentalitet jednog pokolenja« i mnoge druge knjige, jeste beogradski advokat koji se za vreme balkanskog i prvog svetskog rata borio kao rezervni oficir. Iz tih ratova vratio se verujući u potrebu za narodnim preporodom. Svojim poslednjim delima postao je neke vrste srpski Hemingvej. Sa svojim prijateljem, srpskim piscem Slobodanom Jova-

novićem, sadašnjim potpredsednikom vlade generala Simovića koja se nalazi u izgnanstvu osnovao je u Beogradu Srpski kulturni klub. Moto kluba je bio »Jako srpstvo, jaka Jugoslavija«. Vasić je vatre- ni srpski patriota čiji otmeni pokreti i blag naglasak prikrivaju tem- peramentni duh. On je vrlo popularan među srpskom intelektual- nom omladinom, a činjenica da je postao jedan od četničkih vođa daje tradicionalnom borbenom duliu ove patriotske organizacije no- vu intelektualnu boju. Vasić je verovatno čovek koji može jednom novom zajedničkom ideologijom da zbliži studente i seljake.«²

Ovakvi i slični članci, u kojima su glorifikovali četnički pokret i njegove vođe, pojavljivah su se u zapadno-savezničkoj štampi i kasnije. Ali posle prodora istine u svetsku javnost o Narodnooslo- bodilačkoj borbi naroda i narodnosti Jugoslavije i sticanja nepobit- nih dokaza o izdajničkoj ulozi pokreta Draže Mihailovića, oni su bili sve redi. Međutim, Vasić je i dalje bio ličnost koja je izazivala in- teresovanje, naročito intelektualnih krugova.

I dok je Dragiša Vasić doživljavao i preživljavao drame izazva- ne porazima pretrpljenim na Neretvi i Drini, u proleće 1943. godi- ne, pokušavajući da se, nekom vrstom apstinencije, izvuče iz gliba izdaje, u koji je već duboko upao¹, njegov prijatelj i jednomišljenik, književnik Jovan Dučić je, u emigraciji u SAD, u svoj dnevnik »Staza pored puta« opisivao putovanje sa Vasićem po Anadohji i u Carigrad, aprila 1939. godine. Evo šta je Dučić zabeležio:

»Sa mnom je večeras na putu prijatelj Dragiša Vasić, danas slavni drug Draže Mihailovića na srpskom četničkom frontu. Hra- bar oficir, poznat pravnik, čuveni pisac, izvanredan čovek, nenad- mašan i čaroban usmeni pripovedač. Već drugi put za tri godine pravimo velike izlete van naše sredine. Vasić je u zadnje vreme je- dan od onih među nama koji je gledao kako naša država pod jednim narodnim imenom kojeg su izmislili najgori ljudi i najnedostojniji pohtičari, brzim koracima, od smrti Kraljeve, srlja u svoj ponor; i kako je država plovila kao zapaljen brod na rubu horizonta, nezna- no kuda, i neznano pod čijom rukom, Dragiša Vasić koji je sva tri rata Srbije izdržao u rovu, gledao je očajan, očajniji nego iko, kako propada ono za što je on izgubio svoju mladost! Prečišćen kao gru- da zlatne rude u večnoj vatri onih užasnih četverogodišnjih ratova, i Albanije, i Krfa; i posle neprestanih gledanja smrti u oči, nije se već duže vremena znao snaći među malim ljudima i sitnim oseća- njima 'koji su naišli posle tih ratova. Većito opsednut potrebom za veličinom i slavom, za sve vreme trajanja te čudne i silom održa- vane zajednice u Jugoslaviji, nije čudo što se on, nakon katastrofe

kakvu je predviđao, najednom, u prvi čas, našao naoružan i odlučan u nekoj srpskoj šumi sa Dražom. Da iz požara u kojem je propala Srbija, spase bar neoskrnavljenu njenu zastavu! I u jednom viteškom zavetu, kakav nije bio ranije poznat u istoriji ljudske časti.«³

Mnogo ranije, u svojim »književnim impresijama«, pišući o svom »saputniku« Borisavu Stankoviću, Dučić je, pored ostalog zabeležio:

»Šumadinac, to je hajduk i vojnik; čovek iz večnih ustanaka i sa večitih ratišta, malo kontemplativan, koji uvek razbija svoje obruče, i raskiva svoje bukagije. Pripovedač Dragiša Vasić dao je, u svojoj lepoj priči Resimić dobošar, možda jedinu priču kakvu bi zaista dao jedan istinski pripovedač šumadijske moralne sfere.«⁴

Istovremeno, polovinom 1943. godine, dok je Dučić opisivao Vasićev patriotizam, Đorđe Jovanović je u svom članku »Štuka kultura«, objavljenom u »Glasu jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije«, pored ostalog, napisao i sledeće:

»Više ne može biti dvoumljenja ko je pravi nosilac narodnooslobodilačke borbe. Danas se zna ko se nepoštedno krvi sa okupatorom i njegovim slugama i ko sa njima sarađuje, svejedno da li posredno ili neposredno, sarađuje. Jedan Dragiša Vasić, na primer nije ništa manji izdajnik od Svetislava Stefanovića. Vasić služi izdajnika Dražu Mihailovića, a Stefanović izdajnika Nedića — čak bi se moglo reći da je Vasićeva izdaja opasnija, jer za mnoge naivne njegovo izdajništvo nije dovoljno jasno. Dražin novinar Sotirović je isto što i Nedićev Krakov ili bilo koje drugo piskaralo koje se iznajmilo Gestapou. Draža Mihailović više nije nikakav zaklon za izdaju i izdajnika, već je naprotiv neoboriva potvrda da se radi o izdaji i izdajnicima . .

DRAŽA MIHAILOVIĆ O VASIĆU

Ovu Jovanovićevu konstataciju, tri godine kasnije, potvrdio je i sam Draža Mihailović.

Govoreći o Dragiši Vasiću prilikom saslušanja pred Vojnim većem Vrhovnog suda Federativne Narodne Republike Jugoslavije, u toku suđenja, održanog od 10. juna do 15. jula 1946. godine, Mihailović je rekao:

»Predsednik: Jeste li se vi u to vreme u novembru mesecu, gde i kada sastali sa Nemcima?

Optuženi: Jesam. U drugoj polovini novembra posle primirja koje je zaključeno između mene i partizana. Tada sam pristao jer su kaznene ekspedicije počele da ruše i pale. Pre toga svet je već bio strahovito zaplašen. Ja nisam ni mislio na to, ali došao je Branišlav Pantić, koji je bio određen stvarno za Homolje. On je bio više u Beogradu nego u Homolju i vršio je obaveštajnu službu. S njim su došli Nenad Mitrović i Mati, profesor univerziteta. Kad su oni došli na Ravnu Goru, u prisustvu Vasića, Ostojića, možda, Branišlava Pantića, Nenada Mitrovića, navalili su na mene, pošto je strah u narodu zbog paljenja i odvođenja sveta, da se žrtvujem i da naredim da se spreči, da ne dozvolimo dalje uništavanje naroda, koji nije kriv i koji stvarno strada zbog nas. Na 'kraju ja sam pristao. Posle toga kratko vreme imao sam taj sastanak...

Predsednik: Kakav je to četnički sud bio u Kolašinu?

Optuženi: Ja se u Crnoj Gori nisam mešao u to, ah znam da su tamo išli Dragiša Vasić i Moljević, nekome je suđeno, ah ne znam kome.

Predsednik: Je li još ko išao iz vašeg štaba, iz vaše okolne?

Optuženi: Išao je Hadson.

Tužilac: Šta je suđeno?

Optuženi: Svaki sud mislim da sudi sve što mu dođe.

Tužilac: Jesu li presuđivane stvari o dugovima?

Optuženi: Ne, krivične stvari.

Predsednik: Kome je sudio?

Optuženi: Sudio je i komunistima...

Tužilac: Mihailoviću, vi se tako notorno trudite da poričete, da ćete se naći u neprijatnoj situaciji u dokaznom postupku. Ja bih želeo još samo malo da se pozabavim sa nekim stvarima iz optužnice. Ko je vama bio načelnik štaba?

Optuženi: Dragoslav Pavlović.

Tužilac: A ko je zamenik?

Optuženi: Ostojić.

Tužilac: A pre dolaska Ostojića?

Optuženi: Dragiša Vasić.

Tužilac: Jeste li imali veze sa izvesnim političkim krugovima u Beogradu?

Optuženi: Jesam, dolazili su kod nas dr Vujanac, Vlasta Petković, Nikola Stojanović, Slepčević, a sa dr Dragoljubom Jovanovićem, profesorom univerziteta, imao sam veze preko Žarka Todorovića ...

Predsednik: Gde je napravljen plan, odnosno direktiva broj 17?

Optuženi: U Lipovu.

Predsednik: Ko je učestvovao u sastavljanju te direktive?

Optuženi: Ja nisam siguran da sam radio u prisustvu drugih sem Mirka Lalatovića. Ostali koji su dolazili u štab, kao što se vidi iz optužnice, Ivanišević i Pavle Đurišić, to su bili oni od kojih sam mogao da dobijem podatke o stanju trupa itd. Ali sama direktiva trebalo je da bude izrađena od mene i od Lalatovića.

Predsednik: Ko je bio upoznat sa tim predstojećim operacijama po direktivi broj 1?

Optuženi: Svi komandanti kojih se to ticalo.

Predsednik: A u vašoj okolini, mislim na lica koja su bila oko vas.

Optuženi: Sa direktivom nisam upoznavao nikoga drugoga sem svojih komandanata.

Predsednik: Da li je bio upoznat Moljević?

Optuženi: On te stvari ne razume.

Predsednik: Ne razume, dobro. Jeste li ih upoznali kad ste izvršili direktivu?

Optuženi: Moglo je da bude. Tamo je bio Moljević, Vasić, Zujović. Suštinu sam dao u rečima ...

Tužilac: Kad je kod vas došao Zivko Topalović?

Optuženi: Zivko Topalović došao je kod mene kad sam bio u Oraovici, u Zapadnoj Srbiji.

Tužilac: Zašto je došao?

Optuženi: Došao je sa izvesnim političkim vođima i predstavnicima na razgovor i dogovor.

Tužilac: A šta je odlučeno?

Optuženi: Odlučeno je da se održi kongres u Ba.

Tužilac: Zašto vam je bio potreban kongres?

Optuženi: Ja sam u tom momentu bio sa svih strana mnogo zauzet. Video sam da su ranije političke stranke mnogo izgubile i da nisam mogao na nekoga da se oslonim, i zato smo izabrali centralni komitet od ljudi za koje smo znali da su čisti, i da su manje politički orijentisani. Tu je bilo ljudi iz raznih stranaka. Bio je Vasić koji je republikanac, bio je Vujanac, bilo je zemljoradnika. Nastao je momenat. Po preporuci iz Srbije i sa strane . . .

Tužilac: Po čijoj preporuci?

Optuženi: Vladinoj. Nastao je momenat da se održi kongres . . .

Tužilac: Dobro. Sada druga vaša teza. Da pređem na centralni nacionalni komitet. Kad je formiran prvi centralni nacionalni komitet vaše organizacije i jeste li ga vi formirali?

Optuženi: Prvi centralni nacionalni komitet osnovan je tako što sam ja želeo da podelim odgovornost i da dokažem da ne želim nikakvu diktaturu. Kada je k meni došao Dragiša Vasić, ne znam tačno datum i mesec, to je bilo leto 1941. godine, ja sam tu svoju ideju njemu izložio. On se sa mnom saglasio i, nemajući ljudi na terenu, a imajući svoje prijatelje i poznanike u Beogradu, one koje je on znao kao dobre i ispravne, on je njih predložio i oni su uzeti u taj prvi centralni komitet čiji je glavni predstavnik bio kod mene Dragiša Vasić.

Tužilac: Koji su ljudi bili u tome vašem centralnom nacionalnom komitetu?

Optuženi: Prvi njegov oslonac bio je dr Vujanac.

Tužilac: Gde je živio?

Optuženi: Ziveo je u Beogradu.

Tužilac: Koji su bili Vujančevi saradnici?

Optuženi: Jedan od vrlo važnih bio je Vlasta Petković. Onda je bio Nikola Stojanović, Slijepčević. Ja sam to već izjavio na saslušanju. Ko je još bio ne mogu da se setim.

Tužilac: Ne možete da se setite! Da li je bio i profesor univerziteta Stranjaković?

Optuženi: Stranjaković je bio.

Tužilac: A kada je Moljević došao kod vas?

Optuženi: Dr Moljević je došao 1942. godine.

Tužilac: S kime je uspostavio vezu?

Optuženi: Prvo sa Dragišom Vasićem. Onda je došao kod mene.

Tužilac: A kad su Moljević i Dragiša Vasić došli kod vas?

Optuženi: Došli su u Crnu Goru po mome pozivu krajem 1942. godine u duboku jesen.

Tužilac: A kada je dr Zujović pristupio vama?

Optuženi: On je pristupio odmah. On je još bio na Ravnoj Gori.

Tužilac: Da li je bio na Ravnoj Gori ili u Beogradu?

Optuženi: On je bio na Ravnoj Gori jedno vreme, pa otišao u Beograd.

Tužilac: Sta je Mladen Zujović po zanimanju?

Optuženi: Ja mislim da je advokat, ako nije advokatski pripravnik.

Tužilac: Kada su Moljević i Vasić došli službeno kod vas da li su učestvovali sa vama u pretresanju svih tih vaših pitanja u organizaciji?

Optuženi: Vojničkim pitanjima najviše se interesovao Vasić. Dr Moljević bio je najviše apsorbovan pitanjima Bosne i izradom pregleda svih statističkih podataka. On je bio veoma zauzet tim poslom. Ukoliko se on interesovao za vojničke stvari, to ne znam, ali znam da je njega naročito interesovala Bosna, a od Bosne specijalno Bosanska Krajina, pošto je on u tome kraju živeo, i bio neobično upoznat sa statistikom. On je i pre rata izdao jednu knjigu o vrbaskoj banovini i njenoj zaostalosti. Mladen Zujović je onda bio tu.

Tužilac: Sta su njih trojica, Vasić, Moljević i Zujović predstavljali u nacionalnom komitetu?

Optuženi: Izvršni odbor nacionalnog komiteta.

Tužilac: Da li je to bilo vrhovno političko telo?

Optuženi: Naravno.

Tužilac: A vrhovna komanda, da li je to bilo vrhovno vojničko telo?

Optuženi: Jeste, vrhovno vojničko telo.

Tužilac: Jeste li vi bili na čelu vrhovne komande?

Optuženi: Jesam.

Tužilac: Da li je postojala kolaboracija između centralnog komiteta, kao vrhovnog političkog tela i vrhovne komande kao vrhovnog vojničkog tela?

Optuženi: Jeste. To su dva paralelna tela jedne iste organizacije.

Tužilac: Molim vas, ko je u to vreme kod vas držao glavnu liniju u odnosu na partizanski pokret?

Optuženi: Ja mislim Vasić. On je davao i opšte članke u tome smislu. To je bilo na Ravnoj Gori.

Tužilac: Jeste li se vi slagali sa tom linijom? Jeste li vi, Moljević i Zujović pretresali tu liniju?

Optuženi: Ja sam bio suviše zauzet drugim pitanjima, vojnim pitanjima.

Tužilac: Kojim vojnim pitanjima?

Optuženi: Organizacionim. Trebalo je uspostaviti organizaciju. Trebalo je mnogo raditi na tim pitanjima. Ja sam u tome slučaju pustio njima na volju. Sam je Dragiša Vasić uglavnom radio i on je bio isuviše autoritativan da bi mu se ko smeo suprotstaviti. On se uopšte za svaku sitnicu nađe uvređen. Čak je bio i sujetan.

Tužilac: A kakvu je liniju on gurao u odnosu na partizane?

Optuženi: U odnosu na partizane — najstrožiju. Ne, sad se sećam — on je meni pričao doživljaj kad je otišao tajno u Sovjetsku Rusiju između dvadesete i tridesete godine — ne sećam se tačno — i on mi je tvrdio da on može kod Sovjeta tužiti partizane i da će se njegova reč slušati.

Tužilac: Molim, dalje. Da li su depeše koje su stizale u vaš centralni komitet dolazile u jednom primerku ili u dva, i za vrhovnu komandu?

Optuženi: Depeše iz unutrašnjosti stizale su obično u dva primerka. Jedan primerak u centralni komitet, a drugi kod mene. Ali to nije bilo uvek. To je bilo kad smo bili u Lipovu.

Tužilac: Znači da su i oni u centralnom komitetu morali znati kakav je položaj u zemlji?

Optuženi: Da, u osnovnim crtama, jer su i oni dobijali jedan primerak, a spoljne depeše čitali smo zajedno.

Tužilac: Jeste li zajednički sastavljali odgovore?

Optuženi: Jesmo. Ali ako je to bilo neko vojničko pitanje onda sam sastavljao ja. Inače kad su bila neka važna pitanja, odgovore smo sastavljah zajedno.

Tužilac: Politička?

Optuženi: Kod političkih pitanja radili smo zajednički...

Tužilac: Je li postojao makar kada, i makar u kom momentu, sukob između vas i Moljevića po pitanjima organizacije, po vojnim, političkim pitanjima, uopšte po pitanjima iz delokruga rada, kao i po pitanjima celokupne organizacije?

Optuženi: Dragiša Vasić imao je jedan sukob sa mnom na jednom čisto ličnom pitanju, bez veze sa organizacijom.

Tužilac: A po pitanjima vojnim, političkim i pitanjima celokupne organizacije?

Optuženi: Nije bilo sukoba. Vasić se posle posvađao sa Moljevićem i zbog toga nije hteo više da radi.

Tužilac: Kad su oni dobijali na uvid depeše, da li su Moljević, ili ko drugi, protestovali što tamo više komandanti sarađuju sa okupatorom?

Optuženi: Oni su kao i ja videli to kad su došli u Crnu Goru.

Tužilac: Jesu li Vasić i Moljević odlazili u Kolašin?

Optuženi: Jesu.

Tužilac: Onda su i oni, kao i vi, sigurno znali da postoji ta saradnja?

Optuženi: Jeste.

Tužilac: Posle toga ličnog sukoba između vas i Vasića na koga prelazi težište poslova u vezi sa radom organizacije?

Optuženi: Posle zaključenja kongresa u selu Ba, gde su izabrani još trojica da prošire centralni nacionalni komitet proteklo je još mesec do dva dana i onda sam ja pozvao Zivka Topalovića, Dragišu Vasića i dr Moljevića i kazao im da nisu izvršili mandat kongresa i da se nisu proširili. Vasić mi je tada kazao da je mislio da ću ga ja zaštititi od Moljevića, a ja sam mu odgovorio: »Izvinite, ali među intelektualcima ne treba da do toga dolazi, i mislim da se ja tu ne treba da mešam.« On se na to digao i nije hteo dalje da učestvuje u radu. Odmah -posle toga proširen je centralni nacionalni komitet, u koji je trebalo da se bira oko 30 članova. On se proširio i na čelo komiteta došao je Kujundžić, ah je on umro na jednoj sednici. Radio je iako mu je lekar bio zabranio da radi...

Tužilac: Na šta se svodila velikosrpska teza, . . .

Optuženi: Ja je ne razumem. To je pad s konja na magarca.

Tužilac: Je li to značilo raskomadanje Jugoslavije? Da li je Fotić zastupao to gledište u Americi?

Optužni: Ja ne znam. To je pad s konja na magarca, to jest od većeg na manje.

Tužilac: A da li ste vi zastupali u prvo vreme tu tezu?

Optuženi: Ja sam morao oficirima da držim časove.

Tužilac: A da li je Vasić zastupao tu tezu? Setite se dobro.

Optuženi: Ja ne bih mogao da tvrdim ...

Tužilac: Jest li vi doprineli štogod da se rediguje rezolucija koju je doneo kongres? Jeste li stavili primedbe na njen tekst?

Optuženi: Ja sam morao da mirim.

Tužilac: Između koga su bile suprotnosti?

Optuženi: Između ravnogorskog pokreta i političkih stranaka.

Tužilac: U ličnostima?

Optuženi: Ne.

Tužilac: U kojim je ličnostima bio izražen sukob?

Optuženi: Politička ličnost Moljević i Dragiša Vasić. On ju tu bio najteži. On je u sukobu sa Zivkom Topalovićem . . .

Tužilac: Ko je doneo nacrt rezolucije?

Optuženi: Doneo je jedan uži skup svih političkih stranaka.

Tužilac: Je li taj uži -skup napisao taj nacrt u Beogradu i je li ga Zivko doneo sobom?

Optuženi: Zivko je doneo nacrt.

Tužilac: Šta vam je rekao? Da li je to njegov lični nacrt ili svih političkih stranaka u Beogradu?

Optuženi: Ja mislim svih političkih stranaka u Beogradu.

Tužilac: Koliko je trajala uža sednica?

Optuženi: Uža sednica je trajala jedan do dva dana.

Tužilac: Ko je bio na njoj?

Optuženi: Na užoj sednici bili smo iz ravnogorskog pokreta ja, Vasić i Moljević, a od političkih stranaka Zivko Topalović, Brana Ivković i Šaca.

Tužilac: Je li taj uži odbor redigovao rezoluciju na predkonferenciji u selu Ba?

Optuženi: Na predkonferenciji.

Tužilac: Jeste li vi učestvovali na predkonferenciji?

Optuženi: Jesam.

Tužilac: Setite se ko je još bio na toj predkonferenciji.

Optuženi: Oni koje sam pomenuo.

Tužilac: A zaključci su doneseni u Oraovici ili na konferenciji u Ba?

Optuženi: Na sastanku u Oraovici. Pitanje je bilo da li da se održi kongres i koga da pozovemo na kongres. Ja sam tražio vreme, jer je trebalo dosta vremena da se to sve sprovede na terenu, a potrebno je bilo i vreme za putovanje delegata. Samo tu je nastao jedan sukob koji sam ja morao da rešim.

Tužilac: Je li između vas i centralnog komiteta vladala izvesna saglasnost po pitanjima osnovnim, glavnim i bitnim?

Optuženi: Centralni komitet, pa čak ni odbor u Beogradu nije bio za taj kongres. Jer, centralni komitet smatrao je da on treba da ostane kakav je. Međutim, ja sam stao na gledište da to ne sme da ostane tako, već da treba da bude popunjen od pripadnika svih stranaka.

Tužilac: Da dobije širinu?

Optuženi: Da dobije širinu.

Tužilac: Kakva je uloga Sekule Drljevića u uvlačenju Ostojića na Lijevče Polju?

Optuženi: Ostojić, Baćović i cela ta grupa mislili su da se na pogodan način prebace u pravcu Slovenije.

Tužilac: A šta je mislio Sekula Drljević?

Optuženi: Sekula je mislio da dođe do svojih trupa.

Tužilac: Pokolj koji je izvršen nad Lalatovićem, Vasićem i drugima na Lijevče Polju smatrate li da je delo Sekule Drljevića?

Optuženi: Sekule i Pavelića, jer ako bi to bio samo sukob između »zelenasa« i »bjelasa« Sekula ne bi imao ništa protivu Bosanaca koji su takođe pobijeni. Onda ne bi ni Vasić poginuo ...

Predsednik: Je li vam poznato da su komandanti četničkih jedinica vršili pokolje, paljevinu, pljačku, ubijanje nevinog civilnog stanovništva?

Optuženi: Iz optužnice vidim, ali ja bih prvo izjavio sedeće: da nikada otkako sam vojnik pa sve do kraja ovoga rata, nikad nisam dozvolio da se ubije neprijateljski vojnik ili borac, koji je pao u naše ruke, a još manje ranjenik ili civilno stanovništvo. Ja i Dragiša Vasić zgranjavali smo se nad izveštajima Pavla Đurišića kada je pošao po jednom zadatku, a vršio je nešto što zbilja ide u zločin...

Tužilac: U prvo vreme na Ravnoj Gori, posle pokolja koji su izvršile ustaške vlasti i posle pete kolone koja je obrazovana, u zemlji ulaskom Nemaca ja sam smatrao u to vreme da apsolutno manjine naročito sa severa, Nemci, Mađari i Rumuni, imaju biti u interregnumu izbačene iz zemlje.

Tužilac: A Muslimani takođe?

Optuženi: Ako se kaže iseljavanje Muslimana u Tursku, onda to može biti samo sa osmanlijama.

Tužilac: Je li to bio plan Vasića?

Optuženi: Mi smo o tome razgovarali, ali ne mogu da kažem.

Tužilac: Da li je bio plan »srpskog kulturnog kluba« u Beogradu?

Optuženi: Mogao bi da bude . . .²

KRAĆE OCENE VASIĆEVIH KNJIŽEVNIH DELA

Književnik Marko Ristić, u predgovoru svojoj knjizi »Književna politika«, a koji je napisao na Lapadu, 14. septembra 1951. godine, i pored toga što konstatuje da je Dragiša Vasić svoj životopis završio »na crti divljaštva«, kaže:

»ne menja činjenicu da je baš on (Dragiša Vasić — nap. autora) bio u prvim godinama posle Prvog svetskog rata, kao ratom duboko potreseni intelektualac, kao »defetista« u pozitivnom skoro revolucionarnom, u svakom slučaju antiimperijalističkom smislu reći, kao republikanac, kao urednik »Progres«, kao pisac, na primer, romana »Crvene magle«, ili novele »U gostima« i »Resimić dobošar« ili pamfleta »Dva meseca u Jugoslovenskom Sibiru«, da je baš Dragiša Vasić — kome bi s druge strane stid naš zahtevao da ime zaboravimo — više od svih drugih srpskih književnika taj koji je svojim pisanjem dao izraza revoltu protiv apsurdna i zločina rata i njegovih profitera, i možda taj čije bi ime trebalo, na liniji istorijske objektivnosti, istaći baš u jednoj sintezi koja Oktobarsku revoluciju postavlja kao hronološku oznaku, ali time i kao odlučujući faktor na početku naše »posleratne« književnosti.«¹

Jovan Deretić je u časopisu »Književna istorija«, 1980. godine, u studijama »Srpska književnost«, osvrćući se na Dragišu Vasića kao pripovedača, napisao:

»Najbolje su mu ratne pripovetke, od kojih, pored pripovetke »U gostima«, treba istaći »Rekonvalescente« i »Resimić dobošar«; poslednja od njih, o vojniku spadal, možda je najbolja srpska pripovetka sa temom iz prvog svetskog rata.«²

A godinu dana kasnije, u knjizi »Srpski roman«, osvrćući se ukratko na Vasićev roman »Crvene magle«, Deretić piše:

»U ovom užurbanom, zadihanom romanu ne treba tražiti ništa više nego to: psihološko-umetnički dokument o jednom nemirnom dobu, a ne delo koje je unutrašnjim vrednostima nadživelo svoje vreme.«³

U obimnoj studiji »Srpski roman između dva rata 1918—1941«, Stanko Korać svrstava »Crvene magle« među tridesetak romana

»koje smatramo reprezentativnim za (to) književno razdoblje«. Govoreći da u određenom pogledu »Crvene magle« »spadaju u red najmodernijih srpskih romana dvadesetog vijeka«, Korać zaključuje: »To je roman koji je u tokovima najprogresivnijih književnih težnja, u srpskom romanu. On u izvjesnom smislu djeluje avangardistički i prema ostalim srpskim romanima modernog tipa, jer je otvoren, smion, jasan, a ujedno oslonjen na djelo Bore Stankovića, pošto snažnije tradicije koja bi odgovarala njegovom prosedeu nema. To je knjiga koja će se još čitati i koja stoji kao važan znak pored puta kojim se kreće srpski roman dvadesetog vijeka«. ⁴

Literarno delo Dragiše Vasića očigledno traži da mu izučavaoci književnosti poklone pažnju kakvu zaslužuje. Da u tkivu srpske književnosti dvadesetog veka odrede mesto koje njegovom delu objektivno pripada, bez obzira što je sam pisac, kako reče Marko Ristić, završio na crti divljaštva i što zbog toga ne bi zasluživao ni da mu se ime pomene.

IZVORI I OBJAŠNJENJA

U GLIBU IZDAJE

Susret sa Dragišom Vasićem

¹ AVII, arhivski fond D. M. (Draže Mihailovića) VK-P-684.

² Potpukovnik Dragoslav Pavlović bio je, pre nacističko-fašističkog napada na Jugoslaviju, komandant jednog od bataljona Kraljeve garde. Kada ga je njegov kum major Zivan Knežević, jedan od organizatora vojnog puča 27. marta 1941. godine, pozvao da učestvuje u akciji svrgavanja kraljevskog Namesništva i vlade koja je pristupila Trojnom paktu, on je iznenada dobio napad slepog creva i otišao u bolnicu na operaciju. U toku aprilskog rata bio je rekonvalescent. Izbegao je nemačko zarobljeništvo i ostao u zemlji. Među prvim je došao kod Draže na Ravnu Goru i postao njegov načelnik štaba. Kasnije, marta 1942. godine, kada je Draža pošao u Sandžak imenovao ga je za komandanta Srbije. U jesen iste godine, na Dražin poziv, napustio je Srbiju i otišao u Vrhovnu komandu. Nekoliko dana kasnije određen je za komandanta pozadine. Polovinom 1943. godine kao delegat Vrhovne komande, upućen je u istočnu Srbiju, u kojoj je, avgusta 1944. zbog protivljenja Dražinim instrukcijama, uhapšen i sproveden u Vrhovnu komandu. Oktobra iste godine pušten je iz zatvora i postavljen za komandanta škole kraljevih komandosa u Modriči. Poginuo je na Zelengori maja 1945.

³ Mirko Lalatović je bio vazduhoplovni major. Neposredno pre kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije, aprila 1941. godine, uspeo je da sa vladom Dušana Simovića pobegne iz zemlje na Srednji istok. Oktobra 1941. godine, u društvu britanskog majora Hadsonea i vazduhoplovnog majora Zaharija Ostojića, iskrcao se iz britanske podmornice u blizini Petrovca na moru. Probijajući se kroz Crnu Goru i Sandžak sva trojica su stigla 21. oktobra u oslobođeno Užice — u »crvenu Republiku«. Nekoliko dana kasnije prebacili su se na Ravnu Goru u Mihailovićev štab. Od tada, Lalatović je stalno bio uz Mihailovića, vršeći dužnost načelnika operativnog odeljenja. Marta 1945. napustio je Vrhovnu komandu i zajedno sa Pavlom Đurišićem i njegovom grupom krenuo prema Sloveniji. Posle borbi sa ustaškim jedinicama na Lijevče polju i pregovorima sa njima, zajedno sa Đurišićem i ostalim četničkim starišinama sproveden je u Jasenovac i u njemu ubijen.

Kratka ispovest

¹ Autorove zabeleške 1941—1943.

Pod neposrednom komandom okupatora

¹ Izjava generala Aleksandra Lera pred jugoslovenskim istražnim organima 1945.

² AVII, arhivski fond D. M. Ca, k. 231, reg. br. 10/6 (BH-X-38).

³ AVII, arhivski fond D. M. H-X-54.

⁴ Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, Dokumenta o izdajstvu Draže Mihailovića. knj. I, Beograd 1945. godine, dok. br. 221.

- ⁵ AVII, Ča, k. 292, reg. br. 17/1.
⁶ Isto kao pod 5.
⁷ AVII, Ca, k. 289, reg. br. 3/1.
⁸ AVII, Ca, k. 299, reg. br. 17/1.
⁹ AVII, Ca, k. 275, reg. br. 22/1.
¹⁰ Isto kao pod 9.
¹¹ AVII, Ca, k. 291, reg. br. 2/1.
¹² AVII, Ca, k. 231, reg. br. 3/7 (BH-X-78).
¹³ AVII, arhivski fond D. M. VK-V-42/1.
¹⁴ »Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom«, Beograd 1946.
¹⁵ Isto kao pod 14.
¹⁶ AVII, arhivski fond D. M. VK-P-50/1.
¹⁷ Isto kao pod 4, dok. br. 223.
¹⁸ AVII, arhivski fond D. M. H-V-272.
¹⁹ Isto kao pod 18.
²⁰ Isto kao pod 4, dok. br. 200.
²¹ Isto kao pod 4, dok. br. 201.
²² Isto kao pod 4, dok. br. 202.
²³ Isto kao pod 4, dok. br. 204.
²⁴ Isto kao pod 4, dok. br. 224.
²⁵ Isto kao pod 4, dok. br. 203.
²⁶ Isto kao pod 4, dok. br. 214.
²⁷ AVII, Ca, k. 170, reg. br. 57/1 (BH-V-2129/1).
²⁸ AVII, Ca, k. 231, reg. br. 2/8 (H-X-125).
²⁹ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 1/1-25. i- 26.
³⁰ Isto kao pod 4, dok. br. 216.
³¹ Vladimir Dedijer, »Dnevnik« Jugoslovenska knjiga, Beograd 1951.
³² AVII, arhivski fond D. M. H-X-75.
³³ Isto kao pod 32.
³⁴ AVII, arhivski fond D. M. H-X-79.
³⁵ Isto kao pod 4, dok. br. 226.
³⁶ Isto kao pod 4, dok. br. 225.
³⁷ Isto kao pod 4, dok. br. 222.
³⁸ Isto kao pod 4, dok. br. 227.
³⁹ Isto kao pod 4, dok. br. 228.
⁴⁰ Isto kao pod 4, dok. br. 229.
⁴¹ Isto kao pod 4, dok. br. 230.
⁴² Isto kao pod 4, dok. br. 231.
⁴³ Isto kao pod 4, dok. br. 234.
⁴⁴ Isto kao pod 4, dok. br. 235.
⁴⁵ Isto kao pod 4, dok. br. 232.
⁴⁶ Isto kao pod 4, dok. br. 233.
⁴⁷ Isto kao pod 4, dok. br. 236.
⁴⁸ AVII, arhivski fond D. M. H-V-318.
⁴⁹ AVII, arhivski fond D. M. H-X-82.

Na obalama Neretve

- ¹ Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, Dokumenta o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. I, Beograd 1945. godine, dok. br. 205.
² Isto kao pod 1, dok. br. 208.
³ Isto kao pod 1, dok. br. 209.
⁴ Isto kao pod 1, dok. br. 212.
⁵ Isto kao pod 1, dok. br. 217.
⁶ Isto kao pod 1, dok. br. 218.
⁷ AVII, Ca, k. 159, reg. br. 16/3 (H-X-74).
⁸ Isto kao pod 1, dok. br. 237.
⁹ Isto kao pod 1, dok. br. 239.
¹⁰ Isto kao pod 1, dok. br. 240.

- ¹¹ Isto kao pod 1, dok. br. 59.
¹² Isto kao pod 1, dok. br. 60.
¹³ Isto kao pod 1, dok. br. 246.
¹⁴ Isto kao pod 1, dok. br. 247.
¹⁵ Isto kao pod 1, dok. br. 250.
¹⁶ Isto kao pod 1, dok. br. 251.
¹⁷ Isto kao pod 1, dok. br. 302.
¹⁸ Isto kao pod 1, dok. br. 311.
¹⁹ Isto kao pod 1, dok. br. 379.
²⁰ AVII, Ca, k. 141, reg. br. 16/6.
²¹ Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941—1942, dokumenti »Arhivski pregled«, Beograd 1976.
²² AVII, Ca, k. 18, reg. br. 1/6 (Vk-X-20).
²³ AVII, Ca, k. 141, reg. br. 17/16-1.
²⁴ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
²⁵ AVII, Ca, k. 297, reg. br. 1/1.
²⁶ AVII, Ca, k. 322A, reg. br. 3/3.
²⁷ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
²⁸ AVII, Ca, k. 297, reg. br. 1/1.
²⁹ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
³⁰ AVII, Ca, k. 297, reg. br. 1/1.
³¹ AVII, Ca, k. 297, reg. br. 1/1.
³² Isto kao pod 21.
³³ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
³⁴ AVII, Ca, k. 297, reg. br. 1/1.
³⁵ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
³⁶ Isto kao pod 21.
³⁷ AVII, Ca, k. 297, reg. br. 1/1.
³⁸ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
³⁹ AVII, Ca, k. 297, reg. br. 1/1.
⁴⁰ AVII, Ca, k. 297, reg. br. 1/1.
⁴¹ AVII, Ca, k. 141, reg. br. 27/6 (CG-V-1605).
⁴² AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
⁴³ AVII. NAW-Mf, T-821, reg. br. 252, 319—323.
⁴⁴ Isto kao pod 43.
⁴⁵ Isto kao pod 1, dok. br. 260.
⁴⁶ Isto kao pod 1, dok. br. 261.
⁴⁷ Isto kao pod 1, dok. br. 262.
⁴⁸ Isto kao pod 1, dok. br. 264.
⁴⁹ Isto kao pod 1, dok. br. 273.
⁵⁰ Isto kao pod 21.
⁵¹ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
⁵² AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
⁵³ AVII, Ca, k. 142, reg. br. 56/1 (CG-V-1610).
⁵⁴ AVII, Ca, k. 2, reg. br. 29/1 (VK-V-65).
⁵⁵ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
⁵⁶ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
⁵⁷ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
⁵⁸ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
⁵⁹ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
⁶⁰ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 3/1.
⁶¹ Isto kao pod 2, dok. br. 70.
⁶² Isto kao pod 1, dok. br. 71.
⁶³ Isto kao pod 21.
⁶⁴ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁶⁵ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁶⁶ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁶⁷ AVII, Ca, k. 162, reg. br. 24/1 (BX-V-113).
⁶⁸ AVII, Ca, k. 231, reg. br. 1/9 (BX-X-120).
⁶⁹ AVII, Ca, k. 162, reg. br. 34/1 (BX-V-121).
⁷⁰ Zabeleške autora iz razgovora sa Vojinom Andrićem, maja 1943.
⁷¹ AVII, arhivski fond D. M. S-V-712.

- ⁷² AVII, Ca, k. 2, reg. br. 31/1 (VK-V-65/2).
⁷³ AVII, Ca, k. 162, reg. br. 44/1 (Bx-V-130).
⁷⁴ AVII, Ca, k. 236, reg. br. 12/10 (BX-W-94).
⁷⁵ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 50/1 (BX-V-134).
⁷⁶ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁷⁷ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁷⁸ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁷⁹ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁸⁰ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁸¹ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁸² AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁸³ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁸⁴ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁸⁵ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.
⁸⁶ AVII, Ca, k. 172, reg. br. 33/4 (BX-V-3270).
⁸⁷ AVII, Ca, k. 293, reg. br. 4/1.

Rasulo na Drini

- ¹ AVII, Ca, k. 2, reg. br. 34/1 (VK-V-67/1).
² AVII, Ca, k. 162, reg. br. 4/1 (BX-V-139).
³ AVII, Ca, k. 18, reg. br. 4/6 (VK-X-23).
⁴ AVII, Ca, k. 18, reg. br. 6/6 (VK-X-26).
⁵ AVII, Ca, k. 162, reg. br. 1/3 (BX-V-147).
⁶ AVII, Ca, k. 231, reg. br. 16/2 (BX-X14).
⁷ AVII, Ca, k. 18, reg. br. 8/6 (VK-X-27/1).
⁸ AVII, Ca, k. 162, reg. br. 13/3 (BH-V-157).
⁹ AVII, Ca, k. 18, reg. br. 7/6 (VK-X-27).
¹⁰ AVII, Ca, k. 162, reg. br. 20/3 (BX-V-63/1).
¹¹ AVII, Ca, k. 18, reg. br. 9/6 (VK-X-28).
¹² AVII, arhivski fond D. M. VK-V-70/2.
¹³ AVII, arhivski fond D. M. 2/I-XIII-34.
¹⁴ AVII, Ca, k. 2, reg. br. 43/1 (VK-V-70/1).
¹⁵ AVII, Ca, k. 172, reg. br. 22/5 (BX-V-2206).
¹⁶ Isto kao pod 15.
¹⁷ AVII, Ca, k. 134, reg. br. 27/1 (CG-V-366/1).
¹⁸ AVII, Ca, k. 132, reg. br. 7/4.
¹⁹ »Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom«, Beograd 1946.

GRAĐANSKI BUNTOVNIK I VELIKOSRPSKI NACIONALISTA

Vraćanje u prošlost

- ¹ Dragiša Vasić, »Devetsto treća«, štamparija, »Tucović«, Beograd 1925. godina.

Urednik »Progres«

- ¹ Marko Ristić, »Hacer tiempo«, Beograd.
^{1a} U toku leta 1920. godine, albanski ustanici su napali na trupe kraljevine SHS, koje su se po završetku 1. svetskog rata zatekle u Albaniji. Vlada Kraljevine SHS je početkom 1921. mobilisala 3. Armiju koja je na više mesta upala u Albaniju, ali je odlukom Konferencije ambasadora Velikih sila (Francuska, V. Britanija, Japan i Italija) u Londonu bila prinuđena da se decembra 1921. godine povuče na granice iz 1913.
² Đuza Radović, kritika knjige »Dva meseca u jugoslovenskom Sibiru«, Beograd, 1922.

- ³ Avgust Cesaree, navedeno prema časopisu »Umetnost riječi«, br. 4/1957, Zagreb.
- ⁴ Velibor Gligorić »Književne magle«, Beograd, 1932.

Republikanac i branilac na »Vidovdanskom procesu«

- ¹ Dragan Marković i Ljubiša Ristović, »Politička suđenja«, »Partizanske staze«, Beograd, 1969.
- ² Miroslav Krleža, »Dnevnik«, NIŠP »Oslobođenje« i »Mladost«, Sarajevo, 1977.
- ³ Isto kao pod 2.
- ⁴ Isto kao pod 2.
- ⁵ Ivan Očak, »Krleža — Partija«, »Spektar«, Zagreb, 1982.
- ⁶ Dragiša Vasić, »Utuljena kandila«, Gece Kon, Beograd, 1922.

Prijateljstvo sa Slobodanom Jovanovićem

- ¹ Dragiša Vasić, »Utuljena kandila«, Gece Kon, Beograd, 1922.

»Crvene magle« i Krleža o Vasiću

- ¹ Dragiša Vasić, »Crvene magle«, »Srpska književna zadruga«, Beograd, 1922.
- ² Velibor Gligorić, »Raskrsnica«, 1/9, XII 1923.
- ³ Radivoj Cvetičanin i Sava Dautović, »Književna desnica«, »Politika«, 1983.
- ⁴ Isto kao pod 3.
- ⁵ Miroslav Krleža, »Dnevnik«, NIŠP »Oslobođenje« i »Mladost«, Sarajevo, 1977.
- ⁶ Isto kao pod 5.
- ⁷ Isto kao pod 5.
- ⁸ Isto kao pod 5.

Utisci iz Rusije

- ¹ Dragiša Vasić »Utisci iz Rusije«, »Život i rad«, Beograd, 1928.
- ² Isto kao pod 1.
- ³ Dragiša Vasić, »Pripovetke«, »Srpska književna zadruga«, Beograd, 1929.

Prelom

- ¹ Ivan Olak, »Krleža — Partija«, »Spektar«, Zagreb, 1982. Vasić nije proglašen ratnim zločincem, kako to Očak navodi.
- ² Đuza Radović, »Srpski književni glasnik«, Nova serija, knj. XLIII. broj 4 i 5, 1934.
- ³ Velibor Gligorić, »Književne magle«, Beograd, 1932.
- ⁴ Miloš Crnjanski, »Ideje«, Beograd, 1934.
- ⁵ Radovan Zogović, »Pregled«, II/I—2, 1935.
- ⁶ Miroslav Krleža, »Dnevnik«, NIŠP, »Oslobođenje« i »Mladost«, Sarajevo, 1977.
- ⁷ Stanislav Vinaver, »Pravda« XXXII/11224, 1936.
- ⁸ Milan Bogdanović, »Politika«, 1932.
- ⁹ Radivoj Cvetičanin i Sava Dautović »Književna desnica«, »Politika«, 1983.

Urednik »Srpskog glasa«

- ¹ Branko Petranović, »Istorija Jugoslavije«, »Nolit«, Beograd, 1980.
- ² Mladen Zujović, »Dragiša Vasić«, Pitsburg, SAD, 1948.
- ³ Dragiša Vasić, »Srpski glas«, Beograd, 1939.
- ⁴ Isto kao pod 3.
- ⁵ Isto kao pod 3.
- ⁶ Dragoljub Jovanović, »Iskušenja«, Memoari, Arhiv Jugoslavije.
- ⁷ »Obzor«, Zagreb, 7. XII. 1939.
- ⁸ Miloš Milošević, »Otvoreno pismo gospodinu Slobodanu Jovanoviću«, Beograd, 20. IV. 1940.
- ⁹ Dragiša Vasić, »Nova Srbija«, Beograd, 1940.
- ¹⁰ Isto kao pod 9.
- ¹¹ Dragiša Vasić, »Srpski književni glasnik« br. 1/1939, Beograd.
- ¹² Avdo Humo, »Od književnika do urednika Srpskog glasa«, »Mlada kultura« 6/1940.
- ¹³ Marko Ristić, »Hacer tiempo«, Beograd.

Pučista — obaveštajac SSSR-a

- ¹ Ferdo Culilović, »Dvadesetsedmi mart«, Zagreb, 1965.
- ² Isto kao pod 1.
- ³ AVII, Wnescht J, Jovan Marjanović, »Dražo Mihailović između Britanaca i Nemaca«, »Globus«, Zagreb, »Narodna knjiga«, Beograd, »Prosveta«, Beograd, 1979.
- ⁴ Jovan Marjanović, »Dražo Mihailović između Britanaca i Nemaca«, »Globus«, Zagreb, »Narodna knjiga«, »Prosveta«, Beograd, 1979.
- ⁵ Isto kao pod 4.
- ⁶ Mahin Fjodor, član KPJ i učesnik NOR.
- ⁷ Isto kao pod 4.
- ⁸ Milorad Ekmečić, »Ratni ciljevi Srbije 1914«, Beograd, 1973.
- ⁹ Isto kao pod 8.
- ¹⁰ Miroslav Krleža, »Dnevnik«, NIŽP »Oslobođenje« i »mladost«, Sarajevo, 1977.

TVORAC I IDEOLOG RAVNOGORSKOG POKRETA

Vasić zahteva oslonac na Rusiju

- ¹ Zabeleške autora o razgovorima sa Dragišom Vasićem, maja 1943.
- ² Isto kao pod 1.
- ³ Zabeleške autora o susretu i razgovoru sa Dražom Mihailovićem, maja 1943.
- ⁴ Zabeleške autora, maja 1943.
- ⁵ Isto kao pod 4.
- ⁶ Isto kao pod 4.
- ⁷ Isto kao pod 4.
- ⁸ Isto kao pod 4.
- ⁹ jg-jjQ kcio pod 4
- ¹⁰ AVII, arhivski fond D. M. Vk-P-528; D/l-12-1397.
- ¹¹ Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Dokumenta o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. I, Beograd, 1945, dok. br. 569.

Vputstva za nacionalnu propagandu

- ¹ Zabeleške autora, juna 1943. i AVII, arhivski fond D. M., D-24-2316, 2317, 2318.

- ² Isto kao pod 1.
- ³ Zabeleške autora o razgovorima sa Dragišom Vasićem, juna 1943.
- ⁴ Isto kao pod 3.

Plan o stvaranju homogene velike Srbije

- ¹ AVII, Ca, k. 12, reg. br. 32/2 (VK-P-41).
- ² AVII, Arhivski fond D. M. (BX-P-34).
- ³ Isto kao pod 2.
- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-40.
- ⁵ Isto kao pod 4.
- ⁶ Isto kao pod 4.
- ⁷ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-3/1.
- ⁸ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-12.
- ⁹ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-722/1.
- ¹⁰ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-722/2.
- ¹¹ Zabeleška autora o razgovorima sa Dragišom Vasić, juna 1943.

O događajima iz 1941.

- ¹ Zabeleške autora o razgovorima sa Dragišom Vasićem, juna 1943.
- ² Isto kao pod 1.
- ³ Radoje Knežević, »Poruka«, br. 10, London, 1953.
- ⁴ Isto kao pod 1.
- ⁵ AVII, reg. br. 372.
- ⁶ Isto kao pod 1.
- ⁷ AVII, Ca, k. 21, reg. br. 4/5 (SV-V-103).
- ⁸ Isto kao pod 1.
- ⁹ AVII, Ca, k. 127, reg. br. 1/1 (SV-x-11).
- ¹⁰ Vojmir Kljaković, »Memoari Dušana Simovića i dokumenta 1939—1942«, »Politika«, 1970.
- ¹¹ Isto kao pod 10.
- ¹² A-CK SKJ, fond CK KPJ, 1941. neraspoređena građa.
- ¹³ Isto kao pod 10.
- ¹⁴ AVII, arhivski fond D. M., dok. knjiga depeša, D/I-deo broja.
- ¹⁵ Isto kao pod 10.
- ¹⁶ Isto kao pod 10.
- ¹⁷ Isto kao pod 10.
- ¹⁸ Isto kao pod 10.
- ¹⁹ Isto kao pod 10.
- ²⁰ AVII, arhivski fond D. M., VK-Y-24.
- ²¹ Isto kao pod 20.
- ²² Isto kao pod 10.
- ²³ Isto kao pod 10.
- ²⁴ AVII, arhivski fond D. M., dok. VK-Y-343.
- ²⁵ O sastanku Mihailovića sa predstavnicima okupatorskih vlasti u s. Divcima vidi: Nikola Milovanović, »Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića«, »Rad«, Beograd, 1984.
- ²⁶ AVII, Ca, k. 275, reg. br. 3/1.
- ²⁷ Jovan Marjanović, »Dražo Mihailović između Britanaca i Nemaca«, »Globus«, Zagreb, »Narodna knjiga« i »Prosveta«, Beograd, 1979.

Raspuštanje Kominterne i sukob sa Britancima

- ¹ Zabeleške autora, juna 1943.
- ² AVII, arhivski fond D. M., S-W-1092.
- ³ AVII, arhivski fond D. M., VK-W-111 (izveštaj je iz oktobra 1943, a odnosi se na plan o stvaranju Podunavske federacije).

- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., VK-W-132 i 134 (izveštaji su iz januara 1044, a odnose se na pripreme Druge i Pete divizije NOV za prodor u Srbiju).
- ⁵ Zabeleške autora, juna 1943.
- ⁶ Isto kao pod 5.
- ⁷ Isto kao pod 5.
- ⁸ Isto kao pod 5.
- ⁹ Isto kao pod 5.
- ¹⁰ AVII, arhivski fond D. M., D-24-2316, 2317, 2318.
- ¹¹ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-717.
- ¹² AVII, arhivski fond D. M., D/i-15-1598.
- ¹³ Isto kao pod 12.
- ¹⁴ Isto kao pod 12.
- ¹⁵ Stevan Moljević u izjavi pred istražnim organima 1946, M-130/1.
- ¹⁶ Nikola Milovanović, »Generali izdaje«, »Sloboda«, Beograd, 1977.
- ¹⁷ Zabeleške autora prema izjavi Dragiše Vasića.
- ¹⁸ AVII, arhivski fond D. M., VK-Y-456/1.
- ¹⁹ AVII, arhivski fond D. M., D/i-XII-35.
- ²⁰ Nikola Milovanović, »Generali izdaje«, Sloboda, Beograd, 1977.
- ²¹ AVII, arhivski fond D. M., D/i-XI-20.
- ²² AVI, arhivski fond D. M., D/i-12-1381.
- ²³ Zabeleške autora, juna 1943.
- ²⁴ O »Komunikaciji« Britanske vlade upućene Draži Mihailoviću maja 1943. vidi, Nikola Milovanović, »Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića«, »Rad«, Beograd, 1984.

U APSTINENCIJI

Pad vlade Slobodana Jovanovića

- ¹ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-741.
- ² AVII, arhivski fond D. M., VK-Y-626/3.
- ³ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-81.
- ⁴ Isto kao pod 3.
- ⁵ AVII, arhivski fond D. M., VK-V-615.
- ⁶ Isto kao pod 5.
- ⁷ AVII, arhivski fond D. M., D-XXXV-5052.
- ⁸ AVII, arhivski fond D. M., D-24-2540.
- ⁹ Izjava Đure Vilovića pred istražnim organima 1945. M-130.

Levičarstvo Slobodana Jovanovića i krah velikosrpske politike

- ¹ Branko Lazarević, »Lik Slobodana Jovanovića«, »Letopis Matice Srpske«, mart-april 1940.
- ² Velibor Gligorić, članci »Lica i maske«, Beograd, 1927.
- ³ Velibor Gligorić, »Oni koji odlaze«, Beograd, 1932.
- ⁴ »Srpski glas«, Beograd, 1939.
- ⁵ Nikola Stojanović, »Vreme«, Beograd, 15. XI. 1937.
- ⁶ Slobodan Jovanović, »Jugoslovenstvo danas«, »Srpski glas«, Beograd, 1939.
- ⁷ Ferdo Culinović, »Jugoslavija između dva rata«, knj. II, Zagreb, 1961.
- ⁸ Ivan Meštrović, »Uspomene na političke ljude i događaje«, »Matica Hrvatska«, Zagreb, 1969.
- ⁹ Dragoljub Jovanović, neobjavljeni memoari, Arhiv Jugoslavije.
- ¹⁰ Branko Petranović, »Jugoslovenske vlade u izbeglištvu«, knj. II, »Globus«, Zagreb, 1981.
- ¹¹ Milan Bogdanović, »Današnji lik Slobodana Jovanovića«, Beograd, 1946.

Montirano pismo Crvenoarmejaca Staljinu

- ¹ AVII, arhivski fond D. M., VK-F-69.
- ² AVII, arhivski fond D. M., VK-P-582.
- ³ Zabeleške autora, novembra 1943.
- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., D-XXXIX-10995, 10996.
- ⁵ AVII, arhivski fond D. M., VK-Y-602/2.
- ⁶ AVII, arhivski fond D. M., D-29-985, 986.
- ⁷ AVII, arhivski fond D. M., D-XL-11352.
- ⁸ AVII, arhivski fond D. M., D-30-281.
- ⁹ AVII, arhivski fond D. M., D-XL-11595, D-XLI-11848, 11849.
- ¹⁰ AVII, arhivski fond D. M., VK-Y-602/2.

Rusija i svetosavlje

- ¹ AVII, arhivski fond D. M., D-29-213.
- ² AVII, arhivski fond D. M., VK-P-122/1.
- ³ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-125/1.
- ⁴ »Srbija u Narodnooslobodilačkoj borbi« — »Centralna Srbija«, »NG-lit«, »Prosveta«, 1967.
- ⁵ AVII, arhivski fond D. M., S-V-7751.
- ⁶ AVII, arhivski fond D. M., S-V-28/1.
- ⁷ Zabeleške autora, februara 1944.
- ⁸ AVII, arhivski fond D. M., D-31-481.
- ⁹ Isto kao pod 7.
- ¹⁰ Prema izjavi Branislava Ivkovića pred istražnim organima 1945.
- ¹¹ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-147.
- ¹² Podvučeno u originalu.
- ¹³ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-202.
- ¹⁴ AVII, arhivski fond D. M., D-32-577-579.
- ¹⁵ AVII, arhivski fond D. M., S-P-1875.

O vezama sa »Crnom rukom« i SSSR-om

- ¹ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-60.
- ² Isto kao pod 1.
- ³ Zabeleške autora, februara 1944.
- ⁴ Isto kao pod 3.
- ⁵ Isto kao pod 3, knjiga Svetozara Pribićevića »Diktatura kralja Aleksandra« prevedena je na srpsko-hrvatski jezik i objavljena, »Prosveta«, Beograd, 1952. U njoj je na str. 335. objavljen i dokumenat o kome mi je Vasić pričao.
- ⁶ Isto kao pod 3.
- ⁷ »Tajna prevratna organizacija«, Solun, 1918.
- ⁸ Isto kao pod 3.
- ⁹ Dragiša Vasić, »Utisci iz Rusije«, »Život i rad«, Beograd, 1928.
- ¹⁰ Isto kao pod 9.
- ¹¹ Isto kao pod 9.
- ¹² Isto kao pod 3.

Žrtva međusobnog obračuna izdajnika

- ¹ Zabeleške autora, maja 1944.
- ² Isto kao pod 1.
- ³ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-261/1.
- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., S-V-1481.
- ⁵ AVII, arhivski fond D. M., S-V-6562.
- ⁶ AVII, arhivski fond D. M., S-V-6573.

- ⁷ Isto kao pod 4.
- ⁸ Isto kao pod 4.
- ⁹ AVII, arhivski fond D. M., S-V-1720.
- ¹⁰ AVII, arhivski fond D. M., S-V-6578/1.
- ¹¹ Zabeleške autora, avgusta 1944.
- ¹² Isto kao pod 11, septembra 1944.
- ¹³ Isto kao pod 12.
- ¹⁴ »Knjiga o Draži«, knj. 2. Vindzor, Kanada, 1952.
- ¹⁵ Zabeleške autora, 1962.
- ¹⁶ AVII, arhivski fond D. M., S-V-1740/14.
- ¹⁷ Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Dokumenta o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. I, Beograd, 1945. dok. br. 723.
- ¹⁸ Isto kao pod 16.
- ¹⁹ AVII, arhivski fond D. M., S-V-1580.
- ²⁰ Pismo Dragiše Vasića upućeno Draži Mihailoviću 10. II. 1945.
- ²¹ Isto kao pod 19.
- ²² Mustafa Munalić, izjava pred istražnim organima 1945, M-154.
- ²³ AVII, arhivski fond D. M., VK-P-624.
- ²⁴ AVII, arhivski fond D. M., VK-U-692/2.
- ²⁵ »Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom«, Beograd, 1946.
- ²⁶ »Glas Crnogoraca«, Cetinje, 2. V. 1942.
- ²⁷ AVII, arhivski fond D. M., CG-X-484.
- ²⁸ AVII, arhivski fond D. M., VK-V-520/1.
- ²⁹ AVII, arhivski fond D. M., S-V-11345/1.
- ³⁰ AVII, arhivski fond D. M., VK-V-538/1.
- ³¹ AVII, arhivski fond D. M., BH-V-6616.
- ³² Miloš Minić, »Sećanja na Krležu«, »Politika«, 7. i 8. I. 1982.

DRAGIŠA VASIĆ U OCIMA DRUGIH

Suprotne ocene

- ¹ Slobodan Nešović, »Svet o nama 1941—1945«, »Rad«, Beograd, 1983.
- ² Isto kao pod 1.
- ³ Jovan Dučić, »Staza pored puta«, SAD, 1943.
- ⁴ Jovan Dučić, Dela, »Slovo ljubve«, Beograd, 1982.
- ⁵ »Glas jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije«, II/1—2, 1943.

Draža Mihailović o Vasiću

- ¹ »Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom«, Beograd, 1946.
- ² Isto kao pod 1.

Kraće ocene Vasićevih književnih dela

- ¹ Marko Ristić, »Književna politika«, predgovor napisan 1951. na Lapadu.
- ³ Jovan Deretić, »Srpska književnost«, »Književna istorija«, Beograd, 1980.
- ³ Jovan Deretić, »Srpski roman«, Beograd, 1981.
- ⁴ Stanko Korać, »Srpski roman između dva rata«, »Nolit«, Beograd, 1982.

REGISTAR IMENA SA OBJAŠNJENJIMA

AJDAČIĆ FILIP — »Svare«, žandarmerijski poručnik vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Crnogorske leteće četničke brigade Požeškog korpusa. Ratni zločinac. Poginuo u odmetništvu 1945.

AKSENTIJEVIĆ ALEKSANDAR — »Aca« — »Cika Aca« — »Kraus« — »Ahen«. Bio je pripadnik Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS). Član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Zarobljen na Zelengori 1945. Osuđen na vremensku kaznu. Umro u Beogradu.

ANDRIC VOJIN, pravnik. Pripadao omladinskoj sekciji srpskog kulturnog kluba. Bio jedan od vođa četničke omladinske organizacije. Kasnije član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta i šef Pres-servisa četničke Vrhovne komande. Kao »komandos« ubačen u Srbiju u proleće 1945. Uhapšen i osuđen na vremensku kaznu.

BACOVIC PETAR, rezervni oficir vojske kraljevine Jugoslavije. Po nalogu predsednika kvislinške vlade Milana Nedića stupio u četnički pokret Draže Mihailovića, u kome je postavljen za komandanta Hercegovine. Saradnik okupatora. Razoružan od ustaša i streljan u Jasenovcu 1945.

BALETIC LUKA, pukovnik vojske kraljevine Jugoslavije. Načelnik štaba četničke Vrhovne komande. Razoružan od ustaša i streljan u Jasenovcu 1945.

BEJLI BIL S. V., britanski pukovnik, šef britanske misije pri četničkoj Vrhovnoj komandi od decembra 1942. do septembra 1943.

BJELAJČIĆ VLADIMIR, predsednik Sokolskog saveza kraljevine Jugoslavije. Član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Kao delegat Draže Mihailovića, juna 1944. odleteo sa aerodroma u Pranjanima u Italiju.

BOGDANOVIĆ MILAN, književni kritičar i član CANU. Urednik »Republike 1920. »Buktinje« 1923—1926, »Srpskog književnog glasnika« 1928—1932, a 1934. sa Krležom uređivao »Danas«, po oslobođenju 1945. član redakcije časopisa »Književnost« i »Književne novine«. Profesor Univerziteta i upravnik Narodnog pozorišta. Glavni period njegovog kritičarskog rada pada između dva rata. Pobornik realizma, impresionist i briljantan stilist, gajio je umetničku kritiku u prikazu književnosti i pozorišta. Umro u Beogradu 1964. godine.

BOJANOVIĆ DOBRICA, kapetan vojske kraljevine Jugoslavije. Pripadnik kvislinških oružanih formacija Srpske državne straže. Bio je obaveštajni oficir Nikole Kalabića u Beogradu.

BOJOVIĆ DRAGUTIN — »Mlađa«, poručnik vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Mladenovačke četničke brigade — Gorskog štaba 74/1 Kosmajskog korpusa.

BOZIČ SAVA, sveštenik, komandant Trebavskog četničkog odreda, kasnije korpusa. Saradnik okupatora i kvislinga. Ratni zločinac. Poginuo 1945.

BRAJOVIĆ BLAŽA, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Prvog kosovskog četničkog korpusa — Gorskog štaba 127. Zajedno sa okupatorima i ustašama pobjegao u Austriju 1945.

BUDAK dr MILE, ministar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Pobjegao iz zemlje 1945. Kao ratni zločinac predat jugoslovenskim vlastima. Osuđen na smrt.

CIGANOVIĆ SVETA, major vojske kraljevine Jugoslavije. Sef odeljka vojne delegacije emigrantske vlade u Bariju 1944. Ostao u emigraciji.

CINCAR-MARKOVIĆ ALEKSANDAR, ministar spoljnih poslova u vladi Cvetković-Maček, koja je prišla Trojnom paktu. Za vreme rata saradnik okupatora i savetnik predsednika kvislinške vlade Milana Nedića. Pobjegao iz zemlje oktobra 1944. Predat jugoslovenskim vlastima i osuđen na vremensku kaznu.

CRNJANSKI MILOŠ, pesnik, pripovedač, romansijer, dramski pisac, jedan od najistaknutijih predstavnika modernog književnog pokreta kod nas posle I. svetskog rata. Radio kao profesor i novinar, a od 1928. bio u diplomatskoj službi. Politički rad ga je odveo krajnjoj građanskoj desnici, pa je 1934. uređivao profašistički časopis »Ideje«. Drugi svetski rat ga je zatekao u Rimu. odakle je prešao u London, a 1965. vratio se u Jugoslaviju. Umro u Beogradu 1977.

CVETIĆ RADOMIR — »Ajbin« — »Bi-Bl« — major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Javorskog četničkog korpusa — Gorskog štaba 11. Poginuo 1945.

ČERČIL WINSTON, predsednik britanske vlade u toku drugog svetskog rata.

DAMJANOVIĆ LEKA, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Majevičkog četničkog korpusa. Saradnik okupatora. Poginuo 1945.

DAMJANOVIĆ MIODRAG, general vojske kraljevine Jugoslavije. Sef kabineta predsednika kvislinške vlade Srbije Milana Nedića i prvi pomoćnik Draže Mihailovića. Pobjegao iz zemlje oktobra 1944. Komandant objedinjenih snaga (četnika, nedićevaca, ljotićevaca, bele garde) u Istri 1945. Ostao u emigraciji, gde je i umro.

DINIĆ TANASIJE — TASA. Penzionisani pukovnik vojske kraljevine Jugoslavije. Ministar unutrašnjih poslova u kvislinškoj vladi Milana Nedića. Pobjegao iz zemlje oktobra 1944. Kao ratni zločinac predat jugoslovenskim vlastima. Osuđen na smrt.

DOŽIĆ GAVRILO, patrijarh srpske pravoslavne crkve. Za vreme okupacije u internaciji prvo u manastirima Rakovici i Vojlovici, a zatim u Dahau. U zemlju se vratio krajem 1946. Umro 1950. u Beogradu.

DRAŠKOVIĆ ALEKSA, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Drinskog četničkog korpusa. Napustio Dražu Mihailovića zajedno sa Pavlom Đurišićem marta 1945.

DRLJEVIĆ SEKULA, vođa crnogorskih federalista. Za vreme okupacije boravio u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj kao gost vlade poglavnika Pavelića. Pobjegao iz zemlje maja 1945. Ubijen u Celovcu od četnika Pavia Đurišića 1945.

DUKANAC SLAVKO, advokat, član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta.

ĐONOVIĆ JOVAN, diplomatski službenik kraljevine Jugoslavije. Delegat emigrantske vlade kraljevine Jugoslavije na Srednjem istoku. Umro u emigraciji.

ĐORĐEVIĆ IRINEJ, vladika srpske pravoslavne crkve. Jedan od delegata Draže Mihailovića u Italiji 1944—1945. Ostao u emigraciji.

ĐUJIĆ MOMČILO, sveštenik. Kraće vreme saradivao sa NOP u borbi protiv ustaša. Ubrzo se povezao sa italijanskim okupatorom i sa njim saradivao sve do kapitulacije Italije 1943. Potom saradnju nastavio sa nemačkim okupatorom. Do kraja rata borio se protiv NOP. Bio je komandant Dinarske četničke divizije. Počinio je mnoge zločine nad pripadnicima NOP. Pred kraj rata se povukao, sa delovima četničkih jedinica, na zapad i našao utočište kod zapadnih saveznika. Nastanio se u SAD.

ĐUKANOVIĆ BLAŽO, general vojske kraljevine Jugoslavije. Crnogorski kvisling i pripadnik četničkog pokreta Draže Mihailovića. Zarobljen od strane NOV i osuđen na smrt 1943.

ĐURIŠIĆ PAVLE, major vojske kraljevine Jugoslavije, četnički komandant Crne Gore i Starog Rasa. Saradnik okupatora. Odlikovan nemačkim odlikovanjem Gvozdeni krst. Napustio Dražu Mihailovića marta 1945. Razoružan od ustaša i streljan u Jasenovcu 1945.

ĐUROVIĆ ĐURA, pravnik. Sekretar četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Uhapšen 1945. i osuđen na vremensku kaznu.

FOTIĆ KONSTANTIN, poslanik i ambasador kraljevine Jugoslavije u SAD do jula 1944. Podržavao je pokret Draže Mihailovića. Ostao u emigraciji gde je i umro.

GAVRILOVIĆ MILAN, vođa desnog krila zemljoradničke stranke. Poslanik kraljevine Jugoslavije u SSSR. Pripadnik četničkog pokreta Draže Mihailovića u emigraciji.

GLISIĆ MILOŠ, major vojske kraljevine Jugoslavije. Načelnik štaba Požeškog četničkog odreda 1941. Kao ratni zločinac osuđen na smrt.

GOLUBIĆ MUSTAFA je bio politički radnik, idejno je pripadao nacionalno-revolucionarnoj omladini Bosne i Hercegovine. Posle aneksije prešao je u Srbiju, učestvovao je u balkanskim ratovima i I. svetskom ratu. Član KPJ od 1920; odlazi 1927. u SSSR i 1940. ilegalno se vraća u Jugoslaviju; 1941. hapsi ga Gestapo i posle zverskog mučenja strelja.

GRBEC JOŽE, radiotelegrafista Vrhovne komande Draže Mihailovića. Poginuo 1945.

GREGORIĆ DANILO, novinar i publicista. Bio je veoma blizak raznim funkcionerima nacističke obaveštajne službe. Za vreme nacističke okupacije Srbije bio je komesar kvislinškog dnevnog lista »-Novo vreme«. Posle oslobođenja zemlje osuđen na vremensku kaznu. Umro za vreme izdržavanja kazne.

HADSON, britanski major, Član britanske misije pri četničkoj Vrhovnoj komandi.

HIMLER, vođa SS i šef nemačke obaveštajne službe — Gestapoa.

HITLER ADOLF, vođa Trećeg Rajha.

IGNJATOVIĆ VUČKO, kapetan vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant četničkog Požeškog odreda sa kojim je pokušao napad 1941. na oslobođeno Užice. Poginuo 1942.

ILIĆ BOGOLJUB, general kraljevine Jugoslavije. Ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva u pučističkoj vladi generala Dušana Simovića. U toku aprilskog rata 1941. pobjegao na Srednji istok.

JANKOVIĆ MILUTIN, žandarmerijski poručnik vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Dragačevske četničke brigade. Po naređenju komandanta Drugog ravnogorskog korpusa Predraga Rakovića ubijen u manastiru Studenici u leto 1944.

JEFTIĆ BOGOLJUB, predsednik vlade u kraljevini Jugoslaviji. Ambasador emigrantske vlade u Londonu. Ostao u emigraciji gde je i umro.

JEVĐEVIĆ DOBROSAV, pripadnik Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS). Istaknuti saradnik okupatora. Delegat Draže Mihailovića pri štabovima italijanskih okupacionih armija, a zatim i nemačkim okupacionim komandama. Pobegao iz zemlje 1944. Umro u emigraciji u Italiji.

JONIČ VELIBOR, profesor. Pripadnik profašističke organizacije Zbor. Ministar prosvete u kvislinškoj vladi Milana Nedića. Jedan od organizatora kašnjeničkih omladinskih logora u Srbiji. Pobegao zajedno sa okupatorima iz zemlje oktobra 1944. Kao ratni zločinac predat jugoslovenskim vlastima i osuđen na smrt.

JOVANOVIĆ DRAGI, policijski službenik. Upravnik grada Beograda. Saradnik okupatora. Šef bezbednosti u kvislinškom aparatu Srbije. Pobegao zajedno sa okupatorima oktobra 1944. iz zemlje. Kao ratni zločinac predat jugoslovenskim vlastima i osuđen na smrt.

JOVANOVIĆ DRAGOLJUB, političar, ideolog Grupe za socijalnu i kulturnu akciju, vođ levog krila zemljoradničke stranke, profesor Univerziteta. Kooptiran 1945. u AVNOJ i prišao JNOF, bio vođa tzv. opozicije u frontu i osuđen na višegodišnji zatvor. Umro u Beogradu 1977.

JOVANOVIĆ LJUBA — »PATAK« — »Mateja« — »Mihovil«, potpukovnik vojske kraljevine Jugoslavije, komandant Timočkog četničkog korpusa — Gorskog štaba 65. Pobegao iz zemlje 1945.

JOVANOVIĆ SLOBODAN, istaknuti buržoaski pravnik i publicista. Tvorac Srpskog kulturnog kluba. Bio je potpredsednik u pučističkoj vladi Dušana Simovića od 27. marta 1941. do januara 1942, a zatim predsednik emigrantske vlade u Londonu do jula 1943. Pružao je maksimalnu podršku i pomoć kontrarevolucionarnom pokretu Draže Mihailovića, zbog čega je u odsustvu osuđen na vremensku kaznu. Ostao je u emigraciji. Umro u Londonu 1958.

KALABIĆ MILAN, žandarmerijski major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant oružanog odreda kvislinške vlade Milana Nedića 1941. Sreski načelnik u kvislinškom aparatu Srbije. Saradnik četničkog pokreta Draže Mihailovića. Pod sumnjom da je i britanski agent streljan 1942.

KALABIĆ NIKOLA — »Čiča Pera« — »Ras« — »Erih« — »Perun« — geometar. Rezervni oficir vojske kraljevine Jugoslavije. Pripadnik četničke organizacije Koste Pećanca i Draže Mihailovića. Istaknuti saradnik okupatora i ratni zločinac. Komandant Gorske kraljeve garde — Gorskog štaba 21. Poginuo 1946.

KALAJTOVIĆ VUK — »Kalajt«, kapetan vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Mileševskog četničkog korpusa. Poginuo u odmetništvu 1947.

KARADORĐEVIĆ PETAR II, kralj Jugoslavije. Stupio na presto 27. marta 1941. U toku aprilskog rata pobegao u inostranstvo, gde je i umro 1970.

KAŠE ZIGFRID, nemački poslanik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od 1941. do 1945.

KESEROVIĆ DRAGUTIN — »Orel«, potpukovnik vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Rasinsko-topličke grupe četničkih korpusa — Gorskog štaba 23. Saradnik okupatora i ratni zločinac. Kao »komandos« upao u Srbiju 1945. Osuđen na smrt.

KNEŽEVIĆ ŽIVAN, potpukovnik vojske kraljevine Jugoslavije. Jedan od organizatora i izvršilaca vojnog puča marta 1941. Adutant kralja Petra. Pripadnik četničkog pokreta Draže Mihailovića u emigraciji.

KOMARCEVIC VLADIMIR — »Kiril«, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Posavsko-kolubarske grupe četničkih korpusa — Gorskog štaba 707. Poginuo 1945.

KORAĆ MANOJLO, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant oružanog odreda kvislinške vlade Milana Nedića i saradnik četničkog pokreta Draže Mihailovića. Pobegao u inostranstvo.

KOSANOVIĆ SAVA, ministar u pučističkoj vladi generala Dušana Simovića. Pripadnik samostalne demokratske stranke. U emigraciji podržavao narodno-oslobodilački pokret Jugoslavije. Ministar u vladi Ivana Šubašića i vladi Tito-Šubašić. Umro u Beogradu.

KOSORIĆ RADOMIR, komandant Rogatičke četničke brigade. Poginuo u odmetništvu 1948.

KOSTIĆ BOŠKO, sekretar vođe profašističke organizacije Zbor Dimitrija Ljotića.

KOVAČEVIĆ VIDAK, jedan od sekretara desnog krila zemljoradničke stranke. Istaknuti funkcioner i jedan od organizatora četničkog pokreta Draže Mihailovića.

KREK MIHO, šef klerikalne stranke Slovenije. Potpredsednik i ministar u svim emigrantskim vladama do Purićeve takozvane činovničke vlade. Ostao u emigraciji.

KREKIĆ BOGDAN, član upravnog odbora socijalističke stranke Zivka Topalovića.

KUJUNDŽIĆ MIHAILO, ministar u vladama kraljevine Jugoslavije. Predsednik četničkog Centralnog nacionalnog komiteta posle četničkog kongresa u selu Ba. Umro septembra 1944.

KUMANUDI KOŠTA, ministar li vladama kraljevine Jugoslavije. Funkcioner Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS). Kao saradnik okupatora i četničkog, pokreta Draže Mihailovića osuđen na vremensku kaznu.

LALATOVIĆ MIRKO, pukovnik vojske kraljevine Jugoslavije. Načelnik operativnog odeljenja četničke Vrhovne komande. Posle napuštanja Mihailovića razoružan od ustaša i streljan u Jasenovcu aprila 1945.

LAZOVIĆ ZIVOJIN, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Smedevskog četničkog korpusa — Gorskog štaba 73. Umro 1945.

LUKAČEVIĆ VOJISLAV, građevinski inženjer. Pre rata, činovnik građevinskog preduzeća »Batinjol«. Za vreme neprijateljske okupacije četnički komandant Sandžaka. Bio je delegat Draže Mihailovića na venčanju kralja Petra II u Londonu 1944. Saradnik okupatora. Posle oslobođenja, 1945. osuđen na smrt i streljan.

LJOTIĆ DIMITRIJE, šef profašističke organizacije Zbor. Istaknuti saradnik okupatora u Srbiji. Jedan od inicijatora masovnih ubistava (Kragujevac, Kraljevo, Sabac). Pobegao zajedno sa okupatorima iz zemlje. Poginuo u saobraćajnoj nesreći, aprila 1945. u Istri.

MACEK dr VLADIMIR, šef Hrvatske seljačke stranke (HSS). Potpredsednik u vladama kraljevine Jugoslavije od 1939. i u pučističkoj vladi generala Dušana Simovića. Za vreme rata ostao u zemlji. Pobegao zajedno sa ustašama maja 1945. Umro je u emigraciji.

MARKOVIĆ LAZAR, član upravnog odbora Radikalne stranke. Ministar u vladama kraljevine Jugoslavije. Kao saradnik okupatora i četničkog pokreta Draže Mihailovića osuđen na vremensku kaznu.

MARKOVIĆ MILOŠ — »Miša« — »Misa« — »Stanbolov«, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Požeškog četničkog korpusa — Gorskog štaba 98. Kao ratni zločinac osuđen na smrt.

MARKOVIĆ ŽIKA — »Esad«, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Drugog kosovskog četničkog korpusa — Gorskog štaba 193. Saradnik okupatora. Poginuo 1945.

MATL JOZEF, profesor slavistike na univerzitetu u Gracu. Pripadnik nemačke vojne obaveštajne službe Abver. Za vreme okupacije Srbije istakao se u kontaktima i pregovorima sa Dražom Mihailovićem i ostalim četničkim komandantima o saradnji sa nemačkim okupatorom. Posle rata umro u Austriji.

MEK DAUEL ROBERT, pukovnik SAD. Šef misije SAD pri četničkoj Vrhovnoj komandi, koja je imala zadatak da u jesen 1944. stupi u pregovore sa predstavnicima okupatorskih vlasti u Srbiji. Cilj pregovora je bio da se okupatori povuku iz Srbije i vlast u njoj predadu Draži Mihailoviću. Hitler je odbio ovaj zahtev i misija je, oktobra 1944. napustila Mihailovićevu Vrhovnu komandu i sa aerodroma, nedaleko od Doboja, odletela u Italiju.

MEŠTROVIĆ IVAN, vajar, jedan od velikih svetskih umetnika. U početku samouk, a zatim završio Akademiju u Beču. Duže boravio u Parizu. Posle I. svetskog rata živeo u Zagrebu i bio prvi rektor novostvorene umetničke Akademije. Posle II. svetskog rata živeo u SAD gde je umro 1962. Za sobom je ostavio mnogobrojna vajarska dela velike umetničke vrednosti.

MIHAILOVIĆ DRAGOLJUB — DRAŽA — »Ciča« — »Cika Doka« — »88« — »1001«, general vojske kraljevine Jugoslavije. Pred rat 1940. načelnik štaba Primorske armije. U aprilskom ratu 1941. načelnik operativnog odeljenja štaba druge armije. U toku rata vođa četničkog pokreta. Saradnik okupatora i ratni zločinac. Osuđen na smrt.

MIHAILOVIĆ ALEKSANDAR-SAŠA — »Vili«, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Beogradske grupe četničkih korpusa — Gorskog štaba 2. Ratni zločinac. Vođa komandosa ubačenih u Beograd marta 1945. Prilikom bekstva u inostranstvu poginuo maja 1945.

MILICEVIĆ PETAR — »Lorenc«, šef beogradskog obaveštajnog centra četničke Vrhovne komande i član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Poginuo 1945.

MILOSEVIC ALEKSANDAR — »Gurko«, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Drugog šumadijskog četničkog korpusa — Gorskog štaba 57. Pobegao iz zemlje.

MILOVANOVIĆ KOSTA-PEĆANAC, vođa četničke organizacije između dva rata. Saradnik okupatora. Zaklan po naređenju Draže Mihailovića, maja 1944. nedaleko od Sokobanje.

MITAHAMER ONGO, ataše za štampu pri Otpravništvu poslova Trećeg Rajha u Beogradu za vreme nacističke okupacije Srbije.

MOLJEVIĆ STEVAN, advokat. Potpredsednik Srpskog kulturnog kluba. Predsednik Izvršnog odbora četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Osuđen na vremensku kaznu.

MULALIĆ MUSTAFA, član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Uhapšen i osuđen na vremensku kaznu.

NEDIĆ MILAN, general vojske kraljevine Jugoslavije i ministar vojske i mornarice u vladi Cvetković-Maček 1939—1940. Za vreme okupacije predsednik kvislinške vlade u Srbiji. Pobegao iz zemlje oktobra 1944. Kao ratni zločinac predat jugoslovenskim vlastima. Izvršio samoubistvo u zatvoru 1946.

NEDIĆ NEŠKO — »Tanev«, kapetan vojske kraljevine Jugoslavije. Jedno vreme komandant Valjevskog četničkog korpusa, zatim načelnik Posavsko-tamnanske grupe četničkih korpusa i četvrte grupe jurišnih korpusa. Poginuo 1945.

NEGOTINAC SERAFIM, major vojske kraljevine Jugoslavije. Delegat četničke Vrhovne komande. Poginuo 1945.

NOJBAHER, otpravnik poslova nemačkog poslanstva u Beogradu od 1943. do 1944. Bio je veza između kvislinške vlade u Srbiji Milana Nedića i nemačkog ministarstva spoljnih poslova.

NOVAK KARLO, major vojske kraljevine Jugoslavije. Četnički komandant Slovenije do kapitulacije Italije 1943. Saradnik okupatora i sa njim je pobe-
gao u Italiju.

OCOKOLJIĆ SINIŠA — »Pazarac« — »Ilijev« — »Milenko«, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant mlavskog četničkog korpusa — Gorskog štaba 69. Pobegao u Italiju 1945. Poginuo u emigraciji 1953.

OSTOJIĆ ZAHARIJE, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant istaknutog dela četničke Vrhovne komande za Bosnu, Hercegovinu, Dalmaciju, Liku i Crnu Goru. Marta 1945. napustio Dražu Mihailovića. Razoružan od ustaša i streljan u Jasenovcu.

PALOSEVIĆ MIODRAG, pukovnik vojske kraljevine Jugoslavije. Jedan od osnivača četničkog pokreta Draže Mihailovića. Delegat četničke Vrhovne komande i komandant škole za rezervne oficire pri Vrhovnoj komandi Draže Mihailovića. Poginuo 1945.

PANTELIĆ VOJISLAV, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Jadranske četničke brigade do početka 1942, zatim prešao u Srpsku državnu stražu (oružane formacije kvislinškog aparata u Srbiji). Pobegao iz zemlje krajem 1944.

PANTIC BRANISLAV-BRANA, pukovnik vojske kraljevine Jugoslavije. Obaveštajni organ četničke Vrhovne komande. Organizator sastanka Draže Mihailovića sa pripadnikom nemačke obaveštajne službe — Abvera kapetanom Matlom, a zatim i sa predstavnicima nemačkih okupacionih vlasti, u selu Divcima 1941. Odveden u nemačko zarobljeništvo 1942. Ostao u emigraciji.

PARAC MATIJA, general vojske kraljevine Jugoslavije. Pokušao je da stvori četničku organizaciju među domobranima Nezavisne Države Hrvatske. Pripadnik četničkog pokreta Draže Mihailovića. Pobegao iz zemlje maja 1945.

PAVELIĆ ANTE, poglavnik Nezavisne Države Hrvatske, proglašene 10. aprila 1941. Organizator ustaškog pokreta. Ratni zločinac. Pobegao iz zemlje 8. maja 1945. Umro u emigraciji 1959.

PAVLOVIĆ ALEKSANDAR-ACA, advokat. Član upravnog odbora socijalističke stranke i član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Osuđen na vremensku kaznu.

PAVLOVIĆ DRAGOSLAV — »Rodrigo«, pukovnik vojske kraljevine Jugoslavije. Prvi načelnik četničkog štaba Draže Mihailovića. Zatim komandant istočne Srbije i, na kraju, škole »komandos« u Modriči. Bio je Spoznat kao »britanski čovek«. Poginuo maja 1945.

PERIĆ ĐORĐE, ministar i šef propagande kvislinške vlade Milana Nedića. Pobegao iz zemlje oktobra 1944.

PETERLIN RUDOLF, načelnik domobranskih kvislinških oružanih formacija Slovenije i pripadnik četničke organizacije Draže Mihailovića.

PETKOVIC DUŠAN — »Senegalac«, diplomatski službenik. Konzul jugoslovenske emigrantske vlade u Turskoj. Ostao u emigraciji.

PEVEC JOZE — »Bojan«, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant centra za vezu četničke Vrhovne komande. Poginuo 1945.

PILETIC VELIMIR — »Popesku«, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Krajinskog četničkog korpusa — Gorskog štaba 67. Kao delegat Draže Mihailovića za doček Crvene armije, septembra 1944. zarobljen i odveden u Moskvu. Kasnije otišao u Pariz, gde je ostao u emigraciji.

PIPAN SLAVKO, mornarički podoficir. Obaveštajni organ četničke Vrhovne komande. Održavao vezu sa okupatorskim vlastima i kvislinškim aparatom u Srbiji.

PLEČAS NEDELJKO, major vojske kraljevine Jugoslavije. Posle kapitulacije Italije kao pripadnik četničke organizacije Draže Mihailovića pobjegao na Srednji istok i priključio se misiji Draže Mihailovića na Srednjem istoku. Ostao u emigraciji.

PREZELJ ANDRIJA, pukovnik vojske kraljevine Jugoslavije. Član štaba kvislinških oružanih formacija u Sloveniji — domobranstva. Pripadnik četničke organizacije Draže Mihailovića.

PRIBICEVIĆ ADAM, funkcioner samostalne demokratske stranke. Član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta i član delegacije Draže Mihailovića upućene juna 1944. u Italiju. Ostao u emigraciji.

PRIBICEVIĆ SVETOZAR bio je političar i publicist i uticajan član Srpsko-hrvatske koalicije. Vođ samostalne demokratske stranke i više puta ministar. Po stvaranju kraljevine SHS 1918. bio je odlučan pristalica centralizma i unitarizma, približio se N. Pašiću i sa njim obrazovao vladu Nacionalnog bloka. Kad je Pašić sklopio sporazum sa St. Radićem, Pribićević je prešao u opoziciju; pred kraj života zalagao se za federativno uređenje države. Po proglašenju diktature 1929. bio je interniran. Na Masarikovu intervenciju pušten. Emigrirao je u Prag gde je, 1936. umro.

RAČIĆ DRAGOSLAV — »Dordo« — »Milan« — »Jo-jo«, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Cersko-majevičke grupe četničkih korpusa — Gorskog štaba 30. Kasnije komandant četvrte grupe jurišnih korpusa i na kraju komandant Srbije. Poginuo u odmetništvu krajem 1945.

RADENKOVIĆ BORA, član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Zajedno sa okupatorima pobjegao iz zemlje 1944. a zatim se vratio. Umro u Beogradu.

RADOJLOVIĆ MILOŠ — »Miša«, potpukovnik vojske kraljevine Jugoslavije. Delegat četničke vrhovne komande. Osuđen na vremensku kaznu.

RADOVIĆ DUŽA, književnik, član SANU, do 1941. bio profesor gimnazije. Posle rata, viši bibliotekar Narodne biblioteke i profesor Akademije za pozorište, film, radio i televiziju u Beogradu, a zatim upravnik biblioteke SANU.

KADULOVIĆ BORIVOJE — BORA, major vojske kraljevine Jugoslavije. Bio je obaveštajni organ Vrhovne komande Draže Mihailovića, a zatim načelnik štaba istaknutog dela Vrhovne komande koji je, prema Mihailovićevim instrukcijama, rukovodio operacijama protiv NOV u IV neprijateljskoj ofanzivi. Bio je istaknuti saradnik okupatora.

RAKOVIĆ PREDRAG — »Frike« — »Pre-pre«, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Drugog ravnogorskog četničkog korpusa — Gorskog štaba 53. Saradnik okupatora i kvislinga. Poginuo u decembru 1944.

RASPOPOVIĆ NIKOLA, advokat, član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Osuđen na vremensku kaznu.

RIBARAC STOJAN, političar i pravnik, u početku bio advokat, a zatim ministar unutrašnjih dela. Posle ubistva Aleksandra Obrenovića 1903. postao je

vođ Liberalne stranke, koja se 1904. nazvala Nacionalnom strankom. Posle I. svetskog rata od 1918—1920. u dva maha ministar trgovine. Mnogo je doprineo da se amnestiraju osuđeni na »Solunskom procesu« 1917. Umro u Beogradu 1922. (Bio je tast Dragiši Vasiću iz njegovog prvog braka. Posle povratka iz rata 1914—1918. Vasić se razveo sa ćerkom Stojana Ribarca, koja mu je priznala da se zaljubila u jednog austrijskog oficira. Kratko vreme posle razvoda Ribarčeva ćerka je umrla. Ovaj događaj inspirisao je Vasića da napiše priču »U gostima« koja sadrži i neke njegove biografske podatke).

RIBNIKAR VLADISLAV, novinar i politički radnik. Od 1924. direktor »Politike«. U NOP-u od 1941. Do marta 1942. bio u Banjičkom logoru kao talac. 1943. napustio Beograd i stupio u NOV. Po osnivanju Tanjuga postavljen je za njegovog direktora. Većnik AVNOJ-a i potpredsednik NKOJ-a i poverenik za informacije. Po oslobođenju bio je na visokim i odgovornim položajima u FNRJ. Umro u Beogradu 1955.

ROATA, italijanski general. Komandant okupacione italijanske armije u Jugoslaviji.

RUPNIK LAV, general vojske kraljevine Jugoslavije. Sef kvislinške pokrajinske ljubljanske uprave. Saradnik okupatora, sa kojim je maja 1945. pobe-gao iz zemlje. Kao ratni zločinac predat jugoslovenskim vlastima i osuđen na smrt.

RUTEM, britanski oficir. Pripadnik britanske misije pri četničkoj Vrhovnoj komandi.

RUZVELT FRANKLIN, predsednik SAD u toku drugog svetskog rata. Umro 1945.

SAJC ALBERT, pukovnik SAD, Sef misije SAD u četničkoj Vrhovnoj komandi, a koja je bila u sastavu britanske misije. Simpatizer četničkog pokreta i jedan od branilaca Draže Mihailovića.

SAVKOVIĆ MILOŠ je bio napredni kritičar i istoričar književnosti, profesor gimnazije u Beogradu; pisao studije o srpskim i hrvatskim književnicima, kao i više ogleda o uticaju francuskih realista na razvitak srpskohrvatskog realizma. Na zverski način su ga ubili četnici Draže Mihailovića 1943.

SIMIĆ BOŽIN, potpukovnik srpske vojske, učesnik u balkanskim ratovima 1912—1913. i I. svetskom ratu. Zbog pripadnosti organizaciji »Ujedinjenje ili smrt« — »Crna ruka«, u naknadnom sudskom procesu u Solunu 1917. osuđen je na 17 godina zatvora u odsustvu jer se nalazio u Rusiji. Prešao u Rusku vojsku i jula 1917. učestvovao u borbama u kojima je, ranjen. Posle toga napustio Rusiju i živio u emigraciji sve do 1935. Po povratku u zemlju uhapšen je na granici i sproveden u Požarevački kazneni dom na izdržavanje kazne. Posle šest meseci pomilovan i penzionisan kao potpukovnik. Po nalogu vlade odlazi u Moskvu radi pregovora o uspostavljanju diplomatskih odnosa između SSSR i kraljevine Jugoslavije. Po uspostavljanju diplomatskih odnosa bio je na službi u Poslanstvu kraljevine Jugoslavije u SSSR-u. Uoči 27. marta 1941. kao član jugoslovenske delegacije vodio je pregovore i potpisao pakt sa SSSR. Posle sloma kraljevine Jugoslavije 1941. odlazi u Englesku i emigrantska vlada ga postavlja za opunomoćenog ministra pri vladi francuskog generala de Gola. 1943. dao je ostavku na ovaj položaj. Od 1945. je član AVNOJ-a i poslanik u privremenoj Narodnoj Skupštini. Posle toga imenovan je za ambasadora FNRJ u Ankari na kom je položaju penzionisan. Umro u Beogradu.

SIMIĆ JEVREM — »Drška«, pukovnik vojske kraljevine Jugoslavije. Delegat četničke Vrhovne komande. Agent nemačke obaveštajne službe — Gestapoa. Ubijen po naređenju komandanta Drugog ravnogorskog četničkog korpusa u leto 1944.

SIMIĆ STANOJE, pripadnik Republikanske stranke. Poslanik emigrantske vlade u SSSR-u. Prišao NOP 1943. Posle oslobođenja vratio se u zemlju.

SIMOVIĆ DUŠAN, general vojske kraljevine Jugoslavije i predsednik pučističke vlade 1941. Posle oslobođenja vratio se u Beograd, gde je i umro.

SMILJANIĆ DUŠAN — »Fric« — »Ferdo« — »Agej«, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Šumadijske grupe korpusa — Gorskog štaba 708. Poginuo 1945.

SMILJANIĆ MILIVOJE, diplomatski službenik. Član međunarodne mediteranske misije u Rimu — predstavnik emigrantske vlade kraljevine Jugoslavije.

SMILJANIĆ MIRKO, kapetan vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Druge gružanske četničke brigade. Poginuo 1945.

SOTIROVIĆ DRAGAN, novinar, bio je jedan od urednika prvog broja četničkog lista »Sloboda ili smrt« koji je izašao septembra 1941. u izdanju štaba Draže Mihailovića. Od 1942. boravio je u okolini Prokuplja i sarađivao sa štabom majora Radoslava Đurića (četničkog komandanta Južne Srbije). Pod optužbom da je po direktivama britanske misije pri Đurićevom štabu uspostavio vezu između Đurića i Blagoja Neškovića, a prema naređenju generala Miroslava Trifunovića, četničkog komandanta Srbije, uhapšen je i streljan 1944.

STANIŠIĆ BAJO, pukovnik vojske kraljevine Jugoslavije, u aprilskom ratu 1941. komandovao pukom na jugoslovensko-albanskoj granici. Skriven iza funkcija u NOP posle okupacije (bio savetodavni član u Privremenoj vrhovnoj komandi nacionalnooslobodilačkih trupa Crne Gore) radio na organizovanju četničkih jedinica i podriivanju NOP. U dogovoru sa italijanskim okupatorima, 11. februara 1942. kod Danilovgrada istupio protiv NOP, stavljajući se otvoreno u službi okupatora. Ubijen -je u toku petodnevne borbe Pete crnogorske brigade sa četnicima od 14—18. oktobra 1943. u manastiru Ostrogu kod Nikšića.

STRANJAKOVIĆ DRAGOSLAV, profesor univerziteta. Potpredsednik Srpskog kulturnog kluba. Član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Osuđen na vremensku kaznu. Umro u Beogradu.

ŠUBAŠIĆ IVAN, funkcioner Hrvatske seljačke stranke (HSS). Predsednik poslednje emigrantske vlade kraljevine Jugoslavije, koja je postigla sporazum sa Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije. U toku rata 1944. vratio se u zemlju, a marta 1945. postao potpredsednik u vladi Tito-Subašić.

TEŠANOVIĆ LAZAR, učitelj. Rezervni oficir vojske kraljevine Jugoslavije, komandant Srednjobosanskog četničkog korpusa. Sarađivao je sa okupatorima i ustašama. Poginuo u odmetništvu krajem 1945.

TOPALOVIĆ DRAGOMIR — »Gaga«, kapetan vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Rudničkog četničkog korpusa — Gorskog štaba 80 od maja 1943. Zajedno sa Pavlom Đurišićem i crnogorskim četnicima napustio Dražu Mihailovića.

TOPALOVIĆ ZIVKO, šef socijalističke stranke. Organizator četničkog kongresa u selu Ba, januar 1944, gde je izabran za predsednika političke skupine nazvane Jugoslovenska demokratska zajednica. Kao delegat Draže Mihailovića, sa aerodroma u Pranjanima, juna 1944. odleteo u Italiju. Ostao u emigraciji, gde je i umro.

TRIFKOVIĆ SVETA, major vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Avalskog četničkog korpusa — Gorskog štaba 76. Poginuo 1945. godine.

TRIFUNOVIĆ MIROSLAV, general vojske kraljevine Jugoslavije. Četnički komandant Srbije. Poginuo 1945.

TUFGDZIĆ VOJISLAV, kapetan vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Cerskog četničkog korpusa — Gorskog štaba 86. Poginuo 1945.

VASIĆ DRAGIŠA, advokat i književnik. Pripadnik Republikanske stranke. Potpredsednik Srpskog kulturnog kluba. Član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Pobornik velikosrpske politike. Zarobljen od ustaša i streljan u Jasenovcu 1945.

VASIĆ NATAŠA, supruga Dragiše Vasića, ćerka ruskog carskog admirala Černiševskog.

VAUHNİK VLADIMIR, pukovnik vojske kraljevine Jugoslavije i vojni ataše u Berlinu. U toku rata radio za nemačku i britansku obaveštajnu službu. Od 1945. komandant četnika Draže Mihailovića u Sloveniji. Pobegao iz zemlje maja 1945.

VELIMIROVIĆ NIKOLAJ, vladika Žički. Pristalica profašističke organizacije Zbor. Umro u emigraciji.

VINAVER STANISLAV, književnik, pesnik — ekspresionist, publicist i istaknuti prevodilac. Za vreme oktobarske revolucije zatekao se u Rusiji. Od 1919—1941. živeo u Beogradu kao novinar. Konzervativnih političkih ubeđenja. Radio je u bivšem Centralnom pres-birou i bio saradnik lista »Vreme«. Za vreme okupacije u nemačkom zarobljeništvu; od 1945. u Beogradu. Jedan od protagonista srpske moderne književnosti razvijene posle I. svetskog rata; istraživač i kreator slobodnijeg pesničkog izraza i književnog jezika. Umro u Niskoj Banji 1955.

VEMIĆ VELIMIR, potpukovnik srpske vojske, učesnik u balkanskim ratovima 1912—1913. i I. svetskom ratu. Nosilac Karađorđeve zvezde. Kao pripadnik organizacije »Ujedinjenje ili smrt« nazvane »Crna ruka« osuđen na Solunskom procesu 1917. na vremensku kaznu. Prilikom obnove Solunskog procesa 1953. oslobođen optužbe. Umro u Beogradu 1945.

VUČKOVIĆ ZVONKO — »Feliks«, kapetan vojske kraljevine Jugoslavije. Komandant Prvog ravnogorskog četničkog korpusa. Juna 1944. kao delegat Draže Mihailovića upućen sa aerodroma u Pranjanima u Italiju. Ostao u emigraciji.

VULOVIĆ LJUBOMIR, major srpske vojske, učesnik u balkanskim ratovima 1912—1913. i I. svetskom ratu. Pod optužbom da je učestvovao u organizovanju atentata na regenta Aleksandra 1916. osuđen je na »Solunskom procesu« 1917. na smrt i streljan. Prilikom obnove Solunskog procesa 1953. oslobođen je optužbe.

ZOGOVIĆ RADOVAN, pesnik i prevodilac, član SANU. Između dva rata pripadao grupi tzv. socijalnih pesnika, a zatim se razvio u proleterskog pesnika. Učesnik NOR. U vreme pritiska Informbiroa na Jugoslaviju izolovao se od borbe KPJ protiv Staljinizma. Umro 1986.

ZIVKOVIĆ PETAR, general vojske kraljevine Jugoslavije. Predsednik vlade za vreme diktature kralja Aleksandra. Pomoćnik ministra vojske u emigrantskim vladama. Ostao u emigraciji, gde je i umro.

ZUJOVIĆ MLADEN, advokat. Potpredsednik Srpskog kulturnog kluba. Član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Od 1943. delegat četničke Vrhovne komande za Dalmaciju. Posle kapitulacije Italije pobegao zajedno sa okupatorima u Italiju odakle se prebacio na Srednji istok, a zatim u Francusku. Ostao u emigraciji.

SADRŽAJ

Napomene redakcije	— — — — — — — — — — — — —	5
U GLIBU IZDAJE		
Susret sa Dragišom Vasićem	— — — — — — — — — — — — —	11
Kratka ispovest	— — — — — — — — — — — — —	31
Pod neposrednom komandom okupatora	— — — — — — — — — — — — —	39
U oblasti Dinare	— — — — — — — — — — — — —	68
Na obalama Neretve	— — — — — — — — — — — — —	81
Rasulo na Drini	— — — — — — — — — — — — —	138
GRAĐANSKI BUNTOVNIK I VELIKOSRPSKI NACIONALISTA		
Vraćanje u prošlost	— — — — — — — — — — — — —	163
Urednik progressa	— — — — — — — — — — — — —	168
Republikanac i branilac na »Vidovdanskom procesu«	— — — — — — — — — — — — —	170
Prijateljstvo sa Slobodanom Jovanovićem	— — — — — — — — — — — — —	188
»Crvene magle« i Krleža o Vasiću	— — — — — — — — — — — — —	195
Utisci iz Rusije	— — — — — — — — — — — — —	200
Prelom	— — — — — — — — — — — — —	207
Urednik »Srpskog glasa«	— — — — — — — — — — — — —	217
Pučista — obaveštajac SSSR-a	— — — — — — — — — — — — —	226
TVORAC I IDEOLOG RAVNOGORSKOG POKRETA		
Vasić zahteva oslonac na Rusiju	— — — — — — — — — — — — —	235
Uputstva za nacionalnu propagandu	— — — — — — — — — — — — —	253
Plan o stvaranju homogene velike Srbije	— — — — — — — — — — — — —	261
O događajima iz 1941	— — — — — — — — — — — — —	276
Raspuštanje kominterne i sukob sa britancima	— — — — — — — — — — — — —	295
U APSTINENCIJI		
Pad vlade Slobodana Jovanovića	— — — — — — — — — — — — —	315
»Levičarstvo« Slobodana Jovanovića i krah velikosrpske politike	— — — — — — — — — — — — —	323
Montirano pismo crvenoarmejaca Staljinu	— — — — — — — — — — — — —	338
Rusija i svetosavlje	— — — — — — — — — — — — —	344
O vezama sa »Crnom rukom« i SSSR-om	— — — — — — — — — — — — —	364
Žrtva međusobnog obračuna izdajnika	— — — — — — — — — — — — —	378
DRAGISA VASIC U OČIMA DRUGIH		
Suprotne ocene	— — — — — — — — — — — — —	407
Draž Mihailović o Vasiću	— — — — — — — — — — — — —	410
Kraće ocene Vasićevih književnih dela	— — — — — — — — — — — — —	418
Izvori i objašnjenja	— — — — — — — — — — — — —	421
Registar imena sa objašnjenjima	— — — — — — — — — — — — —	431

NIKOLA MILOVANOVIĆ
DRAGIŠA VASIĆ
Od građanskog buntovnika
do 'konträrevolucionara

Lektor

Branka Ivanković

Korektor

Gordana Đurđević

Tehničko uređenje

Nikola Pop-Konstantinović

Izdavač

RO »NOVA KNJIGA«
Beograd, Ada Ciganlija 6

Štampano u 5.000 primeraka 1986. godine

Štampa

GRO »Prosveta«, Đure Đakovića 21, Beograd

ISBN 86-7335-006-9